

KIII 634

УНИВЕРЗИТЕТ СВ. КИРИЛ и МЕТОДИЈ
Филозофски Факултет - Институт за Историја

м-р Петар Тодоров

Скопје од почетокот на XIX век до крајот на
османлиското владеење
(Докторска дисертација)

Кандидат

м-р Петар Тодоров

Ментор

Проф. д-р Ванчо Горѓиев

Скопје, 2013 година

СЕМИНАР ЗА ИСТОРИЈА

Кратка содржина

Вовед	3 – 10
Прва глава: Географија и демографија	11 - 90
I. Географија	12 - 54
II. Демографија	55 - 91
Втора глава: Скопје: 1800-1888 г.	92 - 196
I. Времето на ајаните: улогата на локалните првенци (1800-1844)	94 - 125
II. Христијанската заедница (1800-1848)	126 - 146
III. Почеток на формирање на првите политичко-конфесионални групи во рамките на Рум милетот	147 – 167
IV. Официјализирање на поделбата во Рум милетот	168 – 182
V. Големата источна криза (1875-1881)	183 - 196
Трета глава: Скопје седиште на Косовскиот вилает: 1888-1912 г.	197 – 307
I. Образование: цели, очекувања и можности	201 - 220
II. Годините 1888-1903	221 - 251
III. Годините: 1904 – 1908	252 - 274
IV. Последните години од османлиската доминација: 1908 – 1912	275 – 307
Заклучок	308 – 312
Библиографија	313 - 324

Вовед

Главна цел на оваа дисертација е да ја раскаже историјата на Скопје во текот на последниот османлиски век, т.е. од почетокот на XIX век до 1912 година. Не постои ниту еден историографски труд кој целосно ја обработува токму оваа историска епизода од градот, кој денес брои преку 500 000 жители, и е главен град на Република Македонија.

Генерално, во македонската историографија нема многу трудови посветени на урбаната историја. Во 1970 и 1980 години биле објавени неколку историски трудови за градовите како, Охрид, Струмица, Тетово и др.¹ Овие монографии се направени во хронолошки манир и го опфаќаат периодот од Антиката сè до крајот на Втората светска војна. Насловите на овие трудови (како на пример: *Охрид и Охридско*) укажуваат на тоа дека тие се посветени не само на историјата на урбаното јадро туку и на неговата поширока околина, без притоа да се одредат границите на географскиот простор, т.е. до каде се протега Охридско. Со мали исклучоци пристапот во овие трудови е етноцентричен, т.е. третира само една заедница, по правило, христијанската. Иако во некои од овие монографии се спомнуваат и тогашните локални муслимански моќници – ајани, тие сепак не отстапуваат од етноцентричниот пристап. Имено, историјата на ајаните е поставена во контекст на положбата на христијаните. Единствено трудот за Тетово се разликува и во него еден дел е посветен на муслиманската, т.е. албанската заедница. Заедничко за сите овие трудови е тоа што најголемиот дел од XIX век е посветен на *преродбата* и на *македонското национално и ослободително движење*. Во рамките на овие прашања се опфатени дејноста на преродбениците, потоа црковните и просветните пропаганди, националните пројави и револуционерното движење, пред се, на Македонската револуционерна организација.

Оваа состојба се отсликува и во репрезентативното издание *Историја на македонскиот народ*. Во третиот том², се посветени само три страници на урбаната

¹ *Тетово и тетовско низ историјата*, кн.1 и 2, Тетово 1982; *Охрид и охридско низ историјата*, кн.2, Скопје 1978; Манол Пандевски, Ѓорѓи Стоев-Трнката, *Струмица и струмичко низ историјата*, Струмица 1969.

² *Историја на Македонскиот народ*, т.3., Скопје 2003.

историја. Овие три страници се задржуваат на неколку прашања при што најзначаен дел е посветен на демографските проблеми. При тоа акцент е ставен врз зголемувањето на бројот на населението во градовите како Битола, Охрид, Скопје, Штип, Воден, Костур, Кратово, Прилеп, Солун и Сер. Изворите кои се користени при градењето на аргументацијата, најчесто се странски патописи, како оној на Ами Буе (Ami Boue), на Феликс де Божур (Felix de Beaujour), на Јохан Георг фон Хан (Johan Georg von Hann) и др. Освен овие, се користат и други патописи исто така со различен степен на веродостојност. Воедно, демографските промени во градовите се окарактеризирани како процес на „помакедончување“ кој, како што ќе видиме врз примерот на Скопје, речиси, воопшто не соодветствува на тогашниот општествен контекст.

Следни проблеми кои се спомнуваат на „трите страници,“ се економските. Меѓутоа, и тие, во определена мерка и се подредени на демографијата со цел да се објаснат причините за миграциите од село во град. Потоа се објаснува развојот на „капиталистичките елементи,“ се опишуваат панаѓуриите во градовите и др. Во заклучокот на економскиот дел се објаснуваат причините за „будењето“ на македонската нација.

Трета и последна тема во врска со градовите во *Историјата на македонскиот народ* се црковните борби, преродбата и „будењето“ на Македонците во градовите. Спомнувањето на Танзиматот воопшто не е ставено во контекст на модернизацијата на градовите. Напротив, само се вели дека двата главни едикта како што се, *Ѓилханскиот хатишериф* (1839) и *Хатихумајунот* (1856): „имале определено влијание врз стопанскиот живот и особено врз општествениот развој на македонскиот народ“.³ Значи, градот во XIX век се третира во контекст на определени промени и процеси кои се случиле единствено во рамките на христијанската заедница, и тоа само во еден нејзин дел, како што впрочем укажува и самиот наслов - *Историја на македонскиот народ*.

Меѓутоа, да се напише историјата на еден град, во случајов на еден османлиски провинциски центар, подразбира да се опфатат и анализираат многу повеќе проблеми: политичките, географско-демографските, социјалните (секојдневниот живот, задоволствата и празнувањата, урбаниот идентитет и солидарност), економските и културните, со особено истакнување на процесите на

³ Ibidem, стр.18.

модернизација на градот како средина со свои специфики, на модернизација на градската администрација, и др. Се разбира да се понудат одговори на сиве овие прашања во една студија е, речиси, невозможно. Оттука, во дисертацијата се обидувам да анализирам само неколку од наведените феномени. Во фокусот на дисертацијата е историјата на сите заедници во османлиско Скопје, нивните взаемни односи, но и односите во секоја заедница одделно. Притоа, според расположливите извори, се опфатени клучните настани и процеси кои го одбележале постоењето и општествено-политичкиот и културниот развој на заедниците.

Во методолошка смисла овој труд е конципиран пред се хронолошки, но во определни делови и синхрониски. Целта на анализата во конкретните хронолошки и тематски поглавја беше тие да се структурираат така што да се избегне евентуалното повторување на некои настани кои имаат повеќеслојно значење за историјата на одделна заедница но, и на сите заедно. Се надевам дека успеав да го направам трудот интересен за читање.

Хронолошки, оваа студија започнува во почетокот на XIX век односно со времето на ајаните и на танзиматските реформи. Дисертацијата завршува со влегувањето на српските војски во градот на 26 октомври 1912 година. Дисертацијата е поделена во три глави: првата, **Географија и демографија**; втората, **Скопје: 1800-1888 г.** и третата, **Скопје, седиште на Косовскиот вилает: 1888-1912 г.**

Во првата глава се обработени географските и демографските прашања. Кога зборувам за географијата, мислам на физичката географија, односно на условите за живот како што се: физичкиот опис на скопската котлина, мочуриштата, климата, водите, природните катастрофи и епидемиите. Исто така, еден дел е посветен и на урбаниот пејсаж, на патните комуникации и нивното влијание врз развојот на градот, неговата административна положба и друго. Во делот за демографските проблеми се занимавав со бројот на жителите во овој период. Сметав дека е важно да се определи и процентуалната застапеност на секоја од заедниците во вкупниот број на население. Ова е еден од потешките проблеми најмногу заради влогот на политиката во пребројувањето на жителите. Се обидов да направам и преглед на јазичната и на социјалната структура на секоја од верските заедници: муслиманската, христијанската (православна и католичката) и еврејската.

Во втората глава е опфатен периодот помеѓу 1800 и 1888 година. Текстот започнува со времето на ајаните, т.е. скопските назири. Преку примерот на Скопје може да се види крајот на едно наследство (од претходниот период) и почетокот на процесите на модернизација. Херојот во оваа епизода е најпознатиот скопски ајан Али Х'фзи-паша (Ali Hıfzı Paşa). Во негово време, една група христијански првенци стекнала извесна моќ. Кои биле овие првенци (коџобашии/чорбаци), преку чие делување се гледаат и првите знаци на распаѓање на дотогаш политички хомогениот Рум милет, но, и нивните односи со црковната власт (патријаршискиот владика) во градот се клучните прашања во овој дел. По 1870 година историскиот развој на христијаните во градот се следи преку анализа на двата милети, егзархискиот и патријаршискиот. Освен христијанската делумно ја третирам и муслиманската заедница. После бунтот на Дервиш Царе, основањето на Призренската лига и доаѓањето на мухадирите во Скопје се главните настани кои ја раздвижуваат, како што ќе видиме, најбројната заедница во градот.

Во третата глава се анализирани настаните од последните две и пол децении на османлиско Скопје (1888-1912). Во 1888 година градот станал еден од шестте административни центри на она што останало од европските поседи на Османлиската империја. Во овој период земаат замав идеите за нацијата и националните идентификации. Оние кои биле опфатени од училишните мрежи биле и најмногу изложени на прифаќање на овие идеи. Од тие причини образованието е обработено во посебна подглава. Понатаму, пред секоја подглава, врз основа на расположливите извори, за првпат посветувам повеќе внимание на секој од косовските валии. Сметав дека е важно тие да се обработат посебно поради нивното значење во раководењето со градот и односите помеѓу заедниците и/или односите помеѓу валиите и заедниците. Во овој дел се забележува континуираниот процес на распаѓање на Рум милетот и на она што останало од него. Исто така ќе видиме и како, во рамките на *Bulgar milleti*, се појавиле и првите кризи и внатрешни несогласувања. Особено внимание е посветено и на односите меѓу заедниците, кои после 1903 година станале особено насилни. Последниот дел од оваа глава се однесува на последните четири години од османлиско Скопје, односно младотурскиот период. Тука, освен на развојот на заедниците, внимание е посветено и на придобивките од младотурскиот преврат во 1908 година. Последната глава, а со тоа и дисертацијата, завршува со влегувањето на српските војски во градот на 26 октомври 1912 година.

Интересот за историјата на Скопје започнува некаде кон крајот на XIX и почетокот на XX век. Во овој период во Бугарија и Србија се појавува значителна издавачка дејност во која се раскажува историјата на Скопје. На пример, такви се трудовите на егзархискиот инспектор Васил К'нчов (1899) и на српскиот филолог и историчар Јован Хаџи Васиљевиќ (1930). Покрај овие два труда постојат уште дузина статии од други автори, повеќето современици и актери во некои од настаните кои се случиле во Скопје. Нивниот заеднички мотив и цел е да се докаже српскиот или бугарскиот карактер на Скопје. И покрај ова ограничување, некои од нивните податоци се мошне корисни, а понекогаш и единствени.

Од друга страна историјата на Скопје во XIX век, не била во фокусот на македонската историографија. Како што спомнав на почетокот, досега не е направена детаљна историска студија за последниот век од османлиското владеење. Постојат одреден број статии кои се занимаваат со преглед на општествено-политички настани и/или процеси, потоа со функционирањето на „турската“ општина или пак давачките на населението во Скопје и др. Исто така треба да се напомене дека одредени настани и личности од историјата на Скопје, како на пример, Јордан Хаџи Константинов – Џинот, Теодосиј Гологанов се среќаваат во трудови во кои се третираат пошироки прашања. Покрај овие трудови, исто така користев и различни студии во кои одреден настан што се случил во Скопје бил запишан или искористен од османлиските или бугарските архиви. На пример, таков е трудот на Кирил, бугарскиот Патријарх, кој избобилува со документи од бугарските архиви кои за мене беа недостапни.

Писмените извори за историјата Скопје се од различна провиниенција, т.е. османлиски, западни и локални. Кога станува збор за периодот од XV до почетокот на XIX век главни извори се сицилите (*sicili*) и дефтерите (*defter*), а мошне ретко некој патопис кој повеќе помага да се види перцепцијата на некој туѓинец отколку што нуди конкретни информации за случувањата во градот. Освен сицилите, дефтерите и патописите, за XIX век постојат уште неколку корпуси на извори кои овозможуваат да се реконструира историјата на еден град, како што се : конзулските извештаи, весниците, сеќавањата и др.

Инаку, сицилите што се однесуваат на Скопје во XIX, за жал, или не се сочувани, или пак сè уште не се откриени во османлиските архиви. Оние од

последната деценија на XVIII век барем малку помогнаа подобро да се разбере прашањето за моќта на скопските назири кон крајот на XVIII и почетокот на XIX век. Што се однесува до пописните дефтери, особено полезни се *yoklama* и *temettüat* дефтерите од триесеттите и четириесеттите години на XIX век, преведени од Драги Ѓорѓиев.⁴ Албанскиот превод на група османлиски документи исто така беше мошне корисен за пишувањето на историјата на Али Х'фзи-паша.⁵ Освен сицилите, дефтерите и другите документи, едни од најзначајните османлиски извори за еден град се официјалните годишници – салнаме (*salname*). Сепак, на македонски досега е преведено само едно салнаме, и тоа она од 1896/7 година, кое нуди многу важни податоци за градот.⁶ Индиректно искористив и неколку податоци од салнамето за Призренскиот вилает од 1874/5 година, како и од салнамето за Косовскиот вилает (1886 година и 1888 година). Морето на османлиските документи е бескрајно. Оттука, останува и понатаму да се истражат и консултираат документите на министерствата, извештаите на валиите, како и на комисиите кои доаѓале да ја оценуваат работата на локалните османлиски чиновници.

Овој недостаток делумно може да се надополни преку користењето на други извори, меѓу кои се и патописите. Во XIX век, Османлиската империја претставувала предизвик за многу патеписци од западна Европа. За разлика од патописите за поранешните периоди овие се подетални и нудат многу повеќе податоци. Преку нив разбираме за бројот на жителите, за урбаниот пејсаж, за одредени политички настани и др. Во дисертацијата најмногу тие се искористени во превод на македонски и на бугарски јазик, а понекогаш и во оригинал.

Конзулските извештаи и другите официјални документи на соседните држави (Србија и Бугарија) или пак на политичките организации, имав можност да ги користам или како оригинална архивска документација или пак преведени и објавени на македонски, бугарски и српски јазик. Сепак, еден мал дел од овие извори ги користев преку литературата. Освен објавените конзулски извештаи, преку лични истражувања во архивите успеав да пронајдам и искористам голем број на британски, француски, српски и во помала мерка бугарски конзулски

⁴ *Турски документи за историјата на Македонија: пописи од XIX век*, т. I-VI, (преводи и коментари Лили Благодуша, Драги Ѓорѓиев, Александар Стојановски и Ахмет Шериф) Скопје 1996-2002. Понатаму ќе ја користам кратенката ТДИМ.

⁵ *Kryengritjet popullore në vitet 30 të shekullit XIX. Dokumenti osmane*, Tiranë 1978.

⁶ *Салнаме на Косовскиот вилает (1896/7)*, (превод и коментар Драги Ѓорѓиев и Ахмет Шериф), Скопје 2012.

извештаи. При тоа, документите од архивот на *Alliance Israelite Universelle* многу ми помогнаа да добијам појасна слика за еврејската заедница во градот. Во македонската историографија овие документи досега воопшто не биле користени.

Весниците од средината на XIX век, особено *Цариградски весник* беше максимално искористен во делот посветен на еманципацијата на словенското население во однос на Патријаршијата.

Секавањата на некои од личностите, кои одреден дел од својот живот го поминале во Скопје, се не помалку многу важни извори бидејќи преку визура на нивните автори се откриваат податоци кои често пати ги нема во официјалните документи. Станува збор за секавања на лица кои учествувале во делувањето на Македонската револуционерна организација и кои се запишани непосредно после настаните, или пак неколку децении подоцна. Кога станува збор за овој вид на извори, за жал, досега не е откриена градска хроника.

Заради полесно читање на страниците коишто следат би сакал да се осврнам накусо на името на градот Скопје и на неговото именувањето од страна на зедниците. Денешното официјално име на главниот град на Република Македонија е *Скопје*, т.е. во неговата македонска форма. Истовремено во официјалните документи се користи и албанската форма *Shkup*. Меѓутоа, се до 1912 година официјалното име на градот е *Üsküb*.⁷ Ова име многу го користеле и немуслиманите, и тоа не само оние во Скопје, туку и оние од другите градови во Македонија и на Балканот. Така, на пример до средината на XIX век во српската официјална документација преовладува формата *Ускуп* или пак *Ушчуп*. Оваа форма, иако поретко се среќава во извештаите на српските конзули и кон крајот на османлискиот период. Сепак, во овој период Србите најмногу ја користеле српската форма *Скопље*. Ништо поразлична не е ситуацијата ниту во изворите од бугарска провиниенција, во кои се среќава формата *Скопије*. Што се однесува до европските земји, т.е. нивните конзуларни претставници по правило го користат официјалното име на градот *Üsküb*, но во соодветни транскрипции на нивните јазици. Така, британските и француските конзули пишуваат *Uskub/Uscub*, австриските конзули, како и Османлиите, *Üsküb* иако не ретко може да се сретне и *Ueskub*, додека Русите согласно руската транскрипција *Ускуп* или пак *Ускуп*. Во

⁷ Денешниот турски назив за градот е *Üsküp*.

оваа мешаница од имиња се определив да го користам денешното официјално име на македонски – Скопје.

Именувањето на припадниците на различните заедници кои живееле во Скопје, е не помалку проблематично. Идентитетот на христијаните во Македонија е едно од најисполитизираниите прашања во балканската историографија. Често пати именувањата употребувани во тој период се изедначуваат со современите значења на овие етноними. Поради тоа одлучив да користам наводници за да направам разлика меѓу современите и деветнаесетовековните значења на определени етноними или пак истите да ги пишувам во курсив. Така на пример, етнонимот „Бугарин“ во изворите од XIX век не го подразбира значењето што го има современиот поим Бугарин. Слично постапував и во случајот со именувањата „Срби“ или „Турци“. Етнонимот Албанец во изворите од тоа време најчесто означува јазична и културолошка припадност. Од друга страна тоа не значи дека идеите за нацијата не фаќале корен и во оваа заедница. Истото се однесува и на Власите. Тие во изворите најчесто се именувани како Куцо-Власи, или како Грци. Онаму каде што зборувам за ширењето на ароманизмот, слично како и во случајот со етнонимот Албанец, подразбирам јазична и културолошка, а не национална припадност.

Именувањата Егзархист и „Бугарин“ од 1870 се испреплетуваат и имаат речиси идентично значење, т.е. припадник на *Bulgar milleti*. Кога зборувам за *Rum milleti* воопштено, понекогаш го користам терминот патријаршисти, но кога правам разлика тогаш ги користам именувањата српски патријаршист или само „Србин“, „Грк“ или пак Влав.

На крајот би укажал дека датите во текстот се според новиот стил, додека оние во фуснотите се истите како и во самиот документ. Така, српските, бугарските и руските конзулски извештаи се со датуми според стариот стил, додека британските и француските извештаи, како и еврејските документи се со датуми според новиот стил.

Пра глава

Географија и демографија

Како и речиси сите историски трудови кои го третираат градот, така и овој труд започнува со географските и демографските проблеми. Влијанието на климата и природните катастрофи се мошне значајни за развојот на градот, а нивното влијание врз одредени појави не треба да се занемарува. Имено, при крајот од оваа дисертација, во третиот дел, ќе видиме како една силна зима имала влијание врз одредени настани. Покрај описот на микроклиматските услови врз животот на Скопјани, во делот за географија се обидов да го позиционирам Скопје во однос на другите градови. Пред сè мислам на неговото административно, економско и верско значење, т.е. кои региони гравитираат или пак се зависни од него.

Демографскиот дел започнува со највобичаеното прашање кое секој труд од оваа проблематика се обидува да го одговори. Во нашиот случај тоа е: колку жители броело Скопје од 1800 до 1912 година? Потоа, сметав дека е значајно да се одредат миграциските бранови и другите фактори кои довеле до зголемување на населението во Скопје. Последниот дел од демографскиот проблем е посветен на социјалната како и идентитетската (јазична, црковна па и етничка/национална) структурата на заедниците.

I. Географија

1. Географски, етногеографски и геополитички претстави

Скопје, во претставите на современата географска наука, се наоѓа во северниот дел на Македонија. Уште од XIV век, врз основа на класичните знаења, европските географи се повеќе почнале да го прифаќаат античкото разбирање за географскиот простор на Македонија. Во ова поимање, за разлика од антиката, влегувало и Скопје. Преку различни начини (образование, трговски контакти и слично) оваа претстава во текот на XIX-от век била широко прифатена. И покрај тоа, во изворите (не често), особено во првите децении од XIX-от век, сè уште може да се сретнат различни географски претстави. Така, според нив Скопје е лоциран како дел од Долна Мизија, Румелија, Горна Албанија, Источна Албанија, Албанија (Арнавутлук) или пак албанска Бугарија.⁸ Географскиот термин Долна Мизија го употребувале Кирил Пејчиновиќ, во воведот од неговиот труд Утешение грешним, како и Јордан Хаџи Константинов – Џинот. Последниов истовремено користи и други географски термини како на пример албанска Македонија. Пејчиновиќ и Џинот користењето на „Долна Мизија“ го превзеле од црковната (Цариградска патријаршија) титуларизација. Имено, скопските владици во 1830-1850 години во своето титулирање меѓу другото се именувале и како митрополит Долномизиски. Подоцна ќе се навратиме на овој проблем. На крајот, исто така треба да се спомне дека меѓу оние кои го користеле терминот Македонија се среќаваат форми како „Макадонски“, „Мацедоније“ и слични, што укажува на нејасно и/или скорешно прифаќање на овој географски поим.⁹

⁸ Кирил Пејчиновиќ: *Собрани текстови*, приредил Блаже Конески, Скопје 1974, стр.85; *Френски пџетеписи за Балканите*, София 1981, стр.21. Според патописот на Граф Шарбонел од 1801 година.; Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци (1827-1849)*, Скопје 1992, стр.722. Според патописот на Џејмс Портер (James Porter) од околу 1849 година ; *Британски документи...* т.II. станува збор за повеќе извештаи кои се однесуваат на настаните во Скопје во текот на бунтот на Дервиш Царе; *Цариградски весник*, н° 44, 22/07/1851. Според едно писмо на жителите на Скопје, тие градот го нарекуваат како средина на албанска Бугарија „Град Скопиа којто ся знае, е среда на Албанската Болгарија“; Климент Џамбазовски, ГИМНАС, т.1, кн. 1 (1820-1848), Београд 1979. Станува збор за неколку документи; Слични претстави постојат и во подоцнежниот период (70 години од XIX век). На пример, Елија Џон Блант (Elia John Blunt) сметала дека Скопје се наоѓа во срцето на Албанија. За неа види кај Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци (1875-1878)*, Скопје 2001, стр.248.

⁹ За името Македонија во историската географија види на пример: Петър Ст. Коледаров, *Името Македонија в историческата география*, София 1985.

Што се однесува до користењето на терминот Румелија тој е најзастапен кај Османлиите. Познавањата за терминот Македонија, особено античка Македонија и нејзината најпозната личност Александар Велики, биле добро познати на Османлиите. Сепак, Османлиите/муслиманите главно го користеле именувањето Румелија (*Rumeli* – земја на Ромејците). Териториите на Балканот кои Османлиите ги освоиле од крајот на XIV-от и почетокот на XV-от век биле вклучени во рамките на административната единица Румелија. Оттогаш терминот Румелија кај населението станало дел од секојдневната употреба. Во административна употреба овој термин постоел сè до 1864 година кога ејалетот Румелија (во тоа време територијално многу помал отколку во класичниот период) бил укинат. И покрај тоа овој термин сè уште бил употребуван во секојдневието од страна на поданиците на Османлиската империја. Така, на пример, Јахја Кемал (Yahya Kemal), познат турски поет роден во Скопје, во своите сеќавања за детството во Скопје често го користи терминот Румелија.¹⁰ И денеска ова именување сè уште се употребува од страна на современите Турци со цел да ги означат некогашните балкански територии на Османлиската империја.

Но, што е со етнографските и политичките карти и местото на Скопје? Пионери во исцртувањето на етногеографските карти на Балканот биле европејците. Под големо влијание на античката историја во овие карти се спомнуваат разни народи кои исчезнале: Илири, Пелазги и други. Под Илирите, покрај Албанците меѓу другото се подразбирале и Словените. Со ширењето на пансловенските идеи застапеноста на словените на овие карти се зголемувала. Така, Скопје секогаш влегувал во „словенскиот“ и/или „бугарскиот“ дел од полуостровот или пак се наоѓа на границата помеѓу „Бугарите“ и „Албанците“. Истовремено постојат и карти според кои регионот на Скопје е населен од „Грци“. Секако, како што ќе видиме понатаму структурата на населението во Скопје била многу по сложена.

Врз основа на овие етнографски карти и погледи подоцна биле создадени замислените, поточно посакуваните, политички граници на балканските национални идеји. Така, Скопје, од четириесетите години на XIX-от век ќе се најде во картите на националните програми на Србија и Грција, а по Големата Источна криза (1875-1881) и на младото бугарско кнежество.

¹⁰ Yahya Kemal, *Çocukluğum Gençliğim Siyâsi ve Edebi Hatıralarım*, İstanbul 1999.

Со појавата на надворешната и национална програма на Србија во 1844 година, позната како „Гарашаниново начертаније“, за прв пат Србија искажала интереси кон Скопје. Иако експлицитно Скопје или Македонија никаде не се спомнати, нивното обединување со Србија било дел од оваа програма. Оттогаш српската држава и нејзината млада интелектуална елита почнале да создаваат бројни студии во кои се докажувало дека Скопје е српски град. Повикувајќи се на традициите на српската средновековна држава тие кон крајот на XIX век Скопје почнале да го нарекуваат како „Душанов град“, „наша царска варош“ и слично. Многу објекти во градот се поврзувале со историјата на српскиот средновековен цар Душан. На пример, Камениот мост.¹¹

Слични се претставите и кај бугарските националисти. Тие го сметале Скопје како место во кое живее бугарски народ. Следствено на тоа тој требал да влезе во рамките на новата бугарска држава. Како и во српскиот случај, така и Бугарите во оправдувањето на своите аспирации се повикувале на историјата, односно средновековието. Во таа насока тие ги истакнувале оние извори и настани, кои според толкувањата на бугарските интелектуалци и политичари го карактеризирале Скопје како „бугарски град“. Сепак, во аргументирањето на националните претензии акцентот бил ставен на бугарскиот карактер на православното христијанско население.

За разлика од бугарските и српските интереси грчките погледи на Балканот, вклучувајќи го тука и Скопје, биле променливи. Според нивната национална политичка платформа (Мегали идеја) во териториите кои требале да се припојат кон младата грчка држава спаѓал и Скопје. Меѓутоа, по Големата Источна криза поради политички причини овој поглед бил променет. Грчките политичари ја поделиле географска Македонија на два дела, јужен и северен. Јужниот бил сметан за грчки, додека северниот, во кој спаѓал Скопје, не бил повеќе цел на грчките планови и аспирации.¹² По оваа политичка одлука на Грција, градот Скопје со

¹¹ Сè до 1880-те години поимот Душанов град или пак Душанов мост сè уште не бил целосно прифатен од страна на српската интелектуална и политичка елита. Таков е примерот со Стојан Новаковиќ. Тој во неговите белешки од неговата посета на Скопје во 1885 година објавени во 1906 година, Камениот мост или пак некој друг објект воопшто не го поврзува со времето на средновековната српска држава. Сепак тој за Скопје вели дека бил „наша царска варош“ повикувајќи се на средновековно Скопје кое било седиште на средновековна Србија на Цар Душан. Види, Стојан Новаковиќ, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострову 1886-1905*, Београд 1906, стр.25.

¹² Далибор Јовановски, „Ревизија на грчките територијални аспирации во османлиска Македонија“, *Годишен Зборник на Филозофскиот Факултет – ГзФз*, бр.62, Скопје 2009, стр.319-332.

околината останал единствено во политичките аспирации на Бугарија и Србија. Сепак, и покрај откажувањето, грчката надворешна политика преку Цариградската патријаршија ќе дејствува во Скопје. На пример, прашањето за скопското владичко место. Ова прашање во Скопје било користено во преговорите со Србија во прашањето за османлиското наследство. За скопското владичко прашање ќе стане збор во третата глава (Скопје, седиште на Косовскиот вилает: 1888-1912).

Слични погледи и планови имале и албанските и македонските националисти од крајот на XIX и почетокот на XX век. Иако лишени од сопствена држава и институционална инфраструктура тие во нивните планови за формирање на албанска или македонска држава го вклучувале и Скопје. Како и кај Бугарите и Србите, така и кај Албанците карактерот на населението бил главниот фактор во одредувањето на Скопје како албански град. Таков е примерот со Риза-бег од Ѓаковица (член на албанското движење на Косово од 1912 година и личност која од британскиот вицеkonzул била окарактеризирана како албански автономист). Во разговорот кој вицеkonzулот го имал со Риза-бег, последниов сметал дека Скопје се наоѓа во Албанија.¹³ Во случајот на македонските националисти и/или автономисти географскиот фактор бил одлучувачки. Така, според нив Скопје како дел од Македонија требал да биде дел од новоформираната држава на Балканот. Во оваа насока, Скопје било седиште на еден од седумте револуционерни окрузи на Тајната Македоно-одринска Револуционерна Организација (ТМОРО).

Секако, овој текст нема намера да даде конечен одговор на едно сложено прашање како што е позицијата на Скопје во геополитичките погледи и историско-етнолошката претстава на Скопје кај младите балкански национални држави. Тој има за цел само да го олесни читање на следните делови кои го допираат прашањето за политичкиот и социјалниот развој на различните заедници во градот и нивните меѓусебни односи.

¹³ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1959, PRO FO ??/, Peckham, Uskub, 19/09/1912. Разговорот на Пекам со Риза-бег го пренел и српскиот генерален конзул Гавриловиќ во својот извештај испратен во Белград. Според Гавриловиќ, деталите од овој разговор му ги соопштил самиот Пекам, ДАРМ, М-905, ППО, Гавриловиќ, Скопје, 20/09/1912. Што се однесува до прашањето за раѓањето на албанскиот национализам, види кај Nathalie Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais: La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Paris 2007.

2. Скопска котлина: услови за живот

Физички опис на скопската котлина

Скопската котлина е најсеверната рамница во рамките на географска Македонија. Сместена е меѓу планини од запад, север и југ, чии врвови се движат од 1 000 до 1 600 метри надморска височина. Тоа се, на запад Жеден, на север Скопска Црна Гора (Карадаг/Karadağ) и на југ Водно (во XIX век познато и како Буковик). На исток котлината завршува со ридест терен кој ја одвојува од кумановската долина и овчеполието (во османлискиот период наречено Мустафово поле/Mustafa ovası). Во непосредна близина на скопската котлина се наоѓаат и два високи планински масиви, Шар Планина и Јакупица или Мокра Глава, чии врвови надминуваат 2 000 метри надморска височина. Одејќи од запад кон исток Скопската котлина е долга 30 km и широка 5-10 km. Скопје се наоѓа во нејзиниот западен дел на 240 метри надморска височина. Поставен меѓу два мали рида (ридот на скопското кале и ридот наречен Гази Баба) по средината на градот минува малата река Серава која блиску до црквата Св. Мина (лоцирана спроти Св.Богородица) се влева во Вардар, главната река на скопската котлина.

Што се однесува до Вардар, во почетокот на XIX век реката претставувала јужната граница на градот. Исклучок чинат две маала лоцирани на просторот на денешниот централен градски плоштад Македонија.¹⁴ Освен Вардар низ скопската котлина течат и други реки. Меѓу нив позначајни се Треска, Лепенец, Маркова Река и други. Долините на овие реки и подножјата на Скопска Црна Гора и Водно формираат микро географски региони на скопската котлина.

Според географските карактеристики, географите, но и неколку автори/интелектуалци од крајот на XIX-от и самиот почеток на XX век, скопската котлина ја делат на неколку предели.¹⁵ Така, македонскиот географ од средината на 50-те години на минатиот век, Јован Трифуновски, скопското поле го дели на три предели: Ридски села, Средорек и Блатија. За разлика од него Јован Хаџи Васиљевиќ скопската област ја дели на пет помали предели: Блато, Каргал'к,

¹⁴ Градот поинтензивно ќе почне да се шири од другата страна на реката Варадар во втората половина на XIX век, особено по изградбата на железничката линија Солун – Скопје во 1873 година.

¹⁵ Во врска со оваа поделба авторите користат различни термини кога зборуваат за Скопската котлина : скопско поле, скопска област и слично.

Каршијак, Средорек и Скопска Црна Гора. Во двете поделби воопшто не е спомнат сливот на Маркова Река. Иако од географска гледна точка тој е изземен, тој претставува составен дел од скопската област, како административно така и економски. Секој од овие предели има свои географски карактеристики кои ја условиле оваа поделба. Сепак, тука нема да стане збор за условите за живот посебно за секој предел, туку тоа ќе биде прегледано во општ контекст.¹⁶

Мочуришта

Дел од пејсажот на скопската котлина во текот на XIX век се мочуриштата во нејзиниот источен дел наречен Блато. Стојан Новаковиќ, при неговата посета на Скопје на 27 октомври (ст. ст.) 1885 година, источниот дел на скопската котлина низ кој поминувал патот од Куманово кон Скопје го опишал на следниов начин:

„...Низ полето се гледа како стрела прав убав пат за Скопје, нашата стара царска варош, а по него, овде онде, се гледаат како растопено сребро окна или остатоци од старо езеро, кое во некое доба морало да ја покрива цела оваа боженствена равница, и денеска полна со влага и водени растенија.“¹⁷

Поголемиот дел од овие мочуришта биле исушени од страна на српската власт во периодот по Првата Светска војна. Најголемото од нив, Катлановско Блато или Катлановско Езеро, постоело сè до крајот на 1980-те години. Езерото било долго 750 метри и широко од 150 до 200 метри со што зафаќало површина од 4.24 км², и длабочина од 0,5 до 2 метра. Исто така поради богатството од риба османлиските власти го давале ова езеро под закуп. Освен Катлановското се спомнуваат и други помали езера, како на пример Карачинско или Горно Блато, кое во лето немало повеќе од 50-100 метри во пречник.¹⁸ Овие мочурливи места се полнеле со вода во пролетните и есенските месеци, кога го достигнувале своето

¹⁶ Јован Трифуновски, *О Географским пределима Скопског поља*, во Гласник Српског географског друштва, XLI, n°1, Београд 1961; Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје и негова околина*, Београд 1930.

¹⁷ Стојан Новаковиќ, *Балканска питања...*, стр.24.

¹⁸ Од животинскиот свет различни автори спомнуваат дека имало риби (крап, сом, јегуља и др.), барски змии, ракови и различни видови на птици (патки, штркови, пеликани, чапли и др.). Arthur Evans, *Ancien Illyria: an Archeological Exploration*, London 2006, стр.211.; Јован Трифуновски, *О Географским...*, стр.84. ; Јован Цвијиќ, *Основе за географију и геологију : Македоније и Старе Србије*, књига 1, Београд 1906, стр.116. Податоците кои Цвијиќ ги дава за скопските мочуришта се негови опсервации кои ги направил во текот на 1901 година.

најголемо ниво. Тие во летото постепено испарувале, со што се менувал пејсажот на скопската котлина, но, и микроклимата. Така, поради летните испарувања на водата од барските површини воздухот во Скопје бил влажен и загушлив.

На водните мочурливи површини се додавале и полињата со ориз долж реката Лепенец. Поради изобилството на вода и жешкото лето условите за производство на ориз во скопската котлина биле поволни. На производството на ориз укажуваат и имињата на селата Оризари и Оризариште. По сè изгледа производството на ориз било повеќе застапено во првата половина на XIX век. Една од причините за намалените површини засадени со ориз при крајот на XIX век била здравјето на луѓето. Барем такво објаснување добил Стојан Новаковиќ при неговата посета во Скопје:

„...Турските чиновници ми кажаа, дека сега ориз не се сее поради санитарски причини...“¹⁹

Тука потребно е да се додаде дека, и покрај тоа што еден значителен дел од скопската котлина бил покриен со вода во текот на целата година, таа обезбедувала доволно храна за скопските жители, а вишокот се извезувал во другите делови од империјата и надвор од неа. Дури, ако му веруваме на Ами Буе (Ami Boué), во почетокот на XIX век дел од скопската котлина не била обработувана :

„Рамницата што му претходи на Скопје би можела сета да биде обработена. Но, наместо тоа, таа претставува пустина на повеќе од една милја во кој чичките образуваат цели полиња, а заземаат дури многу простор и во насадите...“²⁰

Клима

Денеска точно се познати климатските карактеристики на скопската котлина (влажна суптропска клима). Во текот на XIX век таа не би требало да се разликува од денешната. За карактеристиките на скопската клима се спомнува во неколку патописи и трудови од крајот на XIX и почетокот на XX век. Од нив дознаваме

¹⁹ Стојан Новаковиќ, *Балканска питања...*, стр.47.

²⁰ Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe : Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet empire vol. I.*, Paris 1854, стр.209.

дека во летно време жештините биле неподносливи, а воздухот како што спомнав погоре загушлив од барските испарувања. Што се однесува пак до зимите тие пак биле многу силни. Снег најрано паѓал на околните планини (Мокра планина, Шар Планина, Скопска Црна Гора) во ноември, а на некои места го имало до крајот на јуни и јули. Така, понекогаш во летните месеци тој се носел и продавал во градот место лед.

На овие годишни климатски циклуси треба да се додадат и неколку екстремни временски прилики од првата половина од XIX-от век. Причината била периодот наречен мало ледено доба (1550 – 1850). Како последица на оваа климатска промена во 1833 година во Скопје замрзнала реката Вардар, а во 1861 година во август на празникот голема Богородица, паднал снег на Мокра Планина (Јакупица). Овој снег и нагло то опаѓање на температурите предизвикал големи штети на населението (голем број на домашни животни изумреле, настрадале лозјата и нивите).²¹ Слична зима со тешки последици по економијата имало во 1906/7. Снегот кој почнал да паѓа од ноември 1906 година се стопил дури во почетокот на април 1907. Според властите поради силната зима половината од добитокот умрел од глад.²²

На овакви екстремни временски услови, но и во текот на секоја зима, скопјани се грееле со јаглен и огревни дрва. Со огревни дрва се снабдувале од околните планини (Мокра Глава и Скопска Црна Гора). Големите шуми на овие планини обезбедувале за Скопје огревно дрво. Селата од Скопска Црна Гора кај муслиманското население биле познати и како дрварски села. Името го добиле поради тоа што кон крајот на XIX век биле единствените села кои го снабдувале градот со дрва.²³ За претходниот период во изворите се спомнува дека со дрва скопјани се снабдувале и од шумите од горниот тек на Маркова Река (1830-1850), а во 1880-те години дрва за греење се сечеле и во долината на Патишка Река.²⁴

²¹ *Цариградски весник*, 07/10/1861 (стар стил). Писмо од Скопје од 14 септември 1861 година (ст. ст.).

²² AMAE (Nantes), Fond: Constantinople-ambassade, Krajewski, Uskub, 18/04/1907. Според вицеkonzулот Крајевски реалниот процент на умрени животни бил 30%.

²³ Петар Г. Манџуков, *Предвестници на бурјата*, София 1993, стр.122. „селата од скопската Црна Гора беа единствените доставачици на дрва за горене в Скопие, поради което турците ги наричаха „дрварските села“.

²⁴ Јован Трифуновски, *Слив Маркове реке: антропогеографска проматрања*, Скопје 1958, стр.18.

Во сите патописи од османлискиот период во кој се опишува градот неизоставен дел е и аквадуктот на Мустафа паша. Овој водовод во градот ја носел водата од изворите во подножјето на Скопска Црна Гора (атарот на селото Глуово).²⁵ Големiot број на амаи како и бројни шадрвани и чешми во градот, во текот на класичниот период биле снабдувани со вода преку овој водовод. Аквадуктот ја извршувал својата функција и во текот на целиот XIX век. Меѓутоа, голем дел од амамите во текот на последниот османлиски век не биле во употреба. Оние кои сè уште биле во функција, на пример Чифте амам, се снабдувале со вода од еден извор на вода наречен Ајазма во Медах текето.²⁶ Изворот Ајазма ги снабдувал со вода за пиење и жителите на Скопје од околните маала, на пример Јигит-паша маало.

Друг голем извор на вода за пиење се наоѓал во Чаир. Според Салих Асим (скопски градоначалник во 1890-те години), овој извор ги снабдувал со питка вода триесет и шестте јавни чешми во градот.²⁷ Друг начин со кој скопјани се снабдувале со вода биле бунарите во дворовите на скопските куќи. Понатаму, во описите на градот од крајот на XIX-от и почетокот на XX-от век, се спомнува уште еден извор на питка вода лоциран на Гази Баба. Овој извор го снабдувал со вода северо-источниот дел на градот. Секако, при набројувањето на изворите на питка вода, потребно е да се спомне и самата река Вардар. Барем така забележал Ѓорче Петров:

„...во горниот дел од градот, околните жители от тука [Вардар] си леат вода за пиење“.²⁸

²⁵ Освен Мустафашиниот водовод, во класичниот период постоеле и уште два други водовода : водоводот на Иса-бег и оној на Муслихуди ал-Ма'дини. Поопширно за скопските водоводи од класичниот период види Лидија Кумбарац-Богоевиќ, *Османлиски споменици во Скопје*, Скопје 1998, стр.196-198.

²⁶ Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр.167. За водата од овој извор скопјаните верувале дека била лековита.

²⁷ Салих Асим, *Историја на Скопје и негова околина*, (превод и коментар Драги Ѓорѓиев) Скопје 2005, стр.17-18.

²⁸ Ѓорче Петров, *Материјали за проучување на Македонија*, София 1896, стр.490.; Податоците за снабдувањето со вода за пиење се земени од повеќе места. Стојан Новаковиќ, *Балканска питања...*, стр.30-32.; Салих Асим, *op.cit.* p.17-18, 23. Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр.37

При крајот на османлиското владеење скопската општина, поттикната од косовскиот валија Махмуд Шефкет паша, потпишала договор со една германска фирма за инсталирање на нов систем на водовод, кој требал градот да го снабдува со вода од Вардар. Реализирањето на постапката за изградба на нов водовод била пропратена од нерегуларности. Општинскиот совет бил игнориран, а целата работа била договорена меѓу тогашниот претседател на општината Ферид Ефенди и Махмуд Шефкет паша. Проблемите со исплаќањето на последната рата (£T 500) биле изговор за Хади паша (Косовски валија кој го заменил Махмуд Шефкет паша) да поднесе оставка на позицијата валија на Косовскиот вилает.²⁹

Вардар и неговите води биле искористувани и за полевање на бројните бавчи кои постоеле во и околу периферните делови на градот. Уште еден посетител на градот од крајот на XIX-от век, Стојан Новаковиќ, забележал големи тркала со кошници кои служеле за вадење вода од реката:

„...Ги видов повеќе во Вардар доста високи, со многу сандачиња, кои поминувајќи низ реката се полнат со вода, па превртувајќи се, таа вода ја изнесуваат на потребна висина, и потоа ја истураат во подготвен канал, по кој водата потоа по потреба понатаму се спроведува.“³⁰

Исто така водата од реката била користена и за потребите на водениците, но и за преработка на кожата, еден од најзначајните занаети во Скопје. И за оваа прилика биле изработувани големи тркала како оние за снабдување со вода на бавчите и водениците. Сите овие тркала со кошници го пополнувале пејсажот на Скопје, приметливо и на некои фотографии од крајот на XIX-от и почетокот на XX-от век.³¹

Во околината на Скопје биле познати и други извори на вода, чии води населението ги користело, како за пиење така и за лекување. Така, скопјани оделе се до атарот на селата Горно и Долно Водно, Кисела Вода (Ekşi Su), Нерези каде освен за пиење тие со водата се миеле верувајќи дека ќе бидат излечени од разни болести. Во околината на Скопје постоеле извори и на минерални води. Во Катланово, Кучково, Брес и Кожле населението ги користело водите на овие

²⁹ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 24/08/1908, 15/03/1909; ДАРМ, М-836, ППО, Балугџић, Скопје, 14/03/1909.

³⁰ Стојан Новаковиќ, *Балканска питања...*, стр.31.

³¹ Салих Асим, *op.cit.* p.29.; Стојан Новаковиќ, *Балканска питања...*, стр.31-32.

извори. Можеби најпознат извор на лековита вода бил оној во Катланово, односно Катлановската бања.³² Бањата била под управа на скопската општина (*Üsküb beledyesi*), која покрај базенот со лековита вода изградила уште неколку придружни објекти за сместување на корисниците на оваа бања. Приходите од бањата биле отстапени на Ислахането (*Islahane* – занаетчиското училиште) во Скопје.³³

Катастрофи

Дождовите кои најмногу паѓале во пролетните и есенските месеци често причинувале поплави како во градот, така и во селата долж Вардар. Во изворите се спомнува за големи поплави во 1856, 1871, 1876, 1880, 1895, 1897, 1907, 1916 и.т.н.³⁴ Пред надојдените води секогаш прво на удар било еврејското маало, лоцирано на просторот западно од Камениот мост помеѓу тврдината (Кале) и реката Вардар. Од поплавите речиси секогаш страдале и дрвените мостови на Вардар. Така, во големата поплава од 1897 година дрвените мостови на реката Вардар биле оштетени. Состојбата делумно била подобрена со изградбата на кејот на реката Вардар од страна на скопската општина во 1896 година.³⁵ Иако состојбата била делумно подобрена, Вардар сè уште предизвикувал поплави, особено во селата лоцирани долж самата река. Поплавата во април 1907 година предизвикала прекин на железничката врска која била повторно воспоставена на 20 април, по прекин од неколку денови. Иако многу помала, реката Серава исто така предизвикувала проблеми при големи дождови. При тоа горните делови од градот биле поплавувани, а заедно со водите кои се сливале од падините на ридовите Гази Баба и Топхане формирале мали бари кои дополнително го чинеле задушлив воздухот во градот. Освен поплавите дождот го отежнувал и движењето по скопските улици. При поголеми дождови земјените улици се претворале во калливи. Еве како тоа го опишал Ѓорче Петров :

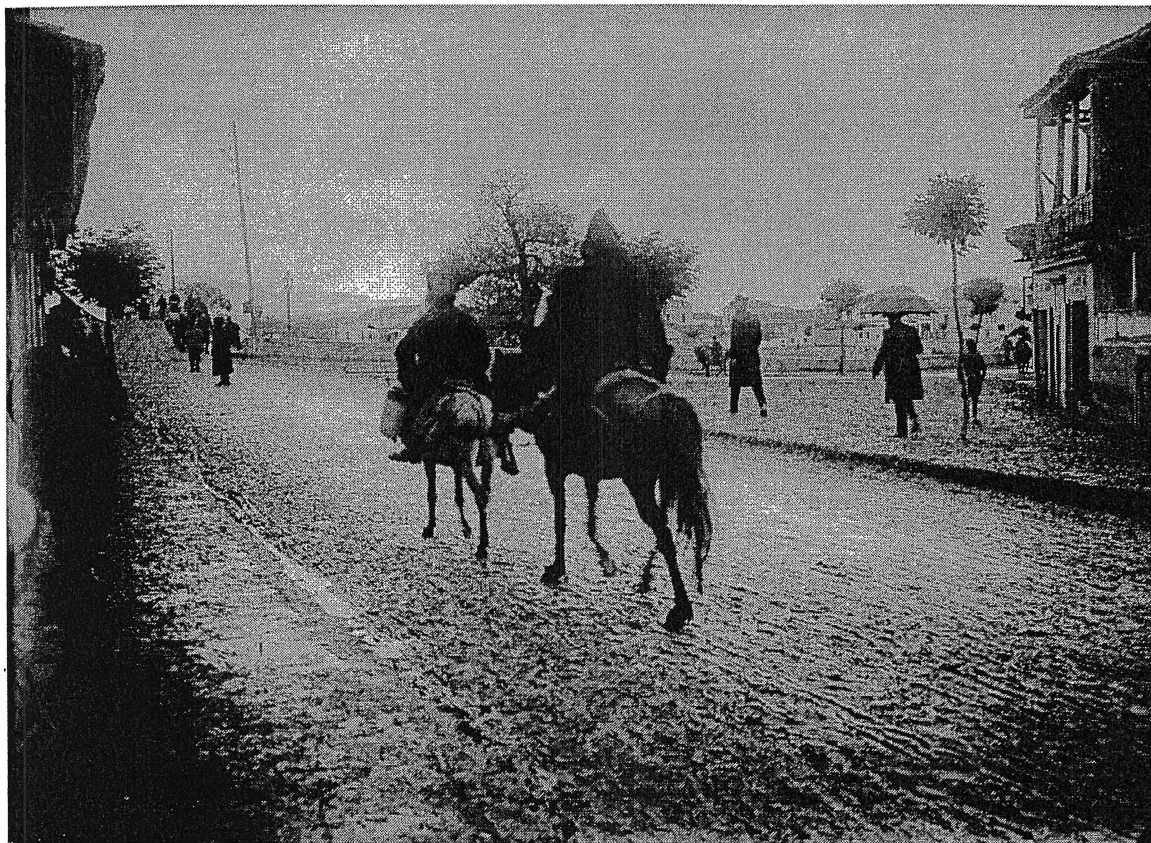
³² Според различни податоци, температурата на сумпоровите извори на вода била меѓу 33 и 47 °C.

³³ Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр.170-172.

³⁴ Податоците за поплавите се земени од повеќе извори: ДАРМ, Фонд: ППО, М-791, телеграма од Приштина, 09/04/1907 и телеграма од Врање, 20/04/1907.; АМАЕ (Nantes), Fond: Constantinople-ambassade, Krajewski, Uskub, 18/04/1907 и 03/08/1907.; *Призрен*, н°16, 27/11/1871 и н°19, 18/12/1871; Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр.8-9.

³⁵ Во времето кога косовски валија бил Махмуд Шефкет-паша (Mahmud Şevket Paşa) кејот на Вардар бил продолжен. ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 26/08/1908.

„Падне ли дожд, не можеш да излезеш на улица од кал, а не заврне ли неколку дена, улиците се замаглени од прашина.“³⁶

ф.1. Скопје 1906 година, (BILD Archive – Wien, Österreich) – на сликата: главната улица во градот која од Железничката станица водела до Вилаетскиот конак. Просторот на сликата денеска е дел од плоштадот Македонија.

Поплавите секоја пролет причинувале големи штети на посевите во атарите на селата источно од Скопје долж Вардар, како на пример Идризкој (Идризово), Огњанци, Трубареве, Јурумлери и др. Дури кон крајот на османлискиот период (1906) од страна на комисијата за финансии на Косовскиот вилает и генералниот инспектор за трите вилаети Хилми-паша била превземена иницијатива за спречување на штети од поплавите. По испитувањето на теренот биле превземени неколку привремени, но по се изгледа и импровизирачки мерки (рушење на воденици за чии потреби бил сменет текот на реката) кои сепак не биле доволни да

³⁶ Ѓорче Петров, *Материјали...*, стр.492. Сличен опис дал и Луиџи Виљари (Luigi Vilari - италијански воен дописник) од почетокот на 1904 година. *Македонија во делата на странските патописци (1903)*, Скопје 2007, стр.94.

ги спречат поплавувањата во источниот дел од скопската равнина.³⁷ Како на пример она во април следната година.

Што се однесува до пожарите во Скопје, во расположливите извори тие речиси воопшто не се спомнуваат. Во литературата која се однесува на историјата на Скопје во текот на последниот османлиски век најексплоатиран е пожарот од 1908 година. При тоа во тој пожар изгореле 2 џамии, 7 анови и голем број на дуќани. Штетата била проценета на £T 150 000 од кои единствено £T 20 000 биле покриени од осигурувањето.³⁸ На овој настан ќе се навратиме подоцна, во третата глава (Скопје, седиште на Косовскиот вилает: 1888-1912).

Скопје се наоѓа на трусно подрачје. Земјотресите се вообичаена природна појава за овој регион. Меѓу постарите генерации на денешните скопјани силно е присутно сеќавањето за земјотресот од 1963 година кој уништил голем дел од градот. Неговите последици не биле само човечките жртви. Градот го променил својот изглед, својата урбана топографија. Започнал нов правец во неговиот развој. Големи потреси со сериозни последици по градот се забележани во изворите и во минатото : 517 година, 1037 година, 1555 година. Во текот на XIX-от век потрес кој имал последици по развојот на градот како оној од 1963 или 517 година не е забележан.

Систематско собирање на податоците и мерење на силината на земјотресите постои од почетокот на XX век, т.е. од 1911 година. И покрај тоа, постојат податоци кои спомнуваат за потреси и пред организираното собирање податоци. Така, најверојатно најсилниот потрес во текот на последните сто години од османлиското владеење се случил околу 1887 година. Од силината на потресот биле оштетени неколку станбени објекти во градот, како и сидовите на Куршумли ан.³⁹ Други потреси се забележани во: 1880, 1893, 1895, 1897, 1904 (потресот од оваа година е поврзан со силниот потрес чиј епицентар бил во Врање), 1910, 1911 (во текот на оваа година биле регистрирани 23 помали потреси).⁴⁰

³⁷ AMAE (Nantes), Fond: Constantinople-ambassade, Carton 1, Krajewski, Uskub, 30/06/1906.

³⁸ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 15/08/1908; ДАРМ, Фонд: ППО, М-821, Балугџић, Скопље, 10/08/1908. Бранислав Нушић, *Политика*, 29.VII.1908. Според податоците за бројот на изгорени дуќани, нивниот број се движел од 400 (Сатow), 700 (Нушић) до 1 000 (Балугџиќ).

³⁹ Ристо Кирјазовски, „Основањето и организација на турската општина во Скопје во 1869 година“, *ГИНИ*, год.XV, бр.2, Скопје 1971, стр.201.

⁴⁰ Податоците за потресите во XIX и почетокот на XX век се земени од Јеленко Михајловић, „Скопска трусна област“, *Споменик*, СКА, LXX/16, Београд 1931, стр.1-33.

Освен природните катастрофи, често, проблеми за населението претставувале и разните епидемии и болести. Во текот на периодот за кој станува збор, постојан проблем по здравјето на скопјани претставувала маларијата или треската, која поради големата влажност на воздухот предизвикана од водените површини особено се појавувала во летните месеци. Речиси и да нема патописец (европски или балкански) кој не изоставил да спомне за нездравиот воздух во Скопје. Оваа состојба ја приметил и Јохан Георг Хан во 1858 година кој запишал:

„Ова езеро [Катлановско] го прави целиот базен на Скопиа едно гнездо на грозница, а сепак според сите изгледи неговото исушување би било многу лесно“.⁴¹

Друг причинител на заразни болести била и реката Серава, односно самите жители на градот. Во малата река која минувала низ самиот град, жителите на Скопје често го фрлале своето ѓубре. На ова треба да се додаде и нечистотијата на улиците, карактеристично за османлиските градови, но и општо за европските градови.

Ако во голем дел во Европа мочуриштата по рамниците биле исушени уште во XV и XVI век, тоа не е случај за рамниците во Османлиската империја. Како што е погоре спомнато Јохан Георг Хан укажал на тоа дека за исушувањето на мочуриштата било многу лесно, т.е. со изградба на само еден канал. Причините за тоа можат да бидат повеќе. Слабиот демографски притисок, и следствено немањето потреба да се култивира мочурливата земја. Погоре исто така ја спомнав забелешката на Ами Буе во 1836 година дека иако скопската равнина можела да биде целата обработена, таа според него претставувала пустина.⁴² Причината за необработливото и мочурливо земјиште може да биде во доволните количини на храна кои се произведувале во скопско и чии вишоци се извезувале преку солунското пристаниште. Исто така треба да се земе во предвид и демографскиот фактор. Растот на бројот на населението во скопскиот регион воопшто не е споредлив со оној на некои други поголеми градови во Империјата (Солун,

⁴¹ Според преводот даден кај Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци (1850-1864)*, Скопје 1992, стр.263.

⁴² Ami Boué, *Recueil des Itinaireres*, T.I., Paris 1854, стр.209.

Смирна/Измир, Истанбул и други) или пак европските градови во кои бројот на жители во текот на XIX век се зголемил неколкукратно. Во скопската котлина во почетокот на XX век живееле не повеќе од 100 000 души или за два пати повеќе од 30 години на претходниот век. Зголемениот број на население дополнително би влијаело на исушувањето на мочурливите области со цел да се добие нова обработлива земја.

Посериозен последици по здравјето предизвикувале чумата и колерата. Во текот на периодот кој е од наш интерес во оваа теза, чумата била регистрирана неколку пати во: 1812-1814, 1833 и 1837 година.⁴³ Обично таа допирала до Скопје преку долината на реката Вардар и главните комуникации по кои се движеле трговците. Колкав бил процентот на смртност, кај заболените и/или кај целокупното население немаме податоци.

Начинот на ширење на колерата бил сличен на оној на чумата. Знаеме за појава на епидемија на колера во текот на 1890, 1893, 1910, 1911. Последната (1911) била по се изгледа најсериозна. Најпрвин се појавила кај војската стационирана во Пеќ, откаде се проширила до Скопје. Од градот колерата се раширила во селата на Скопска Црна Гора (Бањани, Глуово, Бразда и др.) и долж реката Вардар. Според некои конзуларни извештаи бројот на починати се движел од 6 до 28 смртни случаи на ден, а во текот на месец септември бројот на заболени и починати бил околу 300 заболени од кои 100 починале.⁴⁴

Кога зборуваме за справувањето со епидемиите постојат две нивоа преку кои биле превземени мерки со цел да се заштити населението. Првото од горе, мерки превземени од централната власт и нивната примена во провинцијата. Додека второто од долу, локални иницијативи и народното лекарство.

Што се однесува на мерките превземени од горе, власта се обидела да воведи неколку новини во борбата против епидемиите. Решеноста на Империјата да се справи против овие болести е поврзана со појавата на колерата во Истанбул во

⁴³ Климент Дамбазовски, ГИМНАС, т.І, книга 1 (1820-1848), Београд 1979, стр.124-126, 130, 141-144; Daniel Panzas, *La Peste dans l'Empire Ottoman*, Paris 1985, стр.65, 75, 115-116, 166-167. Чумата се појавувала на неколку пати и во текот на XVIII век, во 1722, 1724, 1762 и 1781. Еден француски конзул (Паскал Тома Фуркад) кој во 1813 година престојувал неколку дена во Скопје, спомнува дека градот бил значаен до пред половина век од неговата посета, кога две последователни чуми го уништиле градот и околината. Петар Тодоров, „Еден опис на Скопје од 1813 година“, *ГИНИ*, год.LIII, бр.1-2, Скопје 2009, стр.145-159.

⁴⁴ ДАРМ, Фонд: ППО, М-928, Гавриловић, Скопље, 18/09/1911; AMAE (Nantes), Fond: Consulat Uskub, Carton 7, станува збор за неколку телеграми (од месец септември) кои францускиот вице-конзул Пјер Калвиер (Pierre Calvière) ги добивал од неговиот грчки колега, доајен на конзуларниот корпус во Скопје.

1831 година. Последиците од колерата и слабата населеност на османлиските поседи во споредба со остатокот од Европа го натерале Султан Махмуд II да превземе мерки за борба против епидемиите.⁴⁵ Како најдобра мерка во тоа време се покажала воведувањето на карантин. Првите инструкции кои провинциските паши (вклучувајќи го тука и скопскиот паша⁴⁶) ги добиле од Махмуд II во 1836 година се однесувале на чумата од 1835-1839 година. Уште една политика за борба против епидемиите е формирањето на Врховниот совет за здравје во 1839 година што било следено со формирање на слични канцеларии во провинциите.⁴⁷ Со формирањето на општините во 1869 година, надлежноста над јавното здравје преминала на советот на општината, која превземала одредени мерки за заштита на населението: карантин, чистење на градот, дезинфекција на куќи и слични мерки.⁴⁸ За здравјето на населението, иако пред се наменето за војската, служела и воената болница основана во 1880 година. Според салнамето (*Vilayeti salnamesi*) од 1896 година во болницата работеле тројца лекари, четворица хирурзи и петмина аптекари.⁴⁹

Што се однесува до мерките превземени од долу, можеби најкарактеристичен е примерот со скопскиот назир од дваесетите и триесетите години на XIX век. Имено, станува збор за Али Х'фзи-паша за кого ќе стане збор во следниот дел (Втори дел: Улогата на локалните првенци). Со нежно и слабо здравје скопскиот властодржец околу себе држел тројца лекари кои се грижеле за него, но и за дел од населението. Сепак, за остатокот од населението во најголем дел се грижело свештенството. Така, позната е дејноста на извесен поп Никола Скопски кој го лечел населението се до 1830 година преку користење на лечбеник.⁵⁰ Користењето лечбеници постоело и подоцна кога веќе била развиена мрежата од болници во Османлиската империја. Тоа е примерот со лечбеникот на свештеникот Јоанаки пишуван во 1884 година.⁵¹ Можеби, најдобра претстава за

⁴⁵ Daniel Panzac, *Population et Santé dans l'Empire Ottoman (XVIII-XX siècles)*, Istanbul 1996, стр.78.

⁴⁶ Не е познато дали скопскиот мутесариф или пак скопскиот назир кој реално ја имал најголемата власт во градот ја добил задачата да се справи со чумата.

⁴⁷ Daniel Panzac, *Population...*, стр.83

⁴⁸ Ристо Кирјазовски, *Основањето и организацијата...*, стр.199-201. За чистотата во градот од страна на скопската општина била организирана и служба за чистење и собирање на ѓубрето, но обврска во чистењето имале и граѓаните околу нивните куќи, дуќани, работилници и други објекти.

⁴⁹ *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*, стр.154. Првата зграда на воената болница била до Калето, а подоцна бил изграден нов објект на периферијата на градот на патот кој водел за Куманово. Денеска на тој простор се наоѓа Скопскиот саем.

⁵⁰ Лечбеник, писание во кое се собрани различни рецепти за лечење против разни болести.

⁵¹ Боро Николовски, *Прилози за историјата на здравствената култура на Македонија*, Скопје 1995, стр.158-159, 161.

реакциите на населението во време на епидемии се наоѓа во еден извештај на српскиот генерален конзул за колерата во 1911 година:

„...во најголема мера опаѓањето на заразата се должи на стравот кој завладеал кај населението. Голем дел на исплашените скопјани, почнал најпосле да внимава на храната, водата и.т.н... ...последниве [селаните од Скопска Црна Гора] како најблиски на Скопје не можеле да се сочуваат поради што селаните често доаѓаат во градот. Д-р. Настик (лекар) одел по селата и укажувал што да се прави. Единствено средство досега употребувано било молитвата и преносот на болесните во манастирите за да таму им се чита [молитва].“⁵²

По се изгледа дека и покрај се поголемата активност на лекари, во првата деценија на XX век, населението во лечењето сè уште се потпираше на верата, молитвата и традиционалните лекари.

При крајот на османлискиот период здравството и неговите услуги имале и политички цели. Имено станува збор за здравствените услуги кои ги давале црковно-школските организации (егзархијата и патријаршијата). Ваквите услуги биле сметани за важни во борбата против соперничката заедница.⁵³

⁵² ДАРМ, Фонд: ППО, М-928, ППО, Гавриловиќ, Скопје, 18/09/1911.

⁵³ На пример за улогата на здравството во пропагандата на егзархијата види: Илия Галчев, *Здравно-социалната дейност на Българската екзархия в Македонија и Тракия (1870-1913)*, София 1994.

3. Урбан пејсаж

Во текот на XIX век урбаниот простор во османлиските градови се преуредувал. Овој процес во историските трудови за Османлиската империја се нарекува, меѓу другото, како модернизација на османлискиот град и таа требала да го следи моделот на европскиот град. Целта била да се стави ред во урбаниот простор во контекст на воспоставување на општ ред во Империјата. Модернизацијата (во западните историографииа овој процес често се нарекува и како „occidentalisation“ и „westernisation“) најпрвин ги опфатила Истанбул и медитеранските градови (Солун, Измир и др.). Градовите во внатрешноста (каков што бил Скопје) биле опфатени од овој процес многу подоцна.⁵⁴

Претставата за урбаниот пејсаж главно се добива од европските патописци. Најраниот опис на урбаниот пејсаж на Скопје кај патописците се наоѓа кај Ами Буге. Во овој опис преовладуваат неколку општоприфатени карактеристики за османлискиот град: големите гробишта, џамиите со минарињата, дрвјата и градините:

„Во непосредна близина на Скопје има големи гробишта покриени со Regnum Harmala и со една до две гробници во вид на балдахин за пашите или за некои големи личности. Од далеку градот нуди прекрасна глетка, зашто шеснаесетте џамии со црни куполи и со минариња доминираат над бујните дрвја на градините и над црвените покриви на куќите...“⁵⁵

Големите гробишта се карактеристика на речиси сите османлиски градови. Скопските гробишта (муслимански) се наоѓале на север од Кале, на ридот Гази Баба и на десната страна од Вардар. Муслиманските гробишта речиси го опколувале градот. Оваа состојба била нотирана од многу патописци кои го посетиле Скопје. Еден од нив, Паскал Тома Фуркад (1813 година), сметал дека во Скопје мртвите зафаќале неколку пати повеќе простор од живите:

⁵⁴ За урбаните реформи во време на Танзиматот и подоцна види на пример кај: Stephane Yerasimos, „A propos des Reformes Urbanes des Tanzimat“ во *Villes Ottomanes à la fin de l'Empire*, Paris 1992, стр.17-32 и Pierre Pinon, „Essai de definition morphologique de la ville ottomane des XVIIIe – XIXe siècles“ *La Culture Urbaine des Balkans (XV – XIX siècles)*, Belgrade 1991, стр.147-156.

⁵⁵ Според преводот кај, Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци (1827-1849)*, стр.218.

„...Турските гробишта насекаде се огромни, но мртвите во Ускуп без претерување, зафаќаат [---] пати повеќе простор од живите...“.⁵⁶

Христијанските и еврејските гробишта (види сл.2) во Скопје биле исто така лоцирани надвор од градот. Помеѓу современите единствено Јован Хаџи Васиљевиќ пишува за местата на старите христијански гробишта. Според него нив ги имало на шест локации од кои четири важеле за стари гробишта. Тие се наоѓале на ридот Гази Баба, на место наречено Клетвеник (на самиот врв на ридот Гази Баба), на самиот крај од Чаир каде започнувале нивите на скопјани и на десната страна на Вардар позади железничката станица во подножјето на Водно. Новите гробишта се наоѓале во јужниот дел од Гази Баба северно од патот кој одел за Куманово и на десната страна од Вардар во подножјето на Водно, во близина на тогашната скопска пивара. Последните припаѓале на католичката заедница.⁵⁷

Според шеријатските правила гробиштата во Османлиската империја биле неповредливи и неприкосновени, и на нив живите не можеле да градат.⁵⁸ Меѓутоа овие забрани во доцната Османлиска империја не се почитувале. Главно, поради потребата од простор за градење на нови куќи, училишта, улици и др.⁵⁹ Иако поголемиот дел од покојниците биле погребувани на гробиштата кои се наоѓале надвор од градот, еден дел бил погребуван и внатре во градот. Во дворовите на џамиите и црквите. Главно, станува збор за погребување на угледни личности (муслимани или христијани), но и на обичниот народ. Поради санитарни причини погребувањето во градовите на територијата на целата Османлиска империја било забрането во 1866/67 година (1283 по хиџра). И покрај оваа забрана во почетокот на XX век во Скопје сè уште имало погребувања во градот.⁶⁰

⁵⁶ Петар Тодоров, *op.cit.* p.153.

⁵⁷ Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...* стр.163.

⁵⁸ За правниот статус на гробиштата во Османлиската империја види кај Nicolas Vatin, Stéphane Yerasimos, *Les Cimetières dans la ville*, Istanbul 2001.

⁵⁹ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO, 294/43, Hough, Uskub, 08/06/1910; Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр.162-163.

⁶⁰ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO, 294/43, Natamien, Uskub, 28/11/1909. Извештајот на Натамиен (драгоман во британскиот вицеkonzул) се однесува на погребот на војводата Васил Аџаларски во дворот на црквата Св.Димитрија. Исто така, во 1902 година во дворот на црквата Св.Спас бил погребан и тогашниот патријаршки владика Фирмилијан.

Ф.2. Еврејските гробишта во Скопје во 1906 година. (BILD Archive – Wien, Österreich)

Вториот доминантен елемент во описите се куполите на џамиите и минарињата. Поради постоењето на ниските градби (станбени објекти или објекти од јавен карактер: анови, амами и слично) куполите на џамиите и минарињата доминирале во урбаниот пејсаж на градот во текот на целиот период на османлиско Скопје. Ниту градењето, кон крајот на османлиската доминација (последните две децении), на повисоки станбени објекти (до три нивоа) и училиштата, на пример Ислахането или Идадијата (објекти на четири нивоа), не ја загрозил „доминацијата“ на џамиите и минарињата.

Во многу описи на османлискиот град се истакнуваат зелените површини, кои поради отсуството на шуми во ридските и низинските региони, често се нарекуваат и како зелени оази. Забелешката на Ами Буче за бујните дрва во градините, и покрај потребата од простор за изградба на нови куќи, се среќава и кај патописците од самиот почеток на XX век.⁶¹ Расположливите извори воопшто не спомнуваат за кои типови на дрва егзистирале во приватните градини и во

⁶¹ Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци (1903-1904)*, Скопје 2008, стр.224.

паркот. Засадувањето на дрвата можело да биде приватна но и општинска иницијатива. Од неколку фотографии од крајот на XIX и почетокот на XX век се приметуваат млади насади на површини кои би можеле да се одредат како јавни.

Една друга значајна карактеристика на османлискиот град е егзистирањето на население кое се занимава со земјоделие и кое во своите домови чувало добиток (волови, биволи, крави, овци, овнови и др.). *Temettüat* дефтерите за 1844/45 година се единствените кои даваат прецизна слика за руралниот карактер на Скопје, односно на неговото население. Според овие податоци речиси половина од христијанското население живеело директно или индиректно од земјоделие. Дури и оној дел од населението чие главно занимање била трговијата или занаетчиството поседувало ниви и лозја кои ги обработувале или давале под наем. Оние кои единствено се занимавале со земјоделие претставувале околу 15%, додека оние кои покрај трговијата и занаетчиството поседувале земја бил речиси 40% од целокупното христијанско население.⁶² Процентот на муслиманско население кое директно се занимавало со земјоделие бил многу помал. Во дефтерите се регистрирани единствено 14 земјоделци. Меѓутоа бројот на оние кои поседувале земја бил многу поголем.

Оваа состојба останала непроменета и во текот на последните две децении од османлискиот период. Имено, сè уште еден значителен дел од населението егзистирало од земјоделие. Така, според К'нчов една половина од „турското“ население живеело главно од приходи од земја.⁶³ Колку проценти од целокупното градско население директно се занимавало со земјоделие е тешко да се утврди. Според Хаџи Васиљевиќ и по војната (Прва Светска војна 1914-1918) една петтина од скопјаните се занимава со земјоделие.⁶⁴ Според овие автори населението кое се занимавало со земјоделие главно било населено во периферните маала. Слично како и кај *Temettüat* дефтерите. Ова укажува дека со земјоделие се занимавале главно скорешно дојденото население.

Во текот на овој период просторот кој градот го зафаќал бил непроменет се до изградбата на железничката станица во 1873 година. Градот, освен две маала (Гази Ментеш и Хараџи Салахудинов), бил лоциран на десната страна на реката Вардар. Поради слабата населеност во градот постоеле дури и ненаселени места.

⁶² Драги Ѓорѓиев, „Демографската и социоекономската структура на Скопје во средината на XIX век“, *Историја*, год. XXXVIII, бр. 1-2, Скопје 2002, стр. 31-39.

⁶³ Васил К'нчов, *op.cit.* p. 35.

⁶⁴ Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр. 123.

Имено, во едниот од наративите за изградбата на црквата Св.Богородица во 1835 година се вели дека тоа место било јурија, односно поле, празно место.

Изградбата на железничката станица (лоцирана на просторот денес познат како стара железничка станица) дала поттик градот да започне да се шири на десната страна на Вардар. Така, во последните децении од османлискиот период на десната страна на реката Вардар се оформиле нови маала. Истовремено, потребно е да се спомне дека со изградбата на железничката станица се оформила главната оска на градот, југ – север, односно улицата која од железничката станица преку Камениот мост водеа до вилаетскиот конак (лоциран на просторот до Мустафа пашината џамија спроти Калето).

4. Мрежа на комуникации - патишта

Која е улогата на патиштата во историјата на еден град? Дали просперирал, и следствено, дали нараснал, или пак со замирањето на активностите (трговски) на патиштата градот опаднал? Ова се прашањата кои Фернан Бродел главно ги поставува при анализата на патиштата и развојот на градовите во неговата студија за средоземноморскиот свет во времето на шпанскиот крал Филип II.⁶⁵ За класичниот период се чини дека економскиот аспект одиграл силно влијание врз развојот на Скопје.⁶⁶ Следствено на тоа, опаѓањето на економијата и трговската активност по катастрофата од 1689 година биле главната причина за опаѓањето на Скопје во XVIII век. Сепак, во Османлиската империја освен трговското, во развојот на градовите значајна улога одиграло и военото значење на патиштата. Но, што се случувало со Скопје во XIX век?

Многу истражувачи развојот на градовите го поврзуваат со нивното место на некој од големите комуникации. Така, на пример, развојот на Битола се поврзува со *Via Egnatia*, оној на Пловдив, Софија или Ниш со *Via militaris*. За османлиско Скопје тоа би требало да биде патот од Истанбул за Босна и Дубровник. Во некои извори тој е наречен и како „босански пат“. Оваа комуникација, односно еден нејзин крак, истовремено преставувал најбрзата врска меѓу Скопје и Скадар

⁶⁵ Фернан Бродел, *Средиземно море и средоземноморскиот свет по времето на Филип II*, Софија 1998, стр.269-304

⁶⁶ За опаѓањето на градот кон крајот на XVII и XVIII век види кај, Драги Ѓорѓиев, *Скопје од турското освојување до крајот на XVII век*, Скопје 1997, стр.119-127.

(значаен воен и административен центар во северна Албанија) и Црна Гора. Имено патниците од Скопје преку Приштина се упатувале кон Призрен и понатаму до Скадар.

Во првите децении од османлиската доминација оваа комуникација била особено важна за освојувањето на Босна и Србија. Откако оваа воена цел била исполнета, од втората половина на XV век оваа сувоземна комуникација во најголем дел била експлоатирана од страна на дубровничките трговци, кои преку Сараево, Нови Пазар, Приштина, Скопје, Ќустендил, Самоков и Татар Пазарџик се приклучувале на *Via militaris*, по кој пат преку Едрене можеле да стигнат до османлиската престолнина.⁶⁷

Меѓународната економска важност на „босанскиот“ пат од класичниот период, барем во текот на еден кус период од почетокот на XIX век, сè уште била актуелна. Овој пат главниот трговски партнер биле француските трговци од времето на Наполеон. Со текот на времето меѓународното трговско значење од класичниот период опаднало, делумно поради други начини на транспорт (речниот и поморскиот) кои биле во предност пред сувоземниот.

Така, во периодот за кој станува збор (до 1878 година) воените движења повторно биле актуелни. Имено, како и на самиот почеток од османлиската доминација на овој регион, повторно преку Скопје бил користен патот кој водел кон Косово, северна Албанија, Црна Гора и Босна. Причина за оваа состојба биле честите бунтови во северозападните области на Османлиската империја (Босна, Црна Гора, северна Албанија и Косово). Војските стационирани во Битола (седиште на III-та Армија) и Солун (пристаниште преку кое со бродови се транспортирала војска од Истанбул и Анадолија) преку Скопје се упатувале во бунтовничките региони на Османлиската империја. Тоа бил најкусиот и најдобриот пат до овие провинции, а тој водел преку Скопје. Токму оваа политичка состојба и положбата на Скопје како точка од каде се упатувале војските во задушувањето на бунтовите одиграле значајна улога во историјата на Скопје во XIX век. На кратко, во текот на периодот за кој станува збор главна комуникација која имала одредено влијание (во најмала рака административно) на историјата на Скопје преставувал

⁶⁷ По освојувањето на Босна (1463) и засилувањето на трговијата со Фиренца преку Дубровник значењето на овој пат се зголемило. Види: Halil Inalcik, *The Ottoman Empire: the classical age 1300-1600*, 1973, стр.135.

патот од Солун и/или Битола кон Косово, Санџак, северна Албанија, Црна Гора и Босна.

По територијалните промени настанати по Големата источна криза (1875-1881), патот од Солун преку Скопје до Митровица и Санџак останал единствената и најбрзата комуникација на османлиската престолнина и Солун (главен османлиски воен и економски центар на Балканот) со Косово, Санџак и северна Албанија. На овој дел од патот во 1871 година започнала градбата на железничката линија која Солун го поврзувал со Скопје и Митровица. Изградбата на пругата била целосно завршена во 1874 година. Железничкиот пат од Митровица преку Вучитрн, Приштина, Феризовиќ (Ferizaj/Урошевац) и Качаничката клисура влегувал во Скопје од каде продолжувал долж реката Вардар од Скопје преку Велес, Тиквеш, Гевгелија до Солун.

Истовремено, до изградбата на железничката линија Солун-Скопје во 1873 година, се користел и сувоземниот пат кој одел паралелно со реката Вардар. Имено, за да се избегнат клисурите (Таорска и Демиркаписка) патувањето одело преку Овчеполието, Штип, Радовиш, Струмица и Дојран. Патниците и војските кои од Битола се упатувале кон Косово и северо-западните провинции на оваа делница се приклучувале во Тиквешкиот регион.

Територијалните промени и приближувањето на османлиските граници до Скопје исцртале нова геополитичка состојба. Во новата геополитичка реалност оската север – југ, т.е. вардарско-моравската долина добила поголемо значење. Имено, станува збор за комуникацијата која од Солун преку Скопје водела кон Ниш и понатаму Белград. Во 1888 година на делот од Скопје до Врање била изградена железничка линија со што Османлиската империја, односно Солун и Македонија биле поврзани со Србија и Европа. Како што ќе видиме подоцна ова поврзување ќе биде едно од причините седиштето на Косовскиот вилает да биде преместено од Приштина во Скопје.

Оваа нова геополитичка положба во последните три децении од османлиско Скопје ќе направи од градот северна сообраќајна раскрсница на Османлиската империја, точка каде се спојувале две важни комуникации. Првата, комуникацијата (Скопје - Солун) претставувала најкраткиот пат на Србија до солунското пристаниште. Од друга страна пак втората комуникација (Солун-Скопје-Митровица) претставувала најбрзиот пат до северните области на преостанатите европски територии на Османлиската империја (северна Албанија, Санџак и

Косово). Истовремено оваа поволна геополитичка положба причинила Скопје да прерасне во значаен економски центар за северните османлиски територии. Градот служел како стовариште на производите кои транспортирани со железницата доаѓале од Солун.

Сепак, военото значење, многу повеќе отколку трговското, било тоа кое имало поголемо влијание во историјата на Скопје во XIX век. Многу градови во Османлиската империја својот просперитет го должат на своето воено значење. Еден од нив бил и Битола, кој како румелиски центар во 1820-те и 1830-те години и како седиште на III-та Армија доживеал забрзан развој. На оваа листа на градови треба да се додадат и Пловдив, Софија и Ниш (сите градови биле седиште на Румелија). Престојот на војската ја помага и економијата на градот: занаетчиите (пушкари, кожари и многу други) и трговците работеле за потребите на војската. Како што ќе видиме понатаму многу од одлуките на Османлиската империја за Скопје, особено оние од административен карактер, биле директно и/или индиректно поврзани со военото значење. Токму тоа било мошне важно за тој да биде определен како седиште на санџак или ејалет/вилајет.

На крајот од овој преглед на улогата на патиштата во историјата на Скопје потребно е да се даде една слика на мрежата на патишта во скопско. Односно да се претстават деловите од спомнатите комуникации кои поминувале низ скопската котлина. Што се однесува до „босанскиот пат“, патувајќи од Кустендил во Скопје, односно скопската котлина, се влегувало преку Куманово (во почетокот на XIX век мало населено место). Патниците кои доаѓале од правецот на Куманово преку Арачиново по 6 часа пат пристигнувале во Скопје. Тие што ќе продолжеле понатаму за Приштина поминувале покрај маалото Топхане (денешна неурбанизирана ромска населба наречена Топаана лоцирана до касарната Илинден), преку селото Злокуќани влегувале во Качаничката клисура и после 6 часа патување пристигнувале во касабата Качаник. Оваа клисура истовремено претставувала и критична точка за трговците, и другите патници поради присуството на разбојници. Поради тоа понекогаш трговците чија последна дестинација не била Скопје со цел да ја избегнат опасноста во клисурата од Куманово свртувале на северозапад кон Гњилане.

Што се однесува до вардарско-моравската комуникација во Скопје се пристигнувало исто така од Куманово и Арачиново, како што е претходно опишано. Оние кои ќе се решеле патот да го продолжат на југ кон Солун се

упатувале преку Камениот мост долж Вардар до Катланово и преку Таорската клисура до Велес. Некои од патниците, како што спомнав погоре, за да ги избегнат двете големи клисури (Таорска и Демиркаписка) се упатувале преку Овчеполието, Штип, Радовиш, Струмица и Дојран.

Од локална важност потребно е да се спомне патот до Тетово. Овој пат некогаш бил користен за да се стигне до Битола. Тој преку селата Злокуќани и Сарај каде се преминувало преку Вардар по 9 часа пат можело да се пристигне во Тетово. Понекогаш оваа делница била користена и за да се патува до Призрен. Истовремено ова претставувало најкраткиот и единствениот пат од Скопје до Дебар и понатаму централна Албанија (Елбасан и Тирана).⁶⁸

Покрај овие главни патни комуникации во еден период бил користен (многу ретко) еден помалку познат пат. Тоа е патот кој од Скопје долж реката Треска водел кон Крушево, Прилеп и Битола. Информациите за овој пат ги дава англискиот патописец Едмунд Спенсер (Edmund Spencer). Еве како тој го опишал патот:

„Го напуштивме Ускуб одјеќи по брегот на реката Вардар, при што патот не одведе кон Дреске (Треска), една живописна река, чиј брег е подеднакво богат и населен, а потоа нашето јаване го продолживме кон Крушево, Прилеп и Битола. На оваа река уште наидовме на еден од оние стари поплочени патишта на македонските кралеви, од околу еден јард широк што жителите го означија како монопатија (изопачено од монопатаико [монопатаико] што значи една патека, патека за еден коњ), за да направат разлика од оние патишта што беа доволно пространи за кочии...“⁶⁹

Пред да се комплетира сликата на патиштата и нивното значење потребно е да се додаде и растојанието мерено во часови. Односно колку време било потребно да се стигне од една до друга дестинација и со кое средство се транспортирале трговците, европските патописци, дипломатите, османлиските функционери, економските мигранти (гурбетчии) и други? Погоре во текстот веќе спомнавме колку време било потребно да се стигне до соседните населени места (Куманово,

⁶⁸ Времетраењето и местата низ кои патиштата поминувале се земени од дневниците на бројните патописци кои го посетиле Скопје.

⁶⁹ Според преводот на патописот на Едмунд Спенсер кај Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци (1850-1864)*, Скопје 1992, стр.14

Приштина, Тетово, Велес). Патувањето до поодалечните и во исто време значајни урбани центри на Османлиската империја, како на пример Битола траело од 26 до 28 часа, до Скадар 47 часа исто колку и до Солун. Додека за да се пристигне во османлиската престолнина патувањето траело нешто повеќе од 130 часа.⁷⁰

До воведувањето на железницата за транспортот на стоката трговците најчесто ги користеле коњите, а поретко и камилите. Во некои делови, онаму каде железницата сè уште не била изградена, но и во делови каде имало железничка врска, карваните сè уште биле употребувани и/или претставувале единствениот начин за транспорт на стоки. Останатите патници, во зависност од економската моќ, најчесто ги користеле коњите и магарињата, како главно средство за транспорт. Освен тоа, во употреба биле и запрежните коли влечени од коњи, пар биволи или пак волови. Оние побогатите можеле да си дозволат за тоа време „покомотно“ средство за транспорт кое од страна на англичанките Мекензи и Ирби (McKenzie и Irby) во 1863 било опишано на следниов начин:

„...Обична кола на четири тркала, без федери и без седишта; четири лоста горе го држеа покривот, а од него надолу се спуштаа завеси исечени во помали парчиња но без копчиња за да можат да се закопчаат и без врвки за да можат да се заврзат, така што не ги одбиваа сонцето и дождот, а кога ветерот ќе дувнеше, се вееја како знамиња или го удираа по лице патникот што седи внатре.“⁷¹

Според англичанките, тие биле уверувани дека тоа било најдобрата кочија со која кочијашот Арапин го превезувал харемот на некој богат чиновник од Скопје во Солун. Што се однесува до превозот во градот и од градот во околните села, најчесто се користеле магариња на кои се товареле производите кои требале да бидат продадени или купени во пазарниот ден.

Со воведувањето на железницата, се подобрил комфортоот на патниците и се намалило времетраењето на патувањето. Така, од Солун до Скопје биле потребни 10 часа, кои патникот ги поминувал во еден ден, додека до Приштина, во еден период (1878-1880, 1881-1888) седиште на Косовскиот вилает, патувањето траело 2 часа. Како што ќе видиме подоцна (во последното поглавје) влијанието на

⁷⁰ Станува збор за часови поминати на пат, без паузите кои биле правени во градовите или хановите лоцирани на самите патишта. Се сметало дека во еден ден патувањето траело 8 часа.

⁷¹ Според преводот во *Македонија во делата на странските патописци (1850-1864)*, Скопје 1992, стр.612.

железницата во развојот на градот не се сведува само на поудобно и побрзо патување туку тоа опфаќа многу аспекти од политичкиот и секојдневниот живот во градот.

5. Провинциски центар

Населението од околните места во Скопје доаѓало по разни потреби: политички, економски, административни, религиозни и други. Политичките потреби подразбирале да се оди во седиштето на санџакот и/или вилаетот за да се изрази револт кон одлуки донесени од централната или провинциската власт. Потребата од одредени прехранбени и занаетчиски и/или мануфактурни производи се задоволувала на големите панаѓури или на пазарниот ден во градот. Притоа многубројно население од околните села и градови пристигнувало во градот. Понатаму Владиката (патријаршиски или егзархиски) дејствувал од градот на поширока територија која опфаќала повеќе градови и села. Исто така некои од дервишките редови имале влијание и на соседните села и градови. Некои од нив биле мошне значајни во религискиот и политичкиот живот на муслиманите. На пример, редот на Мелами-Бајрами (*Melamiyye-Bayrami*). Центарот на третата развојна фаза на овој тарикат бил во Скопје. Да не заборавиме дека за различни административни потреби (тапии, судски спорови и слично) морало да се оди, во зависност од видот на документот или спорот, во седиштето на казата, санџакот или вилаетот.

Уште од првите години на османлискиот период Скопје бил седиште на поголема административна единица – најпрвин воено краиште, а од средината на XVI век санџак (*sancak*).⁷² Додека пак од религиозна перспектива тој бил епископско седиште на православната црква (од 1872 на патријаршискиот „друштво“ му правел и егзархискиот владика), а во класичниот период исто така седиште на скопско-призренскиот надбискуп на Римокатоличката црква. Поради неговата географска положба и административно значење, кон самиот крај на XIX век Скопје истовремено ќе стане центар од каде дејствувале неколку револуционерни и/или пропагандни движења : Македонската револуционерна организација, и дел од пропагандите на соседните балкански држави. Регионот кој

⁷² Во 1520 година, Скопје се спомнува и како седиште на Румелискиот вилает.

гравитирал кон Скопје во текот на османлискиот период излегува надвор од денешните политички граници и, како што ќе видиме подолу, тој опфаќал области од северна Македонија, јужна Србија и Косово.

Провинциска администрација

Пред да се дефинира позицијата на Скопје во однос на околните места и неговото место во административната територијална поделба, би било корисно да се претстават институциите на османлиската провинциска управа.

До реформите од 1860 години главно е прифатено дека со најниската административна единица маало (*mahale*) или село (*köy*) управувал мухтарот (*muhtar*), кој бил потчинет на мудурот на нахијата (*mudur*). На чело на казата стоел кадијата (*kadı*)⁷³ и/или кајмакамот (*kaymakam*), а на санџакот и ејалетот/вилаетот, мутесарифот (*mutesarif*) односно валијата (*vali*). Освен овие функционери во изворите се среќаваат и неколку други. Такви се на пример, ајанот, дефтердарот, чорбациите, коџобашиите, улемата, шеиците и бабите на дервишките редови, како и православните, католичките и еврејските свештени лица. Секоја од овие личности имала своја дефинирана должност или пак одредено влијание во управувањето со градот или со дел од неговото население. Дефтердарот бил задолжен за финансиите, кадијата за спроведување на шеријатското право, улемите, шеиците, бабите, претставувале духовни лидери на муслиманите. Кај христијаните, владиката не бил само религиозен лидер. Имено, тој претставувал и политички лидер на христијанската заедница. Тој ги застапувал интересите на заедницата, но понекогаш само неговите лични интереси. Друг водач на христијанските заедници бил чорбацијата или коџобашијата. Обично тоа биле најугледните и најбогатите членови на заедницата. Слично било и со Евреите. Рабинот и најугледните еврејски граѓани ја застапувале нивната заедница пред османлиските власти.

Во управувањето со градот во периодот од крајот на XVIII и почетокот на XIX век особено големо влијание имале локалните владеечки елити. Нејзините припадници, како што ќе видиме во следниот дел, имајќи економско, политичко и воено влијание во своите места се наметнале како вистински господари на провинцијата. Пред воведувањето на Танзиматските реформи локалните проблеми

⁷³ Територијата која потпаѓала под власта на еден кадија, во изворите често е нарекувана и како кадилук, кој впрочем соодветсвува на казата.

(во селата или градските маала) биле решавани од советот на старците (*meclis-i ihtiyârân*), чии претседатели (*muhtar*) можеле да бидат муслимани, христијани, Евреи и други, во зависност од религиозниот состав на селото или маалото. Учеството на христијаните во практикувањето на власт не било непознато. Имено, дефтердар (*defterdâr*, главен на финансиите) на најпознатиот скопски ајан Али Х'фзи-паша, и според некои извори негова десна рака, бил скопскиот христијански првенец Хаџи Трајко. Во овој период во донесувањето на одлуки од локална важност, главниот збор го имале ајанот, чорбацијата, кадијата и/или кајмакамот, а во зависност од административното значење на градот и мутесарифот или пак валијата. Сепак, сè до почетокот на 1840-те години, најголемо влијание во управувањето на Скопје имал локалниот провинциски моќник, кој во случајот на Скопје ја извршувал должноста на скопски назир. Сепак, покрај должноста назир тој извршувал и уште многу други должности, како што ќе видиме во следната глава.

Што се однесува до танзиматскиот и абдулхамидовиот период (Султан Абдулхамид II, 1876-1909) за провинциското управување важни се две години: 1840 и 1864. Првата година е значајна по формирањето на провинциските совети (мал совет на ниво на каза и голем на ниво на санџак) во кои влегувале претставникот на централната власт, шефот на полицијата, писари, лица задолжени за финансиите, кадии, муфтии и само еден претставник на немуслиманите, оној на православниот христијански милет (*Rum millet*). Како последица на инспекциите за функционирањето на провинциите направени во Анадолија и на Балканот, во 1864 година е донесен нов закон за провинциите (вилаетите). Меѓудругото, отсега и пониските функционери, како на пример првите луѓе на казите, биле назначувани од страна на централната власт. Станувало збор за кајмакамот. Што се однесува до советите бил воведен вилаетскиот совет (*Meclis-i Idare-i Vilâyet*) кој се грижел за работите од интерес на вилаетот. Кај останатите провинциски совети (каза и санџак) немало големи промени во однос на периодот пред 1864. Должностите на овие совети биле да се грижат за општото добро на казата, санџакот и/или вилаетот. Тоа подразбирало одржување на јавниот ред, изградба на училишта и

патишта, поправки на мостови, грижа за економијата, собирање на даноци и секако спроведување на правдата.⁷⁴

Локалните совети, оние на казата, биле единствените кои ги решавале проблемите на населението во населените места кои биле седишта на кази. Во случајот на Скопје, кој во одреден период покрај седиште на каза истовремено бил санџачки и вилаетски центар, во управувањето на градот одредено влијание имале и поголемите совети (санџачки и вилаетски). Имено, многу од ингеренциите и надлежностите на сите овие совети биле измешани.

На овие совети треба да се додаде и функционирањето на новоформираните општини (*belediye*). Целта на ови административни единици била османлискиот град да добие модерна структура и да биде подобро управуван. Така, некои од нејзините должности биле да се грижи за : финансиите на градот, здравствено-хигиенската и социјална состојба како и за комуналните и градежни проблеми. Скопската општина (*Üsküb belediyesi*) почнала да функционира на 1 јули 1869 година.⁷⁵

Главното место на Христијаните во советите го завземале претставниците на христијанскиот милет, патријаршискиот владика (*Rum metropolidi*). Од 1870 година во советите, таму каде што имало и егзархиски владика, покрај претставникот на Рум милетот влегувал и еден претставник на Егзархијата или *Bulgar millet*. Освен свештените христијански лица во советите се среќаваат и цивилни лица. Тоа биле угледни членови на христијанската заедница, најчесто трговци и занаетчи. Така, на пример, во управниот совет на Косовскиот вилает, според салнамето од 1896 година, покрај патријаршискиот и егзархискиот владика во списокот се спомнува и извесен Ванчо-ага. Истовремено, во некои вилаетски комисии се среќаваат и други христијански имиња: Димче-ага, Хаџи Коста-ага, Митко-ага, Јанко-ага, а во општинската канцеларија покрај Хаџи Коста-ага се среќава и името на извесен Панче-ага. Станува збор за најугледните припадници на оваа заедница. Исто така приметливо е и вршење на повеќе должности во исто време (Хаџи Коста-ага). Како

⁷⁴ За провинциската администрација види повеќе кај : Stanford J. Shaw, „The origins of representative government in the Ottoman Empire: An introduction to the provincial councils, 1839-1876“, и „Local administrations in the Tanzimat“, *Studies in Ottoman and Turkish History*, Istanbul 2000.; Roderic H. Davison, „Provincial government: Midhat Paşa and the vilayet system of 1864 and 1867“, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton 1963, стр.136-171; Драги Ѓорѓиев, „Локалната управа во македонските градови во втората половина на XIX век“, *ГИНИ*, год.52, бр.1-2, Скопје 2008, стр.89

⁷⁵ Ристо Кирјазовски, „Основањето и организацијата на турската општина во Скопје во 1869 година“, *ГИНИ*, година XV, бр.2, стр.189; *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo 2004, стр.382-386

што ќе видиме во следниот дел (Улогата на локалните првенци) вршењето на повеќе должности на локалните првенци не претставува нова појава. Што се однесува до еврејската заедница, таа, во управниот совет на вилаетот била претставена од извесен Јехур-ефенди, а на ниво на санџакот била претставувана од неговиот соверник Бенхур-ефенди.⁷⁶

Бројот на немуслиманите во провинциската администрација сепак бил многу помал од оној на муслиманите. Како малцинство во советот може да се претпостави дека нивното влијание било минимално. Имено, ниту една функција не била во рацете на немуслиманин, туку тие биле само членови на советот. За положбата на немуслиманите во советите мислење дал и британскиот вицеkonzул Џон Блант во својот извештај од 1860 година. Според него учеството на немуслиманите во советите било формално.⁷⁷ Истовремено треба да се земе во предвид дека некои од христијанските претставници во одредени случаи повеќе се грижеле за своите лични интереси отколку на оние на заедницата.⁷⁸

Прашањето за поголема застапеност на немуслиманите во администрацијата всушност е прашање кое било резултат на реформите во XIX век. До 1839 година, но и потоа, односно сè до крајот на османлискиот период немуслиманските заедници, односно милети, уживале автономија во организирањето на заедницата (црковни, фискални и образовни прашања). Нивните претставници (свештенството, како и градските и селските првенци) ги застапувале интересите пред османлиската администрација преку учеството во советите, собирале даноци, се грижеле за образованието и др. Во следната глава (Скопје од 1800-1888) ќе видиме која била улогата и/или очекувањата на градските првенци, односно како била организирана структурата на христијанската заедница, т.е. на Рум милетот.

Исто така треба да се додаде дека, како што ќе видиме во третата глава, значајна улога во застапувањето на интересите на заедниците одиграле и политичките клубови и партии формирани по Младотурската револуција.

⁷⁶ *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*, стр.94-104.

⁷⁷ *Британски документи за историјата на македонскиот народ*, Т.IV (1857-1888), Скопје 2003, стр.130. Понатаму ќе ја користам кратенката БДИМН.

⁷⁸ За учеството на немуслиманите во локалната управа во другите кази во Македонија, види кај Драги Ѓорѓиев, *Локалната управа во македонските градови...* стр.87-92.

Изворите со кои располагаме за административната положба на Скопје се бројни, како официјални (османлиски) така и непосредни (патописци, локални извори, европски конзули). Во македонската историографија, територијалната организација на Османлиската империја, особено во втората половина на XIX век, е добро позната. Територијална организација на Османлиската империја била следна: најниска административна единица било селото или едно маало, потоа следела нахијата, неколку нахии сочинувале каза, а неколку кази санџак. Неколку санџаци пак сочинувале еден ејалет/вилает, односно највисоката територијална единица.

Скопје е централна каза на скопскиот санџак. Тоа е административната положба која тој ја имал во текот на целиот османлиски период од историјата на градот. Областите кои ги опфаќала скопската каза биле следниве: селата од скопската котлина, сливот на Маркова Река, како и некои села на запад од котлината во правец кон Тетово. Тоа главно биле границите на казата при крајот на XIX век, во чиј опфат влегувале вкупно 155 села.⁷⁹ Меѓутоа во изворите како дел од скопската каза се спомнува и Качаник/Orhaniye. Според *yoklama defteri* од 1833/34 година, малата населба одалечена 6 часа патување од Скопје, е спомната како една од нахиите кои припаѓале на казата.⁸⁰ Половина век подоцна, во 1882/3 година, Качаник повторно се спомнува под јурисдикцијата на скопскиот кајмакам.⁸¹ Физички одвоен од Скопје со планинскиот масив на Скопска Црна Гора, лоциран на влезот од Качаничка клисура од косовска страна, Качаник географски природно повеќе гравитира кон Гњилане или Приштина (седишта на кази) отколку кон Скопје. Сепак, Качаничката клисура и разбојничките банди кои дејствувале таму можеби биле причината целиот овој регион да биде ставен под јурисдикција на скопските кадии и кајмаками. Безбедноста на овој пат, како што видовме претходно, била од голема важност за Империјата.

Прашањето кои кази влегувале во составот на скопскиот санџак во текот на првата половина од XIX век е тешко да се одговори. Главно поради недостаток на извори. Дури и податоците кои ги добиваме од странските патописци не се

⁷⁹ *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*, стр.188-189.

⁸⁰ ТДИМ – пописи од XIX век., кн.1, Скопје 1996, стр.25 и 100.

⁸¹ *Документи од Виенската архива за Македонија од 1878-1903*, Скопје 1955, стр.19.

веродостојни. Тоа, пред сè, се должи на нивното слабо познавање на османлиската административна поделба поради што често ги доведувало до погрешни заклучоци. Европскиот патник често погрешно мислел дека териториите под влијание на ајаните соодветствувале на границите на санџакот. Многу патници помеѓу кои и Ами Буе (Ami Boué) сметале дека териториите на скопскиот санџак (или како што тие го нарекувале пашалук/раџалџ (област со која управувал еден паша) опфаќале голем број на населени места. Така, според овој француски патописец, скопскиот пашалук ги опфаќал местата: Качаник, Куманово, Крива Паланка, Ќустендил, Кратово, Штип и Велес.

Меѓутоа, ниту расположливите османлиски извори не се доволни за да се формира појасна слика за границите на скопскиот санџак во првата половина на XIX век. На самиот крај од XVIII век (1799 година), според османлиските документи, Скопје се спомнува како центар на санџак во кој влегувале градовите: Велес, Кичево, Прилеп и Тетово.⁸² Тоа се истите градови или кази кои главно биле составен дел на скопскиот санџак и во претходниот, класичниот период.⁸³ Што се однесува до втората половина од XIX век постојат повеќе податоци. Така, во 1869 година, скопскиот санџак ги опфаќал казите: Тетово, Куманово, Крива Паланка, Кочани, Штип и Радовиш. Пет години подоцна, според салнамето на Призренскиот вилает за 1290 (1873/4) и 1291 (1874/5), од скопскиот санџак била одземена тетовската каза, а во 1877 година, по формирањето на Косовскиот вилает, дополнително биле одземени штипската и радовишката каза, а додадена била кратовската каза.⁸⁴ Штип и Радовиш ќе бидат вратени во границите на санџакот во 1880 година. Според салнамето на Косовскиот вилает (1896) скопскиот санџак ги опфаќал следниве кази: Скопје, Качаник, Куманово, Крива Паланка, Кочани, Штип, Пехчево/Osmaniye, Радовиш и Кратово. Последната промена била направена во февруари 1900 година кога велешката каза, до тогаш во рамките на Солунскиот санџак, била припоена кон Скопскиот санџак. Кон самиот крај на османлиската доминација (1911) на предлог на вилаетското собрание (*Vilayet medjlisi*) Тетово и Гостивар требале да бидат припоени кон Скопскиот санџак, а од казите Штип,

⁸² *Документи из турскиот државни архиви (1564-1872)*, част I, Софија, 1940, стр.45.

⁸³ Драги Ѓорѓиев, *Скопје...*, стр.35-36.

⁸⁴ Hasan Kaleshi и Hans-Jürgen Kornrumpf, „Das Wilajet Prizren“, *Südost-Forschungen*, XXVI, 1967, стр.184.

Кочани, Радовиш, Османије (Пехчево) и Свети Николе да биде формиран Штипски санџак.⁸⁵ Сепак, предлогот не бил разгледуван од Портата.

Скопски/Косовски Ејалет/Вилает

Во текот на последните две децении од османлиската доминација Скопје било седиште на Косовскиот вилает, еден од позначајните во Османлиската империја. Својот забрзан развој во текот на последните две децении од османлискиот период, Скопје делумно го должи на фактот што бил седиште на овој вилает. Во претходниот период скопската каза, односно скопскиот санџак влегувал во рамките на повеќе ејалети/вилаети.⁸⁶

Сè до територијалните реформи од 1836 година, поголемиот дел од балканските поседи на државата на Осман, вклучувајќи го и Скопје, биле опфатени во рамките на големиот вилает Румелија. Меѓутоа, со административните реформи од 1840 година Скопје станал седиште на еден од новоформираните ејалети, наречен скопски ејалет (*Üsküp eyaleti*).⁸⁷ Санџаците и казите на овој новоформиран ејалет порано биле под јурисдикција на големиот Румелиски вилает. Во 1850 година центарот на ејалетот е преместен во Призрен сè до 1854 година. Оваа година, во месец февруари, Скопскиот санџак бил припоен кон Нишкиот вилает. По четири години, во 1858, Скопје е повторно центар на ејалет сè до крајот на 1863 година (месец декември), кога повторно бил припоен кон Нишкиот ејалет. Само неколку месеци подоцна (октомври 1864) Скопје било припоено кон Битолскиот (Румелиски) вилает.

⁸⁵ Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, стр.9.

⁸⁶ Описот на административната положба на Скопје се потпира на неколку монографии, статии, салнамето на Косовскиот вилает за 1896/7 година, како и неколку конзуларни извештаи: ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1, PRO FO, 78/1821, Calvert, Monastir, 12/07/1864, 27/10/1864, PRO FO, 78/1879, Calvert, Monastir, 31/01/1865; М-2, PRO FO, 78/1936, Calvert, Monastir, 27/01/1866, 29/01/1867, PRO FO, 78/2047, Calvert, Monastir, 10/06/1868; М-333, PRO FO, 195/2111, Fontana, Uscub, 05/02/1901; AMAE (Nantes), Fond: Constantinople ambassade, Carton 1, Choubllier, Uskub, 03/04/1902; Вирджинија Паскалева, *Македонија през погледа на австриски консули 1851-1877/78*, Т.III (1872-1878), София 2001, стр.153; *Osmanlı Yönetiminde MAKEDONYA – Македонија во времето на османлиското владеење*, Istanbul 2005, стр.3; *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*.; Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen reiches*, Wiesbaden 1976, стр.59, 67-69 и 72; Драги Ѓорѓиев, „Локалната управа во македонските градови во втората половина на XIX век“, во *ГИНИ*, год.LII, бр.1-2, Скопје 2008, стр.87-92; Истиот, *Административната структура...*, стр.100-124 ; Скендер Ризај, „Управно-политичке реформи у Македонији (Косовском, Битољском и Солунском вилајету) (1875-1881)“, во *Македонија во источната криза 1875-1881*, Скопје 1978, стр.167-187.

⁸⁷ Истовремено познат и како Призренски ејалет (*Prizrin eyaleti*).

Токму оваа година е превземена втората значајна реформа на територијалната организација на Империјата. Меѓутоа, таа воопшто не ја стабилизирала позицијата на скопскиот санџак во однос на најголемите административни единици, вилаетите. Така, на почетокот од 1867 (јануари) бил повторно воспоставен Скопскиот/Призренскиот вилает, чие седиште најверојатно било наизменично во двата града. После само година и пол постоење (1868, мај/јуни), Скопскиот вилает бил укинат, а Скопскиот санџак припоен кон Солунскиот вилает, додека Призренскиот санџак кон Скадарскиот вилает. Оваа реорганизација, според британскиот вицеkonzул во Битола Калверт (Calvert), била направена со цел за подобро владеење со албанските територии.⁸⁸ Нова промена била направена во 1870 година, кога скопскиот мутесариф бил потчинет под власта на Скадарскиот валија. Една година подоцна (1871) скопскиот санџак бил во состав на повторно формираниот Призренски вилает, а во 1872 година санџакот бил припоен кон Битолскиот вилает.

Состојбата се стабилизирала дури во 1877 година кога бил формиран Косовскиот вилает, чие седиште до 1888 година било во Приштина.⁸⁹ Оваа година, во месец септември, властите се одлучиле да го преместат центарот на вилаетот во Скопје, поради што некои автори и извори истовремено го нарекуваат и Скопски вилает. Во првите години од постоењето на овој вилает, во негов состав влегувале четири санџака: Скопски, Приштински, Новопазарски и Дебарски. Во наредните години Дебарскиот санџак бил изземен од Косовскиот вилает и придодаден на Битолскиот, а на Косово и на еден дел од Македонија, од казите Тетово, Љума и Призрен бил формиран Призренскиот санџак.⁹⁰ Така, во 1896 година територијалната организација на Косовскиот вилает според вилаетското салнаме била следнава: Скопски санџак (скопска, кумановска, штипска, радовишка, кривопаланечка, кочанска, кратовска, пехчевска и качаничка каза), Приштински санџак (приштинска, митровичка, прешовска, вучитрнска и гњиланска каза), Пеќки санџак (ѓаковачка, беранска, трговиште и гостинска каза), Призренски санџак (казите Призрен, Љума и Тетово), Новопазарски санџак (казите Нови Пазар,

⁸⁸ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-2, PRO FO 78/2047, Calvert, Monastir, 10/06/1868.

⁸⁹ Вилаетот бил формиран непосредно пред почетокот на Руско-Османлиската војна, а во негов состав влегувал и нишкиот санџак, чии територии по Берлинскиот конгрес ќе бидат припоени кон Србија. Во еден краток период седиште на Вилаетот било во Призрен.

⁹⁰ Во еден краток период од 1886 година, Призренскиот санџак (казите Призрен, Тетово и Љума) биле припоени кон Битолскиот вилает.

Сијеница, Бијелопоље, Нова варош и Колашин).⁹¹ Шест години подоцна, под австроунгарско влијание внатрешните граници во северниот дел од вилаетот повторно се менувале. Новопазарскиот санџак, кој бил под силно влијание на Австро-Унгарија (од 1878 до 1908 година во Пријепоље, Прибој и Пљевља биле распоредени Австро-унгарски гарнизони)⁹², во јануари 1902 годин бил поделен на два санџака. Новопазарската каза била припоена кон Приштинскиот санџак, а Новопазарскиот бил заменет со Сијеничкиот санџак. Од најзападните кази, Пријепоље и Пљевља, бил формиран Санџакот Пљевља.⁹³

Од претхдно напишаното видовме дека во текот на целиот XIX век, три града биле седиште на Скопскиот/Призренскиот/Косовскиот ејалет/вилает : Призрен, Приштина и Скопје. Причините кои влијаеле на изборот можат да бидат повеќе. Главно, Османлиите поголемите административни седишта ги одбирале повеќе поради нивната воено-политичка важност, отколку поради нивната економска важност. Така, во класичниот период Пловдив, Софија и Ниш (сите лоцирани долж патот *via militaris*) биле седишта на Румелискиот беглербег (*beylerbey*) првенствено поради тоа што се наоѓале на значајната комуникација која била од големо воено значење за воените походи на Империјата. Уште еден град, Битола, во почетокот на XIX век бил одреден за седиште на Румелија поради неговото воено значење, односно потребата да се смират побунетите албански бегови во централна Албанија.

Што се однесува до поширокиот регион на Скопје, како и во случајот на Битола, прашањето на албанските бегови и справувањето со нивниот отпор против централизацијата и Портата претставувало значајно воено-политичко прашање за Османлиската империјата. Така, според британскиот вицеkonzул од Битола, Призрен во 1850-те години бил избран за седиште на валијата поради полесно воведување на Танзиматот.⁹⁴ Понатаму, според историчарот Скендер Ризај центарот на Косовскиот вилает во еден период бил преместен во Призрен поради тоа што Портата сакала одблизу да ја следи состојбата со Призренската лига.⁹⁵ Слична причина навел и современикот Васил К'нчов. Според него Приштина и

⁹¹ *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*.

⁹² Со одлуките на Берлинскиот конгрес од 1878 година на Австро-Унгарија и било дозволено да држи војска во овие три центри.

⁹³ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-418, PRO FO 78/5189, O'Connor, Constantinople, 29/01/1902; Nathalie Claye, *op.cit.* p.75.

⁹⁴ *Британските конзули во Македонија (1795-1915)*, Скопје 2002, стр.131.

⁹⁵ Скендер Ризај, *op.cit.* p.185.

Призрен биле избрани за вилаетски седишта „со цел да се подчини арнаутското население на турската администрација“.⁹⁶

Ако, албанското население или поточно албанските бегови биле причината Призрен и Приштина да стојат повисоко од Скопје во административната хиерархија, тогаш што ја натерало Портата во 1888 година центарот на вилаетот да го премести во Скопје? Особено кога прашањето на албанските бегови сè уште претставувало едно од најважните политички прашања на Империјата.

Таа година, 1888, Скопје преку Врање со железничка врска бил поврзан со Ниш и Белград. Со тоа, Солун и остатокот од западните балкански поседи биле поврзани со Европа. Со изградбата на линијата Скопје-Врање, Скопје претставувало место каде се спојувале две железнички врски од големо економско и воено значење. Поради тоа, се чини дека директна причина била железницата. Сепак, не секогаш таа имала сила да направи еден град да стане позначаен административен центар. Во 1873 година, кога првиот воз пристигнал на железничката станица во Скопје, вилаетски центар бил Призрен, а Скопскиот санџак бил во состав на Битолскиот вилает. Исто така, Митровица, последната станица на железничката линија никогаш не станал седиште на поголема административна единица, на пример санџак. Сепак, влијанието на железницата не треба целосно да се отфрли. Секако дека железничкиот фактор одиграл значајна улога во донесувањето на одлуката за преместување на вилаетското седиште од Приштина во Скопје, но тој не бил единствен и уште повеќе главен.

По сè изгледа дека воено-политичкиот фактор имал најголемо влијание во донесувањето на одлуката на централните власти да го префрлат седиштето на вилаетот во Скопје. Имено, како и што било пракса во Османлиската империја. Близината на српската и бугарската граница и следствено географската положба на градот како место каде се спојуваат неколку значајни комуникации, правеле од Скопје значајна воена точка. Во една евентуална војна, во која Скопје би било освоено, северо-западните територии на Османлиската империја (Косово, Санџак и северна Албанија) би биле отсечени од останатиот дел на османлиската држава. Имено, тоа и се случило по Кумановската битка (октомври 1912 година) во текот на Првата Балканска војна. Во контекст на военото значење треба да се додадат и австро-унгарските интереси во Новопазарскиот санџак, кои се чини биле една од

⁹⁶ Васил К'нчов, *op.cit.* p.51-52.

главните причини што го предизвикале преместувањето на седиштето од Приштина во Скопје.⁹⁷ Уште една причина која може да се додаде на премесетувањето е потребата да се намали влијанието на албанските бегови врз вилаетската администрација.

6. Економски центар

Економската важност на еден османлиски град главно не соодветсвувала со воената или политичката. Кои биле границите на економското влијание на градот? Кои се регионите кои економски зависеле од Скопје? Да се одговори на овие прашања потребно е да се направи поопширна анализа во која би биле толкувани бројни извештаи на европските конзули и османлиски официјални документи за трговијата во овој регион. Во овој дел јас единствено ќе се обидам дадам една општа слика на економската и трговската важност на Скопје врз околните области.

До изградбата на железницата и Големата Источна криза, најзначајните економски активности се одвивале на панаѓурите. Главно, тие биле организирани во помалку значајни, од административна гледна точка, населени места. Во околината на Скопје позначајни панаѓури имало во Велес, Прилеп и Приштина.⁹⁸ Панаѓур се одржувал и во Скопје. Според еден српски документ, во почетокот на 1824 година скопскиот бег (најверојатно Али Х'фзи) испратил известување до трговците дека панаѓурот во Приштина бил преместен во Скопје.⁹⁹ За значењето и големината на овој по сè изгледа не многу значаен панаѓур има малку извори. Од еден српски документ од 1847 година се дознава дека на овој панаѓур доаѓале трговци од Пљевља (денеска во Република Црна Гора).¹⁰⁰

Повеќе за економската важност на Скопје се дознава од британските извештаи од 50 години на XIX век. Според британскиот конзул во Битола, Лонгворт, Скопје бил главно стовариште за стоките меѓу Скадар, Босна и источните провинции. Токму ова трговско значење ќе биде едно од главните

⁹⁷ Nathalie Clayer, *op.cit.* p.75.

⁹⁸ Најзначајните панаѓури во првата половина на XIX век се одржувале во Узунцово (Бугарија) и Серес.

⁹⁹ ГИМНАС, Т.I., кн.I, (1820-1848), Београд 1979, стр.42-43.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p.437.

причини во 1856 година Велика Британија да отвори свој вицеkonzулат во Скопје.¹⁰¹

Слична состојба пренесуваат и повеќето современици од крајот на XIX век. Според нив регионалната трговија, во одредена мера, зависела од Скопје, а скопските трговци одржувале контакти со повеќе позначајни трговски центри. Регионите на северна Албанија, Косово и северозападна Македонија, во трговска смисла, се спомнуваат како зависни од Скопје (односно скопските трговци). Голем дел од стоките од овие региони биле транспортирани до солунското пристаниште преку Скопје. Можеби најдобар опис за економската важност на Скопје е дадена во салнамето на Косовскиот вилает за 1896 година:

„Скопската внатрешна трговија, по Солунската, е на прво место во оваа област [Косовскиот вилает]. Трговците носат стока од Истанбул, Солун, Виена, па дури и од Берлин. Тие постојано заминуваат во споменатите градови, купуваат стока, ја пренесуваат и ја продаваат на локалното и околното население. Може да се каже дека каква што е трговската важност на Солун во однос на ова место, таква е важноста на Скопје во однос на северните делови на вилаетот.“¹⁰²

Од друга страна јужните, односно југоисточните делови од вилаетот (казите на скопскиот санџак) во економски поглед биле главно зависни од Солун.

Што се однесува пак до скопските пазарни денови, најголемиот пазарен ден во Скопје, се одржувал во вторник, а помал пазар се одржувал и во четврток.¹⁰³ Тие денови населението од целата каза, и поблиските населени места, доаѓало во Скопје да продаде или купи одредени производи (земјоделски, занаетчиски или манифактурни). Просторот каде се организирал овој пазар бил меѓу тврдината Кале, вилаетскиот конак и црквата Св.Спас. Друг, помалку познат пазар, бил Бит пазар (буквално вошплив пазар) чија локација и денеска е иста.¹⁰⁴

¹⁰¹ БДИМН, Т.III (1848-1856), стр.244, 302-303; *Британските конзули...*, (1797-1915), стр.153.

¹⁰² *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*, стр.178.

¹⁰³ Васил К'нчов, *op.cit.p.48*; Ѓорче Петров, *op.cit.p.504*; Стојан Новаковиќ, *op.cit.p.44*. Според еден запис во црквата Св.Петка во Горно Оризаре до 13 јули 1848 година (стар стил) пазарниот ден бил во вторник. Види кај Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр.417.

¹⁰⁴ Покрај овие два најголеми пазари, постоеле и други помалку посетени наречени според производите кои се продавале на него : Ат пазар, Бал'к пазар, Ајван пазар и други. Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр.109-112.

7. Религиски центар

Скопје е седиште на православна епархија. Една од поголемите на територијата на Македонија. Во нејзин состав влегувале следниве парохии: Скопје, Тетово (со Гостивар), Куманово, Прешево, Крива Паланка, Кратово, Штип, Кочани и Малешево. Од 1872 година, градот бил седиште на два православни митрополити, патријаршиски и егзархиски. Оваа година Бугарската егзархија добила право да постави свој владика во Скопје. Токму прашањето за владичкото место и јазикот на богослужбата ќе биде еден од главните проблеми во односите во и меѓу православните христијански заедници во Скопје. Скопските владици во исто време биле и водачи на православната заедница (патријаршиска или егзархиска) во градот и парохииите под нивна надлежност. Исто така, како што ќе видиме понатаму, активностите (политички и просветни) на соседните земји и самите заедници во градот се одвивале преку црковната организација.

Во околината на скопско биле активни и неколку православни манастири (Марков манастир, Манастирите Св. Архангел, Св. Богородица и други во подножјето на Скопска Црна Гора, Св. Пантелејмон во село Нерези и други). Ниту еден од овие активни манастири не чувал мошти на некој светец (како на пример манастирот Св. Наум во Охрид). Манастирите биле места каде христијанското население од градот ги посетувало во текот на манастирските слави или пак во летните периоди кога останувале подолг период. Најпосетувани манастири биле Кучевишкиот манастир Св. Архангел и Марковиот манастир Св. Димитрија. Освен за задоволување на верските потреби манастирите и манастирските слави биле користени и за политичка активност. Таков пример се случил на славата на манастирот Св. Илија во селото Мирковци. Тој ден, 02.08.1909 година, во манастирот кој бил и егзархиски и патријаршиски, Шурков (социјалист и член на Османлиската патриотска партија) го искористил денот за да одржи говор во кој ги обвинувал националните организации.¹⁰⁵ Исто така, погоре видовме дека во манастирите се одело во време на епидемии заради излекување.

Што се однесува до муслиманите, Скопје бил место во кое дејствувале неколку дервишки редови. Освен во џамиите исламот се проповедал и во текиите

¹⁰⁵ ДАРМ, Фонд: ППО, М-832, Јовановиќ, Скопје, 02/08/1909. Според конзулот Јовановиќ поради жестокиот говор на Шурков дошло до судир меѓу егзархистите во кој се вмешала полицијата, а меѓу присутните можеле да се слушнат извикувања „долу султанот“ и „долу Фердинанд“.

на различните дервишки редови (тарикат). Различни извори кон крајот на XIX век спомнуваат до 20 текии на неколку дервишки редови: Мевлеви (Mevlevi), Мелами-Бајрами (Melamis-Bayrâmîs), Халвети (Halveti), Бекташи (Bektashi), Рифаи (Rifâ'î) и други. Дел од нив биле основани кон крајот на XVIII век (Халвети), почетокот на XIX век (Рифаи во 1818 година и Мелами-Нурие) и во втората половина на XIX век (Бекташи).¹⁰⁶

Некои од овие дервишки редови дејствувале од Скопје, односно центарот на гравитација се наоѓал во градот. Кај други пак, во Скопје започнала да се развива одредено движење во рамките на самиот тарикат. Така, на пример Скопје бил центар на гравитација на редот на Халвети. Понатаму, еден од позначајните дервишки редови во Скопје и општо Македонија бил оној на Мелами-Бајрами (Melâmî-Bayrâmîs). Имено, како што веќе спомнав претходно, третата развојна фаза позната како Мелами-Нурие (Melâmî-Nûriyye) на овој тарикат всушност започнала во Скопје. За основач се смета египќанецот Мухамад Нур ал-Араби (Muhammad Nûr al-'Arabî, 1813-1888), кај скопските жители познат како Арап оца поради неговото арапско потекло. Овој Арап оца на повик на Али Х'фзи паша во 1834 година од Кочани (во Кочани Мухамад Нур бил учител во кочанската медреса) се населил во Скопје. Најголем број приврзаници ова мистично движење имало од средината на интелектуалците и пониските функционери, како религиозни така и цивилни.¹⁰⁷

Шеиците, водачите на текиите, освен во религиозниот биле вклучени и во политичкиот живот. Таков е примерот со извесен шеик Абдулах кој долго време во Скопје (крајот на XIX век и почетокот на XX век) поттикнувал незадоволство кај локалните муслимани против валиите.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Ванчо Бошков, „Рифаиското теке во Скопје“, *ГИНИ*, год. II, бр. 2, 1958, стр. 179-189; Галаба Паликрушева, „Дервишкиот ред Халвети во Македонија“, *Зборник на Штипскиот народен музеј I*, 1958-1959, Штип 1959, стр. 105-119; Салих Асим, *op.cit.* p. 15; Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр. 161-162; Nathalie Clayer, *op.cit.* p. 78; Liliana Mašulović-Marsol, *Les Rifâ'îs de Skopje, structure et impact*, Istanbul, 1992, стр. 42-48; Лидија Кумбаради-Богоевиќ, *op.cit.* p. 127-133. Според различни извори бројот на текии во Скопје кон крајот на османлиското владеење бил околу 20. Денес постојат единствено две текии, Рифаиското теке (основано 1818 г.) и Вефа Баба теке (основано кон крајот на XIX и почетокот на XX век) кое припаѓа на дервишкиот ред Сади.

¹⁰⁷ За третата развојна фаза на Мелами-Бајрами види кај: Abdûlbaki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul 1992, стр. 231-239; Nathalie Clayer, Alexandre Popovic et Thierry Zarccone, *Melâmîs-Bayrâmîs: Etudes sur trois mouvements mystiques musulmans*, Istanbul 1998, стр. 179-205.

¹⁰⁸ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-334, PRO FO 78/5061, Fontana, Uskub, 24/09/1900. Според конзулскиот извештај оваа група околу шеикот Абдулах (во извештајот не е наведено на кој дервишки ред припаѓал) била истата група која агитирала за смена на долгогодишниот косовски валија Хаф'з Мехмед-паша и во исто време барала смена на неговиот наследник, тогашниот валија, Мехмед Решад-бег. По интервенција на полицијата Шеикот бил уапсен и испратен во Истанбул.

Освен за религиозни потреби луѓето во текиите одеа и поради здравствени причини. Едно од таквите текии било Медах теќето (во изворот не се спомнува на кој дервишки ред припаѓало ова теќе), поради, како што верувале скопјани, изворот на лековитата вода наречен Ајазма. Заради лекување муслиманите го посетувале и едно од двете текии на дервишкиот ред на Халвети.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Галаба Паликрушева, *op.cit.* p.111; Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр.8.

II. Демографија

Во третата книга од *Историја на македонскиот народ*, за демографските промени во градовите во Македонија во XIX век се вели:

„...населени [градовите] претежно со турско население, поради појавувањето на разни заразни болести често страдале и се намалувале. Но со постојаниот и засилен прилив на македонското селско население, тие почнале да се зголемуваат и да се претвораат главно во македонски, односно во христијански населби...“¹¹⁰

Ова тврдење во случајот на Скопје воопшто не соодветсува. Имено, муслиманскиот елемент, во текот на целиот овој период, и покрај приливот на „македонското селско население“ останал поброен од христијанскиот.¹¹¹

Делот кој следи се однесува на населението во Скопје во текот на последниот век од османлиската доминација: бројот на населението и неговата религиозна структура (бројот на секоја од религиозните заедници - милети).¹¹² Целта е да се добие појасна претстава за демографската слика на градот како и да не воведе во прашањата елаборирани во следните глави (втората и третата).

Изворите за ова прашање може да се поделат во две групи. Во првата влегуваат официјалните податоци на Османлиската империја: османлиски дефтери, пописи и податоците во вилаетските салнамиња. Во втората група се опфатени неофицијалните податоци, т.е. проценките за бројот на населението направени од странските патописци, конзуларните претставници како и некои статистички листи. Во двете групи на извори во податоците за демографската состојба се наоѓаат две категории: бројот на жители и бројот на куќи/домаќинства. Некои од податоците се однесуваат на градот додека некои пак на целата каза.

¹¹⁰ *Историја на македонскиот народ*, т.3, Скопје 2003, стр.15.

¹¹¹ „Македонското“, односно христијанското население не било доминантно и во многу други градови во Македонија. Солун во текот на целиот османлиски период бил доминантно еврејски град. Во Битола егзистирале повеќе заедници (муслиманска, православна, еврејска, католичка). Православната заедница врз основа на јазикот кој го говореле била поделена меѓу оние кои говореле словенски, грчки и влашки. Меѓу градовите со доминантно муслиманско население исто така биле Радовиш, Крива Паланка, Тетово и други.

¹¹² Секако, студиите за историската демографија подразбираат повеќе прашања/проблеми: возрасна и полова структура, религиозна и етничка структура, бракови, наталитет и морталитет, семејство и бројот на членови на едно домаќинство и неговата структура, проблемот со *задруга* како и миграционите движења.

Османлиските извори главно се сметаат за најверодостојни. Сепак, како што ќе видиме, во некои случаи официјалните податоци се контрадикторни во иста мера како и проценките и извештаите на конзулите. Кај последниве особено е дискутабилно предимензионирање на целокупното население, односно предимензионирањето на бројот на една заедница на сметка на друга. Ова е особено карактеристично за последните децении од османлиската доминација. Имено, бројките станале еден од главните аргументи во докажувањето на бугарскиот или српскиот карактер на градот. Во овие пребројувања османлиите не останале настрана.

1. Бројот на вкупното население

Ако веруваме на податоците на францускиот конзул Феликс де Божур, кон самиот крај на XVIII век градот Скопје броел пет до шест илјади жители.¹¹³ За сто години бројот на жители пораснал за повеќе од 40 000. Според пописот на населението спроведено од страна на српската администрација во 1913 година градот Скопје, седиште на скопскиот срез, броел 43 847 жители.¹¹⁴

Бројот на население во почетокот на XIX век

Единствените податоци за бројот на жители во градот на почетокот на XIX век ги добиваме од белешките на неколку европски патописци како и првиот османлиски попис од 1831 година чии пак податоци се однесуваат на целата каза.¹¹⁵

¹¹³ Феликс де Божур (Felix de Beaujour) бил француски конзул во Солун од 1794 до 1799 година. Неговите податоци за бројот на населението на градовите во Македонија се често користени. Сепак, нема сигурни податоци дека Феликс де Божур го посетил Скопје или било кој друг град.

¹¹⁴ Јосиф Михаилович, „Развитак градова и варошица од ослобођења до данас“, *Споменица двадесетпетгодишњице ослобођења јужне Србије 1912-1913*, Скопје 1937, стр.815-816.

¹¹⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1997, стр.86-87.

Извор (година)	Вкупен број на жители	Муслими	Христијани	Евреи	Роми	Број на куќи
Божур (1794-1799)	5 – 6 000					
Луи Де Замања (1807)	5 – 6 000					
Анонимен (1807)						1 500
Андреоси (1812)	7 – 8 000					
Антоан Луј Вас (1812)	12 000					
Паскал Тома Фуркад (1812)	8 000	6 000	2 000			
Попис (1831)	22 260	9 660	11 700		900	
Ами Буе (1836)	10 000 и 15 000					
Гризебах (1839)	10 – 12 000					2 000

Табела бр.2. Проценките за бројот на населението (1800-1840)

Овие податоци меѓусебно многу не се разликуваат. Некои проценки дури се исти или идентични. Други пак го даваат единствено бројот на куќи. Австрискиот патописец Гризебах, освен бројот на куќи се обидел да даде проценка и на вкупниот број на жители. Кога станува збор за веродостојноста на овие информации главното прашање е како овие патописци дошле до овие бројки. Односно, кој е изворот на бројките кои европските патописци ги запишале?

Некои од патописците во градот престојувале само еден или неколку дена. Додека пак некои од нив останале подолго, една седмица и повеќе. Освен слободните процени кои патописите ги направиле врз основа на просторот кој го зафаќал градот, некои од нив информациите најверојатно ги добиле од разговорот со скопските моќници. Паскал Тома Фуркад, Ами Буе и Гризебах спомнуваат во своите белешки дека биле примени или пак воделе разговори со скопските паши. Поради фискалните потреби скопските моќници секогаш знаеле колку домаќинства имало во градот. Така, врз основа на бројот на куќи (2 000) Гризебах го одредил точниот број на жители во градот (10 – 12 000). Најверојатно преку вообичаената пракса дека секое домаќинство броело барем 5 членови. Како што ќе видиме, бројот на куќи даден во овие проценки многу не се разликува од бројот во пописните дефтери од 40 години на XIX век.

Што се однесува до религиозната застапеност, единствено Паскал Тома Фуркад дава подетални податоци. Според него од 8 000 лица, 2 000 биле

христијани, или 25 % од вкупното население. Фуркад воопшто не дава податоци за еврејската заедница.¹¹⁶ Се чини дека градот е сè уште доминатно муслимански, а тоа го потврдуваат и пописните дефтери од средината на 1840 години.

Пописните дефтери од четириесетите години на XIX век

Во 1844/45 година во Скопје е извршен попис во кој е регистриран движниот и недвижниот имот, годишниот приход, давачките и професијата на жителите на Скопје (муслимани, христијани и Евреи), како и на оние кои привремено престојувале во градот. Податоците се наоѓаат во неколку дефтери (*Temettüat defteri*).¹¹⁷ Во дефтерите се опишани речиси сите данокоплаќачки домаќинства во градот со што се добива јасна слика за бројот на куќи/домаќинства во градот.¹¹⁸ Покрај овие дефтери постојат уште три други дефтери кои го даваат вкупниот број на машки лица на христијанската и еврејската заедница, на циганите христијани како и на христијаните дојденци привремено населени во Скопје. Тоа се дефтерите за законското цизие на домашната раја и рајата „Цигани“ (*kıbtî*) направен во 1847/8 година (1264 по хиџра), дефтерот за цизие на Евреите направен во 1848/9 година (1265 по хиџра) и дефтерот за професијата, имињата и цизие на рајата дојденци привремено населени во Скопје направен во 1845/6 година (1262 по хиџра).¹¹⁹

Според податоците во *temettüat defteri* во Скопје живееле вкупно 2 373 семејства/куќи во 44 маала. Ако овој број на семејства/куќи се помножи со 5 вкупниот број на жители во Скопје во 1844/45 година би бил 11 865 души. Исто

¹¹⁶ AMAE (Paris), Fond: Mémoire et documents, Turquie, t.136, n°84, f.242-345. Исто така види, Петар Тодоров, *op.cit.* p.145-159.

¹¹⁷ ТДИМ – пописни дефтери, кн.III – V., Скопје 1998, 1999 и 2000 година. Освен за градското население попис е спроведен и за селата во рамките на скопската каза, чиј еден дел е објавен во 2002 година. ТДИМ – пописни дефтери, кн.VI, том I., Скопје 2002 година.

¹¹⁸ Во дефтерите се изземени луѓето кои извршувале високи функции во градот. Освен бројот на домаќинства податоците во дефтерите ја покажуваат и економската состојба на градското и селското население, бројот на занаети и нивната религиозна припадност.

¹¹⁹ ТДИМ – пописни дефтери, кн.II, Скопје 1997 година. Во 1833/34 година е спроведена и проверка на христијанското население во скопската каза за период од 6 месеци (14 ноември 1833 – 9 мај 1834 година. Промените подразбираат регистрирање на починати, новородени, дојдени и иселени машки лица. Види ТДИМ кн.I, Скопје 1996 година.

така во градот живееле и 445 лица дојдени од други кази кои извесен период престојувале во Скопје. Од нив 320 биле христијани, а 125 муслимани.¹²⁰

Заедница	Број на домаќинства	Број на жители	Процентуална застапеност во вкупното население
Муслимани	1 435	7 175	60,4 %
Христијани	759	3 795	31,9 %
Евреи	62	310	2,62 %
Роми муслимани	96	480	4,04 %
Роми христијани	21	105	0,9 %
вкупно	2 375	11 865	100

Табела бр.3. Бројот на домаќинства и жители според податоците во теметуат дефтерите за 1844/45 година

Меѓутоа, според дефтерот за законското цизие, три години подоцна бројот на христијански куќи е поголем за нешто повеќе од сто, односно тој изнесувал 886 куќи. Поголем број на куќи има и кај еврејската и циганската христијанска заедница, 75 односно 27 куќи. Причината за разликата во бројките можеби треба да се бара во начинот на собирањето на податоците или на оданочувањето. Имено, дефтерите пред сè се правеле поради фискални потреби.

	Број на куќи	Број на машки лица
Христијани	886	1 878
Евреи	75	140
Роми христијани	27	72
Вкупно	988	2 090

Табела бр.4. Бројот на домаќинства и машки лица според дефтерот за законското цизие за 1847/48 и 1848/49 година.

Ако овие податоци (бројот на машки лица) се помножи со два тогаш бројот на христијани според дефтерот за цизие би бил околу 3 750, на Евреите околу 280 и на Циганите христијани околу 140. Според тоа просечниот број на членови на едно домаќинство, барем кај овие заедници, е помал од општоприфатениот

¹²⁰ Детална анализа на податоците од овие дефтери е направена од Драги Ѓорѓиев. Види „Демографската и социо-економската структура на Скопје во средината на XIX век“, *Историја*, год.XXXVIII, бр.1-2., Скопје 2002, стр.31-40.

коэффициент пет. Од друга страна, според податоците од пописот од 1831 година просечниот број на членови во една кука на ниво на каза бил 8,6 кај муслиманите, 6,5 кај христијаните и 5,7 кај Ромите.¹²¹ И покрај тоа, податоците од дефтерот за законско цизие даваат јасна слика за бројот на немуслиманското население во градот во 1847/8 и 1848/9 година.

И покрај разликите во податоците (бројот на домаќинства, просечниот број на членови во едно домаќинство), овие дефтери овозможуваат да се изгради една општа претстава за демографската и економската состојба на скопското население. Оттука може да претпоставиме дека бројот на вкупното население во Скопје во втората половина на 40 години од XIX век се движел меѓу 10 и 12 000 жители. Овие податоци не се разликуваат од проценките на Грizeбах од 1839 година и на Едмунд Спенсер од 1850 година. Според последниот, бројот на вкупното население во градот било 12 000 жители. Што се однесува до религиозната структура, муслиманскиот елемент е застапен со преку 60% од целокупното население.

Демографските движења од втората половина на XIX век до Големата источна криза

	Вкупен број на жители	Муслимани	Христијани	Евреи	Роми	Број на куќи
Едмунд Спенсер 1850	12 000					
Јордан Хаџи Константинов – Џинот 1854	12 000					
Јохан Георг Фон Хан 1858	20 800	13 000	7 000	800	/	
Е.Тимаев 1865	18 000	12 000	6 000 ¹²²	/	/	
Скопска општина 1870						3865 ¹²³

Табела бр.5. Проценките за бројот на населението (1850-1878)

¹²¹ Enver Ziya Karal, op.cit.p.86-87.

¹²² Тимаев спомнува дека во Скопје живееле неколку влашки семејства без притоа да го даде нивниот број.

¹²³ Вкупен број на куќи и дуќани.

Во проценките на странските патописци бројот на жители во Скопје во периодот меѓу 1850-те и 1870-те години од XIX век се движи меѓу 12 и 20 000 жители. Помеѓу проценките од овој период се наоѓа и една на Јордан Хаци Константинов Џинот. Тој е првиот познат локален автор кој се обидел да даде своја проценка за бројот на жители во Скопје. Имено, според него во 1854 година Скопје броело 12 000 жители.¹²⁴ Од останатите расположливи податоци единствено оние на Јохан Георг Фон Хан, и делумно на Тимаев, се чинат превисоки во однос на другите.

Што се однесува до религиозната структура на населението во овој период, подетални податоци даваат токму Јохан Георг фон Хан и Тимаев. Така, според првиот муслиманите претставувале 62,5 %, додека христијаните 33,65 %, а Евреите 3,85 % од целокупното население.¹²⁵ Сличен сооднос меѓу муслиманите и христијаните предложил и русинот Тимаев. Тој сметал дека муслиманскиот елемент претставувал две третини од целокупното население додека пак христијаните останатата третина.¹²⁶ Тимаев воопшто не ја спомнува еврејската заедница во градот. Според овие проценки процентот на муслимани е речиси ист како и кај податоците од дефтерите.

Како и претходно спомнатите патописци од почетокот на XIX век, така и посетителите на Скопје од третата четвртина на XIX век престојувале по неколку дена. Во нивните белешки воопшто не се спомнува кој е изворот на нивните податоци. Сепак, може да се претпостави дека некои од нив податоците ги добиле од официјалните претставници на градот (на пример мутесарифот на градот) за кои знаеме дека оствариле контакт со некои од нив (на пример, Тимаев). Значи, слично како и кај патописите од првата половина на XIX век.

Што се однесува до бројот на куќи единствен податок е оној на скопската општина. Според општината во Скопје во 1870 година имало 3 865 куќи и дуќани. Колку од овој број се дуќани, а колку куќи тешко е да се утврди. Меѓутоа, може да претпоставиме дека бројот на куќи кон крајот на 1860-те години од XIX век не би требал да надминува 3 000. Имено, според податоците од салнамињата на Косовскиот вилает за 1886 и 1888 година, како и она за Битола од 1876 година, во

¹²⁴ *Цариградски весник*, п°200, 20/11/1854.

¹²⁵ Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци 1850-1863*, Скопје 1992, стр.263.

¹²⁶ Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци 1864-1874*, Скопје 2000, стр.30.

Скопје во тој период имало околу 1 048 дуќани во 1876, 1 083 дуќани во 1886 и 1 000 во 1888 година.¹²⁷ Ако бројот на куќите, да рече 3 000, се помножи со пет вкупниот број на жители во овој период би требало да изнесува околу 15 000. Оваа бројка не се разликува многу од проценките.

Според податокот на скопската општина (*Üsküb belediyesi*), за период повеќе од 25 години бројот на жители се зголемил на неповеќе од 5 000 жители, а бројот на живеалишта/куќи за околу 600. Значи, до 1870-те години, сè уште е тешко да се збори за изразито зголемен раст на населението ниту пак за некое значително зголемување на застапеноста на христијаните во целокупното население. Поголем прираст на населението се случил по крајот на големата источна криза (1875-1881), т.е. во последните тринаесет години од османлиската доминација.

	Вкупен број на жители	Муслиман	Христијани	Евреи	Католици	Број на куќи
Скопскиот мутесариф 1885	15 000					4 000
Салнаме 1896	/					4 474
Попис 1902/03	33 696	23 906	8 456	1 198	136	
Статистички податоци 1910		6 400	2 450	400	150	9 600
Попис 1913	43 847	28 600	13 331	1 500	401	

Табела бр.6. Број на жители и куќи според официјални податоци (1878-1913)

Демографските движења од Големата источна криза до крајот на Османлиското владеење

По Големата источна криза, покрај основната поделба христијани/муслиман, во проценките се повеќе се среќаваат и други категории: на пример, *Срби*, *Бугари* и др. Ова е особено присутно кај српските и бугарските, но и кај некои европски автори. Истовремено, овие проценки се мошне дискутабилни.

¹²⁷ Лазар Соколов, „Стопанството на Куманово во втората половина на XIX век со одделен поглед врз Абаџискиот занает и еснаф“, *ГИНИ*, год.I, бр.1, Скопје 1957, стр.127.

Имено, тие се пристрасни кон една или друга заедница во градот. Причината за тоа е во политичките ставови на авторите, нивната етничка припадност и влогот на бројките во политичките претензии на соседните држави кон Скопје. Личностите и нивните проценки кои во продолжение ги спомнувам престојувале во градот од неколку дена па до неколку месеци. Речиси сите се повикуваат на официјалните лица или пак на официјалните пописи. Но, тие се разликуваат во начинот на дефинирање на христијанското население.

	Вкупен број на жители	Муслиmani	Христијани	Евреи	Цигани	Број на куќи
Леон Хугоне 1878	30 000	две третини	/	/	/	/
Антон Лукс 1885	18 000					/
Стојан Новаковиќ 1886	20 000					4 000
Спиридон Голчевиќ 1888	22 000	13 000	7 650	1 200		/
Швајгер Лерхенфелд 1889	32 000					/
Горче Петров 1896	48 500					5 000
Васил К'нчов 1898	32 000	15 000	13 000	800	1 920	4 474
Српскиот конзул 1911	51 000	/	/	/	/	10 370

Табела бр.7. Проценки за бројот на жители и куќи од 1878 до 1912 година.

Во трудовите за историска демографија се смета дека железницата допринела за побрз развој и модернизација на градовите низ кои таа поминувала. Оваа претстава делумно е поткрепена и од оценките за бројот на жители на градовите, вклучувајќи го и Скопје. Тие проценки покажуваат многу поголем број на жители од периодот пред тоа. Според некои од нив бројот на жители во градот во текот на 1870-те или 1880-те години бил околу 30 000. Така, Леон Хугоне (Léon

Hugonnet) сметал дека Скопје уште во 1878 година имал 30 000 жители од кои две третини биле муслимани.¹²⁸ Слично тврдење дал уште еден патописец. Швајгер Лерхенфелд сметал дека Скопје во 1889 година броел над 30 000 жители.¹²⁹ Некои пак биле мошне пристрасни со цел да го прикажат градот како многу поголем и многу позначаен отколку што бил. На пример, Ѓорче Петров кој тврдел дека во Скопје живееле 48 500 жители.¹³⁰ Меѓутоа, во реалноста таа бројка е многу помала. Имено, некои други проценки говорат за многу помали бројки, а во таа насока одат и официјалните податоци.

Според официјалните податоци (мутесарифот на Скопје) кои ги пренесува Стојан Новаковиќ во 1885 година, градот броел 15 000 жители или 4 000 куќи. Новаковиќ, кој се посомневал во овој податок, мислел дека Скопје всушност броело околу 20 000 жители.¹³¹ Истата година Австриецот Антон Лукс (Anton E. Lux) тврдел дека Скопје броело 18 000 жители.¹³² Уште една слична проценка дал и српскиот географ Спиридон Гопчевиќ. Тој сметал дека градот броел над 22 000 жители, од кои 13 000 (59%) биле муслимани, 7 650 (35%) христијани, 1 200 (5,5%) Евреи и други.¹³³

Друг официјален податок наоѓаме во салнамето на косовскиот вилает за 1896/7 година (1314 по хиџра). Според овој годишник во Скопје имало 4 474 живеалишта.¹³⁴ Токму овој официјален податок го наоѓаме кај егзархискиот инспектор Васил К'нчов во неговиот труд за Скопје. Тој, иако во салнамето никаде не е наведено, тврди дека според „турските книги“ од 4 474 живеалишта, 2 336 (52%) биле турски, 1 687 (37%) бугарски, 240 (5%) цигански, 100 (2%) еврејски, 60 влашки (1%), 17 грчки, 15 албано-католички, 6 черкезки и 13 разни западноевропски. Врз основа на бројот на живеалишта Васил К'нчов проценил дека во Скопје имало вкупно 29 297 души. Вклучувајќи ги и надворешните луѓе

¹²⁸ Léon Hugonnet, *Un pays inconnu*, Paris, 1886, стр.145. Хугоне престојувал во Скопје неколку дена. Во тој период Скопје бил под контрола на луѓето од Призренската лига. Големото присуство на Албанци во градот дојдени од Косово, како и муслиманските бегалци од Бугарија, Србија и Босна можеби го навеле на мислење французинот Хугоне дека во Скопје имало 30 000 жители.

¹²⁹ Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци 1889-1898*, Скопје, 2005, стр.23.

¹³⁰ Ѓорче Петров, *Материјали...*, стр.494.

¹³¹ Стојан Новаковиќ, *Балканска питања...*, стр.33.

¹³² Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци 1879-1887*, Скопје 2002, стр.210.

¹³³ Spiridon Gopčević, *Makedonien und Alt-Serbien*, Wien 1889, стр.191. Според Гопчевиќ етничката структура на населението била следнава: 11 000 Срби (од тоа 3 500 муслимани), 6 000 Турци, 3 500 Албанци, 1 200 Евреи, 400 Цигани и 150 Власи.

¹³⁴ *Салнаме на косовскиот вилает (1896/7)*, стр.182.; Според Ѓорче Петров истата година во Скопје имало 5 000 куќи. Види кај, Ѓорче Петров, *Материјали...*, стр.494-5.

(чиновници, слуги, ученици и дојденци занаетчии и трговци) тој број достигнувал 32 000.¹³⁵ Оваа бројка (види табела бр.7) тој ја добил на начин што тврдел дека во Скопје многу често се среќавале по две семејства во едно живеалиште па просечниот број од пет жители по еден дом за него биле мали. Така, според него секое турско домаќинство броело по 6, секое бугарско по 7, и секое циганско и еврејско по 8 жители. Меѓутоа ако бројот на живеалиштата според салнамето се помножи со коефициентот пет, тогаш вкупниот број на жители би изнесувал 22 370. Според податоците од истото салнаме, во другите градови на скопскиот санџак како Штип, Свети Николе или Крива Паланка, просечниот број на жители во еден дом бил околу 4.¹³⁶

Според овие податоци се добива впечаток дека бројот на скопското население започнал позабрзано да расте по изградбата на железницата. Од 1870 до 1894 година бројот на домаќинства пораснал за речиси 1 500, односно 50%, додека пак од 1844/45 до 1870 пораснал за само 700 живеалишта односно за околу 30%. Што се однесува до бројот на вкупното население, на самиот крај на XIX век тој број по сè изгледа не надминал 25 000 души, без да се земе во предвид воениот гарнизон. Меѓутоа, најголем прираст на населението се чини имало во последната деценија од османлиското владеење. Имено од 1894 година до 1910 или 1913 година бројот на живеалишта и население се зголемил речиси двојно. Очигледно дека железницата, како и во случајот со административната положба на Скопје, не била главен фактор во забрзаниот раст на населението. Во последната деценија од османлиското владеење бројот на население во Скопје ќе се зголеми за речиси 100%.

Почнувајќи од XX век официјалните податоци, кои главно ги добиваме индиректно, преку други извори, покажуваат дека бројот на жители во градот надминал 30 000 луѓе. Пописот од 1902 година чии податоци ги пренесува Салих Асим тврди дека Скопје броел 33 696 души.¹³⁷ Осум години подоцна, во 1910, според официјалните податоци кои му биле на располагање на српскиот генерален конзул во Скопје Јовановиќ, во градот вкупно имало 9 600 живеалишта (или околу 48 000 луѓе). Според истиот конзул, кон крајот на 1911 година бројот на

¹³⁵ Васил К'нчов, *op.cit.* p.28-29. Преку претпоставката дека во едно христијанско семејство живееле 7 члена, К'нчов уште повеќе го зголемил процентот на „бугарско“ население. Според него од вкупно 32 000 жители етничката струкура била следнава: 15 000 Турци, 13 000 Бугари, 1 920 Роми, 800 Евреи, 450 Власи, 300 Срби, 150 Грци, 150 Албански католици и 30 Черкези.

¹³⁶ *Салнаме на Вилајетот Косово (1896/7)*, стр.198, 222 и 235.

¹³⁷ Салих Асим, *op.cit.* p.30.

живеалиштата надминал 10 000, односно изнесувал 10 370, а бројот на вкупното население било околу 51 000 жители.¹³⁸

Според ова, во периодот од крајот на XIX век до 1912 година бројот на жители речиси се удвоил. Причините за ова големо зголемување на населението можеби треба да се бараат во преместувањето на седиштето на косовскиот вилает од Приштина во Скопје во 1888 година, во засилениот прилив на нови бегалци мухацири во периодите 1899-1901 година и 1908-1911/12 година, и, особено, во несигурноста на животот во руралните средини во последната деценија од османлискиот период. За причините за демографскиот прираст ќе стане збор подолу во текстот.

Што се однесува до религиозната и/или етничката структура се чини дека нема големи промени во споредба со претходниот период. Кај некои од немуслиманските проценки очигледна е тенденцијата за зголемување на немуслиманскиот процент во вкупниот број на жители. Од друга страна османлиските податоци покажуваат висок процент на муслиманско население, т.е. меѓу 60% и 70%. Така, според податоците од 1902, 23 906 (71%) биле муслимани, додека пак 8 456 (25%) православни христијани. Според податоците од 1910 година муслиманскиот елемент е малку помал. Така, 6 400 (66%) домови биле муслимански, а 2 790 (29%) биле христијански. Исто така имало и 400 (4%) еврејски домови, додека останатите биле цигански, католички или странски домови.¹³⁹ Не треба да се тргне настрана фактот дека и османлиските власти во овој период на ниво на Империјата се обидуваале да го зголемат бројот на муслимани на сметка на христијани. Сепак овие податоци не треба да се отфрлат *a priori*. Имено, речиси идентичен сооднос дале и податоците од пописот од 1913 година. Според податоците од овој попис во Скопје во 1913 биле избројани вкупно 43 847 жители, од кои 28 600 (65 %) муслимани, 13 331 (30,5 %) православни христијани, 1 500 (3,5 %) Евреи, 401 (1 %) католик и 11 протестанти.¹⁴⁰

¹³⁸ ДАРМ, Фонд: ППО, М-869, Јовановић, Скопље, 24/11/1910.

¹³⁹ Според српскиот конзул муслиманското население било составено од Бошњаци, Турци и Албанци, додека пак христијанското население било составено од патријаршиско и егзархиско.

¹⁴⁰ Јосиф Михаилович, *op.cit.* p.815-816. Според други извори бројот на скопјани според пописот од 1913 бил 47 384 жители. Види кај, Мил. Ант. Вујичић, *Речник места у ослобођеној области Старе Србије: по службеним подацима*, Београд 1914, стр.126. Според авторот на овој речник пописот на населението бил извршен од полициските и општинските власти во времето кога новоосвоените области биле под управа на Врховната команда на Српската Кралевска војска од 1912 до 1913 година. Пописот се вршел преку попишувачи од кука во кука. Според истиот попис бројот на население во соседните градови бил: Велес 15 624 жители, Куманово 12 469 жители, Приштина 18

Оттука може да тврдиме дека Скопје во текот на целиот период на последниот османлиски век, како и претходно, претставувал мнозинско муслимански град. Застапеноста на муслиманите се движела од 50 до 70 проценти во зависност од изворот и периодот. Во периодот по Првата светска војна религиозната структура на градот целосно се променила, а Скопје постепено станал мнозинско христијански град.

Освен постојаните жители во градот престојуваат и живеат и други категории на луѓе: трговци кои се наоѓаат привремено во градот, гурбетчи, како и војници. Во дефтерите од 1840-те години се евидентирани и луѓе кои заради трговија или работа се наоѓаат во градот. Нивниот број како што ќе видиме не бил голем во однос на вкупниот број на жители. Што се однесува до подоцнежниот период речиси и да не располагаме со податоци за бројот на економски емигранти или гурбетчи кои се наоѓале во Скопје. Според Ѓорче Петров во деведесетите години од XIX век во скопскиот санџак имало 10 до 12 000 гурбетчи.¹⁴¹ Колку од нив се наоѓале во Скопје не е наведено. Со оглед на фактот дека Скопје бил регионален економски и административен центар веројатно е дека значителен дел од нив се наоѓале во Скопје.

За разлика од бројот на гурбетчи, со повеќе податоци располагаме за бројот на османлиската војска. Сепак, следењето на бројот на војници е многу тешка задача поради постојаните нејзини движења, особено во средината XIX век. Ами Буе спомнува дека скопските паши (Али Х'фзи-паша и Хасан-паша) држеле 2 000 војници. Меѓутоа, станува збор за локално население кое по повикот на пашите го земале оружјето. Поголемо присуство на постојана војска во изворите се спомнува во почетокот на 40 години од XIX век. При побуната на албанските бегови во летото 1843 година во скопската тврдина биле убиени околу триесет регуларни војници.¹⁴² Во текот на периодот по задушувањето на бунтот на Дервиш Царе во подолг период низ градот привремено престојувале или пак биле на поминување поголеми контингенти на војска. Во текот на наредниот период бројот на постојано стационирани војници се намалил и бил незначителен. Еден извештај за воената состојба во трите ејалети, Ниш, Софија и Скопје од 1860 година спомнува дека во гарнизонот, лоциран во тврдината, биле стационирани 45

174 жители, Тетово 20 070 жители, Призрен 21 244 жители, Штип 15 314 жители и Битола 48 370 жители.

¹⁴¹ Ѓорче Петров, *Материјали...*, стр.445

¹⁴² БДИМН, Т.П, (1840-1847), стр.114.

војници.¹⁴³ Воените дејствија од 70 години на XIX век и поместувањето на границите поблиску до Скопје, од градот ќе направат тој да биде дивизиско седиште во рамките на третиот армиски корпус чие седиште во овој период се наоѓало во Солун. Поради тоа, во Скопје, во текот на последните три децении од османлиската доминација речиси постојано имало стационирано најмалку 3 000 војници. Во одредени кризни периоди, на пример 1881 или 1903 година, тој број бил поголем, а присуството на војници било забележливо насекаде во градот.¹⁴⁴

2. Бројот на населението во скопската каза

Податоците за бројот на населението во скопската каза се појасни и, се чини, поверодостојни од оние за градот. Неколку пописи на Османлиската држава овозможуваат да се изгради сликата за бројот и составот на населението во скопската каза.

	Муслимани	Христијани	Евреи	Роми	Католици	Странци	Вкупно
Попис 1831	9 660	11 700	/	900	/	/	22 260
Попис 1866	16 462	14 589	/	/	/	/	31 051
Попис 1893	40 256	29 152 ¹⁴⁵	724	/	38	/	70 170
Салнаме 1894 ¹⁴⁶	31 700	35 700 ¹⁴⁷	800	2 500	150	/	71 380
Салнаме 1896	36 101	28 002 ¹⁴⁸	727	/	24	149	65 003
Попис 1902	52 223	36 514	1 198	/	136	/	90 071
Попис 1905/06 ¹⁴⁹	48 366	35 720	/	/	/	/	85 898

¹⁴³ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-12, PRO 310 FO 195/ 646, Rapport on the General Military state in the three Eyalets Uscup, Nish and Sofia,

¹⁴⁴ *Македонија во делата на странските патописци 1903*, Според патописот на Реџиналд Вион (Redjinald Vion) од летото 1903 година. стр.53-58.

¹⁴⁵ Од вкупниот број, 6 655 биле патријаршисти (Rum millet), а 22 497 егзархисти. Како што видовме поголемиот дел од патријаршиското население живеело во селата на скопската каза.

Почнувајќи од 1870 година и формирањето на Егзархијата, во пописните графи православно христијанско население Грци 6 655, Бугари 22 497.

¹⁴⁶ Васил К'нчов, op.cit.p.55. Во овој случај егзархискиот инспектор се повикува на податоците од салнамето за 1894 година.

¹⁴⁷ Според Васил К'нчов, од 35 700 христијани, 34 800 биле Бугари, 300 Срби, 150 Грци и 450 Власи.

¹⁴⁸ Од 28 002 православни христијани, 21 682 биле припадници на Егзархијата (во изворот именувани како Bulgar), а 6 320 припадници на Патријаршијата (во изворот именувани како Rum).

¹⁴⁹ Податоците од пописот од 1905/06 година се преземени од еден извешај на британскиот вице-конзул во Скопје Сатоу (Satow) упатен до генералниот конзул во Солун. Евреите, католиците и

Табела бр.8. Бројот на вкупното население во скопската каза според различни извори (официјални и неофицијални)

Податоците во пописите од 1831 и 1866 година ги евидентирале само машките жители на казата. Според тоа вкупниот број на жители во 1831 година би изнесувал околу 46 000, додека во 1866 година околу 62 000 души. Што се однесува до религиозната структура, христијанското мнозинство регистрирано во првата половина на векот веќе на пописот од 1866 година му го отстапило местото на муслиманското население. Со текот на времето разликата меѓу муслиманите и христијаните се зголемувала во корист на првите. Имено, ако во 1831 година христијанското население претставувал 52,5% од целокупното население на казата, педесет години подоцна тој процент бил 41,5%, а во почетокот на XX век 40,5%. Една од причините за зголемениот муслимански елемент во казата треба да се бара во приливот на муслиманските бегалци. Само во првиот бран на бегалци (1878-1881) година во скопско биле населени над 5 000 мухацири.¹⁵⁰ Исто така, треба да се земе во предвид и иселувањето на христијаните кон младите балкански христијански држави и Европа.

Кога станува збор за соодносот на муслимани и христијани во вкупниот број на жители, како и во случајот со градот, треба да се земе во предвид политичката тежина на статистичките податоци во градењето на односите на Османлиската држава со соседните балкански држави. Потребата да се докаже правото на поседување на одредена територија се правела и преку дотерување на статистичките податоци.

Растот на населението во казата од првиот попис се до српските официјални податоци од 1913 година покажува дека населението се зголемило за 125%. Засилен пораст на населението во казата е остварен, како и во случајот на градот, во последните две децении од османлиското владеење.

Уште еден аспект кој го засега прашањето за бројот на населението е застапеноста на урбаното население во однос на она во казата. Ако се земат во предвид податоците за бројот на градското население, застапеноста на градското население во казата се движело од 25 до 40 %. Сличен сооднос наоѓаме и во други

страниците се ставени во една графа Misc. и нивниот број изнесува 1 812. ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 16/12/1908.

¹⁵⁰ Марија Пандевска, *Присилни миграции во Македонија во годините на Големата источна криза (1875-1881)*, Скопје 1993, стр.127-129. Податоците за бројот на муслимански бегалци е заснован според извештаите на мухацирската комисија.

кази. Така, според различните статистички податоци за Битола бројот на урбаното население сочинувало од 25 до 30% од целокупното население во казата.¹⁵¹ Понатаму, според салнамето на косовскиот вилает за 1896 година штипското урбано население сочинувало 39% од населението во казата. Меѓутоа во Кумановската каза застапеноста на урбаното население во целокупното население на казата било 20%.¹⁵²

3. Причините за демографскиот прираст : Природниот прираст и миграционите движења

Одредувањето на точниот коефициент на наталитет во текот на целиот период е речиси невозможно да се утврди. Главно, тоа е поради немањето на редовна основа (за секоја година) податоци за новородени и умрени жители на Скопје. Сепак, на располагање постојат неколку официјални податоци од 30 и 40 години од XIX век, како и податоците од салнамето за 1896 година. Во дефтерот за проверка на христијанското население (*yoklama defteri*) за шест месеци (14 ноември 1833 – 9 мај 1834 година) се регистрирани повеќе починати отколку новородени христијани во градот. Според еден друг дефтер за период од шест месеци (18 август 1841 – 11 февруари 1842 година) кој се однесува на целокупното население во казата кај муслиманите исто така се регистрирани повеќе починати отколку новородени (130 починати и 127 новородени), додека пак кај христијаните се регистрирани повеќе новородени отколку починати (206 новородени и 161 починати).¹⁵³ Поконкретни податоци за природниот прираст на целокупното население во градот за период од една година (13 март 1894 – 12 март 1895 година) се наоѓаат во салнамето за 1896 година. Според овие податоци во Скопје биле склучени 751 брак, се родиле 1 410 души, а починале 1 092, односно населението по природен пат за една година се зголемило за 318 души. Ако се претпостави дека во истиот период Скопје броел околу 22 000 жители, таа година по природен пат бројот на населението се зголемило барем за 1,5%.

¹⁵¹ Bernard Lory, *Une ville balkanissime : Bitola 1800-1918*, Istanbul 2011, стр.77.

¹⁵² *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*, стр.209.

¹⁵³ ТДИМ – пописи од XIX век, Т.1 - *Дефтер за проверка на христијанското население во скопската каза (1833/4 г.)*, Скопје 1996.; Mehmet İnbaşı, *The City of Skopje and Its Demographic Structure in the 19th Century*, Erzurum 2004, стр.78.

Од друга страна со сигурност може да се твдри дека поголем прираст на населението во градот се остварувал преку приливот на имигранти. Како една од причините за зголемувањето на христијанското население во градовите во предвид се зема зголемениот прилив на селско население. Втората причина за прирастот на урбаното население е приливот на муслимански бегалци од териториите на османлиската империја (Србија, Босна и Бугарија) изгубени во војните во втората половина на XIX век.

Речиси е невозможно да се одреди бројот и потеклото на селско население кое во текот на XIX век се населило во Скопје. Повторно, причината е немањето на официјални податоци за новодојдените жители за повеќе години во редослед. Сепак, преку анализата на неколку дефтери во кои е опишано населението дојдено од други места може да се добие една општа претстава за внатрешните миграциони движења од првата половина на XIX век, поточно 40 години на XIX век. Според овие податоци покрај миграцијата село-град може да се увиди и трендот на миграции од други урбани центри.

Според дефтерот за христијаните дојдени во Скопје од други места за 1844/45 година вкупно биле регистрирани 320 луѓе.¹⁵⁴ Во најголем дел дојденците потекнувале од неколку соседни кази: Тетово, Куманово и Кичево. Нивната застапеност во вкупниот број на дојденци бил 61%. Само дојденците од тетовската каза претставувале 30%, или поточно 96. Оние кои потекнувале од селата на скопската каза биле вкупно 56, односно 17,5%. Од останатите кази на империјата најголем дел потекнувале од битолската (13), дебарската (12), велешката (10) и други.

Име на каза	Број на дојденци
Тетово	96
Скопје	56
Куманово	48
Кичево	40
Битола	13
Дебар	12
Велес	10
Останати кази	45

Табела бр.9. Бројот на христијани дојденци во градот според нивното потекло

¹⁵⁴ Податоците од дефтерот се анализирани од страна на Драги Ѓорѓиев во неговата статија. *Демографската...*, стр.31-40. Станува збор за дефтер за христијаните (раја) дојдени во Скопје од други места кој се чува во Османлискиот архив во Истанбул, во фондот „Maliye Varidat Temettuat“ како Temettuat defteri. Тоа се дефтери во кои се содржани податоци за висината на темету данокот (temettu vergisi) кој требале да го платат.

За истиот период постои идентичен дефтер и за муслиманите дојдени во Скопје од други места. Според податоците од овој дефтер, бројот на новодоселени муслимани е речиси три пати помал од оној на христијаните, односно 125 души.¹⁵⁵ Потеклото на муслиманите е речиси идентично со она на христијаните. Најголемиот дел од нив доаѓаат од западните делови на Македонија. Имено, од Дебар потекнувале 32, потоа од Тетово 24, а од скопските села 13 луѓе. Единствената поголема разлика во однос на потеклото е во поголемата застапеност на дојденците муслимани од Косово и јужна Србија. Ако бројот на христијани од Косово и јужна Србија е осум (2,5%) тој број кај муслиманите е значително поголем, односно 28 (22,4%).¹⁵⁶

Име на каза	Број на дојденци
Дебар	32
Тетово	24
Скопје	17
Приштина	11
Призрен	8
Куманово	5
Качаник	5
Останати	17

Табела бр.10. Бројот на муслимани дојденци во градот според нивното потекло

Тврдењето на некои македонски историчари дека словенското христијанско население од западните делови на Македонија често се решавало да го напушта својот дом според овие податоци се чини точно. Што се однесува до причините за населувањето на селското христијанско население, според некои историчари, тоа биле несигурноста на животот во руралните средини, односно дејствувањето на разбојничките банди.

Меѓутоа, во мотивите за емигрирање треба да се земат во предвид подеднакво, ако не и повеќе, економската состојба на областите од каде потекнувале новодојдените жители.¹⁵⁷ Имено според пописот на христијаните во

¹⁵⁵ ТДИМ – пописи од XIX век, т.III, *Дефтер за приходите на муслиманите – дојденци во Скопје од 1844 година*, Скопје 1998, стр.87-110.

¹⁵⁶ Кај христијаните четири дојденци се со потекло од Приштина, тројца од Врање и еден од Лесковац. Кај муслиманите единаесет се од Приштина, осумина од Призрен, петмина од Качаник, двајца од Гњилане и исто толку од Врање.

¹⁵⁷ Следниот опис се заснова на податоците од пописите на христијанското население во Штип и Ново Село од 1838 година, од пописот на христијаните во Тетово и Гостивар од 1846/7 година и од

Тетово и Гостивар во 1846/47 година од 531 работоспособни, 353 (66,5%) припаѓале на најниската категорија на плаќачи на даноци, 167 (31,5%) на средната категорија на плаќачи на данок и единствено 11 (2%) на највисоката категорија. Како неспособни за работа биле евидентирани 27 жители на Тетово. За разлика од нив економската состојба на христијаните во Скопје според дефтерот за законското цизие била видливо подобра. Имено, процентот на жителите кои припаѓале на најниската категорија бил 32,4%, додека пак на средната категорија припаѓале 63,9%. Што се однесува до највисоката категорија нивниот процент бил малку поголем од оној на тетовчани, односно 3,7%. За разлика од високиот процент на сиромашно христијанско население во овие два региона, нивните соверници од источниот дел на османлиска Македонија се чини биле многу подобро ситуирани. Според податоците од пописите на христијанското население за Штип и Кочани процентот на плаќачи на најниската категорија е понизок, а оној на највисоката категорија пак е многу повисок. Така, во касабата Штип 10,3% од населението припаѓало на највисоката категорија на плаќачи на данок, 63,7% на средната категорија и 26% на најниската категорија. Во соседната касаба Кочани процентот на оние кои припаѓале на највисока категорија е 14,3%, на средната категорија 68,4% и 17,3% на најниската категорија. Можеби токму поради оваа разлика, односно подобра економска состојба треба да се бара причината за помалиот број на емигранти од источните кази. За муслиманското население не располагаме со слични податоци кои би дале барем приближна претстава за причините за емигрирањето на муслиманското население.

Меѓутоа, тврдењето дека несигурноста на животот во руралните средини било причината за мигрирање кон градовите, може да се земе како точна за периодот на последната деценија од османлиската доминација. Имено, станува збор, главно, за селското население од скопската каза. Главната причина се наоѓа во дејствувањето на разни чети (револуционерни и/или разбојнички) во селата во подножјето на Скопска Црна Гора (Кучевиште, Бразда, Љубанци, Љуботен, Мирковци, Булачани и др.) и по сливот на Маркова Река (Долно и Горно Соње, Драчево, Пуста Брезница и др.). Европските конзули во своите извештаи се почесто пишуваат, уште кон крајот на 1904 година, за тенденцијата кај муслиманите и

пописот на христијаните, циганите-христијани и циганите-муслимани во Кочани од 1846/7 година. Овие пописи се преведени и објавени во ТДИМ, т. III, Скопје 1998, стр. 11-86; 209-272 и 273-340.

христијани да се преселат во Скопје.¹⁵⁸ Во овој период, од 1903 до 1908 година, некои од селаните, понекогаш, во извршувањето на своите најосновни потреби (на пример, одење на пазар во Скопје или до најблиската воденица) морале да бидат придружувани од војската или жандармеријата. Поради оваа несигурност дел од ова население сигурноста ја наоѓало во градот. Еден таков пример е селото Пуста Брезница. Во периодот од 1903 година до крајот на 1907 година десет од четириесет семејства биле принудени да заминат за Скопје.¹⁵⁹ И покрај смирувањето на состојбата во 1908 година по прогласувањето на Уставот, оваа појава е сè уште приметлива. Таков пример се случил по еден напад на железничката линија Врање – Скопје. Имено, откако кај станицата Аџалар експлодирала бомба (најверојатно поставена од една чета на Тодор Александров) кај една група на босански бегалци кои кампувале во селото Аџалар се раширил страв од напади. Поради тоа еден дел од овие бегалци се засолнил во Скопје.¹⁶⁰

Токму присилната миграција на селското население од скопската каза заедно со неколку бранови на бегалци од Босна се чини биле главните причини за зголемениот број на градско население во текот на последните три децении од османлиското владеење на Скопје.

Населувањето на мухаџирите

Кога станува збор за присилните миграции особено место завземаат населувањата на бегалското муслиманско население (мухаџири) од териториите на Османлиската империја изгубени како последица на големата источна криза (1875-1881): Босна, Бугарија, Србија и Црна Гора. Првите мухаџири кои се населиле во скопско биле Черкезите. Во 1864/65 година османлиските власти населиле околу 400 души. За нив била формирано и ново маало на северните краеве од градот.¹⁶¹ Меѓутоа, со тек на времето нивниот број во градот се намалил. Според К'нчов бројот на Черкези во 1896 година бил само 30.¹⁶²

¹⁵⁸ *Македонија меѓу автономијата и дележот*, т.3, (превод и коментар Симон Дракул) Скопје 1997, стр.566.

¹⁵⁹ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 30/11/1907.

¹⁶⁰ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Hough, Uskub, 16/10/1910.

¹⁶¹ Во 1910 година од Косово биле населени уште околу 200 души кои биле населени во источниот дел од казата во близина на Катлановската бања. Види, Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр.59-61, 246-247.

¹⁶² Васил К'нчов, *op.cit.* p.30.

Поголем бран на муслимански бегалци се населил во градот и околината во текот на последните три османлиски децении. Населувањето било во неколку бранови од 1875 до 1911/12 година. Според еден список бројот на мухацири населени во Скопје од 1879 до 1888 година, бил вкупно 1 860 бегалци, сместени во 505 куќи.¹⁶³ Овој број во тоа време претставувал не повеќе од 10% од вкупното градско население. Муслиманските бегалци продолжиле да се населуваат и во наредните години особено во првата деценија од XX век. Според еден извештај на британскиот вицеkonzул Хуг (Hough) во миграциониот бран од крајот на 1910 година (месец декември) од вкупно 1 500 фамилии (околу 8000 души) во Косовскиот вилает, во Скопје се населиле 200 семејства или околу 1 000 души.¹⁶⁴ Од друга страна според Пекам, наследникот на Хуг, во Скопје во 1913 година имало 5 000 босански мухацири.¹⁶⁵

Населувањето на муслиманските бегалци се одrazil и во односите помеѓу муслиманите и христијани (зголемена религиска нетолеранција) и во промената на урбаниот пејсаж. Со нивното населување биле регистрирани голем број на напади извршени врз христијаните. Меѓутоа, насилство било применувано и од страна на христијаните врз муслиманите. Нападите на муслиманските бегалци главно се регистрирани во источните кази на скопскиот санџак.¹⁶⁶

Уште еден проблем со муслиманските бегалци бил прашањето на нивно сместување. Во почетокот, локалната власт бегалците ги сместувала по домовите на скопјани (христијански и муслимански), училиштата и хановите. При првиот поголем бран во Скопје од страна на властите била издадена наредба да се евакуираат по 20 куќи од секое маало. Ако им веруваме на жалбите на

¹⁶³ Редџ Шкриел, *Мухацирската криза и населување на бошњациите во Македонија (1875-1901)*, Скопје 2006, стр.146.

¹⁶⁴ ДАРМ, Фонд: Форин офис, Кутија VI, PRO FO 371/1244, Hough, Uskub, 14/01/1911; M-1608, PRO FO 294/43, Hough, Uskub, 08/06/1910. Според вицеkonzулот Хуг, овие 200 семејства во Скопје биле населени во две групи. Првата група во близина на европската четврт блиску до австрискиот и италијанскиот конзулат (денес тоа би требало да биде просторот меѓу Собранието на Република Македонија, поранешната Градска Болница и Зелениот пазар). Втората група надвор од градот блиску до артилериските бараки, односно до маалото Топхана (денешна неурбанизирана населба до касарната Илинден наречена Топаана). Дел од овие куќи биле изградени на простор на стари гробишта (најверојатно муслимански).

¹⁶⁵ ДАРМ, Фонд: Форин офис, M-2148, PRO FO, Peckham, Uskub, 22/02/1913. Според британскиот вицеkonzул Пекам ниту еден од бегалците не сакал да остане во Скопје. Околу 1 000 изразиле желба да заминат во Анадолија, а остатокот сакал да се врати во Босна.

¹⁶⁶ AMAE (Paris), Fond: Commission Européenne de la Roumelie Orientale, Lettre du président du Conseil ecclésiastique adressée à Baron de Ring, 20/07/1879; ДАРМ, Фонд: Форин офис, M-22, PRO FO 195/1255, Blunt, Salonica, 08/07/1879; M-24, PRO FO 78/3134, Blunt, Salonica, 28/04/1880; M-1608, PRO FO 294/43, Hough, Uskub, 10/09/1910. Во инцидентите меѓу муслиманите бегалци и локалното христијанско население често имало и човечки жртви.

христијаните бегалците освен што не платиле за куќите тие се жалеле дека нивните домови биле и оштетени.¹⁶⁷ Подоцна, во почетокот на 80 години од XIX век, била изградена нова населба (прва населба во Скопје планирана според одредени урбани правила) во која биле населени новодојдените муслимани.¹⁶⁸ Како пристигнувале нови групи на бегалци (кон крајот на XIX и првата деценија на XX век) така биле градени нови куќи со што се формирале нови населби (маала).

4. Структура на заедниците

Погоре спомнав дека во зависност од изворот населението на Скопје било дефинирано според различни критериуми. Ако ја следиме османлиската пракса заедниците биле евидентирани според припадноста на одреден милет (*millet*). Станува збор за заедници кои главно се групирани врз нивната верска припадност и/или припадност кон црква. Така, според овој систем во Скопје постоеле следниве милети: муслиманскиот (владачката заедница), христијанскиот или Рум (*Rum milleti*) и еврејскиот (*Yahudi milleti*). Оваа првична поделба од почетокот на XIX век, кон крајот на истиот век доживеала промени, исто како и самото значење на зборот милет. Имено, од единствената православна заедница (*Rum milleti*) се формирале две. Оние кои останале верни на Патријаршијата (*Rum*) и оние на новоформираната Егзархија (*Bulgar*). Почнувајќи од 1870-те години, во османлиските извори се спомнуваат и Католици. Во 1905 година Портата го признала постоењето и на посебен Влашки милет. Така, кон самиот крај на османлискиот период во Скопје егзистирале следниве заедници или милети: муслиманскиот, патријаршискиот, егзархискиот, еврејскиот, католичкиот и влашкиот. Во овој период овие верски/црковни заедници се повеќе добиле значење на „религиозно-национални“ заедници. Покрај овие признаени „народи“ во изворите (пописи, дефтери и др.) се спомнуваат и Ромите (*Kıbtî*) кои припаѓале на двете најбројни религии, муслиманската и православната христијанска. Поголемиот дел од ромското население било муслиманско.

¹⁶⁷ AMAE (Paris), Fond: Commission Européenne de la Roumelie Orientale, Lettre du président du Conseil ecclésiastique adressée à Baron de Ring, 20/07/1879; ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-24, PRO FO 195/1276, Alvarez, Salonica, 10/05/1880.

¹⁶⁸ Вардар маало или Маџар маало. Денеска во овој дел од градот, кој во еден негов дел сè уште го има сочувано изгледот од минатото, сочинува хомогена македонска населба. Ниту еден муслиманин денеска не живее во ова старо скопско маало.

Од друга страна во останатите извори (проценките на странските патописци или статистиките) жителите на Скопје се именуваат според нивната, како што сметале авторите на тие податоци, верска или етничка припадност, односно како муслимани, христијани или како Турци, Албанци, Бугари, Срби, Евреи, Власи, Грци, Грко-власи и други. Сè до Големата источна криза, патописците и главно западноевропските извори муслиманското население го именувале како Турско, а понекогаш и како Албанско. Што се однесува до христијаните во зависност од изворот и/или познавањата на авторот на изворот тие биле именувани главно како Бугари, потоа Срби, Грци, но и како Словени. Во последните децении од османлиската доминација се повеќе е присутно именувањето според, како што сметале авторите на изворите, етничката припадност на населението, т.е. како Албанци, Бугари, Грци, Срби и Турци. Кога станува збор за податоците на авторите од балканските држави (Србија и Бугарија) православно словенско население тие го именувале како бугарско или српско во зависност од потеклото на авторот/изворот. На пример, Спиридон Гопчевиќ тврди дека во Скопје живееле 11 000 Срби од кои 3 500 муслимани и 6 500 христијани (од вкупно 7 650 христијани), односно тој сметал дека најголемиот дел од православни христијани биле Срби, како и дел од муслиманите.¹⁶⁹ Од друга страна Васил К'нчов сите припадници на бугарската егзархија ги сметал како етнички Бугари. Припадниците на патријаршијата според него биле Власи и Грци, а Србите (според К'нчов вкупно 300 души) ги сметал како надворешни лица, т.е. како чиновници, слуги, ученици и занаетчи и трговци од други места).¹⁷⁰

Меѓутоа, состојбата на теренот била многу посложена. Освен верската припадност (основна поделба), секоја заедница/милет може да се подели и според јазикот кој го говореле дома, според социопрофесионалната припадност, според црковната припадност (често толкувана и како политичка припадност). Можеби најпроблематична поделба е онаа според јазикот. Постои верување дека жителите на еден османлиски град се полиглоти. Ова е особено точно кога станува збор за припадниците на повисоките општествени групи (трговци, големи занаетчи, наставници и др.). Говорењето повеќе јазици го приметиле многу патописци. На пример, Јохан Георг фон Хан при неговата посета на Скопје, престојувал во домот на еден влашки трговец кој покрај новогрчкиот (фон Хан сметал дека новогрчкиот

¹⁶⁹ Spiridon Gopčević, op.cit.p.191.

¹⁷⁰ Васил К'нчов, op.cit.p.30.

бил мајчин јазик на неговиот домаќин) говорел течно албански, бугарски и турски.¹⁷¹ Меѓутоа не секогаш населението (читај мнозинството) од пониските општествени слоеви говорел друг јазик освен мајчиниот. Известувајќи за проблемите кои српските власти ги имале со локалното население во секојдневната комуникација британскиот вицеkonzул во Скопје забележал дека значаен дел од луѓето во Скопје (мислејќи на градот), разбира само турски или албански.¹⁷² За да завршиме со јазичниот критериум потребно е да се спомне дека при крајот на османлиската доминација, почнувајќи од 70 години на XIX век, во секојдневна употреба влегле стандардните српски и бугарски јазик. Овие јазици најпрвин почнале да се употребуваат и изучуваат во училиштата (егзархиски и српски). Со текот на времето овие два јазика станале дел од секојдневната комуникација. На пример, при еден митинг одржан на 18.05.1910 во врска со Критското прашање говорите биле искажани на турски, грчки, бугарски, српски и еврејски.¹⁷³

Понатаму во текстот јас ќе користам различни именувања за населението. За да бидам појасен за периодот до средината на XIX век (време кога се засилува борбата против Патријаршијата) скопјани ги именувам едноставно како муслимани и христијани (во изворите во овој период воопшто не се спомнуваат Евреите). Но, правам разлика меѓу славофони и гркофони. За муслиманите во овој период понекогаш го употребувам терминот албански бегови. Во тој случај придавката „албански“ воопшто нема значење на етничка припадност. Терминот е преземен од изворите и повеќе има културолошко, јазично и делумно политичко значење (противници на реформите). Што се однесува до останатиот период, до крајот на османлиската доминација, за да се доближам до тогаш веќе посложената реалност покрај основната, верска поделба, јас ги употребувам и термините „Турци“ и „Албанци“, со или без наводници, за муслиманите, потоа „Бугари“, Словени или

¹⁷¹ Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патотисци (1850-1864)*, Скопје 1992, стр.264.

¹⁷² ДАРМ, Форин офис, М-1609, PRO FO 294/43, Peckham, Uscub, 16/12/1913. Според Вицеконзулот „...Се чини неоправдано да се истакнува непознавањето на српски како причина за неразбирањето, земајќи во предвид дека општ говор во Македонија е словенскиот. Но, јас би истакнал дека значаен број на луѓе дури и во градот Скопје, разбираат само Турски или Албански и дека дури и оние кои говорат Македо-словенски не се подразбира дека разбираат целосно стандарден српски...“. На англиски: „...It may seem unreasonable to quote ignorance of Servian as a reason for misunderstandings, considering that the common speech of Macedonia is Slavonic. But I would point out that an appreciable number of people even in town Uscub, understand only Turkish or Albanian and that even those who speak Makedo-Slav do not necessarily understand official Servian fully...“.

¹⁷³ ДАРМ, Форин офис, М-1608, PRO FO, Hough, Uscub, 19/05/1910. Не само на тој митинг туку и на сите други митинзи организирани од страна на Комитетот за обединение и напредок (КОН) биле држани говори на спомнатите јазици.

егзархисти и на крајот Власи, „Грци“ и/или Грко-власи и „Срби“ за патријаршисти. Именувањата „Бугари“, Словени и егзархисти имаат исто значење, т.е. тие припаѓаат на една иста заедница според османлискиот систем. Додека кај патријаршистите секој од употребуваните термини има посебно значење.¹⁷⁴

Муслимани

Муслиманите, како што видовме погоре, претставувале мнозинска заедница во градот, а од средината на XIX век и на ниво на каза. На јазичен план тие се делат на оние кои говореле турски и на оние кои говореле албански јазик. Иако, некои од селата на скопската каза биле сметани за торбешки, се до доаѓањето на бегалците Муслимани по Големата Источна криза, во изворите воопшто не се спомнуваат муслимани славофони кои живееле во градот. Како што видовме, во зависност од изворот бројот на муслиманските бегалци кои главно говореле словенски, се движел од 2 000 до 5 000 души. Еден значителен дел од нив бил населен во селата на скопската каза. Можеби најпознато село во кое живееле муслиманите славофони било Хасан-бег (денешната населба Ченто). Еден дел од денешната бошњачка заедница во Скопје води потекло токму од овие муслимански бегалци. Сепак, останува впечатокот дека скопските муслимани главно говореле албански и турски.

Во изворите често може да се сретнат информации кои скопското муслиманско население на етничка основа го делат на Албанци и Турци. На пример, Васил К'нчов сметал дека во Скопје една третина од муслиманското население било како што пишува тој „арнавутско“.¹⁷⁵ Но, ниту К'нчов ниту некој друг извор кој ги дели муслиманите на Албанци и Турци не кажува врз кој критериум тоа го правел. Оттука, оваа поделба е мошне дискутабилна со оглед дека

¹⁷⁴ Во именувањето на македонското словенско население во XIX век понудени се многу решенија. Што се однесува до балканските историографии термините се разликуваат во зависност од државата и потеклото на авторот. Во бугарската историографија речиси во сите трудови се користи терминот Бугари во етно-јазична и национална конотација. Во српската историографија главно преовладува терминот словенско македонско население. Но, може да се сретне и српско население (*српски живаљ*). Во грчката историографија преовладува бугарско или славофонско население. Во македонската историографија до неодамна повеќето трудови пишуваа за македонско население во етно-јазична смисла, а присутно е и именувањето христијанско население. Тука би сакал да го спомнам и решението кое го предлага францускиот историчар Бернард Лори во неговиот труд за Битола. Тој словенското христијанско население го именува како „бугарско“ како политичка категорија, односно припадност кон егзархијата. Истовремено го употребува и терминот „Бугари“ во етно-јазична конотација. Исто така, според него значењето на името Бугар во Македонија се разликува од она во Бугарија, т.е. идејата за бугарската нација во Битола сè уште имала нејасноти и двојности во однос на онаа во Бугарија. Види, Bernard Lory, *op.cit.*

¹⁷⁵ Васил К'нчов, *op.cit.* p.36.

речиси до самиот крај на османлискиот период кај муслиманското население не се развило албанско национално чувство, а идејата за албанизмот допрела само некои групи на муслиманско население. Во овој период сè уште силно преовладувал религиозниот идентитет и лојалноста кон султанот перцепиран како Калиф (верски лидер). На ова треба да се додаде дека, според некои истражувачи, во урбаните центри (како на пример Скопје, Приштина, Призрен, Пеќ) каде живееле Албанци, постоела тенденција на турцизација на албанското население.¹⁷⁶ Да се биде муслиманин и жител на еден град подразбирало да се биде Турчин.

Кои биле професиите кои муслиманите ги извршувале во градот? Според дефтерите од 1840-те години, еден голем дел од нив поседувал дуќани во чаршијата и чифлизи во скопските села од кои остварувале приходи. Помал број во посед имале ниви и лозја, а уште помалку единствено се занимавале со земјоделие. Меѓутоа, еден добар дел дома одгледувале домашни животни. Останатите муслимани биле вклучени во еснафите и во трговијата (58 трговци).¹⁷⁷

Половина век подоцна според податоците на К'нчов се чини дека економско-социјалната структура не се променила многу. Тие сè уште живееле од изнајмување на своите земји и дуќани во чаршијата. Оние кои се занимавале со занаетчиство најмногу останале да работат во бакалскиот еснаф, но добар дел работел и во налбантскиот, туфекчискиот, оружарскиот, месари и др.¹⁷⁸ Во овој период еден дел од муслиманите работеле и како чиновници. И во претходниот период тие ги извршувале административните работи, но со модернизацијата на администрацијата се отвориле нови работни места. Така, според салнамето за 1896/7 година, преку 150 муслимани работеле во вилаетската и општинската администрација.¹⁷⁹ Васил К'нчов, кој детално соопштува за бројот на муслимани во скопските занаетчиски еснафи, воопшто не кажува колку од муслиманите се занимаваат со трговија. Што се однесува до добитокот по домовите тој спомнува генерално дека скопјани чуваат добиток без да даде детали за тоа дали некоја заедница предничи во тоа.

Статистичкиот податок од 1910 тврди дека во Скопје 40 муслимани се занимавале со трговија. Сепак, тие биле двапати побројни од „Бугарите“ или пак

¹⁷⁶ Nathalie Clayer, op.cit.p.75. Според извештај на Рапапорт, Австро-унгарски конзул во Призрен.

¹⁷⁷ ТДИМ – пописи од XIX век, т.V.; Драги Ѓорѓиев, *Демографската и социо-економската...*, стр.34-41.

¹⁷⁸ Васил К'нчов, op.cit.p.41.

¹⁷⁹ *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*, стр.94-104.

четири пати од Евреите. Според овој извор останатите муслимани работеле како бакалции, ковачи, налбати, месари, памукции и др. Од овие податоци може да видиме и некои професии кои биле извршувани само од муслиманите: тутунции, бербери и кебапчилници. Последнава професија не се наоѓаше во дефтерите од 1840-те години. Можеби овој занает и ова јадење во Скопје дошло со муслиманските бегалци од Босна?

Муслимани наоѓаме и во новите професии: адвокати, аптекари и др. Адвокатите се единствено муслимани, а аптекари имало само двајца.¹⁸⁰ Овие статистички податоци не спомнуваат за тоа колку земјоделски имот поседувале скопјани или пак колку муслимани работеле како чиновници. Сепак, не треба да се очекува дека муслиманите ја продале земјата или дека нивната привилегија во администрацијата била заменета со поправична застапеност на христијаните.

Од ова видовме дека економско-социјалната структура на муслиманското население не се менувала многу. Со мали промени тие останале да работат во истите занаети, а еден дел се прилагодило на новите професии, аптекари и адвокати. Последниве сосема нормално бидејќи тоа било ексклузивно муслиманска професија. Но, една карактеристика која важи не само за муслиманското, туку и за христијанското население е поседувањето на земја. Овој податок укажува на социјалниот карактер на скопското жителство и неговата економска зависност од земјоделието. Со тек на времето, кон крајот на XIX век оваа зависност ќе се намали, меѓутоа сè уште еден значителен дел на скопјани егзистирало од земјоделието.

Христијани

Христијаните во Скопје и на Балканот генерално претрпеле најголеми идентитетски промени во текот на последниот век од османлиското владеење. Ова население ќе биде изложено на многу идеологии кои доаѓаат од надвор, од Бугарија или од Србија. Кога зборуваме за христијанско население во градот, главно зборуваме, за мнозинско словенско или егзархиско/„бугарско“ население. Мошне мал број од нив биле патријаршисти, т.е. „Грци“, „Срби“ или Грко-власи.

¹⁸⁰ ДАРМ, Фонд: ППО, М-869, Јовановиќ, Скопје, 24/11/1910.

Во првата половина на XIX век единствената поделба која може да ја направиме е јазичната. Иако и таа е мошне нејасна и/или проблематична, поради билингвалноста на луѓето. Така, во градот имаме една група, мнозинска, чиј прв јазик бил словенскиот и една група чиј прв јазик бил грчкиот. Понатаму, ќе видиме дека грчкиот јазик се до 1820 години бил прилично застапен во градскиот живот (политичкиот, економскиот и секако верскиот). Во втората половина од XIX век се до крајот на османлиската доминација христијаните поминале низ такви промени што од еден политички хомоген милет (Рум милетот) пред заминувањето на Османлиите тие се делеле на: егзархисти - „Бугари“, и на патријаршисти - „Срби“, „Грци“ и Власи.

Првиот податок кој ни кажува за бројот на патријаршисти и егзархисти е плебисцитот во 1873 година, кој требал да одреди на која црква ќе припаѓа скопската епархија. Така, според овој плебисцит од 1 000 христијански семејства во Скопје за Патријаршијата во Скопје се изјасниле само 35 семејства (3.5%), додека 965 семејства (96.5%) биле за присоединување кон Егзархијата.¹⁸¹ Одредувањето на точниот сооднос на егзархисти наспроти патријаршисти во понатамошниот период е мошне тешко. Пред се, поради злоупотребата на бројките во политички цели. Меѓутоа, мнозинството од христијаните во градот припаѓале на егзархијата.

Патријаршиското население од 1870-те години може да се подели на гркофоно и славофоно или на „Грци“/Грко-власи и на „Срби“. Според различни извори бројот на несловенското патријаршиско население бил меѓу 75 и 250 семејства.¹⁸² Некои извори даваат посебно бројки за семејствата кои говореле дома грчки јазик и за семејствата кои дома говореле влашки јазик. Во тие извори бројот на грчките е многу помал од влашките семејства. Меѓутоа, овој критериум е на слаби нозе. Имено, границата помеѓу овие две јазични групи е многу слаба. Особено поради тоа што кај влашкото население постоела тенденција на грцизирање.¹⁸³ Главно, потеклото на Грко-власите било од Крушево и влашките села во Пелагонија, а според локалното население оние Власи кои дошле во Скопје до 1870 година потекнувале од селото Сачишта.¹⁸⁴

¹⁸¹ *Източно време*, год.VI, n°2, 19/01/1874.

¹⁸² Konstandinos Stefanopoulos, *The Vlachs: Metropolis and Diaspora*, Thessaloniki, 2003, стр.156.; Васил К'нчов, *op.cit.* p.29; AMAE (Nantes), Fond: Consulat Uskub, Carton 3, Calvière, Uskub, 02/07/1909; ДАРМ, Фонд: ППО, М-869, Јовановић, Скопље, 08/12/1910.

¹⁸³ ДАРМ, Фонд: МИД, М-1;7, Фирмилијан до Лозанић (Министар Иностраных дела), Скопље, 19/01/1903; AMAE (Nantes), Fond: Consulat Uskub, Carton 3, Calvière, Uskub, 02/07/1909.

¹⁸⁴ *Турција*, n°10, 27/08/1866 и *Македонија*, n°8, 11/12/1869.

Утврдувањето на точната бројка на патријаршисти Словени и патријаршисти несловени е мошне тешка. Оние неколку податоци кои ги имаме треба да се земат со претпазливост. Еден податок на патријаршијата од 1902 тврди дека во градот имало 337 патријаршиски домови од кои 247 „српски“ и 130 грко-влашки.¹⁸⁵ Многу помалку патријаршиски домови се избројани во статистичките податоци од 1910 година. Без притоа да се спомне колку биле „српски“, а колку „грчки“ или грко-влашки. Според овие податоци во Скопје имало 250 „српски“ патријаршиски домови и 140 грко-влашки.¹⁸⁶ И покрај оваа мешаница од податоци, може да заклучиме дека бројот на патријаршисти останал мошне помал од оној на егзархистите во градот, или меѓу 10% и 15% од вкупното христијанско население. Од овие поголемиот дел биле „Срби“. За разлика од градот, во селата од скопската каза патријаршиското население било исклучиво „српско“. Поголемиот дел од нив живеело во селата на Скопска Црна Гора. Едно од најзначајните било селото Кучевиште. Имено, најголемото во скопската каза. Според една статистика на австроунгарскиот вицеkonzул во Скопје во 1906 година ова село броело 200 куќи со 1221 жител.¹⁸⁷

Од друга страна бројот на егзархистите се движел од речиси 1 000 во 1872 година до 2 400 во 1910. Според К'нчов во 1896/7 година имало 1 687 „бугарски“ домови. Осум години подоцна (1904) според еден српски конзул во својот извештај во врска со прашањето за црковното своно во Св. Богородица напишал дека, кога „Бугарите“ се бунеле велеле дека тие со 2 000 домови немале ниту едно црковно своно, додека католиците со 25 имале едно.¹⁸⁸ Еден британски документ од 1913 година тврди дека во градот имало повеќе од 2 000 егзархиски домови.¹⁸⁹

Во 1840-те години христијаните се занимавале претежно со земјоделие, што укажува на нивното скорешно пристигнување во градот. Околу 15% од христијанските домаќинства единствено се занимавале со земјоделие. Уште 39% дома поседувале добиток или имале бавчи, што заедно со претходните 15% чини половина од вкупното христијанско население. Останатата половина работела како занаетчии и трговци. Терзискиот, курчиско-кожарскиот и оружарскиот биле занаети во кои христијаните доминирале. Одреден број се занимавал и со трговија.

¹⁸⁵ ДАРМ, Фонд: МНР – Белград, Кутија 1, Фирмилијан, Скопље, 04/03/1902.

¹⁸⁶ ДАРМ, Фонд: ППО, М-869, Јовановић, Скопље, 24/11/1910.

¹⁸⁷ КА, К Ia 42-102, К.у.к. Österr.-ungar.Consulat, Üsküb, 17/02/1907.

¹⁸⁸ ДАРМ, Фонд: ППО, М-712, Ристић, Скопље, 30/05/1904.

¹⁸⁹ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1966, PRO FO, Paget, Belgrade, 12/12/1912.

Токму оваа група на христијани ќе го започне процесот на еманципација на словенското христијанско население од Патријаршијата. Исто така, единствените лекари во градот регистрирани во тој период биле христијани.¹⁹⁰

Податоците кои ги имаме за наредниот период особено оние од К'нчов неможат да ни помогнат многу да направиме подетална слика за професиите на „Бугарите“, „Србите“ и „Грците“/Грко-власите. К'нчов спомнува дека само два еснафа биле влашки, златарскиот и кујунцискиот. Тој, исто така, спомнува дека во градот имало и двајца како што тој ги нарекува френк-терзии, т.е. шијачи на модерна европска облека. За останатите „Срби“ не спомнува ништо, туку тврди дека општо занаетите во чаршијата се „бугарски“ и дека тој елемент доминира во чаршијата. Така, „Бугарите“ биле најбројни во механцискиот, папуцискиот и бакалскиот еснаф, но имало и кондурации, самарции, кафтанции, бакалции и др. Од ова гледаме дека „Бугарите“ држеле некој од новите занаети кои биле резултат на модернизацијата на урбаниот живот, како кондурацискиот и френк-терзискиот. Исто така, во овој период не среќаваме повеќе оружари. Што се однесува до земјоделството, тоа во овој период не било напуштено, особено не за оние кои скоро дошле во градот и кои живееле во периферните маала.¹⁹¹

Според последните статистички податоци од 1910 година „Бугарите“ останале во некои од претходните еснафи: меанции, кондурации, самарции, терзии, папуции, бакалции и др. Во овие податоци наоѓаме само еден аптекар, најмалку од сите останатие заедници, кои имале барем два или три аптекари во градот. Приличен број се занимавал и со трговија, 20 трговци.¹⁹²

Што може да видиме за „Бугарите“ од овие податоци. Тие со одредени промени ги задржале истите еснафи во текот на XIX век. Некои занаети биле напуштени (оружарскиот), но од друга страна тие започнале да работат во новите занаети (френк-терзискиот и кондурацискиот).

Во овие статистички податоци имаме повеќе информации за Грко-власите и „Србите“. Така „Србите“ ги наоѓаме најмногу како меанции и симитции а помалку како трговци, бакалции, терзии, хотелции, аптекари, кондурации и др. Еден „Србин“ бил сопственик и на првата парна пивара кој почнала да работи во 1894 година. Економскиот фактор ќе биде мошне значаен за „Србите“ во регрутирање на

¹⁹⁰ Драги Ѓорѓиев, *Демографската и социо-економската...*, стр.34-41.

¹⁹¹ Васил К'нчов, *op.cit.* p.36-41.

¹⁹² ДАРМ, Фонд: ППО, М-869, Јовановиќ, Скопје, 24/11/1910.

нови „Срби“ во градот, а купувањето хотели и дуќани на главните места во градот ќе се прави со цел градење на позитивен имиџ на заедницата, како и со цел да се остави впечаток кај надворешните посетители дека тие се многу побројни во градот.

Еврејската заедница (Yahudi)

Патописците од првата половина на XIX век воопшто не спомнуваат за еврејската заедница во Скопје. Дури ни првиот официјален попис од 1831 спроведен на ниво на каза не евидентирал Евреи во градот.¹⁹³ Сепак, од други извори дознаваме дека во градот егзистирала мала еврејска заедница. Останува, иако се чини невозможно, да се одреди нивниот број. Најраните информации за бројот на Евреите во градот се наоѓаат во теметуат дефтерите (*temettuat defteri*) од 1844/45 година. Според овие пописни дефтери во Скопје живееле 62 еврејски домаќинства или околу 310 души, односно 2.62% од вкупниот број на домаќинства 2 375 или не повеќе од 12 000 души.¹⁹⁴

Во втората половина од XIX-от век постојат се повеќе информации за бројот на еврејското население во градот. Проценките се движат од 400 до 1 200 Евреи. Според еден извештај на британскиот конзул од Солун во 1878 година во Скопје живееле 412 Евреи. Значи, бројот на Евреите во последните три децении се зголемил за околу 100 души. Значителен пораст се случил во последната деценија на XIX век и првата деценија од XX век. Според салнамето (годишник) на Косовскиот вилает за 1896/97 година (1314 според хиџра) во Скопје живееле 712 Евреи.¹⁹⁵ Неколку години подоцна, поточно во 1902/03 година нивниот број, повторно според османлиски податоци, бил 1 198.¹⁹⁶ Во последните години од османлискиот период 1910-1912 година бројот на еврејски семејства во Скопје бил меѓу 400 и 450, или околу 2 000 души, ако претпоставиме дека едно семејство имало просечно пет члена.¹⁹⁷ Првиот попис по Балканските војни избројал 1 500 Евреи.¹⁹⁸

¹⁹³ Enver Ziya Karal, op.cit.p.86-87.

¹⁹⁴ ТДИМ – пописи од XIX век, Т.3 Скопје 1998, стр.112-126.

¹⁹⁵ Салнаме на Вилаетот Косово за (1896/97), стр.182.

¹⁹⁶ Салих Асим, op.cit.p.30.

¹⁹⁷ ДАРМ, Фонд: ППО, М-869, Јовановић, Скопље, 24/11/1910; АИУ, V Е, Yougoslavie, Uskub, 22/01/1913.

¹⁹⁸ Јосиф Михаиловић, op.cit.p.815-816.

Сè до изградбата на железницата еврејската заедница исклучиво се зголемувала преку природниот прираст, кој пак во овој период се чини бил незначителен. По зголемувањето на значењето на градот, особено по 1888 година, бројот на Евреите во Скопје се зголемил со нови доселеници од Солун.¹⁹⁹ Уште поголем бран на доселеници се случил на преминот од векот. Поради разни причини, по сè изгледа економски, но најверојатно и политички или расно мотивирани, извесен број на семејства од Романија, Србија и Бугарија се населиле во Скопје.²⁰⁰ Во овој период, односно во првата деценија од XX век, другите еврејски заедници на Балканот регистрираат зголемена емиграција кон САД. Во расположливите извори за Скопје не се евидентирани случаи на емигрирање во САД кои сепак не треба да се исклучат. Исто така информации немаме ниту дали некои групи или семејства заминале за Палестина. Што се однесува до емигрирањето тука треба да се спомне дека кон самиот крај на османлискиот период во изворите се спомнува за Евреи кои се иселиле кон Куманово и Бујановац. Така, според локалниот комитет на *Alliance Israelite Universelle* во Скопје, во 1913 година во Куманово и Бујановац живееле 35 еврејски семејства.²⁰¹

Да заклучиме, процентот на еврејското население во вкупниот број на жители од 1840-те години до 1912 година се движел од 2,6% во 1844/45 година до 3,5 – 4 % во 1910 година. Многу помал процент во споредба со нивните сонародници во Битола (од 6,5% до 10 – 11 %), а неспоредливо со оние во главниот еврејски центар на Балканот, во Солун (50 – 60 %).

Речиси сите извори не забораваат да спомнат дека станува збор за најсиромашната заедница во градот. Според истите дури кон крајот на XIX век социјалната состојба се подобрила. За имотната состојба и за остварените годишни приходи единствено имаме податоци за средината на XIX-от век. Според пописните дефтери од шеесет и две домаќинства, 69% припаѓале на најниската категорија на данокоплаќачи или на луѓе кои неможеле да работат и живееле од помошта на луѓето. Дваесет и три проценти припаѓале на средната категорија, а 8% на највисоката категорија.²⁰² Навистина, во Скопје тие биле посиромашни од

¹⁹⁹ Васил К'нчов, op.cit.p.31. Васил К'нчов ги користел податоците од салнамето за 1896/97 година. Иако во истото салнаме е даден вкупниот број на Евреи кои живеат во Скопје, тој неговата проценка (800 души) ја добил преку множење на бројот на семејства (100) со 8. Меѓутоа, како што видовме, според официјалните податоци тој број сепак бил седум члена на едно семејство.

²⁰⁰ AIU, V E, Yougoslavie, Uskub, 19/08/1900 и 06/09/1900.

²⁰¹ AIU, V E, Yougoslavie, Uskub, 22/01/1913.

²⁰² ТДИМ – пописи од XIX век, Т.3, стр.112-126.

христијаните или од муслиманите, кои остварувале поголеми приходи. Но, ако овие податоци се споредат, на пример, со христијаните од Тетово или Гостивар, кои биле многу посиромашни од нивните современици во Скопје, социјално-економската состојба на Евреите во споредба со нив била речиси идентична.

Според истите пописни дефтери, најголемиот дел, речиси половината, од домаќинствата се занимавало со ситничарски и сергициски занает. Останатите припаѓале на трговската тајфа (4), сарафите (3 во 1844 и 5 во 1848/49 година), билкарите (5), касапите (4 во 1844 и 6 во 1848/49 година) лимари (3 во 1848/49 година) и др.²⁰³ Половина век подоцна социјалната структура на еврејската заедница значително се променила. Еден дел од Евреите останале да работат во истите професии како и во средината на XIX-от век (трговци, ситничари/сергиции, лимари и бакалции). Меѓутоа, нивниот процент осетно се намалил. Некои започнале да работат во новите професии, мануфактура и аптекарство. Всушност тоа се наследниците на билкарите од средината на векот. Според статистичките податоци од 1910 година Евреите работеле во следниве професии. Од вкупно 80 регистрирани Евреи најголемиот дел од нив (20) работеле со жито. По нив најмногу имало луѓе кои работеле во трговијата (10), бакалството (10), мануфактурата (10). Останатите биле сарафи, лимари, аптекари, кондурации, касапи и др.²⁰⁴

Кои можат да бидат причините за овие промени? Една од нив може да биде производството на квалитетна пченица во провинцијата, што требало да обезбеди добри приходи. Исто така, треба да се земат во предвид и врските меѓу скопската и солунската еврејска заедница и познатото трговско семејство Алатини, кое меѓудругото се занимавало и со трговија на жито. Сепак, не треба да се исклучат и други причини. Ова прашање, сепак останува отворено поради неговата сложеност и кое преку анализа на дополнителни извори би можело подобро да се објасни. Кога станува збор за социо-економската структура, треба да се спомне дека Евреите се всушност нај урбаната заедница. Ниту еден од нив не е регистриран дека остварувал приход од земја или дека се занимавал со земјоделие, или пак дека одгледувал добиток.

Статистичките податоци од 1910 година не даваат колку приходи остварувале скопските Евреи во нивните професии. Ако се земе во предвид бројот на деца кои во училиштето на Алијансата учеле бесплатно (на пример во 1900

²⁰³ ТДИМ – пописи од XIX век, Т.2, стр.307-318 и Т.3, стр.112-126.

²⁰⁴ ДАРМ, Фонд: ППО, М-869, Јовановиќ, Скопје, 24/11/1910.

година 82 од вкупно 140 ученика)²⁰⁵, тогаш може да претпоставиме дека Евреите во Скопје сè уште важеле за сиромашни, односно еден значителен дел од нив остварувал мали приходи. Барем недоволни да го финансираат образованието на своите деца.

Во случајот на еврејската заедница јас тука нема да запрам како кај другите заедници. Едноставно поради немањето доволно извори кои би ни дозволиле да го реконструираме политичкиот развој на еврејската заедница во Скопје. Така, во овој дел би сакал да се обидам да направам некоја првична слика за политичката структура на скопските Евреи.

Според османлискиот систем на управување секоја заедница имала своја автономија во уредување на внатрешните односи. Од друга страна пак еден претставник на таа заедница учествува во работата на провинцискиот совет кој одлучувал за работи од интерес на градот или провинцијата (санџак или вилает). Обично претставникот бил религиозна личност, во случајот на Евреите тоа требало да биде рабинот или неговиот помошник. Во 1896/97 година еврејски претставник во вилаетскиот совет бил Јехур-ефенди како застапник на Главниот Рабин.²⁰⁶

Во управувањето, односно раководењето со работите на заедницата, учествувале и други личности. Тоа биле најугледните луѓе или најбогатите Евреи (главно трговци), кои всушност претставувале вистинските водачи на еврејската заедница, односно еврејската општина. Тие ја имале истата функција и општествена одговорност како и христијанските првенци (коџабашии), т.е. да се грижат за доброто на заедницата. Дел од нив, меѓу другото, ја финансирал работата на училиштата и се грижел за нивното нормално функционирање. Еден дел од овие првенци по отворањето на локалниот комитет на Алијансата дури станале дел од нејзиното раководство. Меѓутоа, главна грижа на Алијансата била исклучиво образованието на Евреите. Единствена надворешна личност во оваа организација бил директорот на училиштето. Тој главно бил личност со потекло од друг поголем османлиски град или држава. За образованието на Евреите ќе се навратам во третата глава.

Позначителна промена во политичкото структурирање настанува во 1908 година, односно со враќањето на сила на уставот од 1876. Политичката слобода која следела по враќањето на уставот дозволила формирање на политички, т.н.

²⁰⁵ AIU, V E, Yougoslavie, Uskub, 23/09/1900.

²⁰⁶ *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*, стр.94.

конституционални/уставни клубови. Дел од угледните Евреи го основале еврејскиот клуб, првата еврејска современа политичка организација во Скопје. Меѓутоа, овој клуб не бил исклучиво еврејски. Во него членувал и еден Ерменец и еден Грк.²⁰⁷ Во период од повеќе од една година овој клуб ги застапувал интересите на заедницата во градот, со што се појавила еден вид на паралелна структура. Односно, претставникот во вилаетскиот совет и клубот. Но, најверојатно, тие дејствувале синхронизирано. Освен во еврејскиот клуб, Евреите дејствувале политички и во провладината политичка организација, Демократскиот клуб. Во главниот одбор на овој клуб тројца од вкупно десет члена биле Евреи.²⁰⁸

Најмалку податоци за еврејската заедница имаме всушност за нејзиното политичко дејствување. Се добива впечаток дека тие се целосно незаинтересирани за настаните во Скопје, но, се чини, и во Империјата. Воопшто не знаеме, поточно немаме информации, за реакциите на еврејската заедница за реформите од 1839 и 1856 година и за настаните како Големата Источна криза или пак за Абдулхамидовиот режим. Што се однесува до периодот од 1908 до 1912 година тие би требало да дејствуваат речиси идентично како и нивните сонародници во Солун и Истанбул, т.е. тие биле лојални граѓани на Империјата.

Роми (Kıbtî)

Ромите се единствената група на луѓе која од страна на османлиската држава не биле регистрирани на религиозна или црковна основа. Што се однесува до скопската ромска заедница поголемиот дел од нив биле муслимани. Освен во градот значителен број на Роми живееле и во селата на скопската каза (на пример во селото Јурумлери) каде работеле како произведувачи на шалитра потребна за изработка на барутот. Изворите за оваа заедница се малубројни и не дозволуваат да се изгради појасна слика за нивната положба и развој во текот на последниот век од османлискиот период. Некои од изворите, со расистички наратив, ги опишуваат како нечисти, нецивилизирани, именувајќи ги како суштества и вештерки. Она што може на некои места да се прочита во некои од изворите е дека, еден дел од ромското население работело како свирачи и пеачки во скопските кафеани.

²⁰⁷ AMAE (Nantes), Consulat de Salonique, Carton 13, Uskub, Calvière, 10/12/1909.

²⁰⁸ AMAE (Nantes), Consulat de Salonique, Carton 13, Uskub, Calvière, 10/12/1909 ; ДАРМ, М-840, ППО, Балугџић, Скопје, 30/07/1909. Останатите членови биле: 4 муслимани, 2 егзархисти и 1 патријаршист.

Католици и странци

Во класичниот период сè до 1818 година Скопје било седиште на католички бискуп. Таа година бискупијата била пренесена во Призрен во чија околина имало значително католичко население. Сè до изградбата на железничката линија Скопје – Солун (1873 година) во изворите не се спомнуваат католици. Евентуално имињата како Марко, трговец од Скадар кој живеел во еден од скопските ханови може да сугерира на некој католик. Независно од тоа, нивното присуство во градот ќе почне се повеќе да се спомнува дури во последните децении од османлискиот период. Како што видовме според демографските податоци бројот на оваа мала заедница се движел околу 150 души. Католиците, османлиски поданици, говореле албански јазик. Нивното потекло е од западните делови на Косово и Северна Албанија (Призрен, Пеќ, Скадар и др.). Токму во рамките на оваа заедница, од крајот на XIX и почетокот на XX век ќе започне да се развива албанизмот како национална идеологија. Исто така, од рамките на оваа заедница потекнува познатата католичка мисионерка Агнес Бојациу – Мајка Тереза.

За католиците немаме никакви податоци за нивната економско-социјална структура. Што се однесува до политичкиот дел, станува збор за заедница под австриско, т.е. австро-унгарско покровителство. Единствено во еден момент во рамките на католиците била изразена желба австро-унгарското туторство да биде сменето со француско. Сепак, не доволно за Франција да може да ја преземе улогата на Австро-Унгарија.

Дел од католичката заедница, иако се регистрирани одвоено, сочинувале и странците. Тие по потекло се Австријци/Австро-унгарци, Италијани и др. Најверојатно, првиот странец кој се доселил во Скопје да живее подолго бил британецот Џон Блант (John Blunt). Тој од 1857 до 1860 година, со неколку прекини, престојувал во Скопје. По него, во изворите се спомнува Италијанецот Турати, кој во 1873 година го отворил првиот модерен хотел во градот. Токму од оваа година во градот почнале да доаѓаат сè повеќе Европејци со цел да се инсталираат во Скопје и да започнат свој бизнис. Така, во градот имаме европски инжињери, хотелиери и др. Од 1887 година на оваа мала група странци им се придружил и конзуларниот корпус. Во почетокот на XX век во Скопје живееле британски, француски, австро-унгарски, италијански, руски, грчки, српски и

бугарски (до 1911 година во својство на трговски агент) дипломатски претставници.

Иако станува збор за мошне мала заедница, нивното значење е големо за развојот на Скопје. Тие се едни од носителите на модернизацијата на градот.

Втора глава

Скопје: 1800-1888 г.

Претходната глава имаше за цел да ги претстави основните податоци за градот, кои треба да не воведат во следните две глави. Поглавјето кое следи опфаќа подолг период од историјата на Скопје. Имено, од почетокот на XIX век сè до префрлувањето на седиштето на Косовскиот вилает во 1888 година. Првиот дел од оваа глава се однесува на едно прашање кое всушност претставува транзиционен период од наследството на XVII и XVIII век и настојувањата на државата да воведат реформи. Останатиот дел, главно, е посветен на христијанската заедница и нејзиниот развој од почетокот на XIX век до крајот на 1880 години. Сите настани кои се случиле во овој период, всушност, биле резултат на реформите кои државата ги спроведувала, како на централно, така и на провинциско ниво.

Овие реформи или реорганизацијата на османлиското општество во османлиската историографија позната под името Танзимат (Tanzimât) официјално започнала со прогласувањето на султанскиот декрет (Ѓулханскиот хатишериф) на 3 ноември 1839 година. Преобразбата на османлиската држава требала да се оствари преку низа на мерки (административни, воени, општествени) кои требале да ја спасат Империјата. Некои од овие мерки, всушност, биле започнати уште пред прогласувањето на Ѓулханскиот хатишериф. Што се однесува до Скопје и околината, отповикувањето на Али Х'фзи паша и задушувањето на востанието на Дервиш Царе симболично го означил почетокот на Танзиматот.

Кога се пишува за Танзиматот и османлискиот град најчесто станува збор за промените во изгледот на градот или урбанизацијата, административното организирање, воведување на средствата за комуникација (железница, телеграф и пошта) и секако на културниот живот (мода, театар и др.). Првите градови чиј изглед еволуирал според моделот на европски град биле поголемите градови, главно, лоцирани по бреговите (Истанбул, Измир, Солун и др.). Меѓутоа, и градовите во внатрешноста биле исто така опфатени од овие промени. Битола тоа го должела на војската. Во 1838 година новите битолски касарни биле првиот пример на објект на Балканот изграден според концептот на западната

архитектура.²⁰⁹ Уште еден град во провинцијата порано од другите бил подлегнат на редемолирање. Имено, благодарение на Ахмед Вефик паша, Бурса многу порано од другите градови на османлиската провинција добил модерен урбан изглед.²¹⁰

Во останатите градови од провинцијата како што е Скопје првите мерки во реорганизирањето на државата се однесувале на административна централизација и модернизација на провинциската администрација. Како што спомнав во првата глава (Географскиот пристап – провинциска администрација) во новоформираните ејалети, во санџаците и казите било предвидено да се формираат совети составени од претставниците на сите заедници. Техничките иновации биле воведени многу подоцна, во текот и по Кримската војна. Додека пак урбанизирањето и промените во изгледот на градот во провинцијата дошле подоцна. Најпосле започнало имитирањето на европски начин на живот, следењето на европската мода (*à la franca*) и изградбата на современи театри.

Меѓутоа, танзиматскиот период донел промени и во политичкиот живот. Економските промени и зголемените права на христијаните поттикнале процес на раслојување на рум милетот, кое пак се вршело врз основа на борбата за еманципација на словенското христијанско население. Токму ова прашање, покрај делот посветен на времето на Ајаните, е носечко во оваа глава. Делумно е обработен и односот на муслиманите кон некои политички настани и текови.

²⁰⁹ Bernard Lory, op.cit.p.132.

²¹⁰ Béatrice Saint-Laurent, „Un amateur de théâtre : Ahmed Vefik pacha et le remodelage de Bursa dans le dernier tiers du XIX siècle“ *Villes Ottomanes à la fin de l'empire*, Paris 1992, стр.95-114

I. Време на Ајаните: Улогата на локалните моќници

Во историографските трудови за Османлиската империја, периодот од крајот на XVIII и почетокот на XIX век различно се именува: крцалиско време²¹¹, време на Ајаните, период на анархија и слично. Во последните години се употребува и терминот состојба на полиархија (polyarchic). Имено, настаните и процесите кои се случиле во текот на тој период повеќе сугерираат на состојба на полиархија отколку на анархија, односно поделба на суверенитетот меѓу султанот и регионалните политички актери во провинцијата.²¹²

Што се однесува до македонската историографија во употреба се неколку именувања. Меѓу нив најупотребуван е терминот „феудална анархија“.²¹³ Македонските историчари, особено до 1990-те години, а некои сè уште, османлискиот воено-општествен систем неосновано го поистоветуваат со феудализмот. Оттука настаните од крајот на XVIII и почетокот на XIX век ги дефинираат како состојба на феудална анархија. Истовремено во употреба е и терминот „крцалиско време“ или „крцалиството во Македонија“ како една од главните карактеристики на „феудалната анархија“. Според ова тврдење, освен во Бугарија, крцалиите биле присутни и на територијата на Македонија.²¹⁴ Во последно време се користи и именувањето „период на анархија и разбојништво“.²¹⁵ Во наратијата на овој период акцент е ставен на развојот на настаните на територијата на Македонија и на важноста која овој процес ја имала во настанувањето на чифлигарството, кое пак е претставено како насилан процес кој

²¹¹ Вера Мутафчиева, *Кърджалийско време*, София 1993. Насловот на бугарското издание е земен од народната традиција во Бугарија која периодот од крајот на XVIII и почетокот на XIX век го нарекувало „кърджалийско време“. Од друга страна насловот на францускиот превод е „L'Anarchie dans les Balkans à la fin du XVIII siècle“ – Анархија на Балканот кон крајот на XVIII век.

²¹² Yaucioğlu Ali, *The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis, and Integration in the Late Ottoman Empire (1792-1812)*, докторска теза, Harvard 2008.

²¹³ Види на пример: *Историја на македонскиот народ*, Т.2. Скопје 1998, стр.142-147.

²¹⁴ Александар Матковски, *Отпорот во Македонија*, Т.4, Скопје 1983, стр.657-702. Разбојниците во Османлиската империја во периодот за кој станува збор се нарекувани крцалии и даалии (krçali, dağlı). Крцалиите се разбојници кои дејствувале по низините и биле повеќе присутни во Источна Бугарија и Тракија. Од друга страна даалиите повеќе дејствувале по планините и доревените. Токму даалиите биле повеќе присутни во западните и северните делови на Македонија, вклучувајќи го Скопје и околината (Шар Планина и Скопска Црна Гора).

²¹⁵ *Историја на македонскиот народ*, Скопје 2006, стр.150-152.

бил на штета на македонското селанство, т.е. на „одземјаштувањето на македонските селани“.²¹⁶

1. Промени во управувањето со провинцијата

Во класичниот период од османлиската историја главните управители во провинцијата, санџакбеговите и кадиите, биле назначувани од страна на Портата со мандат главно од три до пет години. Овие личности биле повеќе поврзани со престолнината отколку со местото каде ја извршувале должноста. Во текот на XVIII век оваа структура на управување со провинцијата претрпела сериозни промени. Местото на султанската владеачката елита (*askeri*) постепено го презела локалната провинциска елита. Тие не припаѓале ниту на *askeri* ниту на данокоплаќачите, односно рајата (*re'aya*). Современите (Османлиите и европските патописци) ги нарекувале општо како ајани (*ayan*). Во текот на втората половина на XVIII век припадниците на оваа нова елита (поединци или семејства) израснале во вистински наследни господари во своите места. Притоа тие дејствувале како заменици на санџакбеговите (*mütesellim*), како надзорници (*voyvoda*, *pazır*) на фискални единици (*mukata'a*), како откупувачи на даноци и други извори на приходи (*mültezim*), како надзорници на заедниците (*ayan*, *kocabaşı*, *çorbacı*). Понекогаш еден локален првенец држел повеќе од една должност. Нивните задачи главно биле да одржуваат ред во провинцијата, да ги собираат даноците како и да испраќаат војска на барање на султанот, да управуваат со јавните работи од интерес на населението (изградба и поправка на верски објекти, изградба и поправка на објекти од јавен карактер и слично). Овие должности ги добивале индивидуалци или семејства кои имале најголемо политичко и економско влијание во нивното место.²¹⁷ Исто така, за заслугите кон Империјата тие биле наградувани со империјални титули (*mîrimîran*²¹⁸, *karıcıbaşı*²¹⁹, *mirahor*²²⁰ и други). Како растела политичката и економската моќ на оваа нова владеачка елита така тие

²¹⁶ *Историја на македонскиот народ*, кн.2. Скопје 1998, стр.142-147 и *Историја на македонскиот народ*, кн.3. Скопје 2003, стр.11-15.

²¹⁷ Ајаните, Коџабашите и Чорбаџиите на овие должности доаѓале преку избори. Станува збор за собири на машките припадници на една заедница без разлика на нивната политичка, економска и социјална положба на кои едногласно го посочувале својот водач. Избраниот ајан добивал потврда (*buyruldu*) од санџакбеговите и нивните заменици да ја извршува должноста.

²¹⁸ Миримиран – бег на беговите, титула во ранг на паша.

²¹⁹ Капуџибаши – чувар на султанската порта.

²²⁰ Мирахор – личност задолжена да ги надгледува работите над султанската коњаница.

почнале да извршуваат и должности на управители на санџаци па дури и на вилаети. Така, на пример, Али паша Тепеделенли ја извршувал должноста Румелиски беглербег, а неговите синови биле назначувани како санџакбегови, т.е. мутасарифи (mutasarrıf).²²¹

Потребно е да се додаде дека во раководењето на еден град или каза всушност учествувале многу повеќе лица кои извршувале различни должности. Меѓу нив се кадијата (kadı), кајмакамот (kaymakam), дефтердарот (defterdar) или хазинедарот (hazinedar), шехир кетхуда (şehir kethüda) и други.²²²

Кај повеќето автори времето за кое станува збор е историска епизода која траела од втората половина на XVIII век до 30 години на XIX век. Во примерот на Скопје, како што ќе видиме понатаму во текстот, ова поглавје од периодот на османлиската доминација траело сè до 1842 т.е. до 1844 година. Главна историска личност бил Али Х'фзи паша, провинциски властодржец од средна важност, кој со Скопје и околината управувал, според различни извори, помеѓу 15 и 20 години.

2. Скопскиот незарет (*Üsküb nezareti*)

Во османлиските извори провинциските моќници, кои управувале со Скопје и околината во периодот од крајот на XVIII сè до почетокот на 40 години од XIX век, се спомнуваат со титулите назир на Скопје (*Üsküb nazırı*), емин (emin) на рудниците во Кратово и како ајан или вилаетски ајан (ayan-ı vilayet). Што се однесува пак до империјалните титули тоа биле: капуџибашија и миримиран. Во локалните (христијански) извори едниот од скопските властодршци (Али-бег) е спомнат со две различни титули: забит и маденџија. Првата „забит“ се спомнува во една белешка на Кирил Пејчиновиќ во Марковиот манастир од 1801 година кога тој станал игумен на манастирот: „1801 забит у Скопя беше Али бег“.²²³ Главно, и покрај многуте нејзини значења, оваа титула означува воен заповедник.²²⁴ Втората титула, „маденџија“, се наоѓа во еден натпис од Лесновскиот манастир од 1805

²²¹ За промените во управувањето на османлиската провинција и улогата на провинциските моќници во текот на XVIII и почетокот на XIX век види кај: Ali Yaucioğlu, op.cit.

²²² Гергана Георгиева, „Градското управление на Софија и Битоля в началото на XIX век“, во *Балканите между традицијата и модерноста*, Софија 2009, стр.70-99.

²²³ Ѓордан Иванов, *Български старини из Македонија*, под редакција на Божо Ангелов и Димитър Ангелов, Софија, БАН, 1970 г. стр.123.

²²⁴ Gustav Bayerle, *Pashas, Begs and Effendis : A historical dictionary of titles and terms in the Ottoman Empire*, Istanbul 1997, стр.162.

година: „во време Али-бегово у Скопя маденциџо и Асан-бег негов син...“.²²⁵ Маденција всушност има значење на управник на рудник, односно емин.

Во периодот од крајот на XVIII и почетокот на XIX век познати се имињата на неколку локални моќници кои управувале со Скопје и околината. Кон крајот на XVIII, најрано во 1789 година како скопски назир се спомнува извесен Хусеин-ага, кој со Скопје управувал најдоцна до 1800 година. Во наредниот период во изворите се спомнуваат имињата на едно семејство чија власт над градот била наследна во период не повеќе од две и пол децении. Станува збор за горе спомнатиот Али-бег и неговите синови Хасан-бег и Ибрахим-бег. Али-бег најрано се спомнува во 1800 година.²²⁶ Како скопски управител Али-бег е спомнат и од страна на Салих Асим (градоначалник на Скопје од 1893 до 1900 година). Според него тој во 1217 по хиџра (1802/1803 година) ја обновил срушената Мурад пашина џамија.²²⁷ Скопскиот назир Али-бег, според една белешка на Кирил Пејчиновиќ од 1809 година, починал во есента 1807 година: „и во лято 1807 во есен умре Али бег“.²²⁸ Него го наследиле неговите синови, кои во наредниот период заедно го управувале градот.²²⁹ Хасан-бег, како син на Али бег, е спомнат и во гореспомнатиот натпис во Лесновскиот манастир од 1805 година. Неговиот брат, Ибрахим-бег, се спомнува на неколку места во 1809 и во 1813 година.²³⁰ Истото име се спомнува и во еден османлиски документ од 1817 како прислужник на скопскиот назир.²³¹ Ова семејство ја вршеле должноста скопски назир најверојатно најдоцна до почетокот на 1820-те години. Во тој период (1822) во еден документ се спомнува извесен Реџеп-паша заде. Можеби таткото на Х’фзи-паша? Најрано од 1824/25 па сè до 1842 година со Скопје владеел најпознатиот скопски властодржец Али Х’фзи-паша.

²²⁵ Ѓордан Иванов, *Български старини...* стр.171.

²²⁶ ТДИМ (1800-1803), стр.33.

²²⁷ Салих Асим, *op.cit.* p.15 Мурад-пашината џамија се наоѓа во чаршијата спроти Чифте амамот.

²²⁸ Ѓордан Иванов, *Български старини...*, стр.123.

²²⁹ Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци*, Т.3. (1778-1826), Скопје 1991 година., стр.521. Според патописот на Андреоси од август 1812 г.; Љубиша Монеv, *Скопје во записите на француските патници (1800-1912)*, Скопје 1990, стр.66 и 68, според конзуларните кореспонденции на Антоан Вас од ноември 1812 година и Паскал Тома Фуркад од март 1813 година.

²³⁰ Љубиша Монеv, *op.cit.* p. 68, Според кореспонденцијата на Паскал Тома Фуркад од 1813 година; Ѓордан Иванов, *Български старини...* стр.125. Во овој запис во панегирик од Марковиот манастир составен од Кирил Пејчиновиќ се вели: „во дни мелјуна Алибег, Ибраим-бег, во лето 1809“.

²³¹ ТДИМ (1818-1827), стр.16.

Име	Години на управување	Должности	Имperiјални титули
Хусеин-ага	1789?-1800?	Назир на Скопје, емин на рудниците во Кратово, вилаетски ајан (ayan-i vilayet)	Karısıbaşı
Али-бег	1800?-1807?	Назир на Скопје, емин	/
Хасан-бег и Ибрахим-бег	1807?-1822?	Назир на Скопје	Karısıbaşı ²³²
Реџеп-паша заде	1822	Назир на Скопје	/
Али Х'фзи паша	1822?-1842	Назир на Скопје, емин на рудниците во Кратово	Karısıbaşı, mirimiran

Табела бр.11. Скопските ајани, години на управување, нивните должности и империјални титули.

Скопскиот незарет, всушност претставува наследство од класичниот период. За првпат скопскиот назир се спомнува во 1570 година со задолженија да ги надгледува работите на повеќе рудници. Имено, станува збор за рудниците во санџаците Скопје, Вучитрн, Ќустендил и Алаџахисар. Покрај надзорот над работата на рудниците должностите на скопскиот назир биле да ја известува Портата за развојот и евентуалното откривање на нови рудници, обезбедување на алат и работници, заштита на рудниците (регрутирање на мартолози и војнуци) како и казнување на непослушните рудари.²³³

Во текот на XVIII век, освен надгледувањето на работата над рудниците, скопскиот назир се спомнува и како собирач на повеќе даноци. Должноста на Хусеин-ага како собирач на даноци се протегало на териториите на четири санџаци: Скопје, Вучитрн, Ќустендил, Алаџахисар и во казата Митровица во Новопазарскиот санџак. Некои од даноците кои тој ги собирал биле десетокот на земјоделските производи (ispence), данок за пасење на овците, данок за премин на овците преку Вардар, данокот за баждарење на вагите на пазарите, дневните закупи на пазарите, џизieto (само во скопската каза) и други. Тој дури се спомнува дека имал приходи и од одгледувањето на ориз во Кочани. За сето кое го обезбедувал

²³² Со титулата капуџибаши се спомнува Ибрахим-бег. Според Sicill-i Osmânî Ибрахим-бег како назир на Скопје во почетокот на владеењето на Махмуд II (1808-1839) станал капуџибаши. По ова набргу починал. Mehmed Süreyya, op.cit.p.742.

²³³ За скопскиот *nezaret* од неговото основање до крајот на XVIII век види кај: Драги Ѓорѓиев, *Скопје од турското освојување до крајот на XVII век*, Скопје 1997, стр.75-77 и Marlen Kurtz, *Das Sicill aus Skopje*, стр.58-79.

на селаните и одржувањето на иригациониот систем Хуесин-ага требал да добие половина од жетвата. Освен фискалните задолженија од скопскиот назир се очекувало да испраќа и војска на барање на султанот.²³⁴

Што се однесува до фискалните задолженија на Али-бег и неговите синови Хасан-бег и Ибрахим-бег не располагаме со податоци кои би овозможиле да се изгради јасна претстава. Во еден ферман на Султан Селим III од 31 октомври 1800 испратен, меѓудругите, и до назирот на Скопје Али-бег се барало тој да го собере данокот *сепхелу* (*sephelu*) кој бил замена во пари наместо давање вооружен војник. Меѓутоа, Али-бег и неговите синови имале и други фискални задолженија. Имено, титулата *забит*, која Кирил Пејчиновиќ ја спомнува, има значење и на државен чиновник задолжен за собирање на посебни даноци. По сè изгледа дека и наследниците на Хусеин-ага покрај надзорот на работата над рудниците имале задолженија да собираат даноци како и да обезбедат војска за потребите на султанот. Меѓутоа, во почетокот на XIX век од надлежностите на скопскиот назир најверојатно биле одземени казите Вучитрн, Ново Брдо и Приштина. Жителите на овие кази поради насилството и мачењето кое го трпеле од страна на приштинскиот ајан Малик-паша (кој истовремено ја извршувал должноста на скопски мутесариф со седиште во Приштина) и неговите роднини Хуршид-бег, Мелек-бег и Али-бег во 1822 година побарале да бидат вратени под управата на скопскиот назир извесен Рецеп-паша заде.²³⁵ Европските патописци спомнуваат дека ова семејство на наследни назир од Скопје под своја власт ги имало кумановскиот, кривоаланечкиот и качаничкиот ајан.²³⁶

Слична е состојбата и со најпознатиот скопски властодржец Х'фзи-паша. Речиси сите османлиски документи говорат за должноста да ги чува дрвените и воената помош која ја испраќал на барање на султанот и румелискиот валија. Единствено еден османлиски документ говори за неговата должност во собирањето на данокот на овци за потребите на Империјата.²³⁷ Како што ќе видиме за Х'фзи-паша има повеќе податоци во врска со неговата градителска дејност, односот кон населението, централната власт и областите кои биле под негова фискална и/или политичка надлежност.

²³⁴ За должностите на скопскиот назир Хусеин-ага види кај: Marlen Kurtz, *op.cit.* p.58-79.

²³⁵ Omer Nakičević, *Revolt i protestni marš stanovnika Kosova 1822 godina, Priština 1969 godina*. стр.88-89.

²³⁶ *Френски пътеписи...*, стр.30 и 66.

²³⁷ *Kryengritjet popullore...*, стр.342-343.

Во управувањето (економско) на градот и околината (казата) учествувале и други лица со различни или пак слични задолженија. На пример кадијата на Скопје извесен Мехмед Салих во 1803 година за 6 000 гроша ги закупил тутунските такси (мерење на донумите и собирање на таксите од тутунот) за казите Скопје, Велес, Битола, Лерин, Кочани, Кустендил, Кичево, Штип, Кратово, Крива Паланка и Самоков.²³⁸ Уште еден пример е скопскиот хазинедар или дефтердар Хаџи Трајко, ктитор на црквата Св.Богородица. Според некои извори тој бил човек од доверба на Х'фзи-паша. Истовремено тој се спомнува и како коџабашија, односно водач на христијанската заедница во Скопје. За него повеќе ќе стане збор во делот за градењето на црквата Св.Богородица, т.е. во наредниот дел (Христијанската заедница, 1800-1870).

Во документите, како носители на функција преку која директно или индиректно се управувало со градот, се спомнува и мутесарифот на скопскиот санџак. Во текот на периодот пред Х'фзи-паша во користените извори се спомнуваат имињата на двајца скопски мутесарифи. Тоа биле Реџеп-паша и Малик-паша. Реџеп-паша најверојатно бил мутесариф на скопскиот санџак пред таа функција да ја превземе Малик-паша. Овој пак на местото скопски мутесариф бил назначен во 1808 година (1223 година по хиџра).²³⁹ Како што е спомнато погоре Малик-паша, кој по потекло бил од Приштина, оваа функција ја извршувал од неговата резиденција во Приштина. Во времето на Х'фзи-паша во еден период како скопски мутесариф се спомнува Мехмед Јашар-паша. Според просопографијата на Мехмед Суреја *Sicill-i Osmânî* тој бил по потекло од Приштина, а на функцијата скопски мутасариф бил назначен во 1826/27 година (1242 година според хиџра).²⁴⁰

Во недостаток на извори тешко е да се одреди кои биле надлежностите на мутесарифот во Скопје. Меѓутоа, некои од должностите се поклопувале со оние на скопските назири и ајани. Во тие случаи разликата била во тоа што тие (мутесарифите) биле должни да ги спроведуваат своите должности на територијата на целиот санџак која пак воопшто не соодветсвувала со територијата на скопскиот

²³⁸ ТДМИ, Т.І (1800-1803), стр.128.

²³⁹ Според хрониката *Tarih-i Cevdet* од Ахмед Џевдет паша, Малик паша бил назначен за скопски мутесариф во 1808 година меѓу 20 ноември и 18 декември. Александар Матковски и Кемал Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Tarih Cevdet“ од Ахмед Џевдет паша (1689-1824)* во ГИНИ, XXIV, бр.1, 1980 година, стр.189-219; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî: Osmanlı ünlüleri*, cilt 2., Istanbul 1996, стр.930; ТДИМ (1809-1817), стр.82.

²⁴⁰ Mehmed Süreyya, op.cit.p.1681. Според одредницата Мехмед Јашар паша откако бил испратен во азил во Истанбул починал во 1840 година.

незарет или териториите на кои назирите имале одредена власт. Како личност назначена од страна на централната власт, можеби најзначајната функција која ја имал мутесарифот, била да раководи со сите подготовки за војна како и да ја оддржува рамнотежата и соработката на сите претставници на извршната власт.²⁴¹ Од османлиските документи кои се однесуваат на скопскиот мутесариф Мехмед Јашар-паша во 30 години од XIX век може да се види дека нивните должности се однесувале на подготовка за војна. Истовремено, оваа должност ја имал и скопскиот назир.²⁴²

3. Односот на скопските назир кон Портата и големите провинциски моќници до времето на Али Х'фзи-паша

Во османлиските извори, како и во записите на странските патописци Скопје од почетокот на XIX-от век, иако седиште на санџак, не се спомнува како значаен политички центар во Румелија. Соседните градови, како што се Софија, Битола, Скадар, Сер и други играле позначајна улога во политичките настани. Дури Приштина и Призрен (конкурентски градови во текот на целиот XIX век), како и Тетово (седиште на познатото семејство на тетовски паши), во политичка смисла биле повлијателни градови. Така, на пример, на приштинскиот ајан Малик-паша во почетокот на XIX век му била доделена должноста мутесариф (*mutasarrif*) на Скопскиот санџак. Најверојатно поради политичкото значење на Малик-паша во регионот во 1812 година и со цел да ги заштити своите трговски интереси Франција својот вицеkonzулат го отворила во Приштина.²⁴³ Во политичка смисла градот ќе добие на значење откако власта во него ја презеле тетовските паши, т.е. Х'фзи-паша кој со своето дејствување ќе се постави како значаен политички фактор во северна Македонија, Косово и јужна Србија.

Периодот за кој станува збор, во најголема мера, е обележан и со борба на централната власт со одредени провинциски властодршци. Али-паша Тепеделенли

²⁴¹ *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo 2004, стр.283.

²⁴² ТДМИ, Т.III (1809-1817), стр.82; *Kryengritjet popullore...* Се работи за повеќе документи/писма кои биле упатени на мутесарифот на скопскиот санџак Мехмед Јашар паша.

²⁴³ Љубиша Монеv, op.cit.p.64. Според конзуларната кореспонденција на Антоан Луј Вас (Antoine-Louis Vasse). Францускиот конзул сепак бил на мислење дека Скопје бил многу позначаен град отколку Приштина. На ова мислење на Вас големо влијание имало и лошиот прием и однос од страна на Малик-паша. AMAE (Nantes) Constantinople Ambassade – Pristina, Carton 1, Vasse, Pristina. Станува збор за повеќе извештаи на францускиот вицеkonzул испратени до амбасадорот во Истанбул во месеците септември и октомври 1812 година.

од Јанина, скадарските паши (Бушатлии), Исмаил од Серес, Мустафа Бајрактар како и Осман Пазвантоглу од Видин биле главните политички актери во европскиот дел од Османлиската империја. Скопје се наоѓал меѓу териториите контролирани од страна на овие значајни политички актери. Териториите кои Али-паша ги контролирал на север се протегале до Битола, Охрид. Неговите интереси главно биле насочени кон централна Албанија, а помалку кон Македонија. Исмаил од Сер, кој главно останал лојален на султанот, на север својата власт ја проширил сè до Штип. Што се однесува до Бушатлиите, тие владееле со териториите на северна Албанија и Косово. Поради тоа нивното дејствување во еден период имало силно влијание на политиката на скопските ајани кон скадарските паши и централната власт. Во контекст на лоцирање на Скопје во односот на силите во овој дел од Османлиската империја потребно е да се спомнат и тетовскиот Реџеп паша, таткото на Али Х'фзи-паша. Во почетокот на XIX век, тој заедно со неговите синови (Абдурахман, Х'фзи, Хасан, Вели и Џелаледин) ги контролирал териториите во Полог (Тетово и Гостивар) и Кичевско.²⁴⁴ Уште еден ајан од средна важност кој играл значајна улога во регионот е веќе спомнатиот Малик паша од Приштина.

Во недостаток на извори тешко е да се одреди односот на скопските ајани кон големите властодршци и Портата. Сепак неколку извори спомнуваат за нивната положба во однос на големите политички актери на Балканот. По сè изгледа, во овој период, скопските ајани биле повеќе лојални на румелиските беглербегови и со тоа на султанот. Во 1803 година на новиот румелиски беглербег, дотогашниот солунски мутесариф Мехмед паша, му било наредено да се потпре на бројните ајани во Румелија меѓу кои и на „Али, назир на Скопје“.²⁴⁵ Дел од француските патописци кои го посетиле градот во првите години од втората деценија на XIX-от век исто така зборуваат за скопските ајани како зависни од румелискиот беглербег. Пјер Давид (Pierre David) во 1812 година вели дека и покрај тоа што скопскиот ајан бил всушност независен и апсолутен господар во својот „беглик“, што бил наследен за неговото семејство, тој зависел од Румелискиот беглербег.²⁴⁶ Еден друг

²⁴⁴ Тосков, *Тетовските паши*, во Сборник за народни умотворения, наука и книжина, книга XI, 1894 година., Софија 1894. стр.404-422. Според македонскиот историчар Ристо Поплазаров Тосков бил псевдоним на Ѓорче Петров. Види кај Ристо Поплазаров, „Тетовските паши“ – труд на Ѓорче Петров“, *ГИНИ*, година XVIII, бр.1, Скопје 1974. стр.215.

²⁴⁵ ТДИМ (1800-1803), стр.124.

²⁴⁶ Љубиша Монеv, op.cit.p.59. Според конзуларната кореспонденција на Пјер Давид (Pierre David) од 1811 година.

француски конзул, Паскал Тома Фуркад во својот извештај од 1813 година напишал дека скопскиот бег кој бил мошне поврзан со сараевскиот биле непријатели на Али паша Јанински.²⁴⁷ Период кога Али паша е во отворен судир со Портата.

Уште едно прашање за улогата на скопските назири во политичките настани е нивната поставеност во борбата меѓу приврзаниците на стариот режим и реформските намери на султанот Селим III (1789-1807), кој во 1807 година бил симнат од власт по превратот на јаничарите. Главниот настан, резултат на политичката криза која постоела во тој период, е походот на Мустафа Бајрактар на Истанбул во 1808 година со кој од тронот бил симнат султанот Мустафа IV (1807-1808). На негово место застанал младиот султан Махмуд II (1808-1839). Настаните од 1808 година резултирале со потпишувањето на Договор за Согласност (Sened-i İttifak). Договорот всушност ги озаконил промените во Османлиската империја, а Мустафа Бајрактар бил поставен за Голем Везир. Во походот на Мустафа Бајрактар учество зел и скопскиот назир Али-бег.²⁴⁸ Сите учесници во походот се обврзале дека при евентуален преврат во Истанбул ќе организираат нов поход на Истанбул. Меѓутоа истата година кога во нов јаничарски преврат Мехмед Бајрактар бил симнат од везирската положба и убиен ниту еден од потписниците (вклучувајќи го и скопскиот назир) не организирал поход и/или се упатил кон Истанбул.

Една од улогите на назирите, како што спомнав, е борбата против разбојништвото во империјата. Покрај политичките игри меѓу Портата и провинциските елити, низ Балканот дејствувале и вооружени банди од разбојници наречени крцалии или даалии. Во околината на Скопје биле повеќе присутни вторите, планинските разбојници. Многумина од патописците кои поминале низ градот во почетокот на векот спомнуваат за присуство на разбојници во околината на Скопје. Како нивни засолништа во овој период се спомнуваат Шар Планина и Скопска Црна Гора. Нивното присуство особено било забележано во Качаник и Качаничката клисура. Францускиот патописец Иг Пуквил (Hugues Rouqueville) Качаник го спомнува како главно засолниште на разбојниците до 1807 година кога тетовскиот Реџеп паша ги прогонил.²⁴⁹ Неговиот сонародник Пјер Давид кога

²⁴⁷ Ibidem, стр.71. Според конзуларната кореспонденција на Паскал Тома Фуркад од 1813 година.

²⁴⁸ Ali Yaucioğlu, op.cit.p.401 и 411.

²⁴⁹ Љубиша Монеv, op.cit.p.51; БДИМН, Т.I., (1797-1839), Скопје 1968, стр.38.

поминал низ Качаник во 1811 година неговите жители ги сметал за крадци.²⁵⁰ Меѓутоа, многумина од ајаните во провинцијата играле двојна улога во нивниот однос кон разбојниците наспроти централната власт. Имено, за свои потреби тие некогаш ги поддржувале разбојничките групи со цел да ги остварат своите амбиции. Во случајот на Скопје во изворите се спомнува дека на самиот почеток од XIX век скопскиот паша (Али-бег) ги поддржувал разбојниците.²⁵¹ Освен за остварување на нивната политика и нивно наметнување како регионален фактор, мотивите за поддршка на разбојниците може да се гледаат и како вршење притисок на Портата и реформските планови на Селим III (1789-1808). Имено, според Франсоа Пуквил во Македонија сите ајани биле спротивставени на новите воени институции (*nizam-i cedit*) на Селим III.²⁵²

И покрај презентираниите податоци прашањето за улогата на скопските назири во политичките настани на Османлиската империја и нивната зависност од поголемите провинциски властодршци останува отворено.

4. Али Х'фзи-паша (Ali Hıfzı paşa)

Дваесетите и триесетите години од XIX век за Скопје означуваат еден период на мал напредок и развој на градот како резултат на делумната политичка стабилизација. Ова делумно се должело и на управувањето на Али Х'фзи паша (1793?-1850), еден од најпознатите припадници на семејството на тетовски паши.²⁵³ Многу настани и активности во градот се поврзани со неговото време: градежни зафати, уништување на разбојниците и слично.

Во зависност од изворите (авторот или јазикот на изворот) Али Х'фзи паша (Ali Hıfzı paşa) е познат под различни имиња како што се: Авзи, Амзи, Хамзи, Хавзи, Хъвзи, Х'фзи, па дури и како Гамза паша. Васиљевиќ и К'нчов во своите трудови го спомнуваат, како што велат тие, онака како што тој бил познат кај народот: „Амзи паша“.²⁵⁴ Различноста во именувањето ја приметил и Васиљевиќ

²⁵⁰ Љубиша Монеv, op.cit.p. 58, 69. Според патописите на Пјер Давид и Антоан Вас.

²⁵¹ François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Histoire de la regeneration de la Grèce : comprenant le précis des evenements depuis 1740 jusqu'en 1824*, vol.1, Bruxelles 1843. стр.151.

²⁵² Ibidem, op.cit.p.150.

²⁵³ Овие паши имале значајна улога во регионот од крајот на XVIII век сè до четриесетите години на XIX век. Членовите на ова семејство во различни периоди управувале со градовите: Скопје, Приштина, Врање, Штип, Тетово, Кичево, Дебар, Крива Паланка, Кустендил и други помали население места како Куманово, Кратово, Кочани и други.

²⁵⁴ Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*; Васил К'нчов, *Избрани произведения*. Т.II, София 1970.

според кого најточно би било да се пишува „Х’взи“. Тој се повикува на Кирил Пејчиновиќ, кој скопскиот паша го пишувал како „Хъвзи“. Во официјалните документи и според некои турски автори тој е именуван како Ali Hıfzî или Ali Hıfzî paşa (Receb paşazade), додека пак според натписот на неговиот надгробен камен тој е именуван само како Hıfzî bey (Х’фзи-бег) (види ф.3. и 4.).²⁵⁵ Така, според правописните правила на македонскиот јазик, оваа личност, чие име има значење на заштитник, и како на некој што го изучува куранот на памет, најточно и најблиско до оригиналниот изговор би било да се именува како Али Х’фзи.

Изворите за Х’фзи-паша и неговото време може да ги поделиме во две групи: официјални документи и патописни белешки, и подоцнежни сеќавања. Официјалните документи со кои располагаме се малку на број. Оние кои овдека се анализирани и/или искористени зборуваат за односите на Али Х’фзи-паша со централната власт во текот на 20-те и 30-те години од XIX век. Повеќе информации за неговата личност дознаваме од патописните белешки објавени во трудот на Август фон Гризебах *Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839*.²⁵⁶ Гризебах во 1839 година, при неговиот престој во Скопје, имал прилика три пати да разговара со Х’фзи паша на различни теми. Овие информации, подоцна, кон крајот на XIX-от век, Васил К’нчов и Јован Хаџи Васиљевиќ ги користат во нивните трудови за Скопје. Притоа, на неколку места овие автори на несмасен начин направиле неколку грешки. Што се однесува до подоцнежните сеќавања најмногу податоци наоѓаме кај Васиљевиќ и Тосков. Последниов во неговата статија пишува за историјата на родот на тетовските паши и неговите најпознати членови Реџеп-паша, Абдурахман-паша и Х’фзи-паша. На почетокот од статијата Тосков дава забелешка дека информациите ги добил од некој старец кој, кога тој ја објавил статијата во 1894 година, имал 80 години. Исто така, улогата на Х’фзи-паша во политичките борби во почетокот на 1830-те години е обработена и во неколку историски трудови.

²⁵⁵ Салих Асим, op.cit.p.19, 31.; Halil Inalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, стр.31.; Mehmed Süreyya, op.cit.p.667 и Mehmet Nermi Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, Istanbul 1996, стр.191.

²⁵⁶ August von Griesebach, *Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839*, Göttingen 1841, стр.141. Фон Гризебах е германски ботаничар и фитогеограф. Покрај тоа што негов главен интерес биле растенијата, спомнатото дело е одличен извор за историјата на Османлиската империја, и особено за Скопје и Х’фзи паша.

Според Гризебах, Али Х'фзи паша бил роден во 1793 година. Негов татко бил Реџеп паша.²⁵⁷ Што се однесува до неговата мајка постојат две информации. Едната ја пренесува Тосков во која се вели дека мајката на Х'фзи била третата жена на Реџеп-паша, сестра на некојси Беџет-бег кој му бил донесен на Реџеп-паша како роб заробен во задушвањето на еден бунт во Грција.²⁵⁸ Втората информација, односно предание, ја пренесува Васиљевиќ. Имено, мајката на Х'фзи-паша била „богата мираџика, ќерка на некој од скопските Кумбараци“.²⁵⁹

Според различни извори Х'фзи-паша имал четири браќа (Абдурахман, Хасан, Вели и Џеладин). Според повеќе извори најстар од браќата бил Абдурахман-паша (кој управувал со Тетово, Гостивар, Дебар и можеби Кичево).²⁶⁰ Единствено Гризебах го спомнува Х'фзи-паша како прв син на Реџеп-паша.²⁶¹ Кој бил најстариот син на Реџеп-паша можеби најдобро се гледа од белешката на Кирил Пејчиновиќ во предговорот на *Житието за Кнез Лазар*. Изразувајќи им благодарност на тетовските паши, Х'фзи-паша се наоѓа трет во редот на спомнатите паши после татко му Реџеп и брат му Абдурахман. Со оглед на праксата од тоа време, редоследот во именувањето да биде по староста, укажува дека најверојатно најстариот син на Реџеп-паша бил Абдурахман.

За карактерот на личноста на Х'фзи-паша највредни податоци пренесува Гризебах, кој имал можност да го посети во неговата резиденција и да разговара со него на различни теми. Покрај него, за карактерот на личноста на најпознатиот скопски управител може да се прочита и во некои сеќавања на населението од скопско кон крајот на XIX век пренесени од страна на К'нчов, Васиљевиќ и Б. Каменковиќ.²⁶² Според овие информации Х'фзи-паша бил човек со низок раст.

²⁵⁷ Реџеп-паша бил од Тетово (Recep Paşa Kalkandelenli). Според Sicill-i Osmânîli Учествовал во војната во Србија во 1828/29 година, Потоа еден период ја вршел должноста чувар на Адакале (Ada-i Kebir), а титулата капуџибашија му ја предал на неговиот брат Салих-бег (Sâlih bey). Починал во средината од владеењето на Махмуд II (1809-1839). Најверојатно во 30 години од XIX век. Mehmed Süreyya, op.cit.p.1367.

²⁵⁸ Тосков, op.cit.p.411.

²⁵⁹ Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр.474. Васиљевиќ тврди дека на тој начин Реџеп-паша, таткото на Х'фзи добил неколку големи имоти во атарот на селата Бардовци и Ново село.

²⁶⁰ Кирил Пејчиновиќ, *Собрани текстови – Увод кон житието на кнез Лазар*, приредил Блаже Конески, Скопје 1974 година, стр.76. Кирил Пејчиновиќ во уводот на *Житието на Кнез Лазар* како благодарни за обнова на лешочкиот манастир ги наведува и тетовските паши. Тој првин го спомнува таткото Реџеп потоа децата во редослед Абдурахман, Х'фзи, Хасан, Вели и Џеладин. Оттука може да се претпостави дека Пејчиновиќ ги навел имињата по редослед на нивното раѓање како што и би се очекувало во тоа време.; Тосков, op.cit.p.411.

²⁶¹ August von Griesebach, op.cit.p.233.

²⁶² Записите на Б. Каменковиќ за чифлукот Бардовци се објавени во Вардарски зборник. Владимир Стојанчевиќ, „Чифлук села Бардовца у скопској кази приказан у једном савременом спису са почетка 20 века“, *Вардарски зборник*, бр.1, Београд 1999 година, стр.329-350.

Поради неговата висина и интелект на неколку места се вели дека народот за него велел дека бил „човек од 25 ока месо со 100 ока памет“. Од друга страна пак во записите на Б. Каменковиќ може да се прочита дека според старците кои лично го познавале Х’фзи-паша тој бил црномурест со црна округла подшишана брада, на главата носел широк фес и бил прилично дебел. Исто така, тие велеле дека бил славољубив и работлив. Според Гризебах Х’фзи-паша бил суверена личност со слабо здравје поради што во Скопје во тој период истовремено престојувале најмногу тројца лекари кои се грижеле за неговото нежно здравје. Ова секако имало влијание на подобрување на условите за живот во градот. Што се однесува до образованието, по се изгледа Х’фзи за своето време бил солидно едуцирана личност. Имено, тој, според Гризебах многу читал, а исто така имал доста познавања и од класичните автори и античката историја. Според едно од многуте преданија тој на селаните им наредувал доколку нашле некој стар споменик да го однесат во неговите конаци во Бардовци.²⁶³

Најраното спомнување на Х’фзи-паша како владетел на Скопје е 1814 година. Оваа година ја даваат Тосков и скопскиот градоначалник Салих Асим. Меѓутоа, Салих Асим во својата книга навел уште една година. Така, според вториот податок Х’фзи-паша станал управител на Скопје десет години подоцна во 1240 година по хиџра (1824/25 година). Х’фзи во еден извештај од 1826 година кој тој самиот го испратил до Портата од Атина се спомнува како командант на војските од Скопје.²⁶⁴ Според Гризебах, Х’фзи-паша дошол на власт во 1819 година, додека Васиљевиќ користејќи ги информациите на Гризебах погрешено ја навел 1820-та. Наспроти овие податоци во едно писмо на еден турнација (офицерски чин кај јаничарите) од Истанбул, во врска со побуната на населението во казите Приштина, Ново Брдо и Вучитрн во 1822 година, како скопски назир се спомнува името Рецеп-паша заде.²⁶⁵

И покрај оваа мешаница од дати, врз основа на истите, може да претпоставиме дека Х’фзи-паша најрано ја презел власта во Скопје во 1822 година, а најдоцна во 1826/27 година. Во недостаток на османлиски официјални документи ова прашање останува отворено. Со превземањето на Скопје, Х’фзи-паша, како и

²⁶³ August von Griesebach, op.cit.p.140.; Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...* стр.399; Тосков, op.cit.p.412; Владимир Стојанчевиќ, *Чифлук села Бардовца...*, стр.333.

²⁶⁴ Alev Koçak, *The Ottoman Empire and archeological excavations*, Istanbul 2011, стр.29.

²⁶⁵ Тосков, op.cit.p.412.; Салих Асим, op.cit.p.19.; August von Griesebach, op.cit.p.143.; Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...* стр.474; Omer Nakičević, op.cit.p.88-89.

неговите претходници ја добил титулата назир на Скопје, а еден податок го спомнува и како емин на рудниците во Кратово.²⁶⁶

Односот со централната власт (преглед на политичките настани)

Во времето на Х'фзи паша општиот политички контекст во овој дел од империјата е одбележан со односите помеѓу албанските бегови и централната власт која, преку румелискиот валија со седиште во Битола, се обидувала да воспостави целосна контрола над побунетите територии. Во овие услови Скопје се наоѓал на половина пат од Битола до Скадар, како и место каде се собирале војските во задушувањето на бунтовите на Косово и јужна Србија. Оваа поволна географска положба го условило политичкото значење на Скопје во текот на овој период, односно политичките односи на Х'фзи-паша со главните актери во овој дел од Балканот.

После елиминирањето на Али паша Тепеделенли (1822), централната власт била повеќе свртена кон проблемите во Грција (грчкото востание) како и смирување на албанските бегови во јужна и средна Албанија. Како што видовме погоре Али Х'фзи-паша (во документот се спомнува како Али Х'фзи-бег) на чело на војските од Скопје учествувал во задушувањето на востанието во Грција.²⁶⁷ По потпишувањето на Одринскиот мировен договор (1829) меѓу Руската и Османлиската империја, централната власт на Балканот се свртела кон албанските бегови помеѓу кои најистакнат и најмоќен бил Мустафа-паша Бушатли. Личноста која требала да ја поврати власта на султанот во овој регион бил новиот румелиски валија Решид Мехмед-паша. Откако ликвидирал еден дел од албанските бегови (400) во летото 1830 година (настан познат како крвавиот банкет) тој се свртел кон скадарскиот паша.

Судирот меѓу овие двајца се случил во 1831 година. Во тој момент Мустафа паша го простирал своето влијание во северна и средна Албанија, Косово, јужна

²⁶⁶ Marlen Kurtz, op.cit.p.79.

²⁶⁷ Alev Koçak, *The Ottoman Empire and Archeological excavations: Ottoman policy from 1840-1906, Foreign archeologists, and the formation of the Ottoman museum*, Istanbul 2011, стр.29. Извештајот кој Али Х'фзи паша (според документот од 1826 година Х'фзи-бег) го испратил до султанот се однесувал на британскиот амбасадор во Османлиската империја Стратфорд Канинг (Stratford Canning) кој понудил пари за безбедно извлекување на антиквитети од старите манастири и акрополот во Атина. Али Х'фзи сметал дека со ова Канинг сакал да купи време за грчките бунтовници. Извештајот се чува во Başbakanlık Osmanlı Arşivi – BOA: Hattı Hümayun n°40671-A, 40671-B, 40671, 1241/2 според хиџра (1826 година).

Србија и северна Македонија.²⁶⁸ Во организирањето на походот против Решид-паша свои војски дале неговите приврзаници, локалните моќници од: призренскиот, пеќскиот, приштинскиот, ѓаковачкиот, лесковачкиот, нишкиот, врањскиот, елбасанскиот, тетовскиот, како и назирот на Скопје Али Х'фзи-паша.²⁶⁹ Главниот судир меѓу двете војски се случил во близината на Прилеп, кај планината Бабуна, при што поразениот Мустафа-паша морал да се повлече во Скадар. Како една од главните причини за овој пораз се наведува предавството на Х'фзи-паша кој ја повлекол својата војска.²⁷⁰ Мустафа-паша во Скадар набрзо бил победен (ноември истата година) по што бил заробен и испратен во Истанбул. Во борбите против последниот бушатлија, Решид-паша го користел Скопје како своја база во организирање на воените походи кон Косово и Скадар.²⁷¹ Оваа пракса румелиските валии ќе ја користат во задушнувањето на речиси сите подоцнежни побуни во северна Албанија, Косово и јужна Србија.

Кампањата на Решид-паша за воспоставување на целосна контрола над побунетите територии продолжила и во наредниот период. Овој пат против побунетите босански бегови предводени од Хусеин Градашевиќ, како и албанските бегови во Грција, Албанија и Косово. Во 1832 година (февруари) командантот на скопските војски, Хусеин-ага, брат на Х'фзи-паша испратил воена и друга помош во борба против побунетите босански бегови. Следната година (април 1833) Х'фзи-паша, и покрај ветените 1000, испратил само 350 војници како помош на мутесарифот на Трикала во задушнувањето на бунтовничкото движење во Тесалија. Посериозно бунтовничко движење во Албанија против централната власт се случило во 1835 година и 1836 година. Имено беговите од Скадар, Валона,

²⁶⁸ Скадарскиот пашалук во времето на Мустафа-паша во текот на Османско-руската војна 1828-1829 година бил зголемен со нови области Дукагин, Елбасан, Дебар, Охрид и Трговиште. Стојанчевиќ Владимир, *Северна Албанија под турском власт 1830-их година*, во Историски часопис, књига VII 1957, Београд 1957, стр.124. Покрај областите кои директно ги управувал голем број на паши и бегови од Косово, Јужна Србија и северна Македонија му укажувале поддршка на Мустафа-паша и општо на Бушатлиите.

²⁶⁹ Владимир Стојанчевиќ, *Јужнословенски народи у османском црству од Једренског мира 1829 до париског конгреса 1856 г.*, Београд 1971, стр.48; Драгољуб М. Павловиќ, *Покрет у Босни и у Албанији противу рефорама Махмуда II*, Београд 1913, стр.75.

²⁷⁰ Владимир Стојанчевиќ, *Јужнословенски народи у османском црству ...*, стр.51. За улогата на Х'фзи-паша во победата над Мустафа-паша дванаесет години подоцна (25.VIII.1843) спомнува во својот извештај и францускиот конзул од Солун. Според него Х'фзи-паша се зацврстил во Скопје преку султанот Махмуд II откако овој се истакнал со своите услуги во борбата против Али-паша и Мустафа-паша. Александар Матковски, „Извештаи на француските конзули од Солун за востанието на Дервиш Царе (23.VIII.1843 – 16.V.1848)“ *ГИНИ*, год.XXIII, бр.1, Скопје 1979, стр.221-223.

²⁷¹ ДАРМ, М-13, PRO FO, 195/92, Meyer, Arta, 17/09/1831; PRO FO, 195/100, Charnaud, Salonica, 10/08/1831.

беговите од косовските градови (Призрен, Ѓаковица, Пеќ и др.) како и Дебар се бунтувале против обидите да се воведат реформи во нивните краеви. Како и претходно Х'фзи-паша останал лојален на централната власт и учествувал во задушувањето на побуната. Во 1836 година скопскиот паша е повторно на страната на централната власт во задушувањето на бунтот на христијаните во Пирот. Во таа прилика војските на румелискиот валија преку Скопје, каде престојувале краток период, се упатиле во задушувањето на побунетото христијанско население. Пет години подоцна, 1841 година, Х'фзи-паша учествува во задушувањето на уште едно христијанско востание во нишкиот пашалук.²⁷²

Колку повеќе Х'фзи и неговите браќа помагале во воспоставувањето на централната власт во побунетите региони толку повеќе нивната моќ се ширела во околните региони. Портата често ја применувала оваа политика за да придобие што повеќе приврзаници на своја страна. Таков е примерот и со Мустафа-паша Бушатлија кој за неговото учество во османлиско-руската војна добил на управување неколку области во средна Албанија.

Како што спомнав погоре расположливите османлиски извори не говорат за кои должности, покрај назирската, ги извршувал Х'фзи-паша. Современите (европските патописци) и некои подоцнежни сеќавања не спомнуваат кои должности ги извршувал најпознатиот скопски назир, туку претежно спомнуваат кои територии тој ги контрорирал. Понекогаш, некои извори непознавајќи ги состојбите во управувањето на провинцијата, границите на скопскиот санџак ги поистоветувале заедно со териториите кои според нив ги управувал Али Х'фзи-паша, односно претпоставувале дека Х'фзи всушност управувал со скопскиот санџак. Таков е примерот со Тосков. Според него кога Х'фзи-паша го превзел Скопје, во скопскиот пашалук влегувале градовите: Скопје, Куманово, Крива Паланка, Кратово, Кочани со Малеш, Радовиш и Штип.²⁷³

Речиси сите современици и подоцнежни автори територијата која била управувана од еден паша ја нарекувале пашалук. Притоа тие воопшто не ги дефинирале должностите на пашата тука едноставно генерализирале дека тој на таа територија бил вистински господар. Во тој контекст еден анонимен француски патописец во 1826 година како места кои влегувале во границите на скопскиот

²⁷² *Документи за българската история*, Т.III. БАН, София 1940, стр.209.; *Kryengritjet popullore...* станува збор за повеќе документи.

²⁷³ Тосков, *op.cit.*p.414.

пашалук ги спомнува Тетово и Куманово.²⁷⁴ Три години подоцна (1829 година) во териториите на скопскиот пашалук се спомнува и Ќустендил.²⁷⁵ Според Јован Хаџи Васиљевиќ, Ќустендил всушност подпаднал под влијание на тетовските паши во 1831 година. Тој пренесува податок дека овој град бил добиен како заслуга за неговата улога во борбата на Портата против Мустафа-паша Бушатлија.²⁷⁶

Во наредниот период преку подршката која тетовските паши ја давале на султанот тие ја прошириле својата фискална контрола и политичката моќ над нови области. Така, Ами Буе во 1836 година при посетата на Скопје и приемот кој го имал кај Хасан-ага²⁷⁷ (братот на Али Х'фзи) вели дека во скопскиот пашалук влегувале градовите: Скопје, Велес, Штип, Ќустендил, Тетово, Дупница, Куманово, Џумаја, Кратово, Радовиш, Крива Паланка, Качаник, Гостивар, Струмица и Петрич.²⁷⁸ Три години подоцна Грizeбах ги наведува следниве области како дел од скопскиот пашалук: Скопје, Качаник, Тетово, Кичево, Дебар, Куманово, Крива Паланка, Кратово, Кочани, Штип, Ќустендил, Мелник, Радовиш, Струмица.²⁷⁹ Воочлива е разликата во двете информации, особено за источните градови од пашалукот (Џумаја, Петрич, Мелник). Останатите градови се наведени и во двата податока. Градови кои не се спомнати од Ами Буе, а се спомнуваат како дел од владението на Х'фзи-паша се Кичево и Дебар. Последниот град бил даден на управување во 1839 година после бунтот на дебарскиот Дали-бег. Власта во градот му била доверена на постариот брат на Х'фзи, Абдурахман паша.²⁸⁰

Спомнатите места во изворите, всушност, биле под управа на семејството на тетовските паши. Имено, Тетово, Гостивар, Кичево и Дебар биле под управа на Абдурахман-паша. Ќустендил еден период бил под управа на одреден Муртезан-бег (роднина на Х'фзи-паша), па на Лиман-бег (исто така роднина на Х'фзи-паша),

²⁷⁴ Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци (1827-1849)*, Скопје 1992, стр.7-18.

²⁷⁵ Ѓордан Иванов, *Сjверна Македониjа: исторически издирвањjа*, Софиjа, 1906, стр.272, Според Иванов тоj ова го дознал од еден ферман од 1829 година.

²⁷⁶ Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопље...*, стр.476. Овие податоци Васиљевиќ ги презел од Константин Јиречек од неговиот труд (*Cesty po Bulharsku*, 1888). На исто место се вели дека исто така му била понудена и титулата румелиски валија која овој ја одбил.

²⁷⁷ Ами Буе братот на Али Х'фзи, Хасан-паша, го нарекува Хусеин.

²⁷⁸ Ami Boue, *La Turquie d'Europe....* стр. 184. При користењето на податоците од Ами Буе треба да се биде особено внимателен. Како во примерот со бројот на жителите на град Скопје, така и тука Ами Буе дава два различни податока за териториите на скопскиот пашалук. Имено покрај оваа во другата информација тој вели дека под власта на скопскиот паша биле Качаник, Куманово, Крива Паланка, Кратово, Велес, Штип и Ќустендил. Ami Boue, *La Turqui d'Europe...* стр.187

²⁷⁹ August von Griesebach, *op.cit*.p.134.

²⁸⁰ Љубен Лапе, *Домашни извори за македонската историја I, Охридски летописни белешки*, Скопје 1951, стр.36.

а во 1842 година преминал под власт на неговиот брат Хасан-паша.²⁸¹ Од еден османлиски податок се дознава дека всушност Хасан-паша (во изворите Хасан-бег) во Ќустендил ја извршувал должноста кајмакам.²⁸² Во описот на скопскиот пашалук Ами Буе наведува дека скопскиот паша ги имал под негова контрола ајаните на Куманово, Качаник, Крива Паланка, Ќустендил, Кратово, Штип и Велес.²⁸³ На местата управувани од родот на тетовските паши треба да се додаде и Врање. Имено овој град бил под управа на извесен Хусеин-паша, според изворите дедо на Х'фзи-паша.²⁸⁴ Според сите овие податоци може да се претпостави дека тетовските паши во текот на третата и самиот почеток на четвртата деценија од XIX век управувале со териториите на северна, северо-западна и северо-источна Македонија и со делови од јужна Србија.

Добрите односи на Х'фзи и неговите браќа со централната власт траеле сè до крајот на 1842 година. Наводно, една расправија околу наследството на имотот помеѓу Х'фзи и неговиот брат Абдурахман била искористена тие да бидат повикани во Истанбул. Причината за расправијата помеѓу браќата е опишана во еден извештај на српскиот претставник во Истанбул од 13 јануари 1843 по стар стил. Според него судирот помеѓу Х'фзи и неговиот брат Абдурахман настанал околу управувањето на тетовскиот крај како наследство од нивниот татко. Х'фзи го обвинувал својот брат дека постапувал тирански со народот поради што во Истанбул испратил и свои поддржувачи кои требале да влијаат на Портата. Меѓу нив се наоѓал и најпознатиот скопски христијански првенец, Хаџи Трајко.²⁸⁵ Кавгата околу имотот била искористена од страна на Портата да стави крај на локалните провинциски властодршци во овој дел од империјата. Меѓутоа, сè уште некои членови од родот на тетовските паши управувале и/или играле значајна улога во политичкиот живот на овој регион. Таков е примерот со вујкото на Х'фзи паша, Хусеин-паша од Врање кој управувал со Врање и околината до 1844 година

²⁸¹ Boué Ami, *La Turquie d'Europe*.... p.187.; Ѓордан Иванов, *Северна Македонија*... стр.272.; Александар Матковски, *Извештаи*..., стр.226.

²⁸² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Maliye Nezareti Temettuat*, nr. 11425. лист 95. Според пописот од теметуат дефтерот, Хасан-бег кој имал имот во Штип (едно пренокиште од кое добивал кирија од 1 000 гроша годишно и за кое плаќал годишен данок од 240 гроша) во 1844/45 година извршувал одредена должност во Сафранболу (денешна северозападна Турција) без притоа да се наведе неговата должност. За овој податок му се заблагодарувам на проф. д-р Драги Ѓорѓиев.

²⁸³ Boué Ami, *La Turquie d'Europe*.... p.187.

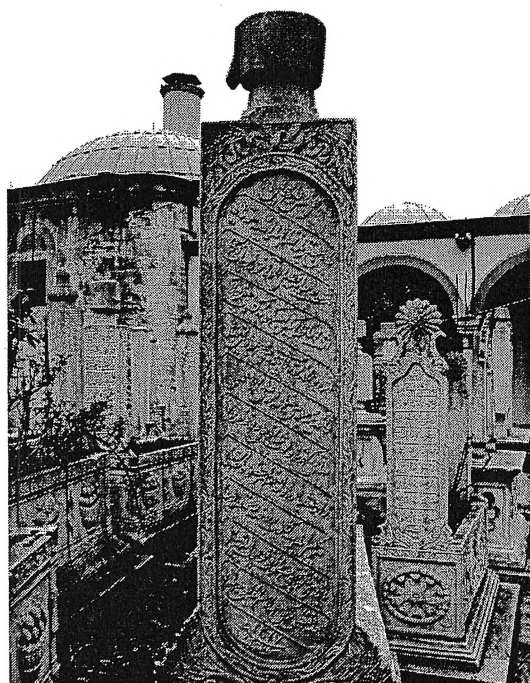
²⁸⁴ Александар Матковски, *Извештаи*..., стр.219-262.

²⁸⁵ Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје*..., стр.478. Ристо Поплазаров, „Еден интересен документ за бунтот на Дервиш Царе“, *ГИНИ*, бр.1, год.XVIII, 1974 г. стр.211-215; Александар Матковски, *Извештаи*... стр.221-223.

кога и покрај тоа што застанал на страната на султанот против востанието на Дервиш Царе бил отстранет по што набрзо починал во Битола.

Главниот мотив на султанот во отстранувањето на Х'фзи-паша и неговите браќа била намерата да се спроведат танзиматските реформи. Во почетокот тие предвидувале регрутација на војници за новата армија како и воведување на новото административно уредување. Овие промени во регионот ќе бидат една од главните причини за востанието на Дервиш Царе.

Што се однесува до Али Х'фзи-паша, по неговото отповикување од Скопје, тој живеел уште осум години во Истанбул. Починал во 1850 (1267 по хиџра) кога бил погребан во дворот на турбето на Михришах Валиде Султан (Mihrişah Valide Sultan Türbesi) во кругот на Ејуп Султан џамијата (Eyüp Sultan camii) во Истанбул (види ф.3. и 4).²⁸⁶

ф.3. и 4. Гробот на Али Х'фзи-паша во дворот на турбето на Михришах Валиде Султан во кругот на Ејуп Султан џамијата во Истанбул (општина Ејуп – Eyup belediyesi).

Односот кон населението, прашањето за добар владетел

Според подоцнежните сеќавања (од крајот на XIX-от век) претставите за Х'фзи-паша истовремено се позитивни и негативни. Според оние кои го сметале за

²⁸⁶ Mehmet Nermi Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, Istanbul 1996, стр.191.

добар владетел тоа значело дека тој бил разумен, хуман, дека најмногу сакал правдата подеднакво да се дели на христијаните и муслиманите, дека се грижел за развојот на градот (занаетите и трговијата), дека превзел одредени градежни активности како и дека се грижел за безбедноста, односно го исчистил регионот од разбојници.²⁸⁷ Овој вид на позитивни претстави кај локалното население е општо присутно за локалните моќници. Таков е примерот со охридскиот Целадин-бег, Исмаил-бег од Серес, Емин-ага од Велес и други. Што се однесува до лошите спомени за Х'фзи-паша станува збор за изградбата на Х'фзи пашините конаци.

Наводниот заштитнички однос на Х'фзи-паша може да се насети и во официјалните османлиски документи. Имено, тој бил обвинет од Портата дека помогнал на населението да сокрие 3 000 овци во текот на еден попис носејќи ги од едно во друго село со цел да се одбегнат законите и обврските.²⁸⁸ Сличен пример е сочуван и во едно сеќавање запишано кај Тосков. Имено според сеќавањето на некоја старица од едно осоговско село пашата толку ги заштитувал селаните што дури еднаш пред да дојдат „царските даночници“ тој испратил луѓе да ги предупреди да ја сокријат стоката и со тоа да платат колку може помалку данок.²⁸⁹ Можеби станува збор за истиот настан?

Лошите спомени се среќаваат во две патописни белешки од крајот на XIX и самиот почеток на XX век. Првиот спомен е пренесен во книгата на Елија Џон Блант (Elia John Blunt) од 1878 година, а вториот се наоѓа кај Б. Каменковиќ од почетокот на 1906 година. Спомените се сочувале кај селаните на селото Бардовци, поранешен чифлик на Х'фзи-паша. Според селаните Х'фзи пашините конаци биле изградени со ангарија. Поради тешката работа на која селаните биле принудени, во двата наратива се спомнува дека локалното население го проколнало ова место и нејзиниот сопственик. За изградбата на конаците ќе стане збор подолу во текстот.²⁹⁰

Овие спомени кои потекнуваат од подоцнежниот период всушност претставуваат одличен извор за односот на локалната владеачка елита кон населението и за обврските на населението кон скопските ајани властодршци. Од

²⁸⁷ Јован Хаци Васиљевиќ, *Скопје...* стр.145, 432-434, 476; Васил К'нчов, *op.cit.p.120-121*; Тосков, *op.cit.p.415*. Владимир Стојанчевиќ, *Чифлук села Бардовца...*, стр.333.

²⁸⁸ *Kryengritjet popullore...*, стр.342-343. Во овој случај во негова одбрана застанал тогашниот румелиски валија.

²⁸⁹ Тосков, *op.cit.p.415*.

²⁹⁰ Според преводот кај Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци 1875-1878*, Скопје 2001, стр.248-249; Владимир Стојанчевиќ, *Чифлук села Бардовца...*, стр.329-350.

друга страна секавањата на бардовачките селани се одличен извор за обврските кои тие ги имале кон нивниот чифликсајбија (çiflik saybı).

Градителска дејност во времето на Али Х'фзи паша

„Архитектонското патронство во градовите, како и на регионално ниво, било еден од механизмите со кои властодршците го воспоставиле своето лидерство во своите градови“²⁹¹

Според Али Јајциоглу моќта на еден ајан зависела од подршката која тој ја имал во градот кој тој го избрал за свое седиште. Евентуалното губење на градот можело да доведе до губење на неговото влијание и лидерство. Поради тоа во многу градови (центри на локалните провинциски моќници) во периодот од крајот на XVIII век и почетокот на XIX век биле изградени нови или реновирани стари објекти со што се менувал урбаниот пејсаж на тие градови. Што се однесува до претходниците на Х'фзи-паша единствено знаеме за градежна активност на Али-бег. Како што спомнав погоре, во 1802/3 година тој ја реновирал срушената Мурад-пашина џамија. Позначајна градежна активност имало во времето на Али Х'фзи-паша.

Во делот во изворите во кој се вели дека Х'фзи-паша бил добар владетел се спомнуваат и неколку градежни активности. Станува збор за објекти од јавен и религиозен карактер. Овие активности не се ограничуваат само на градот, туку и на околината т.е. на териториите на скопската и други кази управувани од страна на Х'фзи-паша и неговото семејство. На најпознатиот скопски ајан од првата половина на XIX век се припишуваат и градежни активности кои воопшто не можат да се поврзат со него или пак неговото време. Како инвеститор во овие градежни активности покрај Х'фзи-паша се спомнува и локалното население (во случајот на градење цркви). Државно спонзорирани градежни активности во овој период не се среќаваат во изворите.

За градителските дејности во времето на Х'фзи-паша најмногу податоци се добиваат од авторите од крајот XIX век и почетокот на XX век. Главно, се работи за преданија и секавање при описот на објектите во Скопје и околината. За некои од овие преданија самите автори се обиделе да ги разоткријат, додека некои само

²⁹¹ Ali Yayınoğlu, op.cit.p.232.

ги пренеле без да бидат анализирани. Помеѓу попознатите објекти кои му се припишуваат на Х'фзи-паша се обновата на водоводот (аквадуктот), саат кулата, црквата Св.Димитрија во Марковиот манастир, саат кулата во дворот на Султан Мурат џамијата и други објекти од јавен или религиски карактер.²⁹² Меѓутоа, најверојатно, само неколку од нив биле навистина поправани или изградени од страна на пашата. Така, од горе спомнатите објекти, манастирската црква Св.Димитрија најверојатно била придодадена. Имено Јован Хаџи Васиљевиќ се обидел да го разоткрие преданието според кое обновата на црквата се поврзува со Х'фзи-паша. Земајќи во предвид дека слични преданија постоеле и за цркви во други места (Солун и Битола) како и одредени градителски дејности во манастирот од крајот на XVIII век, според Васиљевиќ оваа обнова најверојатно била подоцна припишана на Х'фзи-паша.²⁹³

Најмаркантните објекти изградени во негово време се црквата Св.Богородица и Х'фзи пашините конаци лоцирани во село Бардовци. За црквата Св.Богородица изградена со пари на скопскиот првенец Хаџи Трајко ќе стане збор во наредното поглавје.

Х'фзи пашини конаци

Најголемиот градежен потфат во времето на Х'фзи-паша е изградбата на неговите конаци. Според една легенда која ја пренесуваат повеќе автори од крајот на XIX и почетокот на XX век се вели дека Х'фзи-паша изградил за себе два конака. Еден во Чаир, а друг во селото Бардовци. Што се однесува до оној во Чаир, според легендата, Х'фзи-паша заклал три овна кои ги оставил на различни места со цел да види кој од овие овни најспоро ќе се распадне. Според верувањата она место каде еден од овните најспоро ќе се распаднал било најздраво место за градење. Така, оној на реката Вардар веднаш се распаднал, па оној на Калето, додека најмногу се оддржал оној во Чаир, по што пашата одлучил таму да согради за себе

²⁹² Васил К'нчов, *op.cit.*p.16. Според преданието на селаните од село Глуово кое се наоѓа во непосредна близина на водоводот. Салих Асим, *op.cit.*p.19. Според Салих Асим, Али Х'фзи-паша ја направил саат кулата од темел до половина, а другата половина нагоре, од дрво. За саат кулата исто така се спомнува и кај Йордан Иванов. Йордан Иванов, *Сјверна Македонија...*, стр.341. Според него во почетокот на XIX век Х'фзи-паша ја заменил скопската камбана од саат кулата со кустендилската. За објекти од јавен карактер и манастирската црква Св.Димитрија се спомнува кај Јован Хаџи Васиљевиќ. Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр.15; 432-434 и 464.

²⁹³ *Ibidem*, p.432-434.

конаци.²⁹⁴ Сепак, во изворите како и на теренот ништо не укажува дека во тој дел од Скопје некогаш постоеле нечии конаци. Странските патописци кои имале можност да разговараат со Х'фзи-паша или неговиот брат Хусеин-паша спомнуваат дека тие имале можност да ги посетат во конаците кои се наоѓале во тврдината (Кале).²⁹⁵ Калето како место во кое биле сместени неговата резиденција и управата е спомнато и од Салих Асим. Тој вели дека иако Х'фзи-паша за себе соградил „големи и убави“ конаци не успеал во нив да се всели.²⁹⁶ Овие конаци кои всушност се спомнуваат кај Васиљевиќ, К'нчов и Асим се оние во селото Бардовци.

Според расположливите извори конаците најверојатно се граделе подолг период, а биле завршени кон крајот на триесетите и самиот почеток на четриесетите години. Прв патописец кој спомнува дека Х'фзи-паша престојувал на неговиот имот во Бардовци е Гризебах. Според него пашата во летото 1839 година попладнето го минувал во својата вила.²⁹⁷ Според некој очевидец, чие кажување го пренесува Лидија Кумбараџи-Богоевиќ конаците биле завршени во 1841 година (1257 година по хиџра). Имено, оваа година била испишана под самиот покрив на селамлакот (selamlık – приемна соба).²⁹⁸ Овие конаци Х'фзи-паша по сè изгледа ги користел како место за одмор, а не како место од каде ги раководел административно-управните работи. Управувањето на градот и областите со кои тој владеел ги извршувал во објектот или конакот кој се наоѓал во самата тврдина (Кале). Како управна зграда, конаците во Калето ќе бидат во функција сè до 1888 година кога биле изградени новите вилаетски конаци лоцирани на просторот помеѓу Мустафа-пашината џамија и црквата Св.Спас.

Во врска со изградбата на овие конаци, селаните од Бардовци сочувале сеќавања дека нивните предци ги изградиле со ангарија. Според овие сеќавања сите селани морале да работат на изградбата, а градежен материјал и храна давале и скопските трговци, богатите христијани, беговите, агите како и селаните од Пореч и Малеш. Со цел да ги истакнат страдањата кои селаните ги претрпеле при

²⁹⁴ Оваа легенда ја пренесува Хаџи Васиљевиќ, Јован Хаџи Васиљевиќ, Скопје... стр.38. За разлика од него К'нчов единствено спомнува дека Х'фзи паша за себе си изградил конаци во Чаир, одкаде и управувал со градот. Васил К'нчов, *op.cit.* p.120.

²⁹⁵ August von Griesebach, *op.cit.* p.136.; Ami Boue, *La Turquie d'Europe*.... p. 185.

²⁹⁶ Салих Асим, *op.cit.* p.31. Како Васиљевиќ и К'нчов, така и Салих Асим вели дека тој ги направил своите конаци во маалото Чаир.

²⁹⁷ August von Griesebach, *op.cit.* p.144.; Владимир Стојанчевиќ, *Чифлук села Бардовца...*, стр.338.

²⁹⁸ Лидија Кумбараџи-Богоевиќ, *Османлиски споменици во Скопје*, Скопје 1998, стр.218-221.

градбата тие велеле дека дури и воловите прозбореле и проколнале од тешкото бреме.²⁹⁹

Според описите од тој период, но и според остатоците, конаците биле опколени со сидини високи околу 5 метри по чија должина има осум кули кои служеле за одбрана на конаците. Внатре во просторот имало два објекти селамлак и харемлак. Селамлакот служел за престој и работа на пашата и неговите чиновници додека харемлакот служел за неговиот приватен живот.³⁰⁰ По смртта на Х'фзи-паша како сопственици на конаците во Бардовци се спомнуваат, во 1878 година извесен Осман-паша, и во периодот крајот на XIX и почетокот на XX век извесен Хакиф Мехмед паша.³⁰¹

5. Бунтот на Дервиш Царе

Во почетокот и средината на 1843 година европските конзули известувале за немири во Скопје и околината кои кон крајот на истата година прераснале во посериозен бунт. Овој настан во македонската историографија е познат како востанието на Дервиш Царе. За овој бунт во Македонија единствено имал пишувано Александар Матковски. Тој во својот текст најмногу се потпира на извештаите на европските конзули (француски и британски) од Солун како и погоре спомнатата статија на Тосков.³⁰²

За причините на ова востание тој предложил четири главни точки кои според него довеле до бунтот. Тоа биле: 1) воведување на централната управа и ликвидирање на пашите; 2) примена на Ѓулханскиот хатишериф од 1839 година; 3) примена на новиот закон за реорганизација на *турската војска* од 1843 година и 4) поттикнувањето и поддршката од Бекташите.³⁰³ Втората и третата причина се всушност исти. Имено, Матковски под примената на Ѓулханскиот хатишериф најмногу подразбирал спроведување на воени реформи, кои всушност се спомнати

²⁹⁹ Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци 1875-1878*, Скопје 2001, стр.249; Владимир Стојанчевиќ *op.cit.p.338*.

³⁰⁰ Подетален опис на конаците е даден кај Лидија Кумбараџи-Богоевиќ, *op.cit.p.218-221* како и кај Владимир Стојанчевиќ, *op.cit.p.336-337*.

³⁰¹ Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци 1875-1878*, Скопје 2001, стр.249; Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр.279; Arthur Evans, *op.cit.p.188-189*.

³⁰² Александар Матковски, *Отпорот во Македонија*, Т.IV, Скопје 1983, стр.783-805. На одредени места овој текст е нејасен и полн со информации кои или се контрадикторни или пак се необјаснети што го чини овој текст тешко разбирлив.

³⁰³ Александар Матковски, *Отпорот...*, стр.787-789.

како трета причина. Што се однесува до воената реформа од 1843 година според него било „предвидено и поробените народи кои дотогаш не подлегнувале на регрутација, а биле муслимани да служат во турската армија“. Толкување на воените реформи на овој начин е целосно депласирано. Имено, во Османлиската империја, барем во овој период, официјално, заедниците се организирале на религиозна основа, а не на етничка или јазична основа. Според муслиманското право во Османлиската империја муслиманската заедница била владеечка заедница а султанот истовремено бил и нејзин верски лидер (калиф). Оттука да се збори за поробени муслимански народи на Балканот во овој период е сосема неточно. Од друга страна воената реформа од 6 декември 1843 година, која ја спомнува Матковски, се однесува на рокот на служење на војска. Истовремено, тоа бил првиот закон кој го уредувал регрутирањето војници за новата армија, според кој секој војник служел пет години редовна војска (низам) и уште седум години во резерва (редиф).³⁰⁴ Пред донесувањето на овој закон Врховниот совет (*divân-i Hümayun*) се состанувал секоја година при што одлучувал според потребите колку регрути да се побараат од провинциите.³⁰⁵ Така, од албанските бегови регрути биле побарани уште во првата половина на 1843 година. Токму овие барања на централната власт ќе бидат една од причините за почетокот на бунтот. Поради ова, споменатата воена реформа, барем за оваа побуна, неможе да се земе како една од причините.

Што се однесува до Бекташите и нивното спомнување како една од главните причини за востанието по сè изгледа е пресилно и паушално.³⁰⁶ Имено, во изворите (конзулските извештаи) Бекташите никаде не се спомнуваат како една од причините за почетокот на востанието. Сепак тие биле дел од востанието и секако одиграле значајна улога. Прогонети од султанот, и големи противници на реформите, сосема нормално било да застанат на страната на бунтовниците против намерите на султанот. Поради тоа, може да се каже дека тие повеќе ги

³⁰⁴ А.Д.Новичев, *История Турции III : новое время, часть вторая (1839-1853)*, Ленинград 1973, стр.132.

³⁰⁵ Odile Moreau, *L'Empire Ottoman à l'âge des réformes : Les hommes et les idées du « Nouvel Ordre » militaire 1826-1914*, Paris 2007, стр.23. Функционерите задолжени за регрутирање биле придружувани и помагани од локалните првенци во собирањето војници.

³⁰⁶ Положбата на Бекташкиот ред на дервиши во империјата се влошила по ликвидирањето на јаничарскиот корпус во 1826 година, каде тие имале доминантни позиции и се спротивставиле на плановите на Султанот Махмуд II во неговата борба против јаничарскиот корпус.

поттикнувале и поддржувале востаниците, отколку самите тие да биле причина за востанието.

Истовремено, треба да се истакне дека во ова движење не само Бекташите, туку и генерално муслиманските свештеници имале силно влијание. Нивниот став во овие настани треба да се гледа низ призмата на нивниот конзервативизам и на нивното негодување на растежот и зголемувањето на правата на христијанската заедница кои произлегувале од реформите. Тоа може да се види во примерот на скопскиот муфтија заробен од страна на султанските војски. Тој бил посочен како личност која издавал фетви дека секој кој ќе убиел еден низам или ќе изгорел една црква неговото место ќе било во рајот.³⁰⁷ Што се однесува до Скопје и околината во изворите се спомнуваат неколку примери на насилство починето врз христијаните и нивните имоти, но од друга страна во истите воопшто не е забележано палење или рушење на некоја црква. Овакви постапки повеќе се присутни во настаните во Врање, каде некои извори како главна причина за почетокот на бунтот на тамошните муслимани ја наведуваат градбата на нова црква во градот.³⁰⁸ Потребно е да се истакне дека антихристијанското расположение не е главна карактеристика на ова движење. Меѓутоа, и покрај тоа, очигледно е незадоволството на муслиманската заедница против зголемените права на христијаните.

Во контекст на причините на бунтот, тие најдобро можат да се видат во барањата на востаниците кои тие ги испратиле на Портата, како и од мислењата на конзулите изнесени во нивните извештаи. Негодувањата на албанските бегови да се потчинат на реформите започнати од Селим III (1789-1807) и Махмуд II (1808-1839) биле причина за бројни побуни против намерите на султаните. Така, и намерата на новиот султан Абдул Мејид (1839-1861) да собере регрути во регионот предизвикала незадоволство кај локалните муслимански бегови. Поради тоа, тие како главно барање го истакнувале откажувањето на централната власт од собирање регрути. Втората причина која се спомнува во конзулските извештаи е прогонството на Х'фзи-паша и Абдурахман-паша. Додека овие паши управувале во

³⁰⁷ Александар Матковски, *Извештаи...*, стр.242. Според извештајот на францускиот конзул, скопскиот муфтија одиграл значајна улога во востанието; БДИМН Т.І., стр.138. Во описот на скопскиот муфтија тој е опишан како човек кој имал зелено турбе што укажува на тоа дека се работи за извесна важна личност кај бекташкиот ред на дервиши. Во истиот извештај се спомнува дека меѓу заробените бунтовници бил и еден свештеник со зелена мантија, т.е. уште еден бекташ.

³⁰⁸ Александар Матковски, „Документи од Виенската и Задарската архива за востанието на Дервиш Царе“, *ГИНИ*, год. XXI, бр.2-3. Скопје 1977 година, стр.186.

своите пашалуци регрутирањето на војници за војската речиси и да не било можно. Оттука, назначувањето на новите паши и спроведувањето на новата политика, резултирало со изразување на чувства на симпатии кон старите времиња кога со овие места управувале тетовските паши. Во изворите како поттикнувачи и помагатели на востаниците биле обвинети и членовите на семејството Х'фзи и Абдурахман и нивните наследници. Меѓу нив се наоѓале мајката на Х'фзи-паша и неговиот зет Мустафа-бег. Ако се верува на конзулските извештаи мотивот на мајката на Х'фзи-паша бил да му покажела на султанот дека без отстранетите паши тој не можел да смета на мир во овој регион.³⁰⁹ Од друга страна потребно е да се истакне дека во изворите некои членови на семејството на тетовските паши се спомнуваат и како непријатели на ова востаничко движење. Како такви се спомнати, Целадин-бег кој управувал со Тетово откако Абдурахман-паша бил отстранет, и Хусеин-паша, дедото на Х'фзи и Абдурахман, управителот на Врање. Двајцата биле изгонети од своите градови кога востаниците влегле во нивните градови. И покрај оваквата позиција централната власт немала доверба во нив и нивното дејствување.³¹⁰

Да резимираме, побарувањето редифи и отстранувањето на тетовските паши можат да се сметаат како главни причини за почетокот на бунтот. Земајќи го во предвид и делумното антихристијанско расположение, ова бунтовничко движење може да се окарактеризира како антитанзиматско, т.е. антиреформско движење. Нешто што не било непознато во овој регион. Имено речиси сите претходни бунтувања против централната власт биле насочени против реформите кои таа сакала да ги спроведе.

Според религиозната припадност на незадовлниците станува збор за востание во кое учество и поддршка дале само муслиманите. Што се однесува до учеството на христијаните, тоа единствено се спомнува во еден извештај на рускиот конзул во Битола, М.А.Хитрово од 1862 година. Според него некои од христијаните во почетокот зеле учество во востанието, но откако востаниците започнале со насилства над нив тие се повлекле.³¹¹ Сепак, во изворите христијаните повеќе се претставени како жртви на насилства починети од страна на востаниците, отколку на соучесници.

³⁰⁹ Климент Џамбазовски, ГИМНАС, Т.І, кн. 1 (1820-1848), Београд 1979 година, стр.245-246; Александар Матковски, *Извештаи...* стр.236 и 242.

³¹⁰ БДИМН, Т.І., станува збор за повеќе извештаи од 1843 и 1844 година.

³¹¹ Ристо Поплазаров, *Еден интересен документ...*, стр.213.

Што се однесува до муслиманската заедница во Скопје и нејзиниот однос кон бунтовниците единствено информации се среќаваат кај Тосков. Според него во Скопје постоела извесна поделеност. Во градот муслиманите биле поделени на две групи. Едната, која била на страна на бунтовниците, а другата лојална на султанот. Поради тоа, последниве се нашле во немилост на бунтовниците кога тие влегле во градот. Од друга страна за скопските христијани се вели дека останале настрана од случувањата.³¹²

Како главен водач на бунтот во неколку извештаи се спомнува Дервиш Царе, по кого овој бунт го добило своето име. Дервиш Царе потекнувал од селото Палчишта гостиварска нахија (оваа нахија во тој период била во рамките на тетовската каза). Изворите го определуваат како Албанец (Арнаут), кој служел на тетовските паши, и бил еден од нивните блиски луѓе. Според Тосков пред почетокот на бунтот од страна на Целадин-бег тој бил назначен за управител на Гостивар. Како и повеќето во тоа време тој бил необразован човек, а преку храброста ја зел командата во побуната против централната власт.³¹³ Покрај него во изворите и сеќавањата за овој бунт се спомнуваат и други личности кои се наведени како водачи. Меѓу нив се Батал-паша, Сулејман Толи, Емин Џамбаз, гореспомнатиот муфтија и многу други. За овие личности воопшто нема податоци за нивната општествена положба или дејствување. Најверојатно тие биле локални жители кои играле значајна улога во своите градови. Како бунтот се ширел и ги опфаќал нивните места, тие заедно со своите приврзаници се ставале под водство на Дервиш Царе.

Бунтот ги опфатил териториите управувани од страна на тетовските паши : Тетово, Гостивар, Скопје, Кичево, Крива Паланка, Куманово, Приштина, и Врање. Иако започнало во полошкиот регион (Гостивар и Тетово), тежиштето на овој бунт се префрлил во скопско, најверојатно, поради неговата значајна географска положба поволна во услови на воени дејствија.

Првите бунтувања против власта уследиле непосредно по смената на Х'фзи-паша во март 1843 година.³¹⁴ Незадоволствата продолжиле и во наредните месеци. Имено, новоназначениот мутесариф на скопскиот санџак Мехмед Васиф-паша, кога

³¹² Тосков, *op.cit.* p.419.

³¹³ Климент Џамбазовски, ГИМНАС, Т.І, кн.1, стр.245-246; Ристо Поплазаров, „Еден интересен документ за „бунтот на Дервиш Цар“, *ГИНИ*, год. XVIII, бр.1, стр.211-215; 240-249. Тосков, *op.cit.* p.419.

³¹⁴ Александар Матковски, *Документи од Виенската и Задарската архива...*, стр.172-173.

во јули побарал од скопските бегови да дадат редифи за новата војска, тој се судрил со значителен отпор. Ниту помошта од Хајредин-паша, кој бил задолжен за собирање на редифи во Румелија, не помогнало во смирувањето на бунтот. Тој заедно со Мехмед-паша после еден судир во кој загинале триесетина војници одреден период биле затворени во тврдината во Скопје. Овој првичен бунт бил смирен во почетокот на август откако Портата им ветила на локалните муслимани дека тие ќе бидат ослободени од служење војска.³¹⁵ Во насока на смирување на локалното муслиманско население, Портата го сменила и Мехмед Васиџ-паша, на чие место бил назначен Хасан-паша кој ја презел функцијата на крајот од ноември и почетокот на декември 1843 година.³¹⁶ Секако ова ветување кое им било дадено на албанските бегови било само привремена одлука додека не се подготват властите во справувањето со побунетите бегови во овие краишта.

Уште пред да бидат подготвени властите, кон крајот на 1843 година бунтот прераснал во востаничко движење. Кон крајот на ноември и почетокот на декември се спомнуваат првите акции на бунтовниците предводени од Дервиш Царе. Започнувајќи ги акциите во гостиварско веќе кон крајот на 1843 и почетокот на 1844 година бунтовниците го зазеле Тетово. Оттаму тие веднаш започнале со напади во околината на Скопје и подготовки за негово освојување. Во тоа време во градот според различни извештаи имало стационирано 800 до 1 600 регуларни војници под водство на Хасан-паша наследникот на Мехмед Васиџ-паша. Од друга страна бројот на бунтовниците кои се упатиле кон Скопје бил околу 4 000. Кога точно бунтовниците влегле во градот не е познато, но и покрај поголемата бројност тие не успеале да ја освојат скопската тврдина во која останал заробен Хасан-паша. Оваа опсадна состојба на скопското кале останала неколку месеци сè до 21 мај 1844 година. Причината поради која војските на султанот предводени од Решид-паша, сераскерот на Румелија, чекале неколку месеци за да се пресметаат со побунетите муслимани била силната зима 1843/44 година која ги отежнала подготовките за воен поход.

Решавачката битка помеѓу бунтовниците и војската на султанот командувана од Омер-паша Латас се случила кај Катланово, ноќта помеѓу 18 и 19

³¹⁵ БДИМН, Т.І., стр.116.; Александар Матковски, *Извештаи...*, стр.223.; Климент Џамбазовски, ГИМНАС, Т.І., кн.1, стр.284-285.

³¹⁶ За возврат Мехмед Васиџ-паша ја превзел функцијата на валија на солунскиот ејалет. На таа функција се задржал сè до септември 1845 година. Sinan Kuneralp, *Son dönem osmanlı erkân ve ricali (1839-1922)*, Istanbul 1999, p.37.

мај. Тешко поразени бунтовниците се повлекле кон Скопје, кое било завземено после два дена. Во текот на овие два дена се воделе постојани борби кај селата Мралино, Јурумлери, Ќојлија и Арачиново. Она што останало од поразените бунтовнички војски се упатило кон Тетово, Куманово и Врање. Откако го завзеле Скопје султанските војски продолжиле со гонење на бунтовниците во правец на Тетово, Приштина и Врање. Воените операции траеле сè до крајот на 1844 година.³¹⁷

Што се однесува до судбината на водачот на бунтот и неговото заробување постојат три различни информации. Првата, дека тој бил заробен при битката.³¹⁸ Според втората, Дервиш Царе бил заробен во конакот на скопската тврдина. Имено, Хајредин-паша, кој бил назначен на местото на Хасан-паша,³¹⁹ ги повикал албанските бегови во Скопје каде со измама откако им го одзел оружјето ги заробил и ги испратил во заточеништво во Солун. Според едни меѓу нив се наоѓал и Дервиш Царе.³²⁰ Додека пак според третиот извор Дервиш Царе се предал на властите откако во Скопје биле заробени албанските бегови.³²¹ Независно дали бил заробен или се предал на властите, во текот или после битката кај Катланово, тој преку Солун бил испратен во Истанбул во заточеништво каде и умрел. Точната година на неговата смрт не е позната, но тој се спомнува дека бил жив и следната 1845 година каде бил виден како заедно со други затвореници го поправал патот од Пера до Бујукдере.³²²

Последиците по градот и неговото население од бунтот биле повеќеслојни. Што се однесува до економските, трговијата претрпела сериозни штети во текот на овие настани кои траеле од почетокот на 1843 до средината на 1844 година. Нормализирањето на трговијата се случило во втората половина од 1844 година.³²³

³¹⁷ Александар Матковски, *Документи од Виенската и Задарската архива...*, стр.167-194 ; Александар Матковски, *Извештаи...* стр.219-262 ; Александар Матковски и П. Ангелакова, „Патувањето на двајца англичани низ Македонија во 1839, 1842 и 1844 година“, *ГИНИ*, год.XVIII, бр.1, Скопје 1974, стр.231-249. ; БДИМН, Т.І., станува збор за повеќе извештаи ; Ристо Поплазаров, „Еден интересен документ...“, стр.211-214.

³¹⁸ БДИМН, Т.І., стр.136.

³¹⁹ Според конзулските извештаи Хасан-паша бил сменет од таа позиција поради помагањето на востаниците. Во негова одбрана застанале христијаните од Скопје според кои Хасан-паша во текот на востанието се однесувал заштитнички. Хајредин-паша се задржал само неколку месеци во Скопје. Тој паднал во немилост на румелискиот валија Мехмед Саид-паша и во месец септември бил сменет од Осман-паша кој останал на функцијата валија на скопскиот ејалет до август 1845. БДИМН, Т.І., стр.149, 164. ; Sinan Kuneralp, *Son dönem...*, стр.41.

³²⁰ Александар Матковски, „Извештаи...“, стр.241.

³²¹ Александар Матковски и П. Ангелакова, „Патувањето на двајца англичани...“, стр.248-249.

³²² *Ibidem*, p.249.

³²³ БДИМН, Т.І., стр.143-144.

Политичките последици биле подалекусежни од економските. Задушувањето на востанието истовремено ставил крај и на тетовските паши и нивното политичко влијание во регионот. Иако некои од нивните наследници и по бунтот извршувале административни должности во Империјата, овој настан претставува крај на политичката и економската моќ на тетовските паши.³²⁴ Голем дел од семејството на Х'фзи-паша и неговите браќа биле отстранети од регионот, а според некои извори нивното богатство било конфискувано.

Од ова што претходеше може да заклучиме дека во случајот на Скопје хронолошката рамка на времето на ајаните оди до 1844 година и задушувањето на бунтот на Дервиш Царе. Токму оваа година може да се земе како почеток на танзиматските реформи во Скопје и околината. Со отстранувањето на наследните паши целосно била применета административната и воената реформа. Отсега во градот главната политичка моќ била сконцентрирана во рацете на валијата на скопскиот ејалет или пак на мутесарифот на скопскиот санџак. Од друга страна промената која требаше да ја зајакне Империјата преку укинување на наследните провинциски моќници (ајаните) не донела многу корист за населението, муслиманско или христијанско. Условно кажано добрите ајани биле заменети од се повеќе корумпираните чиновници испратени од Истанбул, чија подмитливост и неспособност растела рамнопропорционално со опаѓањето на државата на Осман.

Освен тоа реформите имале подеднакво големо влијание и врз развојот на заедниците посебно. Како муслиманската, така и христијанската ќе претрпат сериозни промени и рedefинирање кое ќе има сериозни последици и во односите меѓу самите нив. Како што ќе видиме понатаму од единствениот христијански милет под влијание на повеќе фактори ќе се оформат неколку заедници. Процесот кој ќе биде анализиран во следниот дел всушност започнал да се развива во времето на Али Х'фзи-паша и неговата десна рака христијанскиот првенец Хаци Трајко. Што се однесува пак до муслиманите, во поглед на политичките последици од реформите, потребно е да се истакне, наследството на албанските бегови и нивната политичка улога во регионот. Антиреформски расположени чувари на традицијата, кои во одредени настани биле поддржувани од султанот во неговите односи со европските сили, албанските бегови израснале во значен политички фактор во регионот и пошироко.

³²⁴ Таков е случајот со Рушид-бег, синот на Хусеин-паша од Врање, кој бил назначен за управител на градот после победата над востаниците во тој крај. БДИМН, Т.І., стр.148.

II. Христијанската заедница 1800-1848 г.

Од 1820 години во изворите има се повеќе информации за активностите на христијаните во градот. Додека Али Х'Фзи паша управувал со Скопје во градот започнала да се формира една група на христијански првенци кои освен со економска се стекнале и со одредена политичка моќ. Овие промени ќе имаат големо значење за развојот на христијанската заедница. Некои историчари (македонски и бугарски) овие активности дури ги сметаат и како почеток на борбата против грчките фанариотски владици.

Периодот за кој станува збор во македонската историографија најмногу се именува како „преродба“. Истовремено се среќава и именувањето „просветителство“.³²⁵ Двата термина се дефинирани како периоди на *културно-национално будење на македонскиот народ*. Според периодизацијата предложена од Блаже Ристовски „преродбата“ траела од почетокот на XIX век до формирањето на македонската држава во 1944 година. Во границите на овој период тој „преродбата“ ја дели на три основни периоди. Првиот основен период (1800-1870) е именуван како „просветно-културно и духовно раздвижување на македонскиот народ“ или „културна преродба“. Станува збор за период во кој се случувале две активности: отворање на училишта на „народен“ јазик и „борба за словенска молитва“. Останатите периоди се наречени: „национална преродба“ (1870-1903) и „политичка преродба“ (1903-1944).³²⁶

„Преродбата“ или „просветителството“ во македонската (истото важи и за бугарската) историографија е процес кој се толкува од гледна точка на историскиот развој на една современа политичка заедница. Во нашиот случај тоа е современата македонска етничка заедница. Меѓутоа, ако овој процес се гледа од друг агол тој истовремено претставува процес на раслојување на дотогаш хомогената, по повеќе критериуми, заедница - *Rum millet*.

³²⁵ За прашањето што е македонска „преродба“ во македонската историографија види кај Блаже Ристовски, *Македонската нација*, Скопје 1983, стр.163-187. Валентина Миронска-Христовска, *Просветителството во Македонија*, Скопје 2005, стр.1-76. Под овој термин Миронска-Христовска го подразбира времето во кое дејствувале повеќе личности, од Јоаким Крчовски до Григор Прличев.

³²⁶ Францускиот историчар Бернар Лори во својот труд *La ville balkanissime, Bitola 1800-1918*, историскиот развој на христијанската заедница во Битола кој соодветствува на „преродбата“ попрецизно го дели на пет периода: славизам (1800-1860), протобугаризам (1860-1870), егзархизам (1870-1898), бугаризам (1894-1913) и протомакедонизам (1903-1913). Види, Bernard Lory, op.cit.p.206-209.

Според тоа политичката дисолуција на втората по број заедница во Скопје може да се подели на следниве три главни периоди:

- Рум милет (1800-1848);
- Почеток на формирање на политичко-конфесионални групи во рамките на Рум милетот (1848-1870);
- Егзархисти наспроти патријаршисти (1870-1912).

Понатаму, во овој и во следната глава ќе видиме дека во рамките на овие основни, постојат повеќе подпериоди во кои се појавиле повеќе политички, протонационални и национални движења. Во овој дел најпрвин ќе биде анализирана политичката историја на христијаните до 1870 година, односно до основањето на Егзархијата и доаѓањето на првиот скопски егзархиски владика.

1. Структура на христијанската заедница – *Rum milleti*

Се до средината на XIX век православните христијани во Скопје претставувале една хомогена религиозна група. Главната опозиција односно *Другиот* се градел врз основа на односот христијанин/муслиманин. Единствената поделба која постоела во рамките на оваа заедница била на лингвистички и социопрофесионален план. Така, во Скопје во рамките на Рум милетот главно постоеле две лингвистички групи. Едната, мнозинската, која во своите домови говорела словенски. Додека втората во своите домови говорела грчки. Меѓутоа и оваа поделба е дискутабилна. Имено, многу е тешко да се направи разлика меѓу гркофонското и словенофонското христијанско население. Бидејќи оние кои говореле грчки јазик словенскиот јазик не им бил непознат и обратно. Секако зборувањето повеќе јазици важи за она население кое припаѓало на побогатиот слој на занаетчи и на трговците. Исто така, треба да се додаде дека бројот на гркофонското население било многу помалубројно во однос на словенофонското. Во првата група, гркофонската, припаѓале дел од градските првенци школувани на грчки и новодојденото влашко население од Битола, односно југоисточна Албанија. Останатите, мнозинството, припаѓале на словенофонското население.

Христијанското население на локално ниво своите права и обврски ги остварувало преку црковните општини кои дејствувале во рамките на црквата. Главниот водач - *millet başı* на црковната општина, односно на целата христијанска заедница, бил владиката. Тој се грижел за доброто на заедницата, за сите нејзини проблеми и потреби. Една од главните негови задачи била да го застапува својот народ пред османлиските власти и, од 1840-те години, да учествува во работата на новоформираните совети. Од друга страна припадниците на христијанската заедница биле должни да плаќаат на својата црква данок, во изворите често именуван како владичина или венчило, кој во средината на XIX век изнесувал 6 гроша на едно семејство.

До 1766 година скопската црковна општина и скопската епархија биле под јурисдикција на Пеќската патријаршија. Од таа година епархијата преминала под јурисдикција на Цариградската патријаршија. Имињата на скопските владици и нивното дејствување од крајот на XVIII век до формирањето на Егзархијата ги наоѓаме кај неколку автори од почетокот на XX век (Снегаров, Натанаил Кучевишки и Јован Хаџи Васиљевиќ).³²⁷ Тоа биле:

Захариј	(1775-1799)
Антим	(1799-1819 или 1820)
Јоасаф	(1820-1823)
Ананиј	(1823-1828)
Неофит	(1828-1831)
Генадиј	(1831-1832)
Гаврил	(1833-1843)
Јоаким	(1843-1868)

Во изворите се спомнуваат и неколку викарни епископи на скопските владици: Евгениј, Софрониј и Филимон. Евгениј бил викарен епископ на Антим, Софрониј на Гаврил, а Филимон на Јоаким.³²⁸ При крајот на неговото владикување во Скопје тој имал уште еден викарен епископ, чија резиденција била во Врање.

³²⁷ Иван СнѢгаровъ, *Скопската епархија*, София 1939, стр.122; Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр.483-491; Ангел Станков, „Жизнеописание Митрополита Охридско-Пловдивскаго Натанаила“, *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, кн.XXV, София 1909 □□□□□□, стр.1-6; Васил Кънчов, *op.cit.* p.130-137

³²⁸ Климент Цамбазовски, ГИМНАС, т.I, кн.I, (1820-1848), стр.266, 421-422. Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр.656.

Тоа бил Пајсиј. Овој пак во 1868 година во скопската митрополија ќе го замени починатиот Јоаким. По потекло сите владици биле Грци, а само тројца од нив знаеле словенски. Тоа биле Ананиј, Гаврил и Јоаким. Останатите говореле исклучиво грчки.³²⁹

Што се однесува до титулирањето, владиката Ананиј е првиот кој во изворите се спомнува како Митрополит скопски и егзарх на Долна Мизија. Од тогаш скопските владици, пред се Гаврил и Јоаким, во својата титуларизација се потпишуваат и како егзарси на Долна Мизија.³³⁰ По сè изгледа промените во јурisdикцијата донеле и промени во титулирањето, кое во овој период имало јасна географска конотација. Географска претстава која го отсликува античкиот и византиски светоглед на Цариградската патријаршија. Слична промена настанала и во Пелагониската митрополија. Пелагониските митрополити до 1845 година дотогашното титулирање „Егзарх на цела горна Бугарија“ го замениле со „Егзарх на цела горна Македонија“, политички понеутрален термин во време кога придавката бугарски добива нови значења.³³¹

Многу малку пишани документи постојат за скопските владици до доаѓањето на Јоаким. Особено малку познавања имаме за дејноста на владиците до доаѓањето на Гаврил. Секој владика околу себе имал и помошници. Еден дел од нив по потекло бил од соседните кази. Меѓутоа, имало и такви кои доаѓале и од подалечни градови од европските територии на Османлиската империја. Најчесто помошниците биле неговиот граматик и други свештени лица кои слугувале, односно помагале во службата и работата на владиката. Знаеме дека во 1845/46 година при Јоаким слугувале уште осум свештени лица. По двајца биле дојдени од Серес и Тетово и по еден од Истанбул, Јанина, Солун и Трново.³³² Според потеклото повеќето од нив биле Грци. Останатото, пониското, свештенство во епархијата и градот било главно словенско. Игумените, протосингелите, икономите и други во најголем дел потекнувале од Скопје или соседните градови и села.

³²⁹ Според Ами Буе Митрополитот Гаврил говорел само грчки и турски, а Хаџи Васиљевиќ тврди дека познавал и малку словенски. За Ами Буе види, Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци (1827-1849)*, стр.218. За Хаџи Васиљевиќ види, Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопје...*, стр.488

³³⁰ Ibidem, p.486; ГИМНАС, т.II, кн.II (1864-1868), стр.97. Јоаким се потпишувал со титулата „Архиепископ скопски и Митрополит долномизијски“.

³³¹ Bernard Lory, op.cit.p.143. Според Лори, промената била направена со цел дотогаш историскиот термин „Бугарија“ кој почнал да добива политичка конотација да биде заменет со тогаш понеутралниот термин Македонија.

³³² ТДИМ, пописи од XIX век, кн.II, стр.117-118

Првиот скопски владика по укинувањето на Пеќкската патријаршија бил Антим. Во 1775 година тој поднел оставка поради, како што изјавил самиот, старост и болест.³³³ Неговиот наследник Захариј бил архијакон на скопската митрополија во времето на Антим II. Во негово време (1785 година) била обновена зградата на митрополијата во Скопје во Пајко маало.³³⁴ Захариј во 1799 година бил префрлен во Несебар.³³⁵ Него го наследил Антим во чие време (1816 година) бил обновен шишевскиот манастир Св. Никола.³³⁶ Тој претходно бил Костурски владика. Тој е првиот владика од укинувањето на Пеќката патријаршија кој се обвинува за злоупотреба на положбата, односно дека не ги почитувал каноните и го оптеретувал населението, црквите и манастирите со даноци.³³⁷ Истовремено, во кодексите на Цариградската патријаршија се спомнува дека Антим бил во судир со дебарскиот владика околу надлежноста над неколку села во гостиварската нахија.³³⁸ Територијален спор со Дебарскиот владика имал и наследникот на Антим, владиката Јосаф. Во Скопје останал три години до неговата смрт во 1823 година. Кај населението останале сеќавања дека бил познат и како Арапин бег.³³⁹ Претходно тој бил Пловдивски митрополит каде бил отстранет по заповед на султанот Махмуд II.

Ананиј е првиот владика кој бил жртва на моќта на Хаџи Трајко, т.е. моќта на растечкиот граѓански слој. Исто така жалби на Ананиј упатувало и населението. Тие го обвинувале за неговата нечесност и склоност кон пороци. Поради тоа населението барало да биде поставен нов „чесен и непорочен“ владика.³⁴⁰ Поради неговото однесување незадоволство постоело и во Цариградската патријаршија. Имено, тој не ги подмирувал редовно своите даночни обврски. Така, на 9 јули 1828 година Ананиј дал оставка на местото скопски митрополит. Во април следната година (1830) бил назначен за рашко-призренски митрополит.³⁴¹

³³³ Иван Снџгаровъ, *op.cit.* p. 163. Според кодексите на Цариградската патријаршија.

³³⁴ Јован Хаџи Васиљевић, *Скопје...*, стр. 484.

³³⁵ Иван Снџгаровъ, *op.cit.* p. 164-165. Според кодексите на Цариградската патријаршија.

³³⁶ Шишевскиот манастир Св. Никола бил запален во 1844 година од страна на една група на бунтовници од бунтот на Дервиш Царе.

³³⁷ Според неговиот современик Хрисант. Види кај Иван Снџгаровъ, *op.cit.* p. 43.

³³⁸ Иван Снџгаровъ, *op.cit.* p. 170-171. Според кодексите на Цариградската патријаршија.

³³⁹ Јован Хаџи Васиљевић, *Скопје...*, стр. 486.

³⁴⁰ Според Снегаров скопското население се оплакувало во Цариград поради недостојното однесување на Ананиј и барало тој да биде отстранет и заменет со друг „чесен и непорочен“ архиепископ. Иван Снџгаровъ, *op.cit.* p. 63.

³⁴¹ *Жизнеописание...*, стр. 5; Иван Снџгаровъ, *op.cit.* p. 63-64.

Слично однесување имал и Неофит, поточно Неофит Караманли. Натанаил Кучевишки го опишал како чорбација: „и по народност, и по јазик, и по карактер чорбација“. Починал кон крајот на 1830 или во јануари 1831 година, најверојатно додека престојувал во Тетово.³⁴² На негово место во јануари 1831 година бил поставен Генadiј. Тој како скопски владика се задржал до јули следната година. Според Снегаров причината за неговата смена најверојатно била незадоволството кај скопските управители.³⁴³ Слично тврдење има и Натанаил Кучевишки. Според него, причината лежела во судирот меѓу кучевишките чорбации и Генadiј во врска со надлештвото на селскиот манастир Св. Архангел.³⁴⁴ Најверојатно, Хаџи Трајко застапувајќи го населението, издејствувал кај Х'фзи-паша тој да биде изгонет, односно заменет со друг владика.

Односите меѓу владиката и скопските првенци се стабилизираше со доаѓањето на Владиката Гаврил. Според различни сеќавања на локалното население тој потекнувал од Смирна (Измир) или од Ксанти.³⁴⁵ После Ананиј, Гаврил бил вториот владика кој знаел малку словенски. Во негово време била изградена црквата Св. Богородица, за која ќе стане збор подолу. Според Снегаров тој во новоизградената црква служел на грчки и на црковнословенски јазик.³⁴⁶ Исто така, неговото име се спомнува и меѓу спонзорите за печатењето на „Утешение грешним“ на Пејчиновиќ. Во предговорот од делото, Пејчиновиќ напишал: „Митрополит скопскиј господин наш кир Гаврил, он рече: „Ја ќе поможем со благослов и ќе дадем 50 гроша“.³⁴⁷ Починал во 1843 година и бил погребан во дворот на црквата Св. Богородица.

На местото на Гаврил бил назначен владиката Јоаким. Тој, најверојатно, бил роден околу 1800 година.³⁴⁸ До неговото назначување за владика бил приемник на Гаврил. Времето на Јоаким е значаен период во развојот на христијанската заедница. Засилувањето на една политичко-конфесионална група ќе го одбележи

³⁴² Иван СнѢгаровъ, *op.cit.* p.168. Според кодексите на Цариградската патријаршија. Натанаил Кучевишки тврди дека Неофит починал кон крајот на 1830 година. Види *Жизнеописание...*, стр.6

³⁴³ Иван СнѢгаровъ, *op.cit.* p.71.

³⁴⁴ *Жизнеописание...*, стр.5.

³⁴⁵ Јован Хаџи Васиљевић, *Скопје...*, стр.488.

³⁴⁶ Иван СнѢгаровъ, *op.cit.* p.73.

³⁴⁷ Кирил Пејчиновиќ: *Собрани текстови*, приредил Блаже Конески, Скопје 1974, стр.85.

³⁴⁸ ТДИМ, пописи од XIX век, кн.II, стр.117. Според податоците во дефтерот за цизие на поединци и раја дојденци во Скопје, скопскиот митрополит погрешно е впишан со името Јанаки. Според записот тој бил опишан како човек „со висок раст и проседа брада Јанаки син на Ѓорѓи, 45 години“. Неговото цизие припаѓало на највисоката категорија.

неговото владикување со скопската епархија. Овој процес во времето на Пајсиј (1868-1892) резултирал со отцепување на „Бугарите“. Тој, како и неговиот претходник, ја задржал праксата во црквата да се служи и на словенски. На местото скопски владика останал се до неговата смрт на 25 февруари 1868 година.

До сега можевме да видиме дека последните двајца владици дозволувале, а Јоаким дури и служел на црковнословенски во црквата. Исто така, видовме дека владиката Гаврил се спомнува како спонзор на печатењето на *Утешение грешним* на Пејчиновиќ. Понатаму ќе видиме дека црковнословенскиот јазик бил подеднакво, ако не и повеќе, застапен во црквата и особено во манастирите околу Скопје. Исто така видовме дека според расположливите извори, причините за отстранување на владиците биле поради нивните финансиски злоупотреби и неканонско однесување. До 1850-те години воопшто не се забележува судир меѓу локалното население и градските првенци со фанариотските владици поради употребата на црковнословенскиот јазик во црквата или поради намерите, како што понекогаш се истакнува, да се погрчат словените.

Коџабашии/Чорбашии

Втор значаен претставник или водач на *Rum millet*-от се градските првенци односно коџабашииите или чорбашииите (kocabaşı, çorbacı). Секое село или маало имало свој коџабашиија, а во градовите постоел еден главен коџабашиија (baş kocabaşı). Нивната должност, како и на владиката, била да ги собира даноците и генерално да го застапува христијанското население пред претставниците на османлиската власт. Освен собирањето на даноци коџабашиијата, како и ајаните, извршувал и други должности. Со текот на времето тие полека прераснувале во локални политички актери.³⁴⁹ Некои од нив (на пример Хаџи Трајко) станале толку моќни што можеле да влијаат на смена на владиците. Така, како што видовме, Ананиј и Генадиј биле жртви на зголемената политичка моќ на Хаџи Трајко и другите коџабашиии.³⁵⁰ Како ајаните, така и коџабашииите својот углед и лидерство го граделе преку финансирање на изградба на религиозни објекти - цркви, финансирање на училишта и слично. Освен Хаџи Трајко до крајот на 1850-те

³⁴⁹ Ali Yaşcıoğlu, op.cit.p.40-44.

³⁵⁰ *Жизнеописание...*, стр.5.

години други познати скопски коцабашии биле Зафир Малев, синовите на Хаџи Трајко (Никола и Коста), браќата Хаџи К. Попович и др.

Борци против патријаршијата или нејзини лојални верници?

Најпознат скопски коцабашија од првата половина на XIX век е Хаџи Трајко. За неговото потекло постојат два податока. Првиот дека потекнува од Река (дебарско) поради што бил нарекуван и како Трајко Рекали (од Река).³⁵¹ Вториот, поверојатен податок, вели дека неговиот татко Хаџи Дојчин во втората половина на XVIII век од селото Патишка Река се населил во Скопје. Хаџи Трајко се родил околу 1780 година. Главно, тој се занимавала со трговија. Одржувал трговски врски со Србија, Босна и други делови од Османлиската империја. Исто така, тој е познат и како хазнатар или дефтердар на скопскиот назир Али Х'фзи-паша. Како што видовме во претходниот дел позицијата главен коцабашија Хаџи Трајко ја држел се до крајот на Х'фзи-паша, кога во 1842 година заедно со него бил задржан во Истанбул. Таму Хаџи Трајко останал речиси две години. Набргу по неговото враќање во Скопје починал и бил погребан во дворот на црквата Св.Богородица.³⁵²

Политичкото дејствување на Хаџи Трајко и други градски коцабашии од овој период, најчесто се толкува како почеток на борбата против грчките владици, односно почеток на „преродбата“.³⁵³ Главно, „преродбата“ на словенското христијанско население подразбира и борба за отцепување од Цариградската патријаршија уште во нејзината почетна фаза. Во примерот на Хаџи Трајко, ова толкување главно е засновано на сеќавањата на Натанаил Кучевишки и на локалното население кои најмногу ги пренесува, односно толкува, Јован Хаџи Васиљевиќ и помалку Васил К'нчов. Кај последните двајца особено е приметливо

³⁵¹ Тосков, op.cit.p.415.; Васил К'нчов, op.cit.p.130-131; Иван Снџгаровъ, op.cit.p.60. За реканското потекло на Хаџи Трајко тврдат единствено бугарските учени луѓе од крајот на XIX и почетокот на XX век. По сè изгледа дека именувањето кое Натанаил Кучевишки го дава за Хаџи Трајко, како Рекали (Рякали) е препишано од останатите бугарски автори...

³⁵² Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопски Хаџи Трајко*, Скопје 1933, стр.20. Најмногу податоци за животот и дејствувањето на Хаџи Трајко наоѓаме во оваа статија на Јован Хаџи Васиљевиќ. Помалку информации можат да се најдат и кај Васил К'нчов и автобиографските белешки на Натанаил Кучевишки. Во многу негови трудови Јован Хаџи Васиљевиќ спомнува дека информациите ги собирал од 1890 години од постари луѓе во Скопје. Најверојатно и податоците за Хаџи Трајко се собрани на ист начин.

³⁵³ Во македонската историографија види на пример: Алескандар Трајановски, *Црковно-училишните општини во Македонија*, Скопје 1988, стр.61, 86, 101, 123, 150-151. Кај бугарската историографија види на пример, кај Зина Маркова, *Бугарското црковно-национално движење до кримската војна*, Софија 1976, стр.77 и 97-100.

толкувањето каде секое дејствување на локалното население или на коџабашите/чорбаџите против владиците се смета за бугарско или српско во национална смисла. Одредени бугарски историчари сè уште го сметаат Хаџи Трајко за личност чие дејствување било насочено кон еманципација на „бугарското“ население од грчката црква. Од друга страна, одредени македонски историчари пак му ја доделуваат истата улога со разлика што именувањето „бугарско“ е заменета со „македонско“ население.

Меѓутоа, кој бил всушност Хаџи Трајко? Кој е профилот на еден градски коџабашија во овој период? Дали тој навистина се борел против фанариотските владици или пак бил верен приврзаник на црквата, односно Цариградската патријаршија?

Хаџи Трајко најверојатно, како и сите негови современици, се образувал на грчки во Скопје. Од едно писмо кое тој го испратил до извесен Хаџи Брзак во Србија знаеме дека својата кореспонденција, или барем еден нејзин дел, ја водел на грчки јазик.³⁵⁴ Половина век по неговата смрт Јован Хаџи Васиљевиќ забележал: „долго после Хаџи Трајковата смрт, во куќата на неговите синови се говорело и грчки“.³⁵⁵ Српскиот историчар и етнолог го сметал Хаџи Трајко за полугрк или гркофил. Неговиот син Коста (Костаки) Хаџи Трајков, како што ќе видиме понатаму, во 1860 година станал меѓу главните водачи на „грчката“ партија во Скопје. Сепак, треба да се спомне дека Хаџи Трајко бил личност на која словенскиот јазик не му бил туѓ. Неговото име се наоѓа во списокот на претплатници на книгата *Служение еврејско* од монахот Неофит испечатена во печатницата на Теодосија Синаитски во Солун во 1839 година.³⁵⁶ За да се разбере подобро времето треба да се спомне дека во истиот период на грчки јазик сè уште пишувале и самите носители на „преродбата“ (на пример Димитар Миладинов, Григор Прличев), кај кои идејата за славизмот била во фаза на раѓање. Освен тоа, грчкиот јазик сè уште важел за јазик на високата култура и јазик со кој се водела целата трговија.

Неговото спротивставување против фанариотските владици кај историчарите му обезбедило место меѓу првите преродбеници. Како што веќе

³⁵⁴ ГИМНАС, Т.І, кн.І, (1820-1848), стр.79.

³⁵⁵ Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопски Хаџи Трајко*, стр.18-19.

³⁵⁶ Монах Неофит, *Служение Еврејско*, Солун 1839. Овој антисемитски памфлет бил испечатен во печатницата на Теодосиј Синаитски во Солун. Најголем дел од купувачите на оваа книга се од Велес. Останатите се главно од северниот дел на Македонија, Косово и денешна јужна Србија.

видовме, од секавањата на Натанаил Кучевишки, знаеме дека Ананиј и Генадиј биле сменети поради влијанието на Хаџи Трајко. Првиот поради, како што се вели, некои „неудоволствија со вилаетскиот чорбација“, додека вториот поради судирот со кучевишките селани околу имотот на манастирот св. Архангел.³⁵⁷ Натанаил ја припишува на Хаџи Трајко и желбата во Скопје да биде назначен за нов митрополит тамошниот свештеник Димитар поп Икономов (кај Натанаил запишан како *Димитрий*). Последново тврдење е мошне тешко да се потврди. И покрај тоа што Хаџи Трајко бил во судир дури со двајца митрополити, сепак, на ниту едно место, во секавањата на Натанаил или пак во кодексите на скопските владици приложени кај Снегаров, како причини за судирот не се спомнува „националното“ прашање, ниту пак некое движење насочено против Цариградската патријаршија во контекст на процесот на еманципација на словенското христијанско население. Напротив, се истакнува прашањето за злоупотребата на должностите (фискални прашања), недолично и неканонско однесување. На крајот, би сакал да додадам дека добрите односи на Хаџи Трајко со владиката Гаврил, кој дошол на местото на Генадиј, всушност укажуваат на почитување на светата црква, а не на борба против неа.

Можеби дејствувањето на Хаџи Трајко во овие настани треба повеќе да се гледа низ призмата на главен коџабашија и значаен трговец. Силната политичка и економска моќ која ја стекнал во тој период се одразила и на неговите односи со владиците. Како главен коџобашија, меѓудругото, тој имал одговорност и да ги застапува интересите и барањата на припадниците на христијанската заедница, како на пример кучевишките селани, со што тој ја оддржувал својата моќ и углед. Оттука, сметам дека, од една страна, тој можеби ја помагал словенската писменост, меѓутоа, од друга страна, неговиот допринос во еманципацијата на словенското христијанско население не подразбира и борба против Цариградската патријаршија и нејзините владици, барем во случајот на Скопје.

Градежни активности: изградбата на црквата Св.Богородица

Зголемената економска моќ и реформите во Османлиската империја им овозможила на христијаните да започнат со обнова на црквите и манастирите и

³⁵⁷ *Жизнеописание...*, стр.5.

изградба на нови. Во почетокот на XIX век во Скопје христијаните (не повеќе од 3 000 луѓе) своите религиозни потреби можеле да ги остварат во двете мали градски цркви. Тоа биле Св. Спас и Св. Димитрија. Последнава до изградбата на Св. Богородица (1835) била катедрална црква. Денешниот нејзин изглед е добиен по обновата од 1888 и 1894 година. Црквата Св. Спас е најстарата градска црква. Поради оштетувањата, најверојатно пожарот од 1689 и 1780 година, во 1828 година христијанската заедница ја поправила оштетената црква. Тоа бил првиот поголем потфат на христијаните во градот за обнова на еден од нивните црковни објекти. Меѓутоа, најголемиот потфат била изградбата на црквата Св.Богородица.

Во мај 1835 година во Скопје била осветена црквата Св. Богородица. Над порталот од влезот на црквата стоел натпис во кој се велело дека, во месец мај 1835 година се обновил светиот храм во чест на Богородица. Кога храмот бил завршен тој бил еден од најголемите објекти во Скопје (30,5 x 17 m).³⁵⁸ За изградбата и се она што се случувало околу неа располагаме со секундарни извори кои потекнуваат од крајот на XIX и почетокот на XX-от век.

Како за многу објекти во Скопје, така и за црквата Св. Богородица постојат легенди и сеќавања за начинот и времетраењето на нејзината изградба. Во случајот на оваа црква авторите од крајот на XIX и почетокот на XX век забележале два наратива. Првиот наратив со мали разлики го пренесуваат повеќе автори од крајот на XIX и почетокот на XX век. Според него, кога христијаните наумиле да градат црква тие пуштиле глас дека на тоа место некогаш имало стара црква. Но, поради негодувањето на локалното муслиманско население, скопскиот управител Х'фзи-паша се согласил да даде одобрение само доколку на тоа место се докаже дека навистина имало стара црква. Поради ова, христијаните тајно ноќта однеле градежен материјал од црквата Св.Спас како и една икона на Св.Богородица. Кога другиот ден луѓето на пашата излегле да се уверат дали некогаш таму имало црква, тие ги нашле подметнатите остатоци од претходната ноќ според кој тоа место порано имало црква. Така, и покрај тоа што муслиманите продолжиле да се бунат против изградбата, речиси сите христијани се собрале и почнале заедно да ја градат црквата. Со поддршката која христијаните ја добиле од Х'фзи-паша, тие можеле да

³⁵⁸ Мирко Ф. Јовановиќ, „Православна саборна црква свете Богородице у Скопљу (архитектура – декорација – иконографија)“, во *Споменица српско-православног саборног храма свете Богородице у Скопљу 1835-1935*. Скопје 1935, стр.342.

ја завршат изградбата во 1835 година.³⁵⁹ Вториот наратив во многу делвои се разликува од првиот. По кажувањето на некој си скопјанец Хади Коста, овој наратив се зачувал кај старите зографски семејства во Скопје. Според тоа секавање, црквата почнала да се гради уште во почетокот на XIX-от век (пред српското востание од 1804 година), па била продолжена во 1809 година. Во таа година била стопирана изградбата поради пречките кои ги правеле скопските бегови. Поради тоа околу десет години се чекало на одобрение од Цариград после што се продолжило со работа и во 1835 година црквата била осветена.³⁶⁰

И покрај карактерот на наративите, тие секако даваат одредена слика на тоа што се случувало со и околу градењето на црквата. Оттука, во овие урбани приказни можат да се издвојат неколку елементи за анализирање. Некои од нив се присутни и во двата наратива. Така, заедничко е времетраењето на градењето и незадоволството на муслиманското население, додека во првиот наратив дополнително се зборува за градежниот материјал, помошта на Х'фзи-паша на христијанските првенци и постоењето на стара црква. Иако овие два наратива со текот на времето добиле карактеристики на легенди од следната анализа ќе видиме дека всушност голем дел од тие настани во одредена форма навистина се случиле.

Најпрвин, треба да се анализира делот во кој се објаснува начинот на кој христијаните ја добиле дозволата за изградба на црквата. Имено изградбата на цркви и манастири во Османлиската империја било определено преку Ханафитската религиозно-правна школа. Според оваа школа градењето било

³⁵⁹ Јован Хади Васиљевиќ, *Скопје...* стр.144-145; Васил К'нчов, *op.cit.* p.133. Наративот на оваа легенда кај овие двајца автори (Васиљевиќ и К'нчов) се разликува во неколку работи. Поголема разлика се приметувa во времетраењето на градбата. Според К'нчов црквата започнала да се гради во 1834 година кога се добило одобрение за градба, додека Хади Васиљевиќ воопшто не спомнува во која година започнала градбата. Тој единствено наведува дека таа била завршена во 1835 година.

³⁶⁰ Миленко С. Филиповиќ, „Неимари цркве Св. Богородице у Скопљу“ во *Споменица српско-православног саборног храма свете Богородице у Скопљу 1835-1935*. Скопје 1935, стр.303. Не може да бидеме сигурни дали Филиповиќ или пак Хади Коста, кој го пренел секавањето на зографските семејства, ги внесол сите моменти од ова секавање. Можеби Филиповиќ сакал да ги издвои деловите кои нему повеќе му биле вистинити, а можните моменти на урбана приказна да ги изоставил? Во македонската историографија некои историчари кои пишувале околу времетраењето и годината на изградба, секогаш како година на почеток на градењето ја даваат 1834. Александар Трајановски во својата статија за црквата Света Богородица без да го наведе изворот вели дека „забрзано и со најголем ентузијазам се градела во текот на 1834 и во почетокот на наредната година“, а одобрението „султански ферман за доизградба“ се добил во 1835 година. Оваков опис на начинот и времето на градбата не е наведен ниту кај Васиљевиќ ниту кај К'нчов. Види: Александар Трајановски, „Скопската катедрална црква „Света Богородица“ (1835-1944)“, *15 години Православен Богословски Факултет Скопје 1977-1992*, Скопје 1992, стр.85-93., како и во статијата „Комунално-градежни дејности на скопската црковно-училишна општина во XIX и почетокот на XX век“, *Зборник*, нова серија, бр.1-2, Историја, Скопје 1993, стр.89-99; За градбата на црквата Св.Богородица пишувал и Александар Матковски, „Црковно просветните борби во Скопје во XIX век“, *Просветно дело VII/7-8*, Скопје 1951, стр.198-210

дозволено под одредени услови. Еден од нив бил да се докаже дека на местото предвидено за изградба постоела црква во времето на освојувањето и дека градот бил освоен откако бил склучен договор со освојувачите, односно бил мирно предаден. Исто така било потребно да се најде и праведен муслимански сведок кој ќе ја потврдел таа состојба. Исто така до дозвола за изградба на црква се доаѓало и преку подмитување на властите.³⁶¹

Преку оваа пракса може да се разберат деловите од наративот кои говорат за тоа дека предвидената локација за градба била старо црквиште и потврдата која луѓето на Х'фзи-паша ја дале. Поради тоа овие моменти од наративот не треба да се отфрлат. Изјавата на христијаните дека местото било црквиште и потврдата која ја дале луѓето на Х'фзи-паша биле искористени да се најде дупка во законот како би се изградила црквата.

За да се разбере општествено-политичкиот контекст во кој се градела црквата, треба да се напомене дека сè до воведувањето на танзиматските реформи градењето на нови цркви било многу тешко, а понекогаш и речиси невозможно. Единствено, со неколку исклучоци, било дозволувано обнова и поправање на стари цркви и манастири. И покрај овие услови постојат неколку примери на изградба на нови цркви уште од почетокот на XIX-от век (Св. Пантелејмон во Велес 1816 година; манастирската црква Св. Богородица во Лешочкиот манастир 1817 година). Со воведувањето на танзиматот како и по потпишувањето на Одринскиот мировен договор (1829), со кој Цариградската патријаршија добила повеќе права во поглед на градење на нови цркви, во триесетите години од XIX век речиси насекаде во империјата започнале да се градат нови цркви. Речиси секој град добил нова црква, а многу стари биле поправани или проширувани.

Што се однесува до времетраењето на градбата според легендата црквата била изградена за многу краток период од една година, додека според другиот наратив градењето траело околу три децении. Во Османлиската империја во овој период се среќаваат и двата примера. На брза и на долготрајна изградба. Така, црквите во селото Лазарополе (Св. Ѓорѓија), во селото Ново Село – Штип (Успение на Св. Богородица), и други биле градени со прекини од неколку години до

³⁶¹ Посица Градева, *Rumeli under the Ottomans, 15th – 18th centuries: institutions and communities*, Istanbul 2004, стр.355-357 Подмитувањето како причина да се добие дозвола за изградба на црква е доста присутно во наративите за многу цркви во Македонија.

неколку децении.³⁶² Наспроти овие примери, битолската црква Св. Димитрија била изградена за многу краток период од само 4 месеци.³⁶³

Втор заеднички елемент е противењето на локалното муслиманско население и беговите. И во двата наратива негодувањето на муслиманите било причина да се стопира изградбата. Единствената разлика е што во првиот се вели дека, и покрај добиената дозвола за изградба муслиманското население се противело, додека според вториот пречките постоеле се додека не се добила султанската дозвола за изградба на црквата. Овој вид на реакции од страна на муслиманското население се речиси насекаде присутни. Како доминатна заедница во изразито религиозно општество, градењето на христијански храм би можел да биде сметан како провокација и загрозување на нивната позиција на владеечка заедница. И покрај добивањето на одредени слободи во поглед на религиозниот живот, овој вид на реакции од страна на муслиманското население постоело речиси до крајот на османлиската доминација. Таков е примерот со обидот на католичката заедница во 1896 година да користат своно во својата црква. Дури по реакцијата на австронунгарскиот конзул во Скопје и амбасадорот во Истанбул помогнало, од таа година, католиците да добијат право на користење на црковно своно. Уште еден пример е обидот да се изгради камбанарија во рамките на црквата Св. Димитрија. Кога почнала да се гради (1908 година) таа не смеела да ја надмине висината на кубето на црквата.³⁶⁴

Останатите моменти кои се среќаваат само кај наративот пренесен од Васиљевиќ и К'нчов зборуваат како што е спомнато погоре за градежниот материјал и помошта која ја дале Хаџи Трајко и Х'фзи паша. Што се однесува до градежниот материјал, во легендата се вели дека тој бил носен од дворот на црквата Св. Спас каде имало стара граѓа. Праксата на носење на градежен материјал од други објекти е посведочена во Скопје. Кај неколку објекти (Куршумли ан, Камени мост, водоводот и др.) изградени во класичниот период бил користен градежен материјал од разурнатите или полуразурнати објекти. Таков е случајот и со Св. Богородица. Имено, при изградбата на црквата биле користени и

³⁶² Александар Трајановски, „Црковното градителство во Македонија во XIX век“, *ГИНИ*, год.43, бр.1, стр.79-92 ; Миленко С. Филиповиќ, *op.cit.*p.304

³⁶³ Bernard Lory, *op.cit.*p.156

³⁶⁴ Јован Хаџи Васиљевиќ, „Скопска епархија“, *Споменица...*, стр.243-244.

неколку надгробни плочи како градежен материјал.³⁶⁵ Овие надгробни плочи можеле да бидат донесени од двориштата на двете цркви кои тогаш постоеле во Скопје, Св. Димитрија или Св. Спас. Секако, најголем дел од градежниот материјал (камен) бил донесен од околината на Скопје.³⁶⁶

Како помагатели во градењето на прво место се спомнуваат Хаџи Трајко и митрополитот Гаврил, како и тогашниот скопски паша Али Х'фзи. Покрај нив се спомнува дека помош дале и други скопски трговци. Според кажувањето, Хаџи Трајко го дал местото за градба, како и поголемиот дел од финансиската помош, а митрополитот Гаврил се заложил во Истанбул да се добие дозвола. Додека пак улогата која ја имал Х'фзи-паша според овој наратив е смирувањето на незадоволното муслиманско население со што било овозможено црквата да биде изградена. Како што стана збор погоре, за Х'фзи-паша се поврзуваат многу обнови на цркви и манастири. Како помагател на изградба на христијански храм Х'фзи-паша заедно со своите браќа и неговиот татко е спомнат и од Кирил Пејчиновиќ како заслужни за обновата на Лешочкиот манастир во 1818 година.³⁶⁷ Покрај главните помагатели на црквата истовремено се спомнува дека целокупното христијанско население заедно и сложено помагало и работело на изградбата. Не само кај Св.Богородица, туку и во изградбата на други цркви се среќаваат овакви примери каде целокупното христијанско население сложено работело и помагало во изградбите на црквите. Легендите поврзани со изградбата на цркви, кои потекнуваат од XIX век се создале во период во кој доминантна заедница е муслиманската и кога православното христијанско население е поделено на две силно непријателски спротивставени црковни заедници, егзархисти и патријаршисти. Оттука, може ли да се претпостави дека овие легенди, во себе содржат и пораки кон христијанското население за заедништво и сложеност?

Како привремен заклучок може да претпоставиме дека градењето на црквата, без оглед на нејзиниот почеток, се одвивала во две фази. Тие биле последица на незадоволството на муслиманите поради што изградбата била

³⁶⁵ Миливој Павловиќ, „Надгробни запис о Хаџи-Максиму у скопској цркви Свете Богородице“, *Споменица...*, стр.315-328.

³⁶⁶ Мирко Ф. Јовановиќ, *op.cit.* p. 341

³⁶⁷ Кирил Пејчиновиќ, *Собрани текстови...*, стр.76; Харалампие Поленаковиќ, „Кирил Тетоец Пејчиновиќ, просветител и писател“, *Свечен собир посветен на 130-годишнината од смртта на Кирил Пејчиновиќ* (одржан на 24 март 1975), Македонската Академија на Науки и Уметности - МАНУ, Скопје 1975, стр.12. Поленаковиќ тврди дека Пејчиновиќ ја искористил наклоноста на пашицата, жената на Рецеп паша, која била србинка заробена при задушјување на едно српско востание. Дека една од жените на Рецеп паша била србинка зборува и Тосков.

прекината. Што се однесува пак до натписот над порталот во кој се велело дека се обновил светиот храм може да укажува на една традиција која постоела кај христијаните за средновековната црква Св. Богородица, како и неопходната изјава според која на тоа место порано постоела црква.

2. Словенскиот наспроти грчкиот јазик

Поларизацијата на Рум милетот главно се одвивала околу прашањето на јазикот во црквата и училиштата. За подобро да го разбереме овој процес во Скопје би било корисно да се реконструира сликата на застапеноста на словенскиот и грчкиот јазик во христијанската заедница, односно нивниот опсег на употреба.

Во одредени урбани центри во Македонија (на пример Охрид и Битола) и Бугарија (Пловдив) грчкиот јазик бил доминантен јазик. Словенскиот во овие краеве бил ограничен на говорниот јазик, и во руралните средини. Словенскиот јазик во овие краеве во пишана форма ќе почне да продира дури од средината на XIX век. Во некои места забележливо е дури целосно отсуство на кирилицата (Охрид и Битола). Состојбата во Скопје мошне се разликува од овие градови. Иако, грчкиот јазик е присутен во црковниот и економскиот живот (трговија и еснафи), словенскиот јазик на самиот почеток на XIX век, освен во секојдневната комуникација, го наоѓаме во црквата, економијата, како во пишана, така и во усна форма. Тој се користи во водењето на деловната евиденција (еснафските тефтери), црковна служба.

Пишаниот словенски

Скопското христијанското население уште во почетокот на XIX век се спомнува во списоците на претплатници на словенски книги. Иако нивниот број бил многу помал во однос на другите места од северна Македонија и источна Бугарија како Кратово, Штип, Кочани, Крива Паланка, Тетово, Гостивар, Самоков, Дупница и др.). Сепак, бројот на претплатници и спонзори зависел од местото на потекло на авторот на тие книги. Така, најголемиот дел на претплатници и спонзори на Јоаким Крчовски и Кирил Пејчиновиќ доаѓале токму од нивните родни места. Тоа биле градовите и населените места околу Осоговието кај Крчовски, и Полог кај Пејчиновиќ.

Во списоците на претплатници за книгите на Крчовски испечатени во 1817 и 1819 година се спомнуваат имињата на скопјаните: Бадија, Хаџи Шаре, Цвета, Павле Курчија, Димишко Казанџи, Димитрија Јереј Кратовски, Игумен Јоаникиа Кучевишки, Монах Михаил Пезовец и папудискиот еснаф. Сите тие вкупно за двете книги на Крчовски дале 251 грош.³⁶⁸ Во списокот на спонзори на *Утешение грешним* се спомнуваат повеќе свештени лица игумени, монаси и попови на скопските манастири и цркви.³⁶⁹ Погоре видовме дека Хаџи Трајко бил меѓу купувачите на *Слоужение Еврејско*. Покрај него, меѓу купувачите на овој антисемитски памфлет на монахот Неофит, се наоѓаат уште неколку скопјани. Меѓунив и Зафир Малев, главен градски коџабашџија по смртта на Хаџи Трајко.³⁷⁰

Друг маркер за соодносот на јазиците се еснафските тефтери. Единствен познат сочуван еснафски тефтер од Скопје е оној на Курчискиот еснаф. Првиот запис во овој тефтер датира од 1740 година, а последниот од 1933 година. Овој тефтер можеби најдобро ја претставува сликата за застапеноста на грчкиот во однос на словенскиот јазик. Имено, според записите, може да се види дека грчкиот јазик доминирал се до крајот на 1810-те и 1820-те години. Во текот на овој период постојат записи и на двата јазика, а последниот запис на грчки јазик датира од 1837 година. Од тогаш записите се исклучиво на словенски. Во преодниот период приметливо е позајмувањето на некои грчки букви при пишувањето на словенски.³⁷¹

Весници

Во 1850-те години во Скопје почнале да пристигнуваат примероци на првите весници печатени во Истанбул на бугарски јазик. Дел од статиите, особено оние кои ги испраќал Јордан Хаџи Константинов-Џинот биле напишани на локалниот македонски словенски дијалект. Од податоците на Александар Егзарх (уредник и сопственик на Цариградски Весник од 1850 до 1862 година) од вкупно 147 претплатници за 1854 година, четири биле од Скопје. Меѓутоа, знаеме дека Александар Егзарх добивал писма од скопјани и во 1851 и 1852 година, а градот се

³⁶⁸ Блаже Конески, *Јоаким Крчовски: Одбрани текстови*, Скопје 1974, стр.69-70, 161-163.

³⁶⁹ Блаже Конески, *Кирил Пејчиновиќ: Собрани текстови*, стр.85-86.

³⁷⁰ *Слоужение Еврејско*

³⁷¹ Вера Кличкова, *Курчиско-кожуварски занает и еснаф во Скопје*, Скопје 1959, стр.73-78.

спомнува во статии на неколку броеви од 1851, 1852, 1853 и 1854 година.³⁷² Може да се претпостави дека и во овој период во Скопје бил испраќан примерок на овој весник.

Сепак, претплатата и читањето на весници не било постојано. Неколку години пред 1858 година во Скопје воопшто не пристигнувале весници. Претплатата била обновена од учителот Стојан Костов кој се претплатил на весникот *Бугарија*. Во 1860 година тој се откажал од *Бугарија*, најверојатно поради тоа што уредништвото застанало зад идејата за унијатство. Од таа година тој се претплатил на *Дунавски лебед*.³⁷³

Од друга страна, немаме информации дали во Скопје биле испраќани грчки весници или пак весници печатени на некој од европските јазици. Единствено може да претпоставуваме. Знаеме дека, во одбрана на Јордан Хаџи Константинов-Џинот, во 1857 година неговите подржувачи испратиле две писма до редакцијата на *Press d'Orient*. Весник издаван на француски јазик. Истите писма биле препечатени во *Цариградски весник*.³⁷⁴

Јазик на литургијата

По укинувањето на Пекката патријаршија, особено во времето на владиците кои не го знаеле словенскиот јазик, кореспонденцијата на црковната општина главно е водена на грчки јазик. Во тој период грчкиот започнал да се шири во црквите и манастирите, во местата каде претходно не бил во употреба или пак бил во ограничена употреба. Во овој период во црквата, барем таму каде служел владиката, јазик на богослужбата бил грчкиот. Служењето на грчки по сè изгледа било пракса во соборните цркви и во моментите кога владиката или некој од неговите помошници во градот вршел служба. Треба да се спомне дека, многу е тешко да се одреди опсегот на употребата на грчкиот или словенскиот јазик во црквата.

Според расположливите извори сепак знаеме дека употребата на грчкиот јазик во богослужбата не бил ексклузивен. Погоре спомнав дека за владиката

³⁷² Pierre Voillery, *Identité et nationalité chez les Bulgares Ottomanes: Alexandre Exarh (1810-1891)*, Istanbul 2007, стр.482 и 521.

³⁷³ Архив Г.С. Раковски, Т.III, София 1966, стр.348, 506-507 и 791; Из архивата на Найденов Геровъ, стр.930, 947 и 953.

³⁷⁴ *Цариградски весник*, н°319, 09/03/1857 и н°323, 06/04/1857.

Ананиј се тврди дека знаел словенски. Дали служел на црковнословенски јазик во црквата не е познато. Од друга страна, знаеме дека владиката Гаврил, иако најмногу вршел служба на грчки јазик, тој тоа го правел и на црковнословенски јазик. Во негово време, како и по него, во времето на неговиот наследник Јоаким, во црквата Св. Богородица била воспоставена праксата десната певница да биде на грчки, а левата на словенски.³⁷⁵ Јоаким дури самиот тој понекогаш служел на словенски јазик.³⁷⁶

Црковнословенскиот јазик најверојатно бил многу повеќе употребуван од пониското, односно најголемиот дел, од свештенство. Тоа биле свештениците во градските цркви, во манастирите и во црквите околу Скопје. Речиси сите биле со локално, словенско, потекло. Ова свештенство, меѓу кое имало и полуписмени свештеници, служело на црковнословенски, или пак на црковнословенски и на грчки јазик. Во Марковиот манастир Св. Димитрија во овој период (првите две децении од XIX век) игумен бил Кирил Пејчиновиќ. Исто така, од 20 години на XIX век, како градски свештеник се спомнува името на свештеникот Димитар Икономов. Неговото име повторно се спомнува во 1850-те години како управник (назирател) на општинското словенско училиште.

За да се добие појасна слика за застапеноста на словенскиот јазик, односно црковнословенскиот јазик во црквата, потребно е да се додаде дека натписите, фрескописот и најголемиот број на икони и предмети во скопските цркви и манастири кои потекнуваат од првите децении на XIX век се напишани на словенски. Еден од примерите е црквата Св. Богородица изградена во 1835 година чии натписи на фрескописот биле испишани на црковнословенски.

Во заклучокот на овој преглед е важно да се спомне дека употребата на словенскиот или на грчкиот јазик не предизвикало судири меѓу владиката и населението или пак меѓу христијаните. Првите судири околу јазикот на богослужбата се случиле дури во 1860 година, како што ќе видиме во следната глава. Во овој период двата јазика сè уште биле во паралелна употреба.

³⁷⁵ Иван СнѢгаровъ, *op.cit.* p.79; Јован Хаџи Васиљевић, *Скопје...*, стр.489.

³⁷⁶ Иван СнѢгаровъ, *op.cit.* p.79.

Освен во богослужбата паралелизам во користењето на грчкиот и словенскиот јазик бил присутен и во репродукцијата на образованието. Во почетокот на векот во училиштата сè уште се изучувале главно црковни предмети. Кон крајот на 1820 и почетокот на 1830 години се спомнуваат учителите Димитрија Кратовали и Никола. За нив знаеме дека ги учеле децата на грчки јазик.³⁷⁷

Првпат во Скопје почнало да се предава на словенски јазик во средината на 1830 години. Како прв словенски учител се спомнува монахот Павлентиј. Училиштето било сместено во кругот на црквата Св. Богородица. Од тогаш, ако му веруваме на Јован Хаџи Васиљевиќ, училиштата се одвоиле на грчко и словенско. Грчкото, според последниов, важело за добро училиште во кое учеле деца од Скопје и другите градови.³⁷⁸ Во 1850-те години грчкото училиште во Скопје веќе не функционирало. Од тогаш па се до почетокот на 1870-те години грчкото училиште работело со прекини.³⁷⁹ Сепак, тоа не значи дека грчкиот јазик бил исфрлен од училиштето. Имено, покрај словенскиот во училиштето на Џинот најверојатно се предавало и на грчки јазик.³⁸⁰

Овие училишта функционирале при црквите или манастирите. Натанаил Кучевишки се сеќава дека првото училиште кое се отворило во селото Кучевиште било при селската црква Св. Спас.³⁸¹ Градските училишта пак се наоѓале при градските цркви Св. Димитрија и Св. Богородица.³⁸² Во последново, откако селското училиште во Кучевиште било затворено, еден период учел и Натанаил. Освен при црквите училиштата функционирале и по приватни домови.

До доаѓањето на Павлентиј, во рамките на овие училишта, значителен дел од предметите, кои биле изучувани, биле црковни.³⁸³ Секуларните предмети

³⁷⁷ Јован Хаџи Васиљевиќ, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, Београд 1928, стр.102-103; *Жизнеописание...*, стр.8. Според едно сеќавање на Натанаил Кучевишки во врска со неговото образование во Скопје (1830-1835) тој напишал: „...не любяхъ гръцкото учение, може би отъ това че по-пряди когато се учехъ въ Скопие и се връщахъ дома, чичо ми Стайко ми казваше всякогди: дите! да се не учишъ на тоя гръцкѣй языкъ, защото ќе ти отсичу язичето...“.

³⁷⁸ Јован Хаџи Васиљевиќ, *Просветне и политичке прилике...*, стр.103-104.

³⁷⁹ *Из архивата на Найдено Геровъ...*, стр.929 и 939.

³⁸⁰ *Цариградски весник*, n°139, 19/09/1853

³⁸¹ *Жизнеописание...*, стр.5

³⁸² Јован Хаџи Васиљевиќ, *Просветне и политичке прилике...*, стр.104

³⁸³ *Жизнеописание...*, стр.7. Според кажувањето на Натанаил во градското училиште: „азъ повтаряхъ въ Скопската школа по църковниѣ книги, както и по по-пряди въ Монастирьтъ и изучавахъ практически рѣкамъ (смятание)“.

најверојатно за првпат биле воведени од учителот Павлентиј.³⁸⁴ Во 1836 година францускиот ботаничар и патописец Ами Буе забележал дека во скопското училиште се учеле предметите географија, историја и филозофија.³⁸⁵

До сега можевме да видиме дека словенскиот јазик бил подеднакво застапен со грчкиот јазик. Во црквата употребата на црковнословенскиот бил ограничен на ниското свештенство, додека грчкиот бил официјалниот јазик на кореспонденцијата меѓу митрополијата и Патријаршијата. Што се однесува до економскиот живот, најверојатно, почнувајќи од 1810-те години словенскиот постепено почнал да ја превзема улогата на грчкиот, а од 1830 години тој станал доминантен. Слична е состојбата и во образованието. Веќе од 1830-те години словенскиот јазик бил главен јазик на кој се предавало. Истовремено, словенскиот јазик бил познат и користен од градските елити, кои пак од средината на 1830-те години започнале да ја подржуваат и словенската писменост. И покрај се повеќе доминантната улога на словенскиот, грчкиот не бил целосно истиснат и тој сè уште се користел во сите сегменти од градскиот живот. Тоа се должи, пред сè, на неговиот статус на црковен јазик и јазик на трговијата. Имено, во црквата грчкиот останал ограничен на високото свештенство, додека пак изучувањето на грчкиот во училиштата, пред сè, било поради потребата за подобро водење на трговија. Исто така, видовме дека до сега воопшто не се појавиле судири во рамките на Рум милетот поради јазикот во црквата или образованието. Сè уште главната идентитетска опозиција била христијанин/муслиманин, а во случаите кога се појавува опозицијата грк/словен таа повеќе се однесува на јазичниот идентитет, без притоа да предизвикува судири во рамките на тогаш хомогениот Рум милет.

³⁸⁴ Јован Хаџи Васиљевиќ, *Просветне и политичке прилике...*, стр.104

³⁸⁵ Ami Boué, *La Turquie d'Europe*.... p. 191.

III. Почеток на формирање на првите политичко-конфесионални групи во рамките на Рум милетот (1848-1870)

Во 1850-те и 1860-те години во изворите за првпат се спомнуваат приврзаници на три спротивставени политичко-конфесионални групи. Тие групи биле нарекувани „грчка“, „бугарска“ и од средината на 1860-те години „српска“. Главен идентитетски маркер и причина за судирот меѓу овие политичко-конфесионални групи е јазикот (во црквата и/или образованието) и односот кон Цариградската патријаршија. Границата меѓу „грчката“ и „српската“ била мошне слаба, всушност според односот кон патријаршијата тие припаѓале на иста група. Овој процес на раслојување на Рум милетот ќе резултира со формирање, односно отцепување на „бугарската општина“ во 1869 година и назначување на егзархиски владика за Скопје во 1874 година. Повеќето од приврзаниците на „грчката“ партија биле Власи и Словени кои во своите домови говореле и грчки. Последниве, од страна на приврзаниците на „бугарската“ партија често биле нарекувани и како „гркомани“. Оние пак кои стоеле позади „српската“ партија сите биле Словени. Најбројната партија била „бугарската“. Нејзините приврзаници, како и „српските“, биле сите Словени.

Во следниот дел ќе биде објаснет процесот на раслојување или поларизација на Рум милетот. Ќе видиме што значат термините „Бугарин“, „Грк“ и „Србин“ кои се спомнуваат во изворите. Користењето на наводници треба да го истакне политичкиот карактер на групите. Со тоа сакам да се направи разлика од современото, национално и етничко, значење на поимите. Исто така, како што ќе видиме понатаму, кај главните носители на овој процес во овој период се уште не постоела јасна разлика меѓу термините „Србин“ и „Бугар“ кои тие ги употребувале. Истовремено ќе видиме дека понекогаш разликата меѓу именувањето „Грк“ и „Србин“ не била голема. Тоа главно се однесува на оние Власи или Словени кои останале верни на Патријаршијата. Додека под „Бугари“ се сметале оние кои се бореле за еманципација од Цариградската патријаршија.

Главните актери на поларизацијата на Рум милетот биле градските првенци (политичките лидери), учителите (интелектуалната елита) и владиката (духовниот и политичкиот лидер). Освен градските првенци, ниту еден од останатите актери на

овој процес не потекнувале од Скопје. На пример главните интелектуални водачи доаѓале од соседните градови (Врање, Велес и др.).

1. Скопските првенци и нивниот однос со Цариградската патријаршија

Првите поделби помеѓу христијаните во Скопје започнале да се јавуваат веќе во 1850-те години. Меѓутоа, во овој период сè уште е рано да се зборува дека односот на главните градски првенци кон Патријаршијата се сменил, односно дека тие започнале борба против неа. Така останало сè до крајот на 1850-те години. Поточно, до апсењето на Никола Хаџи Трајков и самоубиството на неговиот брат Коста Хаџи Трајков (двајцата синови на Хаџи Трајко).

По смртта на Хаџи Трајко местото главен коџобашија го зазел Зафир Малев, трговец кој тргувал со тутун со Босна и Бугарија.³⁸⁶ Во изворите неговото име првпат се спомнува во 1839 година. Заедно со Хаџи Трајко тој се наоѓа во списокот на купувачи на *Слоужение еврејско* на монахот Неофит.³⁸⁷ Во пописните дефтери (*temettüat defteri*) од 1840 години се спомнува како прв коџобашија и член на советот кој ја потврдувал веродостојноста на пописите.³⁸⁸ За разлика од Хаџи Трајко, мошне малку податоци имаме за потеклото и дејствувањето на Зафир Малев. Неговото име се среќава меѓу првенците кои го повикале Јордан Хаџи Константинов-Џинот во Скопје да работи како учител. Исто така, неговото име се наоѓа и меѓу оние кои подоцна во два наврати го изгониле Џинот од Скопје во 1853 и во 1857 година.³⁸⁹ Во време кога Никола Хаџи Трајков (најстарион син на Хаџи Трајко) бил главен скопски коџабашија, на самиот почеток на 1860 година, Зафир Малев бил затворен поради долг од 45 000 гроша. По настојување на неговиот брат тој бил ослободен на 22 февруари 1860 година по стар стил И покрај тоа што бил ослободен, ова значело крај за политичката и економската моќ на Зафир Малев. Во

³⁸⁶ Тома Карайововъ, *Скопие (Изъ недалеchnото минало на града)*, София 1943, стр.283.

³⁸⁷ *Слоужение Еврејско...*

³⁸⁸ ТДИМ, т. III, IV и V. Како член на „идаре-меджлиси“ или „конашки чорбација“ го спомнуваат и Иван Снегаров и Васил К’нчов. Види, Иван СнѢгаровъ, op.cit.p.83 и Васил Кънчов, op.cit.p.148.

³⁸⁹ *Цариградски весник*, н°139, 19/09/1853; Харалампие Поленаковиќ, *Кореспонденцијата на Јордан Хаџи Константинов – Џинот со Друштво српске словесности*, Скопје 1955, стр.46; Гане Тодоровски, *Скопскиот период од животот на Џинот (1848-1857)*, МАНУ, Прилози, VIII 1-2, Скопје 1983, стр.28-29.

април истата година тој починал и бил погребан во дворот на црквата Св. Богородица до гробот на Хаџи Трајко.³⁹⁰

Повеќе податоци имаме за најстариот син на Хаџи Трајко, Никола Хаџи Трајков, кој во 50 години од XIX век бил главен градски коџабашија. Знаеме дека се образувал во грчко училиште. Ако му веруваме на Стојан Костов (учител во Скопје), Никола Хаџи Трајков бил горделив човек, кој и покрај големата економска моќ, воопшто не се интересирал за политичките работи.³⁹¹ Исто како Зафир Малев, и тој бил меѓу оние градски првенци кои го повикале Џинот во Скопје да предава во општинското словенско училиште, како и дел од групата која го изгонила Џинот. По протерувањето на Џинот, Никола Хаџи Трајков и останатите скопски првенци го повикале учителот Стојан Костов да работи во општинското словенско училиште. Никола Хаџи Трајков бил главен градски првенец во периодот кога во Скопје *Rum millet*i се поделил на „бугарска“ и „грчка“ партија. Од есента 1860 година тој веќе не се наоѓал во Скопје. Најверојатно следната година (есента 1861 година) бил затворен во Истанбул. Од тогаш Никола Хаџи Трајков не се спомнува во изворите.³⁹²

Времето на овие двајца коџабашии е карактеристично и по добрите односи меѓу нив и скопскиот владика. Изворите воопшто не говорат за судир меѓу нив и владиката во врска со јазикот во црквата или пак во образованието. Тие, со помошта на владиката Јоаким, биле главните подржувачи на словенското општинско училиште и главни во неговото одржување. Имено, по искажаните намери на Стојан Костов во 1858 година да замине од Скопје, Никола Хаџи Трајков и владиката Јоаким неколку пати му пишале на Најден Геров (бугарски општественик, лингвист, во ова време руски конзул во Пловдив) да го остави Костов во Скопје.³⁹³ Никола Хаџи Трајков дури го подржал и првото празнување на

³⁹⁰ Из архивата на Најден Геров, кн.1, София 1911, стр.940 и 943.

³⁹¹ Ibidem, p.929, 930-931, 932, 946. Стојан Костов, скопски учител по протерувањето на Јордан Хаџи Константинов Џинот, го смета Никола Хаџи Трајков како прв градоначалник „По првѣый ни градоначалникъ именемъ Г-нъ Никче Х. Трайковъ...“. Истиот за скопскиот главен коџабашија сметал дека дури и скопскиот кајмакам и беговите се плашеле од него.

³⁹² Иван Снѣгаров, op.cit.p.91-92.; Из архивата на Најден Геров, стр.957, 960 и 961. Еден период Никола Х. Трајков најверојатно бил ослободен, меѓутоа во мај 1862 година се спомнува дека бил повторно затворен.

³⁹³ Из архивата на Најден Геров стр.932-933, 935 и 937-938. Најден Геров (руски конзул во Пловдив) бил учител на Стојан Костов. Последниот во 1858 година изразил желба да стане негов писар.

Св. Кирил и Методиј во 1860 година.³⁹⁴ Сепак, кога дошло до изразен судир меѓу „грците“ и „бугарите“, тој отворено не застанал на ниту една страна од овие политичко-конфесионалните групи кои во тоа време веќе почнале јасно да се обликуваат.³⁹⁵ Можеби искуството со татко му го натерало да стои настрана од политиката? Според ова, до самиот крај на 1850-те години главните скопски првенци можат да се сметаат како подржувачи на словенската писменост, но истовремено тие сè уште биле верни поданици на Цариградската патријаршија. Имено, како и нивниот претходник Хаџи Трајко. Исто така, дејствувањето на градските првенци и скопскиот владика укажува дека во овој период Рум милетот и неговите приврзаници сè уште биле политички единствени.

Крајот на Зафир Малев и Никола Хаџи Трајков истовремено претставува крај на една генерација на скопските првенци. Нивните места ги зазеле личности кои биле образовани во словенски училишта, а повеќето од нив се родиле во средината на XIX век. Оваа нова генерација на градски првенци припаѓала и застапувала одредена политичко-конфесионална група. Најистакнати првенци водачи на трите партии во Скопје биле:

„Грчката“ партија: Коста (Костаки) Хаџи Трајков, Хаџи Коста Хаџи Стефчев.

„Српската“ партија: Георгиј Хаџи К. Попович и Коста Сидов

„Бугарската“ партија: Јован Кара Ѓоров, Хаџи Кочо Икономов, Стоино Галев и други.

Пред да го анализираме политичко дејствување на гореспомнатите градски првенци најпрвин да ја дефинираме улогата на учителот Јордан Хаџи Константинов – Џинот еден од главните актери на поларизацијата на Рум милетот.

2. Јордан Хаџи Константинов – Џинот

Во Македонија за Џинот најмногу пишуваа книжевниците, како што се, на пример: Блаже Конески, Гане Тодоровски и Харалампие Поленаковиќ. Во нивните

³⁹⁴ Ibidem, стр.945. Возбуден од настанот Стојан Костов во своето писмо до Најден Геров напишал: „Брџамъ да ви јавѢ, че, чрѢзъ новопородено-то родолюбје на Господіе браћа Х Трайковы, празнувахме память на Св-ты Кирилла и Методія трѣжествено така, что-то никой не хвана да работи, нито да отвори дюкянь.“.

³⁹⁵ Ibid. стр.942, 943, 946.

трудови, покрај историјатот во кој тој е оквалификуван како „будител“ на словенскиот народ, позначителен дел, се разбира, е посветен на книжевната работа. Сличен опис или дефинирање даваат и оние малку историчари кои пишувале за Џинот. Според нив, тој е еден од најзначајните актери на „македонската преродба“. Значи, и тие како и книжевниците ја истакнуваат неговата активност и историско значење во „будењето“ на словенското христијанско население.

Сите тие, под квалификацијата „будење“, всушност подразбираат почеток на борбата против грчкото фанариотско свештенство и граѓанство. При тоа, преземајќи ги тврдењата на самиот Јордан Хаџи Константинов, историчарите и книжевниците сметаат дека поради таа активност, тој најпрвин бил изгонет од Велес (1848 година), потоа на два пати од Скопје (1853 и 1857 година) и на крајот од Прилеп (1860 година). Македонските историчари и книжевници виновниците за протерувањето на Џинот ги именуваат како „грци“, „џинцари“, „гркомани“ или „одродените болгари“ предводени од патријаршиските владици, односно исто како што тоа го прави и Џинот.³⁹⁶ Речиси идентично сметаат и бугарските, историчари и книжевници, со тоа што, според нив, „будењето“ се однесува на бугарското население во Македонија. Ретко овие групи на луѓе или именувања кои Џинот ги дал за неговите противници се јасно дефинирани во историографските трудови. Често тие се изедначуваат со современото значење на поимот „Грк“. Делот кој следи има за цел повторно да го анализира прашањето за Џинот и неговата улога во македонската „преродба“, поточно во Скопје, во контекст на процесот на раслојување на Рум милетот.

Историчарите и книжевниците целиот историјат на Џинот и неговото дејствување го имаат напишано, речиси, единствено врз основа на неговите писма испратени до *Цариградски Весник* во Истанбул и до „Друштво српске словесности“ во Белград. При тоа, често неговите ставови се пресликани во историските текстовите за Џинот, без притоа да биде направена посериозна критика на изворот или пак да бидат користени други извори.

Текстовите на Џинот објавени во *Цариградски весник* можат да се поделат на два периода. Првиот, до неговото прво протерување од Скопје (1853 година), поточно неговото враќање во Скопје (1854 година). Додека вториот период се однесува на годините потоа, т.е. до неговото второ протерување во 1857 година. Во

³⁹⁶ Јордан Хаџи Константинов – Џинот од Прилеп по обвинувањето на пелагонискиот митрополит Венедиктос во 1860 бил изгонет во Ајдин (Aydin) каде останал три години.

првиот период текстовите се посветени на обичаите на локалното население, на неговото поимање на тоа што значи Бугарин, на опишување на состојбата со училиштето како и на скопските првенци. Во текстовите во кои тој пишува за училиштето тој пофалува одредени скопски првенци и ги обвинува „Грците“ и владиката Јоаким кои работеле против училиштето, т.е. тој да биде изгонет од Скопје. Во вториот период по неговото враќање во Скопје тој главно пишува текстови во кои дава описи на неколку градови во Македонија и нивната историја. Меѓу нив има неколку кои се однесуваат на Скопје и на скопските села. Единствено во една статија тој спомнува за неговиот судир со скопските првенци и владиката Јоаким. Така, во неа тој тврди дека училиштето било затворено поради некои „зависти“ и „клевети“ кои се изродиле меѓу него и, како што вели тој, скопјани. Споделувајќи ја вината за протерувањето од Скопје и воопштувајќи (користење на именувањето скопјани) се добива впечаток како да сакал да го избегне директното посочување на виновникот за затворањето на училиштето.³⁹⁷

Кореспонденцијата која Џинот ја водел со „Друштво српске словесности“ започнува во 1855 година и трае се до 1869 година. Писмата до 1857 година, т.е. конечното изгонување на Џинот од Скопје, во најголем дел се однесуваат на откуп на стари средновековни монети и книги. Сепак во неколку писма тој се жали на неговото протерување во 1853 и 1857 година. Притоа, тој постојано упатува обвинувања кон скопскиот владика Јоаким и скопските првенци (Зафир Малев и Никола Хаџи Трајков) кои, заедно во 1853 година, го изгониле од Скопје. За разлика од писмата испратени до *Цариградски весник*, тој во кореспонденцијата со Друштво српске словесности првпат ги спомнува имињата на скопските првенци виновни за неговото протерување.³⁹⁸

Секако, за Џинот и неговиот престој и дејствување во Скопје, постојат и други извори. Учителот Стојан Костов во неколку писма кои ги испратил до Најден Геров пишува за дејствувањето на Џинот во Скопје и причините за неговото протерување.³⁹⁹ Во одговорот на писмото испратено од Белградскиот Митрополит Петар Јовановиќ својата верзија за протерувањето на Џинот ја дал и скопскиот

³⁹⁷ *Цариградски весник*, n° 200, 20/11/1854. Истиот текст Џинот го објавил и во српскиот весник „Световид“ од Виена. *Световид*, n°55, 24/12/1854.

³⁹⁸ Харалампие Поленаковиќ, *Кореспонденцијата на Јордан Хаџи Константинов – Џинот со Друштвото српске словесности*, Скопје 1955, стр.7-9, 45 и 46.

³⁹⁹ *Из архивата...*, стр.927, 928, 929.

владика Јоаким.⁴⁰⁰ За дејноста на Џинот белешки испратил и британскиот вицеkonzул во Скопје. Во контекст на британската политика во Османлиската империја, тој од страна на вицеkonzулот Блант (John Blunt) бил сметан за агент на панславизмот и виновен за создавање на раздор меѓу „грчкото“ и „бугарското“ население.⁴⁰¹

Џинот бил роден во Велес во 1810 година каде и починал во 1882 година. Според некои подоцнежни описи тој бил човек со среден раст, бледа кожа, со мала брада, се облекувал европски (бела кошула со црна врска). Бил вегетаријанец, не пиел и не пушел.⁴⁰² Се образувал во Велес, Самоков и во Солун. Во Самоков учел заедно со Натанаил Кучевишки. Според последниов Џинот го напуштил училиштето поради тоа што не сакал да учи заедно со Кучевишки:

„Мойтъ другаръ Юрдан Джиновъ, възмечта, че онъ бидейки отъ градско потекло и мѣжъ на 25 години и повече възраст, а азъ отъ селско – петнадесетъ годишно селянче, та го хвана срамъ да седи и да зима уроци съсъ селянче, та затова каза на учителя Николая: „Некямъ да седамъ и да заемамъ матими сосъ селянче, ке си идамъ.“⁴⁰³

Јордан Хаџи Константинов слично се однесувал и кон неписменото (како што велел тој некнижно) христијанско население, како и кон христијанските градски првенци. Во една негова статија неписмените граѓани на Скопје и Велес дури ги нарекува скотови.⁴⁰⁴ Тој, во своите статии и писма знаел дури да ги навреди поради, како што сметал тој, нивните особености и незнаења. Исто така, кај Џинот е забележливо што луѓето за кои првин не штедел пофални зборови подоцна остро да ги напаѓа. Од текстовите напишани од него се добива впечаток дека тој бил човек кој поради неговиот карактер често и лесно влегувал во конфликт.

Овој „преродбеник“ покрај тоа што често го спомнува неговиот религиозен идентитет дека е христијанин истовремено се дефинирал како „Бугарин“, „Србин“ или „Словен“. Пишувајќи му на Цариградски весник тој речиси во секоја статија не заборава да спомне дека е „Болгарин“. Од друга страна, во неговата

⁴⁰⁰ ГИМНАС, т.П, кн.І (1856-1863), стр.45 и 54-55.

⁴⁰¹ БДИМ, т.ІV (1857-1885), стр.135-137.

⁴⁰² Блаже Конески, *Јордан Хаџи Константинов-Џинот: Избрани страници*, Скопје 1987, стр.13

⁴⁰³ *Жизнеописание...*, стр.8

⁴⁰⁴ *Цариградски весник*, п°95, 09/08/1852.

кореспонденција со Друштво српске словесности тој се смета како Словен „тврди Славянь“ и/или како „Србин“.⁴⁰⁵ Понекогаш тој воопшто не прави разлика меѓу овие термини и ги употребува заедно. На пример, Скопје тој го дефинира како „болгаро-србский“ град.⁴⁰⁶ Оваа повеќеслојност укажува на постоење на нејасна граница во неговото идентификување. Всушност, тоа укажува повеќе на постоење на еден словенски идентитет како дел од панславистичкото движење од овој период отколку на современото национално и етничко значење на поимите *Србин* или *Бугарин*. Кога станува збор за разбирањето на идентитетите, уште поинтересно е дефинирањето на „бугарскиот“ или „српскиот“ идентитет. Џинот под Бугарин подразбирал човек кој не лаже, не завидува, не денгуби, не лицемери, не блуди, кој треба да биде верен на Бог и на Царот (мислејќи на Султанот), да држи пости и сл.⁴⁰⁷ Од друга страна под „Србин“ тој го сметал оној кој имал вера и љубел независност и власт.⁴⁰⁸ Од сите негови текстови и писма може да се заклучи дека моралните вредности, религијата (христијанството) и припадноста на словенската култура се меѓу главните идентитарни категории на една личност каква што бил Џинот.

Значењето на верата е видливо и во други писма и статии на Џинот објавени главно во весникот на Александар Егзарх. Тој, како и неговите словенски христијански претходници Кирил Пејчиновиќ и Јоаким Крчовски, кај народот ја имал улогата на религиозен и морален ментор. Во неколку статии пишувал како треба да се однесува секој човек, а понекогаш држел проповеди во црквата и во училиштето. Исто така Џинот пишувал и за религиозните обичаи на скопските христијани и нивното давање на курбан.⁴⁰⁹ Можеби улогата на религиозен ментор довела до негово протерување од Скопје. Имено, владиката и некои од скопските христијански првенци, меѓудругото, го обвинувале дека бил еретик, како и дека ширел безбоштво меѓу народот.⁴¹⁰ И покрај оваа по се изгледа периферна улога,

⁴⁰⁵ Харалампие Поленаковиќ, *Кореспонденцијата...*, стр.8, 13, 23, 46.

⁴⁰⁶ *Цариградски весник*, п°200, 20/11/1854.

⁴⁰⁷ *Цариградски весник*, п°44, 22/07/1851.

⁴⁰⁸ Харалампие Поленаковиќ, *Кореспонденцијата...*, стр.15.

⁴⁰⁹ *Цариградски весник*, п°56, 13/10/1851 и п°93, 26/07/1852; Гане Тодоровски, *op.cit.* p.28-29.

⁴¹⁰ ГИМНАС, т.II кн.I (1856-1863), стр.54-55; *Цариградски весник*, п°323, 06/04/1857. Оваа статија во *Цариградски весник* е преземена од весникот Прес д'Ориан (*Press d'Orient*). Проблеми со религиозните ставови имал и Кирил Пејчиновиќ. Неговата книга Утешение грешним не била одобрена од духовната цензура на Белградската митрополија на која и бил доставен ракописот пред да биде отпечатена во Крагуевац. Сличен пример на цензура во Скопје од страна на патријаршискиот владика се случила и во 1908 година по повод прослава на Св.Сава во Скопје. Тогашниот владика не дозволил да се држи говор „за настанокот и развојот на човекот“ поради тоа

главната активност на Џинот во Скопје се одвивала преку училиштето. Токму неговото дејствување преку училиштето е еден од факторите на поделбата кај христијаните.

Училиштето на Јордан Хаџи Константинов – Џинот

Ако му веруваме на Џинот во Скопје тој дошол да учителствува на иницијатива на скопските првенци (Никола Хаџи Трајков, Зафир Малев и други) и со помош на владиката Јоаким.⁴¹¹ Како учител Џинот работел во Скопје од 1848 до самиот почеток на 1857 година. Неговата работа може да се подели на два периода. Првиот од доаѓањето (1848 година) до првото протерување на Џинот од Скопје (летото 1853 година). Додека вториот период од 1 јануари 1854 година до конечното протерување на Џинот од Скопје (23 јануари 1857 година) и затворањето на неговото училиште. До првото протерување на Џинот тој всушност работел во општинското училиште. Тоа значи дека училиштето се финансирало со средствата на некои од градските првенци, поточно од христијанската општина. Според Џинот главните финансиери биле браќата Георгиј, Зафир и Христо Хаџи Кочови Поповичи. Тие за три години од неговото отворање до 1851 година донирале вкупно 15 000 гроша.⁴¹² По неговото враќање во Скопје Џинот веќе не работел во општинското училиште. Во меѓувреме скопската црковна општина ангажирала друг учител. Меѓутоа, нему било дозволено да отвори приватно училиште во својот дом во Скопје.⁴¹³ Во тие услови пари за училиштето Џинот обезбедувал од школарина како и од продажбата на стари ракописи, книги и монети на Друштво српске словесности. Школарината која ја наплаќал од децата изнесувала меѓу 2 и 5 гроша месечно.⁴¹⁴

што тој сметал дека таков говор не бил напишан во духот во кој би требало да се држат говори на тамошните луѓе. ДАРМ, М-809, Балуѓић, Скопје, 15.01.1908. Овие примери укажуваат на силното влијание на црквата во јавниот живот.

⁴¹¹ Харалампие Поленаковик, *Биографски прилог за запознавањето на Џинот*, во ГЗБФФ, кн.7, бр.6, Скопје 1954, стр.61-67; *Цариградски весник*, н°139, 19/09/1853.

⁴¹² *Цариградски весник*, н°59, 03/11/1851.

⁴¹³ Климент Џамбазовски, *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 2006, стр.77.

⁴¹⁴ *Цариградски весник*, н°319, 09/03/1857

Според една статија објавена во *Србске Новине*, во 1849 година општинското училиште броело 120 ученици.⁴¹⁵ Две години подоцна според Џинот бројот на ученици во скопското училиште бил 179 од кои 30 учеле бесплатно.⁴¹⁶ Одреден број на деца учеле бесплатно и по неговото враќање во Скопје во 1854 година и губењето на финансиската поддршка од општината. Имено, според него во 1856 година тој бесплатно учел 28 деца : „учамъ 28 деца без пари.“⁴¹⁷ Оваа социјална улога на неговото училиште истовремено требало да привлече повеќе деца, односно повеќе приврзаници на групата на поддржувачи која во тој период се формирала околу него во Скопје. Тоа било особено потребно во услови кога покрај Џиновото, во Скопје, работеле уште две општински училишта.⁴¹⁸

Во држава во која печатењето на учебници на некој од словенските јазици и/или локални говори/дијалекти речиси и да не постои, нивното обезбедување било една од главните задачи на учителот и на луѓето кои се грижеле за училиштето, односно општината. Скопските првенци, т.е. општината, во почетокот за училиштето на Џинот помош побарале во кнежеството Србија. Во неколку пратки во 1851 и 1852 година скопската општина од Србија добила српски учебници за училиштето.⁴¹⁹ Меѓутоа, за истото училиште од Цариград се добивале и бугарски учебници и книги.⁴²⁰ Исто така, книги за училиштето се обезбедувале и од донации на некои скопски првенци и лица од други градови.⁴²¹ На кој јазик се предавало и кои јазици се изучувале во Џиновото училиште со користењето на бугарски и српски учебници е тешко да се одговори. Најверојатно, според учебниците, тие учеле и српски и бугарски зборови и граматиката на овие два јазика. За да се добие целосна слика за училиштето треба да се додаде дека во училиштето на Џинот се изучувал и грчкиот јазик.⁴²² Сè уште доминатната улога на грчкиот јазик во трговијата била неопходна особено за децата на трговците.

⁴¹⁵ Јован Хаџи Васиљевиќ, *Просветне и политичке...*, стр.105. Хаџи Васиљевиќ ја пренесува оваа информација притоа мислејќи дека белешката за скопското училиште во весникот ја напишал Џинот.

⁴¹⁶ *Цариградски весник*, п°44, 22/07/1851

⁴¹⁷ Харалампие Поленаковиќ, *Кореспонденцијата...*, стр.9

⁴¹⁸ *Цариградски весник*, п°95, 09/08/1852; Јован Хаџи Васиљевиќ, *Просветне и политичке...*, стр.108-109

⁴¹⁹ ГИМНАС, т.І кн.ІІ (1849-1856), стр.98, 107, 121, 132-133

⁴²⁰ Љубиша Доклестик, *Српско-македонските односи во 19 век*, Скопје 1973, стр.106.

⁴²¹ *Цариградски весник*, п°59, 03/11/1851 и п°139, 19/11/1853. Меѓу дарителите на книги се спомнуваат Константин Икономов поп Димитриев (свештеник од Скопје), Трајче Анастасов (од Скопје) и Михаило Попович (најверојатно од Врање).

⁴²² *Цариградски весник*, п°139, 19/09/1853. „...и поставиха обшто училиште, гдјато дјата исполински успяхи показуваха не током на Славјано-Болгарски наш јазик, но оште и на грчески.“

Немајќи веќе поддршка од главните скопски првенци и владиката со помош на османлиските власти во јануари 1857 година Џинот бил принуден да го напушти Скопје по што заминал за Србија. Откако обезбедил писмо од Белградскиот митрополит тој се обидел да се врати повторно во Скопје. Овој пат владиката Јоаким бил одлучен да не му дозволи да остане.⁴²³ Со помош на главниот снабдувач на војската во Скопје извесен Димко тој бил испратен во Велес, па во Прилеп, каде продолжил да работи како учител.⁴²⁴ Таму веднаш дошол во судир со пелагонискиот митрополит Венедиктос.

Кои биле главните причини за неговото протерување? Во изворите постојат неколку верзии.

Причините се разликуваат во зависност, се разбира, од нивното потекло. Ако му веруваме на Џинот, кој е недоследен во објаснувањето на причините, тој бил изгонет поради тоа што владиката и градските првенци го обвинувале дека ги бунтувал „Србите“ и „Бугарите“, потоа дека бил руски шпион, како и поради тоа што собирал стари ракописи и книги за Друштво српске словесности.⁴²⁵ Според приврзаниците на Џинот во Скопје тој бил изгонет од владиката Јоаким, од „Грци“ и „Власи“ поради тоа што владиката не сакал „Бугарите“ да учат на својот јазик.⁴²⁶ Додека пак противниците на Џинот го обвинувале за безбоштво, за бунтување на народот (на пример: да не плаќа данок), за правење раздор меѓу народот, дека сакал да се потурчи и слично.⁴²⁷

Џинот и неговите приврзаници ги дефинираат луѓето кои го изгониле од Скопје како „Грци“, „гркомани“ и „одметнати Бугари“ предводени од владиката Јоаким. Всушност станува збор за истите луѓе кои го повикале да дојде во Скопје и кои во почетокот самиот тој многу ги фалел. Се до октомври 1851 година Џинот не спомнува дека бил во судир со владиката Јоаким, „Грците“ или „гркоманите“ во Скопје. Прв пат, без да наведува конкретни имиња, обвинувањата тој ги упатил кон

⁴²³ Климент Џамбазовски, *Културно-општествените...*, стр.85.

⁴²⁴ БДИМ, т.IV (1857-1885), стр.135-137.

⁴²⁵ Харалампие Поленаковиќ, *Кореспонденцијата...*, стр.7-9, 45, 46. Британскиот вицеkonzул во Скопје Џон Блант (John Blunt), во контекст на односите меѓу Британија и Русија и политиката на последнава кон словенското христијанско население во Османлиската империја, сметал дека Џинот бил „таен агент на панславизмот“ кој предизвикувал немири во Скопје. Види, БДИМ, т.IV (1857-1885), Скопје 2003, стр.135

⁴²⁶ ГИМНАС, т.II, кн.I, (1856-1863), стр.45; *Цариградски весник*, п°323, 06/04/1857; Харалампие Поленаковиќ, *Кореспонденцијата...*, стр.45.

⁴²⁷ ГИМНАС, т. II, кн.I, (1856-1863), стр.54-55; *Цариградски весник*, п°323, 06/04/1857

„гркоманите“, кои како што велел тој „уште ријат гнусна слепота и завист“.⁴²⁸ Во овој период тој, дури ни владиката Јоаким не го вбројува како непријател на училиштето. Напротив, во една прилика (јули 1852) Џинот го пофалил за неговото „велико христијанско мужество“. Причината била поради неговото заземање кај властите да се заштитат христијаните по еден напад врз христијанско дете.⁴²⁹ Дури во летото 1853 година по неговото протерување, во една негова статија напишана во Пера – Истанбул, за прв пат го посочил владиката како главен виновник за протерувањето.⁴³⁰ Во ниту еден момент тој или редакторот на Цариградски весник, Александар Егзарх не спомнуваат која е причината за неговото протерување. Следната година во една статија напишана од Скопје, Џинот дури ја споделил вината за протерувањето.⁴³¹

Подобрените односи траеле до есента 1856 година. Имено, во септември таа година, Џинот во своето писмо до Друштво српске словесности пишува за неговите односи со скопските првенци и владиката. Во тоа писмо тој првпат конкретно ги посочува причините за неговото протерување во 1853 и имињата на градските првенци кои работеле против него.⁴³² Истата година испратил уште неколку писма со слична содржина. Во нив тој истакнувал дека неговите противници сакале да го изгонат бидејќи бил Србин и бидејќи се грижел за српските старини: „ме предадоха на Турцы, како самъ Србинъ...“.⁴³³ Самоиндетификувањето како „Србин“ и посочувањето на неговата соработка со Друштво српске словесности требало да ги мобилизира неговите врски во Белград со цел да го заштитат.

Од друга страна неговите приврзаници во Цариградски весник тврделе дека Џинот бил изгонет бидејќи владиката не сакал во училиштето да се предава на бугарски јазик и сакал да го наметне грчкиот.⁴³⁴ Тврдењето на Џиновите приврзаници се чини претерано. Во истиот период во Скопје веќе три години, од 1855 година, функционирало уште едно словенско училиште во кое предавал

⁴²⁸ *Цариградски весник*, н°59, 03/11/1851. Писмото кое Џинот го испратил до редакцијата на весникот е датирано на 02 август 1851 година (ст. ст.)

⁴²⁹ *Цариградски весник*, н°93, 26/07/1852

⁴³⁰ *Цариградски весник*, н°134, 15/08/1853 и н°139, 19/09/1853

⁴³¹ *Цариградски весник*, н°200, 20/11/1854

⁴³² Харалампие Поленаковик, *Коренспонденцијата...*, стр.7-9. Тој својата коренспонденција со српското друштво ја започнал неколку месеци претходно. Често во тие писма тој се декларирал за србин.

⁴³³ *Ibidem*, стр.46.

⁴³⁴ *Цариградски весник*, н°323, 06/04/1857

Стојан Костов. Дури и владиката Јоаким, како што спомнав погоре, по протерувањето на Џинот, кон крајот на 1858 година, се заложил кај Најден Геров да го убеди Стојан Костов да не го напушта Скопје или како што велел Јоаким: „...задане остане Слвјанско-то ни училище пусто...“.⁴³⁵

Причините кои противниците на Џинот ги истакнувале требало да обезбедат поддршка кај османлиските власти тој да биде изгонет. Така, безбоштвото и особено бунтувањето на народот требало да му дадат аргументи на скопскиот мутесариф Акиф Мехмед-паша⁴³⁶ да донесе таква одлука. За да ја преземе таа одлука мутесарифот најверојатно како аргумент ја искористил неговата поткупливост. Барем така сметал Стојан Костов, кој во своето писмо до Најден Геров тврдел дека пашата докажал оти Џинот бил „рушветчија“. Костов воопшто не го спомнува судирот на Џинот со „Грците“ со кои и тој самиот подоцна ќе дојде во судир.

По сè изгледа дека до протерувањето довеле повеќе причини, меѓу кои и личните односи не треба да се исклучат. Меѓутоа, она што сметам дека треба да се истакне е дека главниот мотив на владиката и градските првенци не бил за да се затвори словенското училиште или пак да се наметне грчкиот јазик. Имено, како што видовме, во исто време во Скопје постоело друго словенско училиште кое работело со поддршка на општината. Всушност тоа било единственото општинско училиште во градот. Безбоштвото, поткупливоста како и политичката состојба во тој период (Кримската војна и идејата за панславизмот на Русија) биле искористени како повод Џинот да биде изгонет од Скопје. Џинот, како учител уште еднаш ќе се врати во Скопје во 1870-те години, во период кога процесот на поларизација започнат во негово време веќе бил официјализиран. Тие години тој работел во егзархиското училиште.⁴³⁷

За да се заврши со овој дел потребно е уште да се дефинираат противниците на Џинот. Кои се „Грците“, „гркоманите“ и „одродените Бугари“ кои го изгониле Џинот. Погоре видовме кои биле главните идентитетски маркери кај Џинот – словенската култура, која тој ја именува и како српска и/или бугарска, и христијанството. Ништо поразлични не се и неговите противници. Тие, според нивното дејствување всушност биле личности кои ја поддржувале словенската писменост, но истовремено биле и во добри односи со патријаршискиот владика.

⁴³⁵ Из архивата..., стр.727 и 933. За цитираниот дел, види стр.727.

⁴³⁶ Акиф Мехмед-паша бил скопски мутесариф од февруари 1854 до септември 1858 година. Види, *Sicill-i Osmânî: Osmanlı ünlüleri*, стр.228. ГИМНАС т.ІІ кн.І (1856-1863), стр.114.

⁴³⁷ Климент Џамбазовски, *Културно-општествените...*, стр.88.

Исто така, како што ќе видиме подолу, во овој период (1850-те години) во градот веќе се оформила „грчка“ група. Сето ова укажува дека во овој период процесот на еманципација на словенското христијанско население, кај мнозинството словенски христијани (градските елити), сè уште не подразбирал и судир со Патријаршијата, иако тоа не е исклучено. Дури и за оние кои го обвинувале патријаршискиот владика, сè уште е рано да се збори за појава на егзархиско движење, т.е. барање за отцепување од Цариградската патријаршија и формирање на словенска црква.

Меѓутоа, протерувањето на Џинот од Скопје ја покажала првата криза и поделба во рамките на христијанската заедница. Токму, низ историјата на Џинот може најдобро да се следи процесот на дисолуцијата на *Rum millet*. Во овој процес Џинот бил еден од главните актери. Во наредните години групите меѓу христијаните, кои во Џиновиот период почнале да се формираат, појасно ќе се дефинираат во поглед на јазикот во образованието во црквата, како и нивниот однос кон Цариградската патријаршија.

3. Поларизација на *Rum milleti* (1860-те години)

Кога Џинот го напуштил Скопје во 1857 година, според Стојан Костов, христијаните во градот биле поделени на три групи – „тарафи“: „грчката“, „џиновата“ и групата на Стојан Костов.⁴³⁸ Приврзаниците на последниве две групи всушност биле словенофонското христијанско население. Словенско население имало и во „грчката“ група. Групата на Џинот и на Стојан Костов се залагала за словенскиот јазик во училишта и црквите, додека поделбата во „бугарската“ група, која ја спомнува Костов, била заснована според тоа на кој учител ја давале својата поддршка, односно кај кој учител ги испраќале своите деца. Во овој период главната поделба кај христијанското население, која веќе била започната, всушност е онаа меѓу „Грците“ и „Бугарите“, т.е. поделбата се прави пред сè врз основа на употребата на јазикот во секојдневието, образованието и црквата, и врз основа на односот кон патријаршијата, а секако не на етничка основа. Значи, во овој период покрај јазикот како идентитетски маркер се додава и црковната припадност. Подолу ќе бидат објаснети неколку настани и личности носители на поларизацијата

⁴³⁸ Из архивата..., стр.928-929. „Тараф“ (taraf) на турски буквално значи страна и најсоодветен превод на македонски јазик би бил страна. Меѓутоа тука станува збор за политичко-конфесионални групи кои застапувале различни интереси, поради што јас и го користам поимот „групи“.

на Рум милетот во текот на 1860-те години во Скопје. Значајна улога во овие настани одиграл учителот Стојан Костов. Исто така, во овој период во Скопје, како и на другите места на Балканот, за првпат се прославил денот на Св. Кирил и Методиј. Сето ова всушност претставува дел од општата борба за употребата на словенскиот јазик во црквата и формирање на словенска Егзархија. Подолу, како и претходно, ќе се обидам да ги истакнам главните идентитетски маркери на секоја од овие политичко-конфесионални групи со кои започнала поделбата на Рум милетот.

„Бугарите“: Стојан Костов, Џиновите приврзаници и Јован Кара Ѓоров

Од биографските податоци за Костов знаеме дека бил роден во 1832 година во село Бонушевце, Врање. Се образувал во училиштето на Најден Геров во Пловдив. Пред да дојде во Скопје тој бил учител во Врање. Во текот на Големата Источна криза учествувал во востаничките активности поради што бил затворен од Османлиите. По ослободувањето живеел во Ловеч, Бугарија каде работел како адвокат. Починал на 12 ноември 1897 година во Кустендил.⁴³⁹

Стојан Костов од крајот на 1850-те и во текот на 1860-те години бил главниот интелектуален водач на „Бугарите“ во Скопје како и водач на егзархиското движење во Скопје и епархијата. Стојан Костов во Скопје бил општински учител од 1855 или 1856 година се до 1868 година. Од 1868 до 1870 година тој бил писар на скопскиот владика Пајсиј. Кога Костов дошол во Скопје тој го зазел местото на Џинот како општински учител.

Костов во својата кореспонденција со Најден Геров групата на Џинот ја спомнува се до почетокот на 1860 година. Во едно од првите негови писма до Најден Геров од декември 1857 година Костов напишал дека со заминувањето на Џинот неговата група исчезнала, меѓутоа во неколку негови подоцнежни писма (1859 и 1860 година) тој тврди дека се уште потајно постоеле приврзаници на Џинот. Од содржината на неговите писма воочливо е дека тој го користел Џинот и неговата група во моментите кога подолго време не би добил одговор од Најден Геров.⁴⁴⁰ Во тие моменти Костов тврдел дека населението говорело: „ето колко е на честь нашій учитель отъ г-на консула.“. Таквата реакција на населението била

⁴³⁹ Архив Г.С. Раковски, Т.Ш, стр.507.

⁴⁴⁰ Из архивата..., стр.928-929, 938 и 939.

сосем нормална со оглед на тоа што самиот Костов се фалел кај скопјаните дека го познавал Геров, кој од 1857 година станал руски конзул во Пловдив. Имено по назначувањето на Најден Геров за руски конзул во Пловдив, Костов веднаш побрзал да се пофали кај граѓаните дека тоа бил неговиот некогашен учител. Меѓутоа, откако речиси два месеца не добил одговор тој во третото писмо упатено до Геров го молел да му одговори за да може да ја затвори устата на неговите непријатели во Скопје:

„Като не здобыхъ никой отвѣтъ, весма ся ужалихъ, и въ голѣмо посрамленіе останахъ отъ Скопянци-тѣ, понеже похвалихъ ся, прѣдъ нихъ, че мой прѣлюбезный учитель постаналь Русскый консулъ. За това правѣ поклоненіе и молимъ подайте слухъ и на мене нижайшаго Ви ученика, като и азъ да ся возрадувамъ и на вразитѣ ми уста-та да затворимъ.“⁴⁴¹

Од извадоците од писмата што претходеа се чини јасно дека Костов познавањето со Геров го користел за да изгради одреден углед кај Скопјани. Тоа требало да му го осигури неговото учителско место и загарантиран месечен финансиски приход. Исто така, мотивот за оваквото однесување на Костов, можеби, треба да се бара и во конкуренцијата која постоела за местото општински учител во Скопје. Писмата во кои тој ја користи Џиновата група ги пишувал се до 1860 година кога Џинот бил изгонет во Ајдин (Турција). Со отстранувањето на Џинот подалеку од Скопје и Балканот се чини опасноста за Костов исчезнала. Од тогаш тој престанал да го спомнува Џинот и неговите приврзаници во комуникацијата со Геров. Она што е мошне важно за учителот Костов е дека најверојатно со него под влијание на Најден Геров во Скопје за првпат била промовирана идејата за словенска црква. Позицијата учител на Стојан Костов, како и неговото дејствување, заедно со градските првенци Јован Кара Ѓоров и Хаџи Кочо Икономов, му ја обезбедила улогата на главен водач на „бугарската“ партија во Скопје.

Повеќе информации имаме за Јован Кара Ѓоров или Кара Јово.⁴⁴² Тој се родил во Скопје во 1830 година. Уште како дете останал сирак по што бил израснат

⁴⁴¹ Из архивата..., стр.927. Писмо на Костов до Геров датирано на 27/10/1857 година (по стар стил)

⁴⁴² Биографските податоци за Кара Јово се преземени од белешката на неговиот син Тома Карајовов. Види, Тома Карајововъ, op.cit.p.283-286.

од вујко му Зафир Малев (скопскиот главен коџабашија во 1840-те години). Се образувал во словенско училиште. По образованието започнал да се занимава со трговија, најмногу со Босна. Освен со трговија тој поседувал чифлици, големи стада со ситен и крупен добиток. Откако израснал во еден од најголемите трговци тој станал и еден од главните градски првенци. Од 1860 до 1880 години тој најверојатно бил член на административниот совет. Во 1869 година заедно со Хаџи Кочо Икономов како водачи на „бугарската“ партија испратиле писмо до Високата порта дека скопската епархија не ја признава повеќе Цариградската патријаршија.⁴⁴³ По формирањето на егзархијата тој бил и претседател на „бугарската општина“, најдоцна до 1884 година.⁴⁴⁴ На негово место застанал друг градски првенец, Китинчев. Починал во јануари месец 1888 година.

„Грците“

„Грчката“ партија која ја спомнува Костов всушност била најмалубројната група. Биле предводени од градскиот првенец Хаџи Коста Хаџи Стефче и во еден краток период од Коста Хаџи Трајков. И двајцата Словени оформени во грчка култура. Многу малку податоци има за двајцата првенци. Хаџи Коста најверојатно се родил во првата деценија на XIX век, бил голем трговец кој тргувал со Босна и со султанскиот двор, а својата трговска евиденција ја водел на словенски.⁴⁴⁵ На негова иницијатива во почетокот на 1860 година во Скопје било отворено грчко училиште.⁴⁴⁶ Со тоа за првпат по 1830-те години во репродукцијата на знаењето во Скопје постоеле грчко и словенско училиште. Поради тоа некои приврзаници на „бугарската“ партија го дефинирале како „гркоман“.

Вториот водач на оваа група, иако за многу краток период, бил Коста (Костаки) Хаџи Трајков. Тој, како и неговиот брат, до 1861 година не заземал страна во судирите меѓу „бугарската“ и „грчката“ партија во Скопје. Во февруари 1861 година Стојан Костов, без да ги наведе причините, спомнува дека Коста Х. Трајков застанал на „грчката“ страна. Истата година во месец август Коста Хаџи Трајков се самоубил во својата кука. Апсењето на Никола и самоубиството на

⁴⁴³ *Възраждането в Македония: Материали от българския възрожденски периодичен печат*, София 2009, стр.560. Дописка од Скопје објавена во весникот *Право* n°20, 28/07/1873

⁴⁴⁴ Тома Карайововъ, op.cit.p.285; AMAE (Paris) T.95, N° doc.75, Pétitions d'Ivan Karaguiroff, président du conseil ecclésiastique bulgare à Uskub, au baron de Ring, Uskub 20/09/1879

⁴⁴⁵ *Възраждането в Македония...*, стр.560.; Јован Хаџи Васиљевић, *Скопје...*, стр.117-119

⁴⁴⁶ *Из архивата на Найдено Герев*, стр.939.

Коста значело и крај на моќта на семејството Хаџи Трајкови. Во 1862 година нивниот имот во Скопје бил попишан и конфискуван од страна на власта. По смртта на Коста Х. Трајков во текот на 1860-те и 1870-те години Хаџи Коста Хаџи Стефче се спомнува како главен водач на „грчката“ партија во Скопје.

Прославата на Св.Кирил и Методиј, исфрлувањето на грчките црковни книги и судирот со владиката Јоаким

Како што спомнав претходно, во почетокот на 1860 година репродукцијата на знаење кај христијаните веќе била поделена. Во градот постоеле грчко и словенско училиште. Меѓутоа, што се однесува до јазикот на службата во црквата на сила се уште била праксата воспоставена уште од времето на владиката Гаврил (1833-1843), т.е. десната певница да биде словенска, а левата грчка.

Во овие услови „Бугарите“ во мај месец 1860 година првпат ја организираат прославата на Св. Кирил и Методиј во Скопје. Со помош на браќата Хаџи Трајкови свечената литургија се одржала во црквата Св. Богородица, а со неа раководел владиката Јоаким. Сите дуќани во градот биле затворени. Единствено неколку привразници на „грчката“ партија се обиделе да го спречат празнувањето.⁴⁴⁷

Прославата на Св. Кирил и Методиј резултирала со зголемена нетрпеливоста меѓу „Бугарите“ и „Грците“. Три месеци подоцна (август 1860) се случил првиот посериозен инцидент, а во истиот месец „Бугарите“ веќе побарале грчкиот јазик да биде исфрлен од употреба во црквата. Така, при крајот на истиот месец од соборната црква Св. Богородица биле исфрлени и запалени грчките книги.⁴⁴⁸ Од тој настан односите меѓу двете групи само се влошувале. Следеле месеци во кои едните со другите се обвинувале пред османлиските власти.

Во настаните освен локалната османлиска власт бил вклучен и Великиот везир К’бризли Мехмед Емин-паша (Kıbrizli Mehmed Emin paşa).⁴⁴⁹ Неговото патување по Бугарија и Македонија во 1860 година било искористено од „Грците“

⁴⁴⁷ Ibidem, p.944 и 945.

⁴⁴⁸ Богомолец Б. *Произшествіе въ Скопска Епархія отъ 1860 до 1865 година*, Браила 1865, стр.3. Позади името Богомолец стои Натанаил Кучевишки. Единствено тој спомнува за палење на грчки книги.; За настанаот информирал и Стојан Костов и еден весникот *Дунавски лебед*. Из архивата на *Найденъ Геровъ*, стр.950; *Дунавски лебед*, п°24, 07/03/1861.

⁴⁴⁹ К’бризли Мехмед паша во мај 1860 година презел патување по Бугарија и Македонија за да ја увиди положбата на христијанското население по поплаките на рускиот министер за надворешни работи. Тој ги сметал „бугарските“ учители одговорни за проблемите во рамките на Рум милетот.

да се пожалат на односот на „Бугарите“ во градот и дејствувањето на нивниот учител Стојан Костов. Според Стојан Костов, Великиот везир одговорил негативно на поплаките против него:

„...мя прѣдадохъ прѣдъ Н. Высочество Великий Везиръ който позна нихнѣ-т лъжа...“⁴⁵⁰

Ова тврдење на Костов е спротивно на она што К’бризли паша го презел со другите учители, како што се Јордан Хаџи Константинов-Џинот (во Прилеп), Васил Манчев (во Битола) и Димитрија Миладинов (во Воден), при што првиот и последниот биле уапсени. Џинот бил изгонет во Ајдин (Aydin), додека Миладинов бил затворен во Истанбул.

Посетата на Великиот везир не ги решил проблемите. Во јануари следната година „грците“ ги вратиле грчките црковни книги во Св. Богородица по што била извршена и служба на грчки јазик.⁴⁵¹ Овој пат османлиските власти привремено донеле одлука состојбата да остане непроменета, додека, како што тврдел Костов, да се јави на Високата Порта која требала да донесе одлука. Сепак, три месеци подоцна, на почетокот на април, грчките книги биле повторни извадени, а владиката Јоаким вршел служба на црковнословенски.⁴⁵² Од тогаш се до септември 1869 година во скопските цркви не се служело на грчки. Таа година „Грците“ успеале да ја преземат црквата Св. Спас во која во почетокот се служело само на словенски, а потоа и на грчки.⁴⁵³

Во текот на овие настани словенското христијанско население за првпат јавно изјавило дека не ја признава црковната власт на Патријаршијата и побарале бугарски, а не грчки патријарх. Непризнавањето на црковната власт е директно поврзана со исфрлањето на грчките книги од црквите. Ако му веруваме на Костов, повод за оваа одлука било едно писмо од август 1860 година од Патријаршијата во кое се барало да се испрати еден човек од епархијата поради избор на нов

⁴⁵⁰ Из архивата на Найдѐн Геровъ, стр.950. К’бризли Мехмед Емин паша пристигнал во Скопје на 5 септември 1860 година (стар стил).

⁴⁵¹ Дунавски лебед, п°24, 07/03/1861. Според весникот грчките црковни книги биле вратени во јануари на празникот Богојавление.; Из архивата на Найдѐн Геровъ, стр.952; Архив Г.С. Раковски, Т.III, стр.184-185.

⁴⁵² Из архивата..., стр.955.

⁴⁵³ Стојан Новаковић, *Ексархијске агитације у Скопљу 1869 и даље: автобиографијске записке попа Јована Трајковића Бурке*, во ГСНД, год.II, Скопље 1927, стр.229-240.

Патријарх. Одговорот на „Бугарите“ бил дека тие не сакале грчки туку бугарски патријарх.⁴⁵⁴ Тие дури сакале да поднесат писмо до К’бризли Мехмед паша во кое се жалеле на постапките на владиката со цел тој да биде отстранет од Скопје.⁴⁵⁵ Сличен став „Бугарите“ завзеле и во јануари 1861 година откако биле вратени грчките книги во црквите. Имено, откако им било соопштено од локалните османлиски власти дека за прашањето на црковните книги требало да се чека одговорот од Патријаршијата тие повторно изјавиле дека не ја признаваат Цариградската патријаршија.⁴⁵⁶ Во настаните кои следеле, со цел во црквата да се обезбеди служба исклучиво на црковнословенски, „Бугарите“ се заканувале дека ќе преминат во унијати. Сепак, повторното вадење на грчките книги од Св. Богородица ги одвратило „Бугарите“ да ја признаат католичката црква.⁴⁵⁷

Каков бил односот на Јоаким во овие настани? Костов на ниту едно место не спомнува дека во овој период владиката дејствувал против „Бугарите“. Напротив, тој дури тврдел дека при жалбата на „Бугарите“ до владиката во врска со враќањето на грчките црковни книги тој застанал на нивна страна, и покрај тоа што тие сакале да го изгонат од Скопје.⁴⁵⁸

Од друга страна, Натанаил Кучевишки во една негова брошура посветена на настаните во скопската епархија од 1860 до 1865 година дава повеќе податоци за постапките на Јоаким. Зголемувајќи ја важноста и значењето на побуните против Јоаким, тој воопшто не спомнува дека Јоаким вршел служба на словенски. Тој го претставува Јоаким како личност која барала милост од населението и која се служела со лукавство за да ја задржи епархијата. Така, во намера да остане во Скопје, тој бил принуден да прифати иконом на епархијата според желбите на населението, а по една побуна во 1862 година, тој дури се согласил да се намали неговиот годишен приход.⁴⁵⁹

⁴⁵⁴ Из архивата..., стр.950.

⁴⁵⁵ Богомолец Б., op.cit.p.5.

⁴⁵⁶ Архив Г.С. Раковски, Т.III, стр.184-185.

⁴⁵⁷ Из архивата на Найденов Геровъ, стр.948, 952, 954 и 955. Заканата дека „бугарите“ ќе ја признаат Католичката црква следела по еден нивен собор откако во градот се прочула веста дека „бугарските“ владици (Иларион Макариполски и др.) биле судени и наводно тие ќе биле затворени.

⁴⁵⁸ Ibidem, p.952.

⁴⁵⁹ Богомолец Б., op.cit.p.1-16. Натанаил Кучевишки сакајќи да ја истакне лакомота и злоупотребите на патријаршиските владици тврдел дека Јоаким претходно на име владичина зимал милиони грошеви. Колку точно биле неговите приходи пред овој договор е тешко да се утврди. Иван Снегаров напишал дека во Скопје се говорело дека Јоаким зимал повеќе од 300 000 гроша. Види Иван Снегаровъ, op.cit.p.86.

Секако информациите на Кучевишки треба да се читаат со внимание. Тој во овој период веќе бил вклучен во борбата за формирање на Егзархијата. Исто така, тој не бил сведок на настаните. Она што е значајно е дека и двајцата, Натанаил Кучевишки и Стојан Костов, истакнуваат дека словенското христијанско население веќе јасно се изјаснило за „бугарски“ владика.

Од претходно напишаното очигледно е дека од 1860 година односите меѓу владиката и мнозинството од христијанското население, односно „Бугарите“, биле нарушени. Овој пат проблемите не биле исклучиво финансиски мотивирани како во 1820 и почетокот на 1830-те години. Овој пат, словенското христијанско население истакнало политичко барање за поставување на „бугарски“ владика, односно владика кој ќе го говори нивниот јазик и кој ќе служи на црковнословенски. Што се однесува до Јоаким, тој очигледно, преку повремениот држење литургии на словенски се обидува да добие доверба од христијанските првенци како не би бил повлечен од Скопје.⁴⁶⁰ Особено во епархија каде мнозинството христијани го сочинувале Словените. Сепак, иако тој во одредени настани се ставал на нивна страна, и држел служба на словенски, „Бугарите“, под влијание на движењето за независна бугарска, т.е. словенска црква во Истанбул и Бугарија, се повеќе барале тој да биде отстранет од Скопје и да биде заменет со „бугарски“ владика.

Состојбата меѓу „Бугарите“ и Јоаким се смирила откако тој заминал во Истанбул каде во период од две години 1865-67 бил член на Синодот. Во овој период со епархијата управувале икономот и епитропите кои биле поставени под влијание на „Бугарите“. Во Скопје се вратил во 1867 година, а на 25 февруари следната година починал. Како и неговиот претходник тој бил погребан во дворот на црквата Св. Богородица.⁴⁶¹

Во следните неколку години оваа борба на словенското население резултирала со отцепување од Цариградската патријаршија и формирање на скопска „бугарска општина“ со што поларизацијата започната во 1850-те била официјализирана.

⁴⁶⁰ Во 1862 година на 28 јануари (14 јануари ст.ст.) во Тетово околу српското училиште Јоаким извршил литургија по повод празникот Св.Сава и дури подарил 2 500 гроша за училиштниот фонд. Види, Иван СнѢгаровъ, op.cit.p.94.

⁴⁶¹ Иван СнѢгаровъ, op.cit.p.95-96.

IV. Официјализирање на поделбата во Рум милетот

1. Формирање на бугарската општина и назначувањето на егзархиски владика за Скопје

Борбата за исфрлање на грчкиот јазик од црквите и борбата против Јоаким во текот на една деценија (1860-те години) многу по јасно, од претходно, ги дефинирала двете ривалски политичко-конфесионални групи во Скопје, т.е. „Бугарите“ и „Грците“. Во овој период во изворите се појавува уште една група, т.е. „Србите“ кои пак, со оглед на тогашните причини за групирање, имале многу сличности со „Грците“. Имено, во наредниот период, 1860-те и 1870-те години, во рамките на „грчката“ група започнала да се формира и „српска“ партија. Таа се оформила околу словенското население кое останало верно на Патријаршијата, но побарувало употреба на словенскиот јазик во образованието и црквата, и кое во своето образование користело српски учебници. Исто така, влијанието на одредени градски првенци било пресудно за оформување на оваа група, што укажува и на личниот момент во идентитетското оформување. За оваа политичко-конфесионална група ќе стане збор подолу во овој дел. До 1870 година овие групи институционално се уште функционирале во рамките на Рум милетот. Настаните кои се случиле по смртта на Јоаким ја официјализирале поделбата на Рум милетот на две официјално признати заедници – милети, кои во македонската историографија, меѓудругото, се познати и како патријаршисти (*Rum milleti*) и егзархисти (*Bulgar milleti*). Од тогаш во провинциската администрација седеле претставници на двата милета.

Целата активност на христијанската општина, т.е. управувањето со општинските училишта, црквите и еснафите на скопската христијанска заедница, во овој период била речиси целосно под контрола на „Бугарите“. Во молбите и одлуките на „Бугарите“ испратени до властите (османлиската или црковната) сите христијански еснафи го давале својот потпис и печат. Тоа се должело пред сè на фактот дека „Бугарите“ биле најбројни помеѓу православно христијанско население. „Грците“, може да се каже дека, биле собрани околу владиката и неколку богати трговци и занаетчии. Нивниот број бил незначителен во однос на оној на „Бугарите“. Имено, во 1869 година од вкупно околу 1 000 христијански

куќи, „Грците“ сочинувале единствено 29 словенски и 3 грчки куќи, како и 20 Власи (златари и терзии) кои живееле без своите семејства по хановите.⁴⁶² Значи, нешто повеќе од 150 луѓе. Во селата од казата бројот на приврзаниците на патријаршијата (исклучиво словенско население) било побројно. Кучевиште, Мирковци, Бањани и Чучер во судирот меѓу „Бугарите“ и „Грците“ останале лојални на Цариградската патријаршија.

Претходно видовме дека од април месец 1861 година грчките книги биле исфрлени од Св. Богородица, а најверојатно и од Св. Димитрија и Св. Спас. Сепак, немаме извори дали по овој настан Јоаким или некој од градските попови држел служба на грчки јазик. Икономот и секретарот на митрополијата биле Словени и биле поставувани по желба на „бугарските“ градски првенци, во општинските училишта се учело на словенски јазик и речиси целата репродукција на знаење била на словенски. Настава на грчки јазик имало единствено во едно приватно училиште. Меѓутоа, грчката настава не била постојана. Често, училиштето било затворано. Тоа се должи на фактот дека дел од оние 29 словенски патријаршиски куќи во градот го претпочитале словенскиот јазик во образованието и црквата пред грчкиот. Значи, лојалноста кон Патријаршијата одредила тие да бидат дефинирани како „Грци“ од нивните сограѓани „Бугари“.

Владиката Пајсиј

Пред да продолжиме со настаните поврзани со отцепувањето на „Бугарите“ треба да се спомнат неколку работи за патријаршискиот владика Пајсиј, кој го заменил починатиот Јоаким. Според надгробниот епитаф (напишан на грчки) Владиката Пајсиј (1806 - 29.XI.1892) бил роден во Негуш.⁴⁶³ Еден друг податок вели дека тој се родил во Кукуш.⁴⁶⁴ Пред да биде поставен на владичкото место во

⁴⁶² Стојан Новаковиќ, *Ексархијске агитације...*, стр.236.

⁴⁶³ Текстот од надгробниот епитаф во превод на македонски е објавен од Христо Меловски. Види, Христо Меловски, „Надгробната плоча на скопскиот патријаршиски митрополит Пајсиј“, во ГЗФЗФ год.34, бр.2, Скопје 1985, стр.49-61.

⁴⁶⁴ Неговиот современик поп Јован Трајковиќ – Бурка во неговите автобиографски белешки напишал дека Пајсиј бил роден во Кукуш. Види, Стојан Новаковиќ, *Ексархијске агитације...*, стр.230. Слично сметаат и други негови современици (Тома Карајовов). Подоцна овој податок го препишувале и други бугарски историчари. Види, Васил К’нчов, *op.cit.* стр.160 и Иван Снџгаров, *op.cit.* п.96. Слично на нив сметал и Јован Хаџи Васиљевиќ. Според него, самиот Пајсиј кажувал дека родителите во Кукуш се доселиле од Негуш, поради што и тој тврди дека Пајсиј се родил во Кукуш. Види, Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопски митрополит Пајсије (1868-1891)*, Сремски Карловци 1935, стр.6.

Скопје од 1865 година Пајсиј ја извршувал должноста митрополит на Рушчук (Русе во Бугарија). Пред тоа, од 1848 година, бил администратор-ѓакон на владиката Јоаким за Врање, а од 1852 година бил назначен за хорепископ за истиот град.⁴⁶⁵ Според потеклото, во зависност од изворот, т.е. современите, Пајсиј бил сметан како *Словен* или *Бугарин*, поради тоа што тие сметале дека во Кукуш или Негуш живеело само словенско население. Српските автори, современници (Јован Хаџи Васиљевиќ), го сметале како Словен.⁴⁶⁶ Од друга страна пак, бугарските современници (Васил К'нчов и Тома Карајовов) го сметале како Бугарин.⁴⁶⁷ Последниов, го спомнува и неговото наводно исповедање пред народот дека бил „Бугарин“. Всушност станува збор за изјавата која Пајсиј ја дал пред градските свештеници и која ја запишал поп Јован Бурка. Имено, кога градските првенци му ветувале на Пајсиј дека ќе го постават за Егзарх, ако ја отцепи скопската епархија од Патријаршијата, нешто што тој немал намера да го направи, изјавил дека бил „родом Бугарин“.⁴⁶⁸ Секавањето на поп Јован Бурка можеби најдобро го дефинира Пајсиј кој бил тој, односно сите знаеле дека тој бил „чист Грк“.⁴⁶⁹

Пајсиј завршил теологија на Халки⁴⁷⁰ и бил придворен јеромонах во Патријаршијата. Две години бил учител во Истанбул, а во еден краток период и писар во Патријаршијата. Поради неговото познавање на словенскиот јазик тој бил испратен во Скопје како ѓакон на Јоаким. Во црквата главно служел на грчки и, како што ќе видиме останал верен на Патријаршијата во моментите кога во Скопје „Бугарите“ ја основале својата *обштина* и му нуделе да ја отцепи скопската епархија од Патријаршијата. Од 1870 се до неговата смрт во 1892 година тој ќе биде најголемиот непријател на „Бугарите“, односно егзархистите во Скопје.⁴⁷¹ Подоцна, кон крајот на 1880-те и почетокот на 1890-те години тој ќе дојде во судир и со словенското патријаршиско население во врска со јазикот во црквата и отворањето на „српско“ училиште потпомогнато од страна на српскиот конзул. За овие настани ќе стане збор во следната глава на оваа теза.

⁴⁶⁵ Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопски митрополит...*, стр.5-6.

⁴⁶⁶ Ibidem, p.6.

⁴⁶⁷ Тома Карајовов, op.cit.p.278; Васил К'нчов, op.cit.p.160. Јован Хаџи Васиљевиќ напишал дека неговиот татко бил грк, а неговата мајка била словен. Види, Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопски митрополит...*, стр.6.

⁴⁶⁸ Стојан Новаковиќ, *Ексархијске агитације...*, стр.231.

⁴⁶⁹ Ibidem, p.231.

⁴⁷⁰ Теолошко училиште на Халки (на грчки : Θεολογική Σχολή Χάλκης) е основано во 1844 година на истоимениот остров Халки во Мраморното море блиску до Истанбул.

⁴⁷¹ Биографските податоци за Пајсиј се преземени од книгата на Јован Хаџи Васиљевиќ за митрополитот Пајсиј. Види, Јован Хаџи Васиљевиќ, *Скопски митрополит...*, стр.5-7.

Отцепувањето на „Бугарите“ од Патријаршија се совпаѓа со настаните поврзани со неговото назначување. По смртта на Јоаким, 25 февруар 1868 година „Бугарите“ добиле можност да постават свој владика. Односно владика кој ќе го знаел нивниот јазик. За наследник на Јоаким бил предвиден Пајсиј кој заедно со Кустендилскиот владика Игнатиј го погребале починатиот скопски владика.⁴⁷² Меѓутоа, следниот месец „Бугарите“ се изјасниле дека не сакале да го примат Пајсиј за свој нов владика. Тие барале да биде испрате било кој друг владика кој ќе ги извршувал архиерејските должности на нивниот мајчин јазик, освен Пајсиј.⁴⁷³ Настаните поврзани со поставувањето на Пајсиј и неговиот став кон егзархиското прашање во своите автобиографски белешки ги има опишано еден од скопските попови Јован Трајковиќ – Бурка.⁴⁷⁴ Неговите информации во најголем дел ги потврдува Тома Карајовов, синот на Јован Кара Ѓоров, главниот градски првенец, и во тој период, еден од водачите на „Бугарите“ во Скопје.

Поп Јован за самиот себе велел дека бил „сос наука прост“. Во декември 1861 година во црквата Св. Спас бил ракоположен за свештеник на селата Нерези и Шишево (вкупно 40 христијански куќи). Поради малите приходи од овие села следната година му биле доделени и 150 куќи во градот. Поп Јован Бурка тврди дека од 1861 година преку ден постојано престојувал во митрополијата помагајќи му на протата поп Јован Косевиќ поради што тој знаел се што се случувало во митрополијата. И покрај тоа, во своите белешки тој ништо не спомнува за настаните од 1861 до 1868 година.

Според поп Јован Бурка откако владиците Игнатиј и Пајсиј служеле литургија и спомен на Јоаким тие се обратиле до општината со молба градските првенци и еснафите да ги дадат потписите за Пајсиј да биде назначен за нов скопски владика. Поради тоа Игнатиј останал во Скопје при што заедно со Пајсиј го молеле Јован Кара Ѓоров да го принуди народот да го прифати Пајсиј.⁴⁷⁵ Според записите на Бурка, по неколку дена, владиците успеале да го убедат Кара Ѓоров по

⁴⁷² Кај Иван Снегаров е даден натпис од една црква во Горно Соње во кој е опишан погребот на Јоаким. Според тој натпис освен Игнатиј и Пајсиј во погребувањето било извршено со голема чест и слава во присуство на голем број на скопјани (христијани и мулсимани) погребната поворка се движела од Митрополијата до пазарот (просторот пред Калето) до Св.Богородица каде бил погребан. Види, Иван СнѢгаровъ, *op.cit.*p.96. Сличен опис дава и поп Јован Бурка.

⁴⁷³ *Из архивата на Найдень Геровъ...*, стр.968.

⁴⁷⁴ Стојан Новаковиќ, „Ексархијске агитације у Скопљу 1869 и даље: автобиографијске записке попа Јована Трајковића Бурке“, *Гласник Скопског Научног Друштва*, кн.II Скопље 1927, стр.229-240.

⁴⁷⁵ Васил К'нчов, а следствено и други бугарски автори, тврдат дека Стојан Костов го убедил народот да го прифати Пајсиј. Види, Васил К'нчов, *op.cit.*p.161-162; Иван СнѢгаровъ, *op.cit.*p.98.

што овој повикал по двајца од секој еснаф и ги принудил да се потпишат дека го примаат Пајсиј за владика.⁴⁷⁶

Што се разговарало и што се договорило на средбата меѓу Кара Ѓоров и Пајсиј, по која водачите на христијанските еснафи го дале својот потпис за Пајсиј, немаме информации. Според промените кои настанале во митрополијата може да претпоставуваме. Набргу, во месец август, Стојан Костов по предлог на Пајсиј бил поставен на местото писар на митрополијата.⁴⁷⁷ Истата година во архимандритски чин бил назначен свештеникот Христо (по назначувањето во архимандрит тој го зел името Харалампие).⁴⁷⁸ Исто така, во изворите се спомнува дека Пајсиј служел на словенски во црквата, а во 1869 година на празникот Св. Кирил и Методиј (11 мај по стар стил) одржал свечена литургија во црквата Св. Богородица.⁴⁷⁹ Очигледно е дека Пајсиј морал да ги прифати овие лица да бидат дел од раководството во митрополијата, како и да служи на црковнословенски, ако сакал да биде прифатен како нов скопски владика. Во овие месеци населението дури го бранело Пајсиј од една група која упатила обвинувања до редакцијата на весникот *Македонија*.⁴⁸⁰

Исто така, треба да се додаде дека поп Јован Бурка во своите белешки го обвинува Пајсиј дека тој тајно преговарал со „бугарските“ првенци во Скопје да ја припои скопската епархија кон Егзархијата. Информација која е тешко да се потврди. Меѓутоа, од настаните кои следеле тоа најверојатно се случило. Според поп Бурка, Пајсиј им кажал на своите свештеници, дека за работите во митрополијата ќе се грижи архимандритот Харалампие, и има наредил да се потпишат на писмото во кое „Бугарите“ наводно требале да изјават дека народот не го признава Пајсиј за владика и бараат скопската епархија да премине под Егзархијата.⁴⁸¹ Токму на овие собири со свештениците тој ја дал изјавата која бугарските автори и современици мошне ја користат за неговото потекло и присвојување, т.е. дека тој по род бил Бугарин од Кукуш.

⁴⁷⁶ Стојан Новаковиќ, *Ексархијске агитације...*, стр.231.

⁴⁷⁷ *Из архивата на Найдено Геров...*, стр.969.

⁴⁷⁸ Стојан Новаковиќ, *Ексархијске агитације...*, стр.231; Тома Карайовов, *op.cit.* p.278. Харалампие по потекло бил од Тетово. Првата жена на Јован Кара Ѓоров била ќерка на Харалампие.

⁴⁷⁹ *Македонија*, год.ІІІ, п°38, 16/08/1868. На истиот ден (24/05/1868) било осветено и новото училиште по што се делеле дипломи (тескери) на занаетчии.

⁴⁸⁰ *Македонија*, год.ІІІ, п°36, 02/08/1869 и п°38, 16/08/1869.

⁴⁸¹ Стојан Новаковиќ, *Ексархијске агитације...*, стр.232.

Добрите односи со Пајсиј траеле до средината на септември 1869 година. Тогаш Пајсиј откажал да се потпише на писмото кое поп Бурка го спомнува, т.е. дека народот не ја признава Патријаршијата. Претходно, првенците и еснафите од другите градови на скопската епархија (Тетово, Гостивар, Куманово, Врање, Крива Паланка и др.) го дале својот потпис. По ова „Бугарите“ испратиле писмо до османлиските власти во Истанбул дека повеќе не ја признаваат Цариградската патријаршија и владиката Пајсиј. Потоа, на соборот одржан на 27 септември 1869 година (14 септември ст.ст.) предводен од Јован Кара Ѓоров градските првенци и еснафите одлучиле официјално да се откажат од Цариградската патријаршија.⁴⁸² Два месеци подоцна градските свештеници кои се откажале од Пајсиј за првпат служејќи во црквата Св. Богородица на словенски место името на Пајсиј го спомнале името на Иларион Макариополски (Егзархијски митрополит во Трново од 1872 до 1875 година). Со овие настани официјално била формирана „бугарската општина“. Нејзин прв претседател бил архимандритот Харалампј.⁴⁸³ Меѓутоа, главниот водач на „Бугарите“ и нивен претставник пред властите бил Јован Кара Ѓоров, еден од најмоќните и најугледните христијани во градот.

Официјалното име на новата христијанска општина е *бугарска општина*. Таа го организирила и финансирала образованието во градот и изградбата и реновирањето на објекти, т.е. грижата за ангажирање на учители, изградба на нови училишни згради, пансионати и слично.

Во овој период во градот служеле меѓу 10 и 12 свештеници. Од нив единствено двајца останале верни на Пајсиј и Патријаршијата. Тоа биле поп Јован Бурка и прота поп Јован Ќосиќ. Се до крајот на 1880-те години тие ќе бидат единствените градски свештеници на Патријаршијата. Отцепувањето од Патријаршијата го поставило прашањето и за управувањето со трите градски цркви

⁴⁸² *Македонија*, год.IV, п°36, 11/12/1869. Според поп Јован Бурка, пријателот на Пајсиј адвокатот Мардорос ефенди (Ерменец) го убедил Пајсиј во митрополијата да не го потпишува барањето на „Бугарите“. Поп Јован често ги греши личните имиња и поими. Поради тоа треба да се земе со резерва името на ерменскиот адвокат кое го спомнува поп Јован. Види, Стојан Новаковиќ, *Екзархијске агитације...*, стр.233.

⁴⁸³ Иван СнѢгаровъ, op.cit.p.101. Според дописки објавени во весникот *Право* од 01/11/1869 и весникот *Македонија* од 05/04/1870 и 16/05/1870. Според Снегаров, градските првенци чекале и во текот на месец октомври Пајсиј да го признае Св. Бугарски Архиепископски Собор, по што биле испратени три изјави потпишани од градските првенци, малските мухтари, еснафите, црковните епитропи и селските мухтари до скопскиот мутесариф, призенскиот валија и до властите во Истанбул дека „бугарите“ повеќе не ја признавале Цариградската патријаршија и нејзиниот митрополит Пајсиј поради што тие немале право да бидат нивни претставници пред локалните власти. Така, на празникот Воведение Богородичино на 21 ноември 1869 година тие одржале литургија во која го спомнале името на Иларион Макариополски на местото на Пајсиј.

(Св. Спас, Св. Димитрија и Св. Богородица). Откако „Бугарите“ ја формирале општината тие истовремено ја презеле и контролата врз сите градски цркви и зградата на митрополијата. Сега патријаршискиот владика Пајсиј бил владика без црква, а од март 1870 година и без митрополитската зграда. Црквите најверојатно биле преземени веднаш по откажувањето на Пајсиј да го даде својот потпис за егзархијата, додека митрополијата била преземена откако „Бугарите“ дознале дека скопската епархија била изземена од териториите на новоформираната Егзархија. Зградата биле превземена откако тие искористиле едно отсуство на Пајсиј од градот.⁴⁸⁴ Следеле неколку месеци на судири и надмудрувања за превземање на митрополитската зграда како и една од градските цркви. Повторно, како пред десет години, османлиската власт морала да интервенира за да не ескалира конфликтот меѓу христијаните.

Откако се вратил Пајсиј во Скопје, тој веднаш побарал помош од локалните османлиски власти да ја отворат митрополијата. „Бугарите“ протестираше и не дозволиле тој повторно да се всели во митрополитската зграда. Еден краток период тој престојувал кај својот брат кој тогаш живеел во Скопје. Дури по интервенција на призренскиот валија Исмаил Рахми-паша⁴⁸⁵ (İsmail Rahmi Paşa) во август 1870 година вратите на митрополијата биле отворени.⁴⁸⁶ Останало Пајсиј да си обезбеди и една црква за него и приврзаниците на Патријаршијата.

Во преземањето на една од трите цркви владиката искористил еден смртен случај по кој патријаршистите успеале да ја превземат црквата Св. Спас. Настанот се случил во септември 1870 година. Имено, на 19 септември таа година починал еден Влав златар кој живеел во еден од хановите во Скопје. Овој покојник бил чуван четири дена во ханот поради тоа што егзархиските свештеници не дозволиле да се врши опело на грчки јазик во ниту една од скопските цркви. Откако мртовецот го чувале четири дена во ханот со помош на заптиите неговото тело бил одведено во Св. Спас каде била со сила скршена бравата. Мртовецот бил внесен, а црквата обезбедена. Покојникот веднаш бил подигнат и однесен на гробиштата каде го погребале. Целта била остварена, попот Јован Бурка, прота Јован и Пајсиј

⁴⁸⁴ *Македонија*, год.IV п°82, 21/09/1870; Иван СнѢгаровъ, op.cit.p.103.

⁴⁸⁵ Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, Istanbul 1999, стр.41. Според просопографијата на Кунералп, Исмаил Рахми паша бил призренски валија од јули 1869 до декември 1871 година.

⁴⁸⁶ *Македонија*, год.IV п°82, 21/09/1870. Станува збор за две дописки од Скопје. Првата е датирана на 31 јули, а втората на 28 август; Иван СнѢгаровъ, op.cit.p.108-109.

влегле во црквата и поставиле нови брави.⁴⁸⁷ До изградбата на Св. Мина во 1906 година Св. Спас била единствената градска патријаршиска црква.⁴⁸⁸

Поделбата во еснафската средина не била толку тензична како во случајот со црквите. Речиси сите еснафи биле под контрола на „Бугарите“. Изворите воопшто не зборуваат за судири за превласт во еснафите. Причината, како што спомнав и погоре треба да се бара во малиот број на приврзаници на Пајсиј и Патријаршијата.

Во истиот период „бугарски општини“ се формираат и во другите градови. На пример, во Битола „Бугарите“ формираат своја општина на 5 мај 1869. Истата година „бугарски општини“ биле формирани и во Врање и Тетово. Покрај општиот политички контекст во Османлиската империја и движењето против Цариградската патријаршија на словенското население, формирањето на „бугарската општина“ во Скопје секако било можно и поради големото мнозинство на „Бугарите“ во рамките на Рум милетот. И покрај тоа, до назначувањето на егзархиски владика за скопската епархија (1872 година) „бугарската општина“ не била признаена од локалните власти. Скопскиот мутесариф како официјален претставник на христијаните се уште го сметал владиката Пајсиј.⁴⁸⁹ Меѓутоа, уште од порано „Бугарите“ имале свој претставник во провинцискиот совет и член во местниот суд. Тоа бил Јован Кара Ѓоров.⁴⁹⁰

Непризнавањето на „бугарската општина“ може да се објасни со тоа што скопската епархија била изземена од новоформираната црковна институција во Османлиската империја. Оттука, помошта на локалните власти на Пајсиј, легитимниот millet başı била очекувана. Имено, превземањето на митрополијата и на Св. Спас не би било можно без поддршка на османлиските власти, односно валијата во Призрен и нему потчинетиот скопски мутесариф.⁴⁹¹ И во двата случаи мутесарифот испраќал запити да ги чуваат патријаршистите и првпат по 1860

⁴⁸⁷ Стојан Новаковиќ, *Ексархијске агитације...*, стр.234-235. Додека власите го носеле мртвецот во Св.Спас „бугарите“ се упатиле кон Св.Богородица мислејќи дека патријаршистите ќе се обидат да ја преземат таа црква.

⁴⁸⁸ Св.Мина била изградена на просторот спроти Св.Богородица и служела како „грчка“, поточно влашка црква.

⁴⁸⁹ *Македонија*, год.IV н°82, 21/09/1870. Дописка од Скопје од 28 август 1870 година.

⁴⁹⁰ Тома Карайововъ, *op.cit.p.284*. Во дописката од 31 јули 1870 година објавена во весникот *Македонија* како член на советот (идаре меџлис – *idare meclis*) се спомнува извесен Јанчо или Јанџа: „...а негово Превосходство мутесариф повикал од идаре меџлис аза Г-на Јанџа и му казал...“. *Македонија*, год.IV н°82, 21/09/1870.

⁴⁹¹ По се изгледа, скопски мутесариф во овој период е Галиб-бег. Од 1871 до 1872 година Галиб-бег ќе биде Призренски валија.

година да интервенираат со цел да се одржи редот и мирот во градот. При овие настани по жалба на Пајсиј во вилаетскиот затвор во Призрен биле затворени четворица „Бугари“: архимандритот Харалампие, Стојан Костов, Тодор Пржо (од курчискиот еснаф) и Ставре (*сахатчија*).⁴⁹²

Доаѓањето на егзархискиот владика Доротеј (1874 година)

Бугарската егзархија со султански ферман била основана на 11 март 1870 година. Новата црковна институција на ниво на Империјата, всушност, значело и официјално признавање на нов *millet* или официјализирање на поларизацијата настаната во текот на претходните две децении во рамките на *Rum millet*. Отсега во местата каде бил доделен султански берат за егзархиски митрополит и онаму каде што бил задржан патријаршискиот митрополит, покрај претставникот на *Rum millet*, во административниот совет на вилаетот, седел и еден претставник на *Bulgar millet*.

Во петнаесетте епархии кои според ферманот од 1870 година влегувале во новата црковна институција скопската била изземена. Меѓутоа, една одредба (членот 10) предвидувала доколку две третини од населението се изјасни дека сака да се стави под јурисдикција на Егзархијата тоа ќе му биде дозволено. По дознавањето дека скопската епархија била изземена од Егзархијата, на 19 март 1870 година (1 април ст. ст.) во дворот на црквата Св. Богородица „Бугарите“ организирале протест. Притоа биле избрани 40 граѓани од градските и селските општини на епархијата кои се потпишале на протестното писмо испратено до Високата Порта. Токму во текот на овој протест тие ја презеле и зградата на митрополијата.⁴⁹³

Во наредниот период настаните во скопската епархија биле условени од чл.10 од ферманот од 1870 година. И покрај тоа што епархијата била изземена од Егзархијата нејзини претставници учествувале на црковно-народниот собор свикан во март 1871 година. Така, скопската епархија ја претставувал Симеон Груев од Скопје, кој од 12 март бил заменет од Стојан Костов, и икономот поп Георги од

⁴⁹² Иван СнѢгаровъ, op.cit.p.109. По три месеци тие биле ослободени.; Стојан Новаковић, *Ексархијске агитације...*, стр.236-237.

⁴⁹³ Иван СнѢгаровъ, op.cit.p.103.

Крива Паланка.⁴⁹⁴ На соборот, меѓу другото, станало збор и за статусот на скопската епархија. Следната година, поточно на 12 февруари 1872 година (31 јануари ст. ст.) градските и селските првенци и еснафите испратиле молба до Великиот Везир Мехмед Емин Али паша⁴⁹⁵ (Mehmed Emin Ali Paşa) да се примени членот 10 од ферманот за Егзархијата.⁴⁹⁶

Меѓувреме станало збор и за изборот на првиот скопски егзархиски митрополит. Всушност за владичкото место првпат станало збор на црковно-народниот собор во Истанбул во 1871 година. На списокот на кандидати имало повеќе имиња. Меѓунив, Павле Божигробски⁴⁹⁷ и архимандрит Михаил (игумен на манастирот Св.Јован Претеча во дебарско). Сепак, изборот се случил во јуни следната година (1872). По барање на населението за прв скопски владика бил избран дотогашниот софиски владика Доротеј, а во октомври истата година Егзархот и Светиот Синод го избрале и го ракоположиле дотогашниот софиски владика Доротеј за прв егзархиски скопски владика.⁴⁹⁸

Меѓутоа, за негово официјално назначување било потребно да се издаде берат, но и да се спроведе плебисцитот - *istilâm*, со кој би се докажало дека 2/3 од населението сака да се присоедини кон Егзархијата. Плебисцитот се извршувал на тој начин што едно семејство или венчило (венчилото истовремено било и фискална единица, односно данокот се наплаќал на едно венчило) давало еден глас. Применувањето на оваа одредба од членот 10 се случила во последните два месеца на 1873 година. Според официјалните османлиски документи без тетовската околија, 8 131 семејство (93.8%) се определило за Егзархијата, додека 537 семејства (6.2%) за Патријаршијата.⁴⁹⁹ Во Скопје од 1 000 христијански семејства само 35 семејства (3.5%) се изјасниле за Патријаршијата, додека останатите 965 семејства

⁴⁹⁴ Зина Маркова, *Българската екзархия 1870-1879*, София 1989, стр.325.

⁴⁹⁵ Мехмед Емин Али-паша творецот на султанскиот ферман од 1870 година со кој се основала Бугарска егзархија. Должноста Велик везир ја извршувал од 1867 до 1877.

⁴⁹⁶ БАН, *Документи из турският държавни архиви (1564-1872)*, част I, София, 1940, стр.482.

⁴⁹⁷ Протосингелот Хаџи Павел Божигробски бил предложен од Стојан Костов. Најверојатно тој бил роден околу 1810 година, бил по потекло од воденско село Кониково, а учителствувал во селото Патишка Река. Исто така бил игумен на Лесновскиот манастир. Во 1870 година бил претседател на воденската „бугарска община“, а во 1871 година станал претседател на битолската „бугарска община“. Види кај, Кирил, *Българското население в Македонија в борбата за създаване на екзархијата*, София 1971, стр.78.

⁴⁹⁸ Зина Маркова, *Българската екзархия...*, стр.86.

⁴⁹⁹ Иван СнѢгаровъ, op.cit.p.115.

(96.5%) биле за присоединување кон Егзархијата.⁵⁰⁰ Сега се чекало на бератот за Доротеј да пристигне во Скопје.

Доротеј, кој во тој период ја управувал Одринската епархија, во Скопје пристигнал речиси четири месеци по одржувањето на *istilâm*-от. Бератот бил издан на 24 март 1874 година, а во Скопје пристигнал на Велигден 12 април (30 март ст. ст.). Доротеј во Скопје дошол преку Солун, каде биле испратени претставници на општината да го пречекаат. Откако во петокот вечерта пристигнал во селото Драчево наредниот ден во саботата одржал литургија, по што се упатил кон Скопје. Во голема поворка и пречекан од христијанското население тој веднаш се упатил во црквата Св. Богородица каде одржал говор.⁵⁰¹ Во август следната година (1875) Доротеј починал. На негово место бил назначен епископот Кирил Белоградичишки, кој како што ќе видиме по две години бил изгонет од Скопје.⁵⁰²

По плебисцитот и бератот за Доротеј „Бугарите“ биле официјално признати како милет. Отсега егзархискиот владика бил еден од членовите на административниот совет на санџакот, а од 1888 година, кога вилаетскиот центар бил префрлен во Скопје, и на вилаетскиот совет. Во текот на следните години антагонизмот меѓу егзархистите и патријаршистите растел. Уште во 1874 година при посетата на Врање, Доротеј бил нападна од патријаршиски свештеник. За нападот биле осомничени неколку „грчки“ и влашки жители како и свештеници од Скопје и Врање.⁵⁰³

Патријаршисти: „Грците“ и појавата на „српската“ партија

Освен поделбата на „Бугари“ и „Грци“ во овој период во Скопје во изворите се спомнува уште една политичко-конфесионална група, која „Бугарите“ ја именувале како „српска“. Пред да се објасни што значи да се биде „Србин“ или „Грк“ во овој период треба да се спомне дека, како и во 1840-те (примерот на Цинот), така и во 1850-те години сè уште не постоела јасна разлика меѓу поимите „Србин“ и „Бугарин“. Имено, градските првенци кои во своите писма адресирани до српското кнежевство се изјаснувале како „Срби“ истовремено некои од нив во

⁵⁰⁰ *Източно време*, год. VI, н°2, 19/01/1874.

⁵⁰¹ *Източно време*, год. VI, н°18, 11/05/1874; Иван Снџагаровъ, *op.cit.* p.111-117.

⁵⁰² Зина Маркова, *Българската Екзархия...*, София 1989, стр.329.

⁵⁰³ ДАРМ, М-7, PRO FO 195/1007, Blunt, Salonica 25/06/1874.

изворите се спомнуваат како предводници на „Бугарите“. Се чини дека двете именувања сè уште имаат заеднички, словенски културен, идентитет.

Претходно видовме дека уште од времето на Џинот градските првенци (Никола Хаџи Трајков, Браќата Хаџи К. Поповиќ и др.) се обраќале до властите на српското кнежевство за помош во учебници и црковни книги. Црковните книги особено биле барани во 1860/61 година по исфрлањето на грчките црковни книги. Во овие барања скопјаните, т.е. претставниците на општината, себе си се идентификувале како „Срби“.⁵⁰⁴

Во Србија, поточно во Белград, се одело и за образование. Стојко Аќимовиќ⁵⁰⁵, роден во Скопје, од 1851 или 1852 до 1857 година учел во Белград. Откако завршил прва година прогимназија тој го прекинал своето образование, како што вели тој, поради тоа што немал услови да продолжи и поради повикот на градските првенци да се врати во Скопје за да работи како општински учител во училиштето во Каршијака.⁵⁰⁶ Според Костов, во ова училиште во 1858 година учеле 30 деца.⁵⁰⁷ Во Скопје тој останал до учебната 1859-1860 година, од каде заминал за Тетово.⁵⁰⁸ Тој, како и градските првенци, во неговите писма адресирани до српското кнежевство се идентификувал како „Србин“. Во истиот период, ако му веруваме на Јован Хаџи Васиљевиќ, во третото училиште во Чаир кое Стојан Костов го спомнува во 1858 година, се до 1864 година, како учител работел Михаило Ковачевиќ. Таа година Костов успеал да го преземе училиштето, т.е. да ги замени српските со бугарски учебници.⁵⁰⁹

Се до таа година (1864) во изворите не се спомнува за судир меѓу „Србите“ и „Бугарите“. Првпат за постоење на две групи во рамките на словенското христијанско население, односно на „Срби“ и „Бугари“ пишувало во изданието на весникот *Турција* од 27 август 1866 година.⁵¹⁰ Според авторот на статијата предводник на „Србите“ во Скопје бил Хаџи Георгија Хаџи К. Попович кој во 1850-те години, најверојатно од Скопје бил изгонет во Србија, поточно во Белград. Хаџи Попович преку неговиот поверлив човек Коста Сидов работел на тоа во

⁵⁰⁴ ГИМНАС, т.І кн.ІІ (1848-1856), стр.98, 132 и 133.

⁵⁰⁵ Стојко Аќимовиќ во своите писма се потпишувал како Стојко Аћимовић. Види, ГИМНАС, т.І кн.ІІ (1848-1856), стр.226. и т.ІІ, кн.І (1856-1863), стр.75, 142-143 и 338-339.

⁵⁰⁶ ГИМНАС, т.ІІ, кн.І (1856-1863), стр.75.

⁵⁰⁷ *Из архивата...*, стр.929.

⁵⁰⁸ Јован Хаџи Васиљевиќ, *Просветне и политичке...*, стр.115-116.

⁵⁰⁹ *Ibidem*, p.374-375.

⁵¹⁰ *Турција*, год.ІІІ, п°10, 27/08/1866.

Скопје да се доведе српски учител и да се воведе српска настава во скопските училишта. Во отворањето на „српско“ училиште помош барале од „грчкиот“ градски првенец Хаџи Коста Хаџи Стефче. Две години подоцна неуспешен обид за носење на „српски“ учител во Скопје направил и Сима Игуманов.⁵¹¹

Од друга страна, „српската“ страна го обвинувала Стојан Костов дека ги заменил српските учебници со бугарски и дека не дозволувал да се постават српски учители во Скопје.⁵¹² Силното влијание и моќ на Стојан Костов и Јован Кара Ѓоров спречиле во Скопје да се постави српски учител. Во списоците на Одборот за училишта и учители во Стара Србија и Македонија не се спомнува ниту едно српско училиште во Скопје.⁵¹³ Сепак во неколку скопски села (Бањани, Мирковци, Кучевиште и Чучер) биле отворени „српски“ училишта. Тоа биле селата чие население на плебисцитот се изјаснило за Цариградската патријаршија.

Значи, опозицијата Србин/Бугарин се градела врз основа на јазикот на наставата и потеклото на учебниците. Истовремено, според изворите, се чини дека луѓето кои сакале да отворат српско училиште, всушност биле словенско христијанско население кое останало лојално на Цариградската патријаршија. Освен јазикот, клучен маркер била и црковната припадност. Приврзаниците на светата црква во Скопје, како што видовме според плебисцитот, вкупно биле 35 семејства, мнозинско словенски, а бројот на патријаршисти бил позначителен во неколку села од скопската каза. Имено, Кучевиште, Бањани, Мирковци и Чучер. Токму во овие села дејствувале училиштата кои имале подршка од Одборот за училишта и учители во Стара Србија и Македонија. Во тој период единственото место од каде тие можеле да добијат учебници на словенски јазик било Кнежевството Србија. Во наредниот период се до првата деценија од XX век, бројот на патријаршисти во градот нема значително да се промени, а политиката на Кралството Србија и регрутирањето на „Срби“ во почетокот се вршело токму меѓу патријаршиското словенско население. Исто така, потребно е да се спомне дека во овој период (1860-те и 1870-те години) опозицијата Србин/Бугарин воопшто не

⁵¹¹ Сима Игуманов бил познат српски трговец од Призрен. Голем дел од животот посветил на ширење на српското образование на Косово и во Македонија. Неговата намера била во Скопје да го постави за учител Милан Ковачевиќ, кој откако бил одбиен од скопската општина почнал да работи како учител во Приштина.

⁵¹² ГИМНАС, т.III кн.I, (1868-1873), стр.57-59; Јован Хаџи Васиљевиќ, *Просветне и политичке...*, стр.374-375.

⁵¹³ ГИМНАС, т.III кн.I, (1868-1873), стр.239; Климент Џамбазовски, *Културно-општествените врски...*, стр.127-171.

била постојана во овој период. Таа не се спомнува во изворите кон крајот на 1860-те и почетокот на 1870-те, т.е. кога „Бугарите“ се отцепиле од Патријаршијата.

Колку била значајна припадноста кон црквата можеби говорат и настаните во единствената патријаршиска црква Св. Спас. Имено, во неа се до 1872 година се пеело единствено на црковнословенски. Таа година, поради привлекување на повеќе верници во црквата, т.е. на Власите кои оделе во егзархиските цркви и на работниците Грци кои работеле на изградба на железничката станица свештениците во црквата започнале да пеат и на грчки. Така, десната певница била одредена да биде грчка, а левата словенска. Според белешките на поп Јован Бурка на овие промени еден од словенските патријаршисти во градот изјавил:

„...ако сме христијани не сме Грци, не сакаме грчки да се чита, ние сакаме словенски да се чита...“.

Понатаму истата личност во едно писмо испратено до попот Јован Бурка му напишал:

„...до сега ти си бил мој свештеник, затоа што си бил православен, а сега веќе не си, во моја кука да не доаѓаш, и повеќе не одам во онаа црква туку во бугарска црква; затоа Бугарите нас не нарекоа гркомани, па сега ќе кажат дека сме Грци.“⁵¹⁴

Од оваа изјава гледаме дека Словените, приврзаници на Патријаршијата, од страна на „Бугарите“ биле нарекувани „гркомани“. Значи определбата да се остане верен на Цариградската патријаршија кај „Бугарите“ сè уште подразбирала да се биде „Грк“, т.е. „гркоман“, без разлика на припадноста кон словенската култура. Односно, сè уште именувањето Грк има, пред се, црковен карактер, а не етнички и/или етнонационален, а истовремено поради потеклото на учебниците и јазикот на наставата во нивните училишта финансирани од Кнежевството Србија, „Бугарите“ почнале оваа група на луѓе да ги нарекува „Срби“.

⁵¹⁴ Стојан Новаковиќ, *Ексархијске агитације...*, стр.239. Според поп Јован Бурка причината што почнале да пеат на грчки јазик била да се придобијат повеќе луѓе во црквата со цел да добиваат повеќе пари.

Во текот на четириесет години (1830-1870) христијанската заедница претрпела сериозна деформација. Од политички хомогена заедница, во 1870-те години таа веќе била поделена на два официјално признати *milleti*, чии приврзаници во македонската историографија се нарекуваат егзархисти и патријаршисти. Во споредба со другите градови на територијата на османлиска Македонија оваа поделбата започнала порано, т.е. во првата половина од 1850-те години.

Истовремено, во рамките на Рум милетот се поставиле основите за формирање на уште една партија во градот, „српската“. Овие настани всушност се последица на појавата на националната идеја меѓу словенското христијанско население. Сепак, сè уште црковниот/религиозниот и јазичниот идентитет е меѓу главните маркери во одредувањето на *Другиот*. Секако, треба да се спомне дека тоа е мошне условено и од самиот османлиски милет систем. Исто така, видовме дека еманципацијата на словенското христијанско население во неговата прва фаза (до крајот на 1850-те години) не подразбирала и судир со Цариградската патријаршија. Во наредниот период, под влијание на балканските христијански држави, во рамките на овие групи се посилно ќе продира националната идеја, и покрај тоа што оваа идеја сè уште немала јасно дефинирана форма како што таа имала во Бугарија, Грција и Србија. Она што е уште позначајано е дека национализмот и општествено-политичката состојба во Османлиската империја ќе имаат мошне значајна улога во градењето на односите меѓу христијаните, но и меѓу христијаните и муслиманите. Судирите кои се појавија во оваа почетна фаза на поделба меѓу христијаните, во наредниот период, особено по 1890-те години, ќе се засилат и често ќе се случуваат вооружени насилства кои не често резултирале и со човечки жртви.

V. Големата источна криза (1875-1881)

Периодот кој во османлиската историографија се нарекува Голема источна криза (1875-1881) во Скопје бил одбележан од неколку настани. Тоа се доселувањето на муслиманските бегалци, Призренската лига и револтот на христијанското население во контекст на христијанските востанија против османлиските власти. На ниво на Империјата, овој период означува големи територијални отстапки во корист на балканските национални држави. Од 1878 година, границите на Османлиската империја со Србија се наоѓаат на 70 километри од Скопје, а оние со Бугарија на 100 километри. Од сега Скопје претставувал главна крстосница на северот од османлиските територии на Балканот.

Истовремено, во Истанбул доашло до промена на султанот. Во 1876 година султанот Абдулазиз е принуден да абдицира во корист на неговиот најстар син Мурат V кој по три месеци му ја предава власта на неговиот брат султанот Абдулхамид II (1876-1909). Новиот, Хамидовиот, режим бил карактеристичен по се поавторитарниот карактер на власта, засилување на политиката на централизација, користењето на исламот и калифатот се со цел да се зголеми лојалноста на муслиманското население кон Османлиската империја.

Од 1863 година се до 1888 година Скопје е седиште на санџак. Скопскиот мутесариф во овој период бил потчинет на валиите чии седишта, во зависност од периодот, биле во Ниш, Призрен, Приштина, Битола или Солун. За нив има мошне малку информации. Во 1875 година како скопски мутесариф се спомнува извесен Хафиз, без притоа да биде спомната неговата титула или целосното име.⁵¹⁵ Во 1879 година (септември) се спомнува Мухедин Мустафа-паша, кој бил заменет од Абдул Керим Кемали во 1880 година. Во меѓувреме скопски мутесариф најверојатно бил Ариф (или Раиф) паша. Тој со санџакот управувал, најверојатно, од крајот на 1879 до почетокот на 1880 година. Ариф/Раиф-паша кон крајот на 1880 година требал да го замени Абдул Керим Кемали кој бил приврзан со Призренската лига. Меѓутоа, поради отпорот на локалното муслиманско население на местото на Ариф/Раиф-паша бил назначен Јахја-паша, кој од март 1881 започнал да ја извршува должноста скопски мутесариф.

⁵¹⁵ ГИМНАС, т. III кн. II (1874-1878), стр. 85.

1. Настаните од 1875 до 1877 година

Револтот на христијанското население во Херцеговина во 1875 година набргу, следната година, ќе се прошири во Бугарија (Априлското востание). Воената атмосфера во Скопје се чувствува уште од почетокот на востанието во Херцеговина. Пратките со оружје, муниција и други потреби за османлиската војска од Солун со железница преку Скопје биле упатувани до новопазарскиот санџак и Босна. Истовремено, османлиските власти започнале со мобилизација и вооружување на локалното муслиманско население и башибозукот. Во овој период во изворите се уште не се спомнува за религиозно мотивирани насилства или убиства.⁵¹⁶ Дури, ниту настаните поврзани со Разловечкото востание (мај 1876 година) не предизвикале напади врз христијаните во Скопје или околината.

Интервенцијата на Русија во април 1877 година ќе ја промени оваа состојба. Егзархистите, поточно нивните водачи, биле обвинувани за бунтување на населението. Очигледно, губењето на војната предизвикало незадоволство и сомневање кај властите, кои секогаш во вакви или слични ситуации проблемот го решавале со затворање на училиштата и на водачите, и нивно протерување, чиј прогон не ретко бил во Анадолија. Во август егзархискиот владика Кирил обвинет дека го бунтувал населението морал да замине за Истанбул. Причината била што тој дал поддршка на Разловечкото востание.⁵¹⁷ Истовремено биле избркани сите претставници на егзархистите од провинцискиот совет (меџлисот).⁵¹⁸ Исто така, христијанското население се жалело на насилствата на башибозукот во градот. Се чини дека, поради отсуството на регуларна војска во градот, немало кој да ја контролира нерегуларната војска – башибозукот. Сведоштвото на Леон Угоне (француски патописец) при неговата посета на Скопје во јануари 1878 година делумно може да ја објасни тогашната состојба, т.е. безвластието во градот:

⁵¹⁶ ДАРМ, М-3, PRO FO 78/2496, Blunt, Salonica, 28/08/1876; М-4, PRO FO 78/2626, Barker, Salonica 15/04/1877; М-8, PRO FO 195/1065, Blunt, Salonica, 28/09/1875, 22/04/1876.

⁵¹⁷ Кирил Патриарх Български, *Българската Екзархия в Одринско и Македония след освободителната война*, Т. I, (1878-1885) кн. I, София, стр. 90-91.

⁵¹⁸ AMAE (Paris), Turquie, T.95, N° doc.75, Pétitions d'Ivan Karaguiroff, président du conseil ecclésiastique bulgare à Uskub, au baron de Ring, Uskub 20/09/1879. Станува збор за писмо со листа на напади врз егзархисти од страна на муслиманите и башибозукот од 1877 до 1879 година, потпишан од Јован Кара Ѓоров, претседателот на „бугарската општина“ во Скопје.

„Немаше никаква регуларна војска во градот и властите беа немоќни. Пристигнувањето на неколку батаљони од Солун беше доволно да го крене моралот на населението...“⁵¹⁹

Со пристигнувањето на руските војски во Кустендил почнале да се шират разни гласини, а обезбедувањето на информации од надвор од градот станало доста тешко:

„...Од друга страна лажни вести се пропагирани со различни цели. Така, додека се зборува за заземањето на Пловдив од страна на Русите, се спомнуваше скорешно истоварување во Албанија на Англичаните кои ќе го загрозат десното крило на напаѓачите.“⁵²⁰

Од друга страна, локалното муслиманско население се надевало дека Велика Британија ќе интервенира со цел да ја спаси Империјата.⁵²¹ Две години подоцна тие ќе ја обвинуваат Британија за нивната несреќа. Истовремено, во градот започнале да пристигнуваат и првите ранети војници од Софија. На 12 јануари 1878 година пристигнале 120 ранети војници кои требале со воз да бидат префрлени во Солун.⁵²² На кратко, градот живеел во полу воени услови.

Освојувањето на териториите од страна на руските, српските и австро-унгарските војски го предизвикал дотогаш најголемиот бран на муслимански бегалци од Босна, Србија и Бугарија. Во првата глава (Демографскиот пристап) видовме дека од 1877 година до крајот на 1880-те години во Скопје се населиле речиси 2 000 муслимански бегалци, додека во целата каза, според податоците на мухацирската комисија, во периодот од 1877 до 1883 година пристигнале околу 8 000 мухацири.⁵²³ Првите бегалци во Скопје пристигнале најрано во октомври 1877 година. Поради доаѓањето на зимата локалните власти издале наредба да бидат евакуирани по 20 куќи (муслимански, христијански и еврејски) во секое маало за да бидат сместени бегалците. Дури било предвидено да биде платена кирија за која

⁵¹⁹ Léon Hugonet, op.cit.p.115-116. Во писмото на Кара Ѓоров се спомнува дека во декември 1877 година било наредено да се испразни главното училиште кое се наоѓало во дворот на црквата Св.Богородица за да биде таму сместен башибозукот. Види, AMAE (Paris), Turquie, T.95, N° doc.75.

⁵²⁰ Léon Hugonet, op.cit.p.140.

⁵²¹ ДАРМ, М-25 PRO FO 78/3136, Blunt, Salonica, 11/12/1880. Две години подоцна во август 1882 година, муслиманите во Скопје изразуваа силно незадоволство поради британската интервенција во Египет. Веднаш се прошириле и вести дека истовремено Австријците ќе тргнале накај Скопје.

⁵²² Léon Hugonet, op.cit.p.137.

⁵²³ ДАРМ, Фонд мухацирска комисија., Станув забор за пописите од овој фонд.

христијаните се жалеле дека никогаш не била платена. Исто така, тие се жалеле дека куките во кои биле сместени бегалците биле доста оштетени.⁵²⁴

Доаѓањето на муслиманските бегалци, но и пристигнувањето на руските војски во Кустендил се совпаѓа со зголемениот број на напади врз христијанското население. Нападите врз христијаните кои биле регистрирани од европските конзули речиси сите биле починети од локалното муслиманско население, а во најголем дел се случиле во селата.⁵²⁵ Религиозно мотивирани напади во градот многу ретко се случувале, поради што градот претставувал безбедна зона за живеење. Стравот на локалното муслиманско население да не ја доживеат истата судбина на нивните соверници бегалци, одмаздата за поразите на османлиската армија, како и тоа што христијаните биле сметани за главни виновници за поразите се некои од можните мотиви за овие напади. Без доволно извори, единствено може да претпоставуваме. Сепак, треба да се истакне дека причините или мотивите биле повеќеслојни, а меѓу нив и фактот дека голем дел од овие напади имале и ограбувачки карактер.

Населувањето на мухацирите го менува и урбаниот пејсаж на градот. За оние мухацири кои се населиле во градот било формирано посебно маало на десната страна од реката Вардар. Мутесарифот и градските власти презеле неколку градежни проекти со цел да ги населат бегалците. Во 1884 година бил изграден мост (Галиб-бегов мост)⁵²⁶ кој ја поврзувал новата населба со маалата на левата страна од Вардар.⁵²⁷ Во исто време, во 1883/1884 година (1301 по хиџра), била изградена и Фаик-пашината џамија. По името на нејзиниот градител, Мехмед Фаик-паша, скопски мутесариф.⁵²⁸

Како се одвивал процесот на интеграција на ова население во градот немаме податоци. Во изворите наоѓаме лица по потекло од изгубените територии кои биле вработени во администрацијата, а некои од нив многу брзо се интегрирале и во

⁵²⁴ AMAE (Paris), Turquie, T.95, N° doc.75; ДАРМ, М-24, PRO FO 195/1276, Alvarez, Salonica, 10/05/1880. Алварез е австро-унгарски конзул во Османлиската империја кој бил член на Европската комисија за Источна Румелија (Commission européenne de la Roumelie Orientale). Членовите на оваа комисија го посетиле Скопје кон крајот на септември 1879 година.

⁵²⁵ Ibidem.; БДИМ, Т.IV, (1857-1885), стр.414.

⁵²⁶ До оваа година Камениот мост бил единствениот мост во градот. Мостот бил изграден на местото на денешниот мост до МАНУ. Во 1905 година овој дрвен мост ќе биде заменет со поцврста, железна, конструкција од страна на едно француско претпријатие. Во своите сеќавања Петар Манџуков го нарекува овој мост, Галиб-бегов мост, П.Г. Манджуков, *Предвестници на бурјата*, б.м. 1993, стр.64.

⁵²⁷ ДАРМ, М-27, PRO FO 78/3644, Blunt, Salonica 09/08/1884.

⁵²⁸ Лидија Кумбарац Богоевиќ, op.cit.p.117-118. Џамијата била оштетена во земјотресот од 1963 година, а целосно срушена во 1989 година.

политиката. Еден од водачите на Призренската лига во Скопје кој бил уапсен во февруари 1881 година бил по потекло бегалец. Имено, Исмаил ефенди – мухацир.⁵²⁹

2. Муслиманите во време на Големата источна криза

Губењето на териториите како последица на неколку конференции, кои требале да ја смират настанатата воена, економска и политичка криза во Османлиската империја, предизвикало реакција на муслиманите. Во јуни 1878 година, во исто време кога во Берлин се собрале амбасадорите на големите сили со цел да го ревидираат Сан стефанскиот мировен договор, во Призрен се собрале муслимански водачи од Босна, Албанија, Косово и Македонија. Меѓу присутните, главно албански водачи, имало и муслимански словени (од Босна и Новопазарскиот санџак). Главната цел на овој собир била да се одбранат муслиманските, односно, според албанската национална историографија, албанските територии. Од првото собрание до средината на 1881 година активноста на Лигата бил најзначајниот политички настан во овој дел од Османлиската империја.

Муслиманите од бунтот на Дервиш Царе до почетокот на Големата Источна криза

Досега, за муслиманите во Скопје стана збор единствено во делот за бунтот на Дервиш Царе во 1844 година. Во изворите, за периодот меѓу 1844 и 1877 година, многу ретко се спомнуваат настани поврзани со муслиманското население. Домашните извори (словенските) речиси воопшто не спомнуваат за активности или настани кај муслиманската заедница. Тие се спомнати, единствено, во случаи кога станува збор за насилно конвертирање на христијански деца или жени во муслимани. Мотивирани од прашањето на реформите западните извори (главно британските конзулски извештаи) повеќе се интересирале за прашањето на состојбата на христијаните и односот на властите кон нив. На пример, нивната состојба во однос на муслиманското население, нивното учество во власта и

⁵²⁹ Катерина Тодороска, *Македонците и Албанците од Берлинскиот Конгрес до Илинденското востание*, Скопје 2011, стр.55-57.

слично. Во овие конзулски извештаи, меѓу другото, може да се забележат и информации за одредени бегови (земјопоседници или сопственици на рудници) кои се спротивставувале на реформите во провинцијата.⁵³⁰ Исто така, треба да се истакне дека значителен дел од конзулските извештаи се однесуваат на трговијата и трговското значење на Скопје и регионот.

Единствената нивна политичка активност може да се гледа во контекст на реформите и односот кон нив. Освен административната централизација, Танзиматот предвидувал и реформи во образованието, поточно секуларизација на образованието и развој на јавното образование. Се до средината на 1860-те години религиозното образование имало монопол во репродукцијата на знаење во провинцијата, вклучувајќи го и Скопје. Под раководство на улемите, муслиманите се образувале во традиционалните курански училишта и во медресите. Првото училиште со секуларни предмети рушдије (*Rüşdiyye*) или прогимназија во Скопје било отворено најрано во 1861 година.⁵³¹ Истовремено како поддршка на рушдието се отворале и Куран училишта (*sibyan*) чија главна цел била да се засили исламското чувство кај локалното муслиманско население и да обезбеди основни познавања за евентуално продолжување на образованието во рушдието.⁵³² За жал немаме податоци за бројот на ученици кои поминале низ овие училишта на танзиматот.

Поголема активност на муслиманите во изворите се забележува во периодот на Големата источна криза (1875-1881). Настаните поврзани со муслиманските бегалци – мухацири и Призренската лига ги обележуваат овие години.

Призренска лига

Во раководството на собирот на муслимански водачи во јуни 1878 година, односно на Призренската лига, не се наоѓа некој од скопските муслимански првенци. Исто така, ниту локалниот скопски комитет на Лигата не се наоѓа меѓу оние комитети кои одиграле значајна улога во развојот на настаните во 1878 и 1879 година. На пример, како што бил значаен дебарскиот комитет. Треба да се спомне

⁵³⁰ ДАРМ, М-5, PRO FO 198/14, Blunt, Nis, 06/09/1860 (Memorandum Conveying information on Administration of province of Uskup). Меморандумот е напишан на француски јазик.

⁵³¹ Selçuk Akşin Somel, „Ottoman Islamic education in the Balkans in the nineteenth century“, *Islamic Studies*, 36/2-3, Islamabad 1997, стр.439-464.

⁵³² Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, 2001, стр.75.

дека Скопје се наоѓа на периферијата на териториите населени со албанско население и на влијанието на Призренската лига. Муслиманските првенци од Куманово, Штип, Кочани и други соседни градови никогаш не се придружиле кон Лигата. На собирот во јуни 1878 година во Призрен, претставник на скопските муслимани бил Јашар-бег, кој останал водач на ова движење се до неговото апсење во февруари 1881 година.

Првото спомнување за постоење на Лигата во Скопје е кон крајот на 1878 година. Најверојатно, по убиството на Мехмед Али-паша (пратеникот на западните сили при Призренската лига) на 6 септември 1878 година и повлекувањето на османлиската војска, која требала да го штити, приврзаниците на Лигата ја превзеле власта во градот. Тоа подразбирало целосна контрола врз локалната администрација.⁵³³ Меѓутоа, наредната година, состојбата се смирила.⁵³⁴

Во 1880 година Лигата или повеќето локални комитети повторно ја засилиле својата активност. Отстапувањето или опасноста од отстапување на „муслимански“ територии ја раздвижувало Лигата. Директна причина за нејзиното засилено дејствување била одлуката кон крајот на ноември истата година на Црна Гора да и биде отстапен Улцињ, откако претходно во 1878 година биле отстапени Плав и Гусиње. Во меѓувреме на Косово настанале промени во водачите на ова движење. Имено, дел од косовските албански водачи блиски до власта во Истанбул, биле сменети од други водачи. Овие пак започнале да ја практикуваат власта на терен. Имено, да собираат даноци, да го одржуваат редот, да одбиваат да се спроведува регрутацијата, да судат според шеријатот и сл.⁵³⁵ Овој пат барањата на Лигата се разликуваат од оние во 1878 година. Под влијание на Абдул Фрашери (Abdyl Frashëri) водачите на Призренската лига ќе прифатат некои од барањата кои имале национален карактер, за разлика од претходните кои воопшто не содржат такви карактеристики. Сепак, главни особености на Лигата од 1880 година повторно биле: спротивставување на територијалните барања на соседните христијански држави, локална автономија и засилување на исламот.⁵³⁶

⁵³³ БДИМ Т.IV (1857-1885), стр.414-418. Според извештајот на еден француски архитект-инженер кој од Скопје пребегал во Софија. Истиот овој извор тврди дека штабовите на Лигата кон крајот на 1878 година се наоѓале во Скопје.

⁵³⁴ ДАРМ, М-22, PRO FO 195/1255, Blunt, Salonica, 12/05/1879. Исто така конзулите членови на Комисијата за Источна Румелија воопшто не спомнуваат за активност на приврзаниците на Лигата во Скопје.

⁵³⁵ Clayer Nathalie, *Aux origines...*, стр.255-256.

⁵³⁶ За Призренската лига и нејзиниот карактер види Nathalie Clayer, *Aux origines...*, стр.423-427.

Скопје, како и соседните градови Тетово и Качаник, во овој период исто така преминале под целосна контрола на Лигата. И покрај присуството на симболите на османлиската држава (администрација и војска), власта всушност била во рацете на приврзаниците на Лигата.⁵³⁷ Дел од претставниците на османлиската власт биле симпатизери, а некои од нив и дел од ова движење. Во овој период, покрај Јашар-бег главниот водач, се спомнуваат и други водачи на локалниот комитет на Лигата: Хаџи Мула-бег и Шеик Али-бег.⁵³⁸ Улогата на религиозните луѓе била значителна во ова движење.

Документите за Скопје покажуваат дека освен целосната контрола врз административните работи, локалниот комитет на Лигата особено го попречувал испраќањето на регрути и ги укинал граѓанските судови. Единствено било можно да се суди според шеријатот. Токму засилувањето на исламот било едно од главните карактеристики на ова движење во Скопје. Во таа насока, во Скопје биле затворени јавните куќи, било забрането на муслиманите да влегуваат во кафеани, било забрането продавање на алкохол на муслимани и др. Оние кои не ги почитувале одлуките биле казнувани, а за спроведувањето се грижеле агенти на Лигата кои патролирале низ градот.⁵³⁹

Каков бил ставот на водачите на Призренската лига во Скопје во однос на идеите на Абдул Фрашери е тешко да се одговори. Знаеме дека комитетот на Лигата во Скопје како и оној во Призрен и Дебар (еден од позначајните албански муслимански комитети) бил приврзаник на идејата за локална автономија, односно се потпишал на ова барање.⁵⁴⁰ Меѓутоа, според она што се случувало на терен, се чини дека религиозниот аспект бил мошне силен во Скопје. Во оваа смисла треба да се спомне дека движењето во Скопје во поглед на неговиот карактер било поделено на две групи. Првата многу побројна и која се застапувала за примена на Шеријатот, додека втората била против таквото гледиште.⁵⁴¹ Тоа би подразбирало за ограничена употреба на Шеријатот. Од постапките на Лигата во Скопје, но и

⁵³⁷ ДАРМ, М-25, PRO FO 78/3136, Blunt, Salonica, 11/12/1880 и PRO FO 78/3316, Blunt, Salonica, 28/01/1881; БДИМ, Т.IV (1857-1885), стр.521.

⁵³⁸ ДАРМ, М-25, PRO FO 78/3316, Blunt, Salonica, 28/01/1881; БДИМ, Т.IV (1857-1885), стр.523. За жал воопшто немаме биографски податоци за Јашар-бег или некој од другите водачи на Лигата во Скопје.

⁵³⁹ БДИМ, Т.IV (1857-1885), стр.520 и 522.

⁵⁴⁰ Кирил, *Българската екзархия...*, кн.2, стр.282. Според извештајот на австро-унгарскиот генерален конзул Монтлонг во Солун од 8 февруари 1880 година.

⁵⁴¹ ДАРМ, М-25, PRO FO 78/3316, Blunt, Salonica, 28/01/1881. Во овој извештај на Блант воопшто не е наведено кои биле гледиштата на втората група, едноставно се спомнува дека биле спротивставени на првата група.

општо на Косово, покрај политичката димензија на движењето, се чини дека антимодернизирачкиот карактер бил, може да се каже слободно, главниот генератор за незадоволството кај ова население.

Што се однесува до реакциите на муслиманското население во Скопје треба да се спомне дека движењето не било прифатено од целото муслиманско население. Единствен кој се спротивставил и одбил да се придружи на движењето бил Галиб-бег, голем земјопоседник и еден од побогатите луѓе во градот. Поради стравот од последиците, кои евентуално можел да ги сноси од бунтување против османлиската власт, тој, се чини, се решил да остане настрана од движењето. Барем во почетокот. Подоцна, под закана на приврзаниците на Лигата дека ќе биде избркан од градот и дека ќе му биде конфискуван имотот прифатил да им се придружи. Оваа случка зборува и за силното влијание на Лигата во Скопје, нејзината целосна контрола над работите и немоќта на османлиската администрација да и се спротивстави, т.е. во овој случај да го заштитат Галиб-бег.

Со решавањето на територијалните прашања со соседите, османлиските власти се одлучиле да стават крај на ова движење. Веќе во декември 1880 година Портата донела одлука да го отповика скопскиот мутесариф Абдул Кадир Кемали, кој требал да замине на должност во Сирија. Одлуката била донесена поради сомневање дека соработувал со приврзаниците на Лигата. На негово место требало да дојде Раиф/Ариф-паша, кој, како што веќе спомнав, бил поранешен скопски мутесариф.

Ариф-паша во Скопје пристигнал на 4 декември. Меѓутоа од страна на приврзаниците на Лигата не му било дозволено да влезе во градот, по што веднаш се упатил во седиштето на вилаетот во Приштина. Откако Осман-паша (валија на Косовскиот вилает) го советува да не употребува сила во превземањето на власта, Ариф-паша повторно се вратил во Скопје. Согледувајќи дека било невозможно да ја преземе должноста, по два дена кои ги одседнал во хотелот Турати до железничката станица, тој продолжил за Солун. Портата се одлучила да назначи нов мутесариф. Тоа бил Јахја-паша, кого Лигата овој пат без противење го прифатила.⁵⁴² Меѓутоа, кога новиот мутесариф пристигнал во Скопје на 8 јануари

⁵⁴² ДАРМ, М-25, PRO FO 78/3136, Blunt, Salonica, 19/12/1880.

1881 година, тој веднаш бил повикан од локалниот комитет на Лигата и бил советуван да се откаже од секако мешање во локалната администрација.⁵⁴³

На 20 февруари 1881 година османлиската власт донела одлука конечно да се пресмета со комитетот на Призренската лига во Скопје и нејзините вооружени приврзаници, главно (околу 600 вооружени луѓе) дојдени од Косово. Ибрахим-паша, командантот на османлиската војска во Скопје, ги повикал водачите да дојдат во Конакот. Откако тие одбиле и испратиле 30 вооружени приврзаници, Ибрахим-паша им дал три дена да одговорат на неговото барање, да се откажат од мешањето во власта. Два дена подоцна, на 22 февруари Ибрахим-паша ја извадил војската во градот, а на вооружените припадници на Лигата, под закана дека ќе стрела во нив, им наредил да не доаѓаат повеќе во градот. Следниот ден тој ги повикал водачите на комитетот од Скопје во Конакот, каде биле уапсени, по што биле испратени во Солун.⁵⁴⁴ Во април месец, Дервиш-паша (солунскиот валија) задолжен да стави крај на движењето, после четиридневни борби влегол во Призрен. Скопската воена болница била полна со ранети војници од четиридневните битки.

Како и пред речиси четириесет години и овој пат водачите на бунтот против Империјата биле повикани и уапсени во Конакот на Кале. Меѓутоа, овој пат тоа било направено без претходни воени судири во градот или во негова близина. Дел од уапсените водачи подоцна ќе бидат ослободени. Скопје не одиграло важна улога во Призренската лига. На страна политичката позадина на ова движење, нејзиниот карактер (барањата) говори и за односот на муслиманите кон политиката на централната власт да го модернизира османлиското општество. Слични барања муслиманите изразуваале и во наредните бунтови кон претставниците на Портата. И покрај тоа, во наредната глава ќе видиме, дека во еден аспект од процесот на модернизацијата (образованието) муслиманите биле пред нивните сограѓани христијани.

⁵⁴³ ДАРМ, М-25, PRO FO 78/3136, Blunt, Salonica, 11/01/1881.

⁵⁴⁴ Катерина Тодороска, *Македонците и Албанците од Берлинскиот конгрес...*, стр.55-57; БДИМ, Т.IV (1857-1885), стр.522-524. Во наредните денови биле уапсени уште приврзаници со што вкупниот број изнесувал околу 40 лица.

3. Консолидирање на егзархистите по Големата источна криза: 1878-1890

Одредбите од Берлинскиот конгрес не ја смириле вооружената активност ниту на христијаните. Во текот на целата 1880, т.е. до самиот почеток на 1881 година, на териториите на скопскиот санџак биле забележувани христијански вооружени чети. Поради тоа сакајќи да воспостави ред на териториите кои останале под нејзина управа Османлиската власт започнала активности со цел да ги задуши сите движења против неа. Така, под различни обвиненија (на пример сродство со познати востаници) со цел да се спречат востанички акции, во Скопје се носеле цели христијански семејства. Дел од нив (од селата на скопската каза така и од другите кази на скопскиот санџак) биле дури и упасени.⁵⁴⁵

Кога станува збор за Берлинскиот договор и христијаните, два члена се мошне значајни (чл.23. и 62.). Овие членови, кои предвидуваа спроведување на реформи на териториите кои останале под Османлиска власт, ќе бидат исползувани во натамошните активности на христијанското население, поточно на „Бугарите“. Кон крајот на 1879 година од страна на османлиската власт биле формирани комисии за трите вилаети (Одрински, Солунски и Битолски) кои требале да изготват правилници согласно чл. 23. Косовскиот вилает бил изземен. Очигледна е намерата на Османлиските власти реформите да не се врзуваат со одреден дефиниран географски простор, во случајот Македонија. Од друга страна егзархиските активисти (во Скопје, во Истанбул или во други центри) испраќале барања за спроведување на реформите од чл. 23. и 62. и на територијата на скопскиот санџак. Скопските егзархисти или „Бугари“ се потпишале и на мемоарот од 19 декември 1879 година испратен до Австро-унгарскиот амбасадор во Истанбул во кој се барале сите кази во Македонија (подразбирајќи го и Скопје) да бидат дел од еден новоформиран вилает со седиште во Солун.⁵⁴⁶

Едно од прашањата на реформите било и службениот јазик во администрацијата. Во дебатите на седниците на комисиите за Битолскиот и Солунскиот вилает се приклучиле и скопските егзархиски водачи. Тие, заедно со оние од Велес (Солунски вилает), Охрид (Битолски вилает) и Штип (Скопски санџак - косовски вилает) поднеле писма до Европската комисија за Источна

⁵⁴⁵ Кирил, *Българската екзархия...*, Т.I кн.II, стр.299, 316, 320-321, 330 и 373. Апсењата биле извршени во текот на 1880 година.

⁵⁴⁶ Ibidem, стр.419.

Румелија во кои настојувале бугарскиот јазик да биде признаен за официјален јазик според чл.23. од Берлинскиот договор.⁵⁴⁷

Егзархиската заедница (bulgar milleti) 1878-1890: милет без свој духовен водач – владика

Од август 1877 година скопската егзархиска заедница е без свој водач. Како што видовме, поради помагање на Разловечкото востание, епископот Кирил бил изгонет од Скопје. Во септември 1879 година скопските егзархиски свештеници, по забраната на османлиските власти, веќе не го ни спомнувале името на владиката Кирил во црквите.⁵⁴⁸

Егзархот Јосиф уште во октомври 1878 година се обидел да добие брат за Кирил. Поради претходните активности на Кирил и неприфаќањето на османлиските власти тој да се врати во Скопје, Егзархот побарал, а Кирил поднел оставка (август 1880 година). Како негова замена, најпрвин бил предвиден архимандритот Константин, меѓутоа на 7 јануари 1885 година во сослужение со Евстатиј Пелагониски и Синесиј Стобиски, архимандритот Теодосиј Гологанов бил ракоположен за скопски митрополит.⁵⁴⁹ Сепак, тој чекал уште четири години да го добие братот да замине за Скопје, како што ќе видиме во следната глава.

Источната криза довела и до прекин во односите меѓу Егзархијата и скопската бугарска општина. Тие биле повторно воспоставени веднаш по Берлинскиот конгрес. Меѓутоа, во контекст на политичка и воена криза, бугарската општина ги презела сите функции на епархиската власт, како на пример склучувањето на брак и собирањето на венчилото. Тоа било особено важно за да се задржат верниците во егзархиската црква со што тие не би биле принудени да бараат такви или било какви други услуги од Патријаршијата. Од друга страна, Егзархијата финансиски ја помагала општината во издржувањето на училиштата.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ Ibid., стр.418 и 423.

⁵⁴⁸ ДАРМ, Архивска граѓа за историјата на македонскиот народ од Архивот на Србија – Белград, фонд: 1080 (1099), Кутија 3, *Збирка на Јован Ристик*, Сијаковиќ, Београд, 21/08/1879. Сијаковиќ бил ученик во трета година во учителското училиште во Белград.

⁵⁴⁹ Кирил, *Българската екзархия...*, кн.1, стр.89. Се до есента 1879 година егзархот сè уште ја допуштал можноста во Скопје да се врати Кирил, нешто што било многу тешко со оглед на неговата активност поврзана со Разловечкото востание.

⁵⁵⁰ Ibidem, стр.558-559.

Во отсуство на владика, егзархиското население пред властите и во работата на советот го застапувал претседателот на општината и егзархискиот намесник или егзархискиот протојереј. Значајна улога играле и директорот на прогимназијата и педагошкото училиште. Во периодот кога Кирил бил протеран, во 1877 година, претседател на општината бил Јован Кара Ѓоров. Најверојатно, најдоцна до 1884 година. По него како претседател на општината се спомнува Ѓоро Китинчев. Веднаш по војната, откако биле повторно воспоставени врските меѓу Егзархатот и црковната општина, тој во изворите се спомнува како егзархиски намесник.⁵⁵¹ Ѓорче Петров го опишува како доста корумпирана личност.⁵⁵² Од местото претседател на општината бил сменет, најверојатно, во 1888 година, од страна на тогашниот управител на скопската епархија, егзархискиот намесник Никола Гологанов, брат на владиката Теодосиј. Сепак, Китинчев, како што ќе видиме понатаму, со помош на владиката Максим во 1892 година повторно ќе стане еден од главните водачи на егзархистите.⁵⁵³

Егзархискиот намесник, претставувал врска меѓу Егзархот и скопската црковна општина и требал, во отсуство на владиката, да ја олеснува комуникацијата меѓу епархијата и Егзархот. Тој, всушност, ја имал власта над свештенството, професорите и учителите во епархијата.⁵⁵⁴ Како егзархиски намесник, од 1878 година, се спомнува братот на Теодосиј Гологанов, архимандритот Никола Гологанов. Последниов останал во Скопје до мај 1888 година кога од страна на османлиските власти бил уапсен и одведен во Цариград.⁵⁵⁵

Отсуството на егзархискиот владика било искористено од патријаршискиот владика Пајсиј. Имено, забраната на османлиските власти да се спомнува името на Кирил во црковните служби делумно била резултат на реакцијата на Пајсиј. Намерата на Пајсиј била да го избрише во епархијата секое спомнување на Егзархијата или нејзините претставници. Истовремено, тој дејствувал да привлече на своја страна што повеќе свештеници. Во тоа делумно имал успех. Во текот на

⁵⁵¹ Ibid., стр. 558.

⁵⁵² Цочо Билярски, „Едно изложение от 1894 г. за общественно-политическите условия и религиозните борби в Скопие“, *Известия на държавните архиви*, 55, София 1988, стр. 103-124.

⁵⁵³ Тома Карайововъ, op.cit.p.285.; Цочо Билярски, *Едно изложение от 1894...*, стр. 113.

⁵⁵⁴ ДАРМ, Архивска граѓа за историјата на македонскиот народ од Архивот на Србија – Белград, фонд: 1080 (1099) Кут. 2, Манојловић, Скопље, 17/09/1887.

⁵⁵⁵ ДАРМ, Архивска граѓа за историјата на македонскиот народ од Архивот на Србија – Белград, фонд: 1080 (1099) Кут. 4, Манојловић, Скопље, 31/05/1888.

1882 – 1883 година тој во скопската епархија ракоположил 26 свештеници кои преминале од Егзархијата.⁵⁵⁶

Десетте години по Големата Источна криза (1880-те години) за „бугарската“, односно егзархиската заедница, значеле консолидирање на нејзините позиции и структура. При тоа Патријаршистите, односно владиката Пајсиј се обидел да го поврати влијанието. На ова треба да се додаде и интересот на Србија по Големата Источна криза да отвори свои училишта. Тоа ќе доведе до, како што ќе видиме во следната глава, реструктурирање на Рум милетот во Скопје. Во патријаршиската средина ќе почне да се создава „српска“ партија која, како што ќе видиме во следната глава во 1891 година ќе го отвори своето прво училиште. Токму односите меѓу „Бугарите“ и „Србите“ во Скопје (исто како и во останатите делови од северна Македонија) ќе стане еден од најглавниот влог во политичките односи меѓу христијаните. Големата Источна криза и Призренската лига, исто така го најавила и прашањето на Албанците на Косово. Нивната активност во наредните години се до Првата Балканска војна ќе има големо влијание на политичките настани во Скопје, од 1888 година, седиште на Косовскиот вилает.

⁵⁵⁶ Кирил, *Българската екзархия...*, кн.1, стр.606.

Трета глава

Скопје, седиште на Косовскиот вилает: 1888 – 1912

Во септември 1888 година административниот центар на Косовскиот вилает бил преместен од Приштина во Скопје. Во првиот дел (географскиот пристап) ги видовме можните причини за ова одлука на Портата. Во иднина, т.е. сè до октомври 1912 година, Скопје претставувал еден од шестте главни административни центри на она што останало од европските територии на Османлиската империја (Битола, Скадар, Јанина, Солун и Едрене). Новата административна положба во исто време допринела за позабрзан развој на градот. Со прераснувањето на Скопје во вилаетски центар, следеле отворање на одредени образовни, воени и административни институции на Османлиската империја. Преместувањето на седиштето на вилаетот во Скопје, исто така ги принудило повеќето од европските земји да отворат свои конзуларни, т.е. вице-конзуларни претставништва. Србија во 1886, Грција во 1888, Австро-Унгарија во 1888, Русија во 1893, Бугарија во 1897⁵⁵⁷, Британија во 1898, Франција во 1902 година.

Овој период, 1890-1912, е одлучувачки период за судбината на Османлиската империја на Балканот. Две значајни прашања го окупирале вниманието на европските земји и Империјата. Тоа биле македонското и албанското прашање. И двете имаат влијание врз развојот на заедниците кои живееле во градот. Истовремено, нивните меѓусебни односи биле условени и под влијание на неколку кризи: (Критската криза, Грчко-турската војна, ерменското прашање, востанијата во Анадолија и Јемен и др.). Надворешните фактори биле исто така значајни. Младите балкански држави (Бугарија, Грција, Романија и Србија) како и европските сили (Австро-Унгарија, Велика Британија, Русија и Франција) не останале надвор од настаните поврзани со развојот на заедниците во градот. Во случајот на Скопје, како што ќе видиме, особено било важно влијанието на Бугарија и Србија, но и она на Австро-Унгарија.

Кон ова треба да се додаде и се поголемата опозиција на султанот Абдулхамид II. Развојот на младотурското движење во 1908 година довело до враќање на сила на Уставот од 1876 година, а следната година и до детронирање на

⁵⁵⁷ Од 1897 до 1911 официјалниот назив на бугарското претставништво во Скопје било Бугарско Кнежевско трговско агентство. Дури по прогласувањето на независноста во 1908 ова „трговско“ претставништво било преименувано во конзуларно претставништво.

султанот, кој бил наследен од Мехмед V Решид (1909-1918). Токму Скопје и Косовскиот вилает биле едно од местата во кои се одлучувала судбината на абдулхамидовото апсолутистичко владеење.

Во овие општи политички услови процесот на дисолуција на Рум милетот, кој започнал во 1840-те години, продолжил да се одвива и во рамките на егзархистите и патријаршистите. Под влијание на идејата за нација, која во претходниот период била повеќе присутна кај одредени индивидуи, отсега се повеќе ја наоѓаме на теренот и во односите меѓу заедниците. Впрочем, во рамките на патријаршистите претходно започната поделба на „Грчко-власи“ и на „Срби“ ќе стане поизразита, а националните идентификации се повеќе присутни. Слична промена ќе се случи и во рамките на егзархиската заедница. Појавата на Македонската револуционерна организација, географските услови и други фактори ќе влијаат на се поизразеното разочарување од егзархијата. Во овие промени ниту муслиманите не останале на страна. Ширењето на идејата за албанска нација, иако сè уште нејасна и измешана со други идентификации, за првпат ќе почне да ја рedefинира идентитетската структура на муслиманското население.

Во делот кој следи ќе видиме подетално како и во кои услови се случиле овие настани и промени во Скопје. Пред да преминеме на анализа на овие прашања, за да се олесни читањето сметам дека е потребно да се дадат неколку корисни листи на владици и валии, односно на главните политички актери во Скопје.

Егзархиски владици :

Теодосиј (1890-1892)

Максим (1892-1895)

Синесиј (1895-1909)

Неофит⁵⁵⁸ (1909-1913)

Патријаршиски владици :

Пајсиј (1868-1891)

Методиј (1891-1896)

Амвросиј (1896-1897)

Фирмилијан⁵⁵⁹ (1897-1903)

Севастијан⁵⁶⁰ (1903-1904)

Викентиј (1904-1915)

⁵⁵⁸ Од 1909 до 1910 брегалничкиот митрополит Неофит бил администратор на скопската митрополија.

⁵⁵⁹ Од 1897 до 1902 година, Фирмилијан бил администратор на скопската епархија.

⁵⁶⁰ Севастијан пред да го добие бератот за скопски епископ починал без официјално да ја добие управата над епархијата.

Валии на Косовскиот вилает од 1888 до 1912 година⁵⁶¹ :

Мехмед Фаик паша/Mehmed Faik Paşa	(1885-1889)
Ахмед Ејуб паша/Ahmed Eyyûb Paşa	(1889-1890)
Абдулкадир Кемали паша/Abdülkadir Kemalî Paşa	(1890-1891)
Мехмед Шакир паша/Mehmed Şakir Paşa	(1891-1892)
Етхем паша/Edhem Paşa	(1892-1893)
Хафиз Мехмед паша/Hâfiz Mehmed Paşa	(1893-1900; 1903)
Мехмед Решад-бег/Mehmed Reşad Bey	(1900-1903)
Шакир паша/Şakir Paşa	(1903-1905)
Махмуд Шефкет паша/Mahmud Şevket Paşa	(1905-1908)
Мехмед Хади паша/Mehmed Hâdi Paşa	(1908-1909)
Хусеин Хусну паша/Hüseyin Hüsnü Paşa	(1909)
Али Мазхар-бег/Alî Mazhar Bey	(1909-1910)
Халил-бег/Halil Bey	(1910-1911)
Мазхар-бег/Mazhar Bey	(1911-1912)
Али Галиб паша/Alî Gâlib Paşa	(1912)

Секако, во политичкиот живот значајна улога играле и други актери, членови на Македонската револуционерна организација, улеми, шеици, директори на училиштата, конзули и др. За дел од нив, како и за владиците и валиите, ќе стане повеќе збор понатаму во текстот, односно во настаните каде тие биле главни актери.

Уште еден актер во овој период во Скопје се конзуларните претставници. Како што спомнав, почнувајќи од 1886 до 1902 година речиси сите балкански држави и Големите европски сили, отвориле свои конзуларни претставништва во Скопје. Во почетокот и средината на XIX век француската и британската иницијатива да отворат свој конзулат (првата неуспешна, втората успешна, но краткотрајна) е мотивирана исклучиво од економски причини. Политичкиот интерес, иако може да се сретнат извештаи кои се однесуваат на политичката состојба, воопшто не е во фокусот на конзулите. Тие главно се грижат за нивните економски, т.е. трговски интереси и евентуално за заштита на некој поданик на нивната држава кој живее во реонот на нивното дејствување или пак бил на поминување. Оваа состојба се променила кон крајот на XIX век. Сега конзулати се отворале поради тоа што градот станал седиште на вилаетот (политички и административен центар), а поретко поради неговото економско значење. Конзулите добиваат задачи да ги следат политичките настани во нивниот реон, и, како и претходно, да ги заштитиуваат и застапуваат пред властите нивните поданици

⁵⁶¹ Листата на косовски валии е превземена од просопографскиот труд на Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricalî (1839-1922)*, Istanbul 1999, стр.35.

и нивните економски интереси. Но, тие не се таму само да пишуваат извештаи до своите надредени. Дел од нив се активни актери во политичките настани во Скопје. Српскиот конзул и бугарскиот трговски агент (од 1911 конзул) директно се вклучени во настаните. Првиот бил главен координатор на регрутирањето „Срби“ во Скопје, додека вториот главно ја помагал веќе оформената егзархиска заедница, т.е. „Бугарите“. Тие истовремено, заедно со водачите на заедниците од градот, ги заштитуваат своите поданици пред властите. Токму нивните извештаи се едни од главните извори за оваа историја на Скопје. Секако, јас се обидов да бидам внимателен и да ја избегнам конзулската субјективност во некои прашања.

I. Образование: цели, очекувања и можности

Пред да ги анализирам политичките развои во Скопје ќе биде корисно да се направи еден преглед на состојбата со образованието на заедниците. Прашањето за училиштата претставувало едно од главните влогови на пропагандите на соседните земји. Имено, образованието било едно од главните алатки за придобивање на приврзаници и создавање на национални идентитети кај христијанското население. Присуството на училишната мрежа била сведок на егзистирањето на една заедница. Преку оваа мрежа една заедница се борела против другата за да ја истисне, да ја победи, да докаже дека таа територија и нејзиното население историски и припаѓаат нејзе. Така, преку христијанската училишна мрежа во Скопје ќе почне се повеќе да продираат, односно да се шират бугарската, српската, грчката и во еден мошне мал обем ароманската идеја.

Од друга страна, муслиманите и христијаните не доаѓале во судир преку развојот на училишта, а натпреварот, т.е. судирот меѓу овие две доминантни верски групи се одвивал на друго ниво, религиско и политичко. Неколку елементи ја прават муслиманската државна училишна мрежа различна од онаа на христијаните. Прво, за разлика од христијанските кои биле организирани од страна на заедниците и за кои грижа водела истата, за муслиманските училишта претежно се грижела државата преку Министерство за јавно образование. Како и христијанските, така и муслиманските училишта служеле за ширење на доминатната државна идеологија. Во нивниот случај, државата, покрај грижата за модернизација на образованието, исто така тежнела да формира и лојални поданици на османлиската држава и султанот Абдулхамид II. Важен аспект во државното образование бил и религиозниот карактер, кој е поврзан со изградбата на култот кон Абдулхамид како калиф на сите муслимани.⁵⁶² Иако станува збор за јавни училишта, најголемиот дел од учениците биле муслимани (албанофони, туркофони или славофони), а јазикот на наставата бил турскиот, т.е. османлискиот. Сепак, во стручните државни училишта учеле и деца од другите заедници.

⁵⁶² За модернизацијата на јавното образование во Османлиската империја види, Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, Brill, 2001 и Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford, 2002.

Репродукција на знаењето организирале и Евреите во Скопје. И тие како и нивните сограѓани, христијани или муслимани, го следеле моделот на модернизација на образованието.

Понатаму во овој дел ќе биде даден преглед на бројот и условите во кои се основале и дејствувале училишните установи на заедниците во градот. Со какви проблеми се соочиле заедниците при градењето на училишните мрежи, кои биле очекувањата од училиштата и нивната улога се главните прашања околу кои се гради овој текст.

1. Државните муслимански училишта

Сè до 1773 година, т.е. до почетокот на развојот на државниот образовен систем и основањето на првите модерни училиште во првата половина на XIX век, репродукцијата на образование кај муслиманите во Османлиската империја се одвивала единствено во традиционалните религиозни училишта – медреси. Во претходниот дел видовме дека првите модерни муслимански, односно јавни училишта (*Rüşdiyye* и *sıbyân*) во Скопје биле отворени најрано во 1861 година. Мотивите биле модернизација на јавното образование, но и засилување на исламското чувство (во случајот на Куран училиштата - *sıbyân*) кај муслиманското население. Во 1896/7 година во Скопје функционирале пет Куран училишта со 420 ученици.⁵⁶³ Почнувајќи од 1872 година на ниво на Империјата како алтернатива на Куран училиштата биле отворени првите државни основни училишта – *ibtidâî* училишта. Првото државно основно училиште во Скопје било отворено на самиот почеток на 1890-те години.⁵⁶⁴ Веќе во 1896/7 година во Скопје работеле пет основни машки училишта со вкупно 415 ученици.⁵⁶⁵ Со отворањето на *sıbyân* и *ibtidâî* училишта не значело дека медресите биле укинати. Според салнамето за Призренскиот вилает за 1874/5 година во Скопје покрај 10 основни училишта (*sıbyân*) и едно руждие функционирале уште осум медреси.⁵⁶⁶ Во 1896/7 година нивниот број во градот бил седум.⁵⁶⁷

⁵⁶³ *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*, стр.150.

⁵⁶⁴ Selçuk Akşin Somel, *op.cit.* p.108-109 и 257.

⁵⁶⁵ *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*, стр.150-151.

⁵⁶⁶ Hasan Kaleshi, Hans-Jürgen Kornrumpf, *op.cit.* p.227-228. Најверојатно еден мал дел од овие основни училишта и медреси работеле во некои од селата на скопската каза.

⁵⁶⁷ *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*, стр.170. Тоа биле медресите во џамиите: Гази Мустафа-паша, Јахја-паша, Гази Иса-бег, Исхак-бег, Јелен Капан, Кебир Мехмед Челеби, како и во околината

Потребата од обучени чиновници за зголемената провинциска администрација резултирало со зголемување на бројот на модерни училишта. Формирањето на идадије/*idâdî* училиштата било дел од решението на овој проблем. Првото Идадије во Скопје било отворено во 1888 година со префрлањето на вилаетското седиште.⁵⁶⁸ Со отворањето на Идадијата поранешното руждие било инкорпорирано во новото училиште. Така, класовите од руждието биле инкорпорирани во пониските класови од новоформираното идадије. Се до 1896/7 година скопската идадија била петокласно училиште без интернат. Тоа значело дека единствено децата од Скопје можеле да учат во него, а оние деца кои завршиле во руждијата на казите на скопскиот санџак и Косовскиот вилает немале можност да се запишат во скопската Идадија. Таква можност се отворила со отворањето на интернатот во 1896/7 година. Истовремено, ова училиште прераснало во седумкласно. Со тоа воочливо пораснал и бројот на ученици. Имено, во 1894/5 година во ова училиште учеле 61 ученик, а во 1896/7 нивниот број се зголемил на 129 ученици.⁵⁶⁹ Една деценија подоцна, во 1905/6 бројот на ученици во скопското идадије се зголемил на 312, а во 1910 година тој број изнесувал 475 ученици.⁵⁷⁰

Во 1896/7 било отворено и првото занаетчиско училиште (*islahhâne*) лоцирано во непосредна близина на Идадијата. Ова училиште било особено наменето за децата од посиромашните семејства кои по изучувањето на некој занает можеле да обезбедат основна егзистенција. Ова училиште било отворено како за муслиманите, така и за немуслиманите. Според некои сеќавања во ова училиште се изучувале столарски, папуџиски и печатарски занает.⁵⁷¹

Освен идадијето и ислахането во Скопје постоело и воено руждие. Тоа најверојатно било отворено во 1893 година.⁵⁷² Според салнамето за 1896/7 година во ова четирикласно воено училиште (прогимназија) вкупно учеле 361 ученик.⁵⁷³ Во Скопје, вилаетскиот центар, постоело и едно педагошко или учителско училиште,

на Јени амам. Надвор од градот во дворот на џамијата Хусеин Шах (денеска во населбата Сарај) постоела уште една медреса.

⁵⁶⁸ Ibidem, стр.147; Александар Матковски, „Просветни установи во Скопје во 1893 година“, *Просветно дело*, 9-10, Скопје 1952, стр.50.

⁵⁶⁹ Selçuk Akşin Somel, op.cit.p.121-122; *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*, стр.146-147. Според Селчук Акшин Сомел скопската Идадија била претворена во седмукласна гимназија во 1894 година, спротивно на салнамето за 1896/7 во кое се вели дека трансформацијата била извршена 1896.

⁵⁷⁰ AMAE (Nantes), Скопје, Carton 6, Choublier, Salonique, 13/01/1910; ДАРМ, Фонд: 495, Бугарска Егзархија: Скопска митрополија (1890-1913), кут.1.

⁵⁷¹ Јован Хаџи Васиљевић, *Скопје...*, стр.172.

⁵⁷² Odile Moreau, op.cit.p.89. Истата година се отворени 21 воено руждие, како во Анадолија, така и на Балканот.

⁵⁷³ *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*, стр.149.

во кое во учебната 1896/7 година учеле вкупно 209 ученици.⁵⁷⁴ При крајот на османлискиот период било отворено и земјоделско училиште во близината на селото Трубарево.⁵⁷⁵

Османлиската држава организирила образование и за девојчиња. Немаме податок кога било отворено првото основно/*ibtidâî* женско училиште или првото женско руждие. Најверојатно основното женско училиште било отворено кога и машкото, додека женското руждие најверојатно подоцна. Во 1893 година бројот на девојчиња во основното бил 35 ученички, а во 1896 се зголемил на 40 ученички. Зголемувањето на бројот на ученичките во истиот период има и во женското руждие. Така, од 120 ученички во 1893, во 1896 бројот на ученичките бил 150.⁵⁷⁶

До крајот на османлискиот период не биле отворени нови образовни установи. Единствено се зголемувал бројот на учениците. Така во 1911 година според статистички податоци во Скопје егзистирале една идадија, едно машко и едно женско руждие, една ислахана, едно воено руждие и единаесет основни училишта (*sıbyân* и *ibtidâî*).⁵⁷⁷

Спомнатите муслимански училишта всушност се државни училишта. Во провинцијата главната грижа за државните училишта ја имал вилаетскиот совет за образование. Тој се грижел за спроведување на одредбите од Министерството за јавно образование и за обезбедување на финансии за училиштата. Според одредбите од Правилникот за јавно образование (*Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*) финансирањето на училиштата се обезбедувало од разни извори. Првенствено од даноци, но и приватни донации, школарини и казни. Самиот развој на училишната мрежа зависел од финансиските извори, но и од желбата на локалното население да ја финансира истата. За одржување на училиштата Османлиската држава дури вовела данок за образование (*maârif hisse-i îânesi*). Сепак, за ширењето на училишната мрежа финансиски средства обезбедувало и Министерството за јавно образование. Така, бидејќи вилаетскиот совет неможел да обезбеди доволно средства, изградбата на интернатот за скопското идадије била подржана од ресорното министерство.⁵⁷⁸ Интересно е да се спомне дека донациите за изградба на училиштата не доаѓале само од муслиманите. Имено, изградбата на ислахането,

⁵⁷⁴ Ibidem, p.150.

⁵⁷⁵ Салих Асим, op.cit.p.12-13.

⁵⁷⁶ Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7), стр.150-151; Васил К'нчов, op.cit.p.74.

⁵⁷⁷ ДАРМ, М-869 ППО, Јовановић, Скопје, 24/11/1910.

⁵⁷⁸ Selçuk Akşin Somel, op.cit.p.122.

освен од муслиманските првенци Јашар-бег и Осман-бег, била финансирана и од солунските Евреи Садилзаде Леви Модјано и Јахо Модјано кои донирале по 100 турски лири.⁵⁷⁹

ф. 5. Идадието

Основањето на државната училишна мрежа и нејзиното реформирање во текот на XIX век имало неколку цели: социјално дисциплинирање, издигнување на исламското чувство, оспособување на чиновници за османлиската администрација, формирање на локална османлиска елита, како и формирање на лојални поданици на Османлиската држава и султанот Абдулхамид. Оваа политика на создавање на лојални османлии делумно била во опасност од појавата на албанизмот. Имено, еден од механизмите на ширење на албанизмот било употребата на албанскиот јазик во османлиските училишни мрежи. Се до 1908 година употребата на албанскиот јазик била илегална.⁵⁸⁰ Единствено, по враќањето на Уставот во 1908 година, албанскиот јазик бил воведен на полуслужбен начин во државните училишта. Сепак, тој не бил јазик на наставата, туку во училиштата тој се изучувал како посебен предмет. На пример, во идадието во 1909 година бил воведен предмет по албански јазик, но веќе следната година, курсот бил забранет, а учениците кои го следеле овој предмет со помош на Хасан Приштина биле испратени во педагошкото

⁵⁷⁹ Лидија Кумбараџи-Богоевиќ, *op.cit.*p.215. Јашар-бег и Осман-бег донирале вкупно 280 лири.

⁵⁸⁰ Selçuk Akşin Somel, *op.cit.*p.215.

училиште во Елбасан.⁵⁸¹ Понатаму во оваа глава подетално ќе стане збор за ширењето на албанскиот јазик и албанизмот кај скопските муслимани.

На крај треба да се додаде дека целта на османлиското државно образование не била само да создава лојални Османлии. Отворањето на ислахането, како и на земјоделското училиште, ја покажува грижата на државата за формирање на професионален кадар. Всушност, таа политика е дел од напорите на Империјата да се реформира. Истовремено, училиштата (ислахането) имаат и социјална улога, т.е. да им дадат можност на децата од сиромашните семејства да се стекнат со одреден занает.

2. Егзархиски училишта

Во претходниот дел видовме дека прашањето за училиштата и јазикот на наставата било еден од главните фактори на дисолуцијата на Рум милетот. Од 1870-те години образованието кај христијаните, и официјално било поделено меѓу новопризнатиот *Bulgar millet* и дотогашниот *Rum millet*. Односно, на егзархиски и патријархиски училишта. Сè до Големата Источна криза (1875-1881) во Скопје функционирале три егзархиски, поточно словенски основни училишта. Во текот на овие настани тие училишта биле затворени, а дел од учителите изгонети или затворени. Посериозни напори во градењето на училишната мрежа биле направени по завршувањето на војната.

Прва задача по 1878 година било повторно отворање на старите основни училишта, како и отворање на нови. Веќе во 1886/7 година во Скопје функционирале пет основни егзархиски училишта меѓу кои и едно женско. Во овие училишта учеле 409 ученици од кои 75 девојчиња.⁵⁸² За една деценија бројот на основните училишта се зголемил во учебната 1894/5 година на 7, од кои едно машко, едно женско и пет мешани. Во наредниот период било отворено само уште едно училиште. Така, во 1908 година во Скопје имало осум основни училишта.⁵⁸³

⁵⁸¹ Nathalie Clayer, *Aux origines...*, стр.688.

⁵⁸² Васил К'нчов, *op.cit.* p.78.

⁵⁸³ Воин Божинов, *Българската просвета в Македонија и Одринска Тракия, 1878-1913*, София 1982, стр.254. Османлиските податоци за бројот на училишта и ученици кои ги наоѓаме во салнамињат и кои обично се сметаат за најверодостојни често се погрешно внесени или пак не се совпаѓаат со податоците на егзархијата. Така на пример во салнамето за 1896/7 година во Скопје постоеле вкупно 11 основни егзархиски училишта (6 машки, 3 женски и 2 мешани). Исто така има примери каде податоците најверојатно се погрешно впишани. На пример во едно училиште наведено како женско се впишани само 35 машки ученици. Види, *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*, стр.152-154. Во

Меѓутоа, бројот на ученици во овој период се зголемил за речиси три пати. Имено, од 409 во 1886/7, овој број во 1894/5 година се зголемил на 724 од кои 250 девојчиња.⁵⁸⁴ Во 1907/8 година во осумте основни училишта вкупно учеле 1 105 ученици (610 машки и 495 женски). Следната учебна година во осумте основни училишта се запишале 1398 ученици, но до крајот на годината останале 1 112 (598 машки и 523 женски). Речиси идентичен број со претходната учебна година.⁵⁸⁵

По Големата Источна криза една од задачите на Егзархијата била и организирање на повисоко образование, односно отворање на прогимназии, гимназии, педагошки и свештенички училишта. Првата двокласна прогимназија била отворена во 1882/3 година. Истата, веќе следната година прераснала во трикласна, а во 1884/5 година оваа прогимназија работела како четирикласна.⁵⁸⁶ Во 1895/6 година биле придодадени и четири педагошки курсеви со што ова училиште станало педагошко.⁵⁸⁷ Порастот на бројот на ученици во педагошкото училиште не го следи оној од основните. Откако во почетокот бројот на ученици се зголемил од 51 (1883/4) на 133 (1886/7) во наредниот период, односно последните две децении бројот на ученици во педагошкото училиште ретко надминувал 200. Така, во учебната 1908/9 година во скопското педагошко училиште учеле 183 ученици. До крајот на османлискиот период во Скопје функционирала уште една машка прогимназија, во која во 1907/8 учеле 135 ученици.⁵⁸⁸

Повисоко образование Егзархијата организирила и за ученичките кои завршиле основно образование. Првата женска петокласна прогимназија била отворена најрано во 1886/7 година. Во неа се запишале 13 ученички. До крајот на османлискиот период бројот на ученичките се зголемил на 114 во 1907/8 и на 119 во 1908/9 година.⁵⁸⁹ Најверојатно, на самиот почеток на XX век, Егзархијата во Скопје отворила и свештеничко училиште. Малку податоци има за ова училиште кое во 1907/8 имало 66 ученици, а наредната 63.⁵⁹⁰

еден сличен статистички податок од 1905/6 година за српската гимназија пишува дека учеле 73 ученици и 148 ученички при што најверојатно впишувачот ги помешал бројките и полот на децата. Види ДАРМ, Фонд: 495, Бугарска Егзархија: Скопска митрополија (1890-1913), кут.1.

⁵⁸⁴ Васил К'нчов, *op.cit.*p.78.

⁵⁸⁵ Воин Божинов, *op.cit.*p.254, 312-313.

⁵⁸⁶ Кирил, *Българската екзархия...*, стр.61-62, 122-123.

⁵⁸⁷ Васил К'нчов, *op.cit.*p.77.

⁵⁸⁸ ДАРМ, Фонд: 1080, Архивска граѓа за историјата на македонскиот народ од Архивот на Србија, Кут.4. Новаковић, Цариград, 12/01/1888; Воин Божинов, *op.cit.*p.254, 313.

⁵⁸⁹ ДАРМ, Фонд: 1080, Архивска граѓа за историјата на македонскиот народ од Архивот на Србија, Кут.4. Новаковић, Цариград, 12/01/1888; Васил К'нчов, *op.cit.*p.78; Воин Божинов, *op.cit.*p.254, 313.

⁵⁹⁰ *Ibidem*, p.254, 313.

Машкото педагошко и прогимназијата, женската прогимназија и свештеничкото училиште биле училишта во кои своето образование требало да го продолжат децата од казите во скопската епархија каде немало прогимназии или слични образовни установи. За таа цел во 1883/4 година Егзархијата отворила еден машки пансионат во кој требало да се сместат овие деца. Со отворањето на женското петкласно училиште бил отворен и женски пансионат. Бројот на децата кои претстојувале во интернатите, односно од другите кази, бил речиси секогаш поголем од скопските ученици. Во 1886/7 година од 133 ученици кои учеле во машката прогимназија 94 биле сместени во пансионатот, односно 70%.⁵⁹¹ Овој однос се намалил во наредниот период. Така, во 1908/9 година од 183 ученици во прогимназијата и педагошкото училиште 105 биле пансионери, односно 57%.⁵⁹² Сличен сооднос имало кај потеклото и на ученичките.

Егзархиските училишта се финансирани во голем дел од Егзархијата и од *бугарската општина*. Делумно финансии се обезбедувале и од школарината. Во периодот, пред Големата Источна криза (1875-1881), видовме дека училиштата во голем дел се издржувале од општината, односно од нејзините првенци. Иако во 1870 година била основана Егзархијата, овој начин на финансирање продолжил и во наредниот период. Според разни сведоштва во 1880-те години основните училишта во Скопје сè уште биле финансирани од општината. Меѓутоа, зголемениот број на училишта и ученици принудило веќе во 1890-те години Егзархијата се повеќе да го помага образованието. Според Васил К'нчов, и покрај тоа општината сè уште земала учество во финансирањето на образованието, основните училишта во Скопје се издржувале од црковната каса. Меѓудругото, таа се грижела и за реновирање и изградба на нови училишни згради.⁵⁹³ Финансирањето на Егзархијата се сведуvalo на плати на учителите и управниците на училиштата, одржување на пансионатите и стипендирање на ученици, набавка на учебни помагала и слично.

Дел од финансии се обезбедувал и од школарина, која за учениците кои што престојувале во пансионатот во зависност од категоријата изнесувала од 5 до 12 лири.⁵⁹⁴ Кон крајот на османлиската доминација за недржавните училишта била предвидена финансиска субвенција. За жал немаме информација колку изнесувала

⁵⁹¹ ДАРМ, Фонд: 1080, Архивска граѓа за историјата на македонскиот народ од Архивот на Србија, Кут.2, Манојловиќ, Скопје, 17/09/1887.

⁵⁹² Воин Божинов, op.cit.p.313.

⁵⁹³ Васил К'нчов, op.cit.p.76.

⁵⁹⁴ ДАРМ, Фонд: Архивска граѓа за историјата на македонскиот народ од Архивот на Србија, Кут.2, Манојловиќ, Скопје, 17/09/1887; Васил К'нчов, op.cit.p.77.

оваа државна помош. Од друга страна, занеме дека кога султанот Мехмед V Решид (1909-1918) го посетил Скопје во 1911 година тој за сите училишта во градот доделил финансиска помош од 2 750 лири.⁵⁹⁵

Според структурата на егзархиската училишна мрежа може да заклучиме дека главна улога на егзархиските училишта била да создаваат идни свештеници и учители (свештеничко и педагошко училиште). Токму овие две социопрофесионални категории биле неопходни за да може да се развива егзархиската мрежа во Македонија и да се оформуваат лојални поданици на Егзархијата. Освен оваа улога егзархиските училишта како и османлиските јавни училишта имале улога на социјално дисциплинирање. Женското петокласно училиште всушност било домаќинско училиште. Меѓу другото во него девојчињата учеле и како да шијат.⁵⁹⁶ Она што се очекувало од нив повеќе било како да станат добри домаќинки, отколку да стекнат основи со цел да го продолжат образованието во повисоките образовни установи. За разлика од државните училишта, Егзархијата никогаш не формирала занаетчиски училишта кои би помогнале на нејзините поданици да научат одредени професии, односно занаети. Затоа, Икономов (бугарскиот трговски агент во Скопје) во една прилика предложил да се отворат земјоделски училишта. Причините кои Икономов ги навел во неговиот извештај пред се биле економски, т.е. да се подобри земјоделското производство, а со тоа и да се спречи „Бугарите“ да ја напуштаат Македонија.⁵⁹⁷

3. Патријаршиски училишта: српски, грчки и влашки

Како што видовме, репродукцијата на знаењето кај патријаршистите пред Големата Источна криза била непостојана. Грчкото училиште повеќе време било затворено, отколку што работело. Од 1880-те години во Скопје под раководство на Патријаршијата и грчката заедница работело едно машко и едно женско основно училиште. Според османлиските податоци од салнамето за 1896/7 година во нив учеле 65 ученици и 120 ученички.⁵⁹⁸ Во овие две училишта, повторно според

⁵⁹⁵ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO, 294/43, Hough, Uskub, 19/06/1911.

⁵⁹⁶ Воин Божинов, *op.cit.* p.313.

⁵⁹⁷ *Ibidem*, p.313-314. Средно земјоделско училиште било отворено во учебната 1911/2 година, но во манастирот Св.Архангел блиску до Велес.

⁵⁹⁸ *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*, стр.151-152.

османлиски податоци, во 1905/6 учеле 125 ученици и 148 ученички.⁵⁹⁹ Според овие бројки, видливо е поголемиот број на девојчиња од машки ученици. Според К'нчов тоа се должело на одреден број на „бугарски“ семејства кои ги праќале своите деца во ова училиште поради добрите курсеви по домаќинство. „Грците“ во градот никогаш не отвориле повисоко ниво на образовна установа од основните машко и женско шесткласно училиште. Финансирањето на ова училиште се вршело од средствата на патријаршиската митрополија, односно од приходите од црквата Св. Спас, прилози од црковно-училишната општина, но и од грчката влада.⁶⁰⁰

Влашката заедница во градот поттикната од ароманската идеја во 1895 година успеала да отвори свое прво основно училиште.⁶⁰¹ Во првата година од функционирањето во него учеле, ако му веруваме на К'нчов, околу 25 ученици и ученички.⁶⁰² Десет години подоцна, според османлиските податоци, нивниот број бил 22 ученика и 20 ученички.⁶⁰³ Власите како и „Грците“ не организирале понапредно образование. Центарот на влашкото образование сепак се наоѓал во Битола каде од 1890-те години функционирала една седмокласна машка гимназија и една женска петокласна прогимназија.⁶⁰⁴

„Србите“ третата заедница во рамките на Рум милетот имале најдобро развиена училишна мрежа. Отворањето на српски училишта всушност била една од главните цели на Кралството Србија. Користејќи ја конзуларната мрежа, Србија, од втората половина на 1880-те години, активно почнала да се зазема за отворање на нови училишта во кои јазик на наставата би бил српскиот. Отворањето на едно такво училиште во Скопје било од особена важност. Како што ќе видиме понатаму, прашањето за српско училиште било поврзано со прашањето за јазикот во црквата и владичкото место во скопската епархија. Значи значајно за оформување на српската заедница во градот.

Со дозвола на просветните власти од Истанбул, конзулот Кариќ со помош на 30 потписи на „српски“ семејства во градот на 3 февруари 1891 успеал да го отвори

⁵⁹⁹ ДАРМ, Фонд: 495, Бугарска Егзархија: Скопска митрополија (1890-1913), кут.1.

⁶⁰⁰ ДАРМ, Фонд: 1080, Архивска граѓа за историјата на македонскиот народ од Архивот на Србија, Кут.5, Кариќ, Скопје, 18/01/1890. Васил К'нчов, *op.cit.* p.80.; Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Кариќ*, Београд 2003, стр.337.

⁶⁰¹ Никола Минов, *Влашкото прашање и романската пропаганда во Македонија (1860-1903)*, Скопје 2013, стр.257.

⁶⁰² Васил К'нчов, *op.cit.* p.80-81.

⁶⁰³ ДАРМ, Фонд: 495, Бугарска Егзархија: Скопска митрополија (1890-1913), кут.1.; *Австриски документи за историјата на македонскиот народ 1905-1906*, т.1, Скопје 1977, стр.67-68.

⁶⁰⁴ Bernard Lory, *op.cit.* p.281-285.

првото српско училиште кое било именувано како „словенско“ училиште. Меѓутоа по наредба на локалните власти (валијата) ова училиште било затворено по само четири дена.⁶⁰⁵ Следеле многу иницијативи на локалното население и долги преговори меѓу Србија од една страна и Цариградската патријаршија и Грција од друга страна. „Словенското“ односно српското училиште повторно било отворено на почетокот од учебната 1892/3 година.⁶⁰⁶

На самиот почеток од следната 1893 година (месец февруари) било отворено и првото женско основно училиште.⁶⁰⁷ Во наредниот период до 1896 година биле отворени уште едно машко, едно мешано и едно женско основно училиште. Во нив вкупно учеле 65 ученици и 47 ученички.⁶⁰⁸ Бројот на основни училишта останал непроменет се до крајот на османлиското владеење. Единствено се зголемил бројот на учениците. Така, во 1905/6 година, според веќе спомнатата османлиска статистика, во Скопје имало 4 основни училишта (машки и женски) во кои вкупно учеле 212 ученици од кои 85 ученички.⁶⁰⁹

Две години по отворањето на првото основно училиште во Скопје била отворена и првата машка гимназија. Во првата учебна година оваа повисока образовна установ имала само еден клас. Во учебната 1895/6 два класа, а во 1900/1 година таа прераснала во полна гимназија со седум класа.⁶¹⁰ Од оваа година во скопската гимназија биле воведени педагошки курсеви со што таа делумно покрај гимназија прераснала и во педагошко училиште, односно првите четири класа биле гимназијски, а останатите три педагошки. Таквиот статус го задржала се до 1910/11 кога од Солун во Скопје биле преместени сите виши класови на солунската гимназија со што скопската прераснала во полна осумкласна гимназија и четирикласна педагошка гимназија.⁶¹¹ Бројот на ученици од отворањето на

⁶⁰⁵ ДАРМ, Фонд: 1080, Архивска графа за историјата на македонскиот народ од Архивот на Србија, Кут.6, Карић, Скопје, 29/01/1891.

⁶⁰⁶ Михаило Војводић, „Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889-1892)“, *Вардарски зборник* 1, САНУ, Београд 1999, стр.3-25.; Љубиша Доклестик, *op.cit.p.407-408.*; Климент Џамбазовски, *op.cit.p.252-253, 261, 266-267.*

⁶⁰⁷ ДАРМ, М-584, ППО, Станковић, Скопје, 25/01/1893.; Тодор П. Станковић, *Белешке о Старој Србији – Македонији*, Ниш 1915, стр.73.

⁶⁰⁸ Svetozar Simitch, *Les Ecoles serbes dans l'Eparchie de Skoplia*, Belgrade 1897, p.26-29.; М. В. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турској, за 1895-96 школску годину*, Београд 1897, стр.37-38.; Љубиша Доклестик, *op.cit.p.408.*

⁶⁰⁹ ДАРМ, Фонд: 495, Бугарска Егзархија: Скопска митрополија (1890-1913), кут.1.; Фонд: ППО, М-869, Јовановић, Скопје, 24/11/1910.

⁶¹⁰ М. В. Веселиновић, *op.cit.p.38-40.*; Svetozar Simitch, *op.cit.p.22-23.*; Љубиша Доклестик, *op.cit.p.408-409.*

⁶¹¹ *Споменица четрдесетогодишњице мушке гимназије у Скопљу, 1894-1934*, Скопје, 1934, стр.65-67.

гимназијата во 1894 за брзо време надминал 100. Така, веќе во 1895/6 година во двата класа вкупно учеле 105 ученици. До крајот на османлискиот период, односно во 1911/12 вкупниот број на ученици бил 276 од кои 220 во гимназијата, а 56 во педагошкото.⁶¹²

Во 1896/7 година од машката гимназија се одделила вишата женска школа или прогимназија. Ова училиште во наредниот период претрпело неколку измени. Така во 1905/6 година тоа било поделено на нижо и вишо. Всушност, нижото било продолжено основно со цел да ги оспособи ученичките како добри домаќинки, а вишото работело по програмата на машкото педагошко училиште. Во 1910/11 женската гимназија од Солун била преместена во Скопје.⁶¹³ Бројот на ученичките од 30 во првата година во 1895/6 се намалил на 20, но во 1905/6 веќе бил 73.⁶¹⁴

Како и кај егзархиската училишна мрежа, така и во „српските“ - машката гимназија, педагошкото училиште и во женската прогимназија се школувале деца од соседните кази. Меѓутоа застапеноста на ученици од другите градови била многу поголема од онаа кај повисоките егзархиски училишта. Можеби и поради тоа што во некои градови каде Егзархијата имала свои прогимназии (на пример Штип, Велес и други) „Србите“ немале отворени такви училишта. Во учебната 1895/6 година само 15% од вкупниот број на ученици бил од Скопје. Останатите најмногу доаѓале од косовските кази (дваесет и четири), од Санџак (единаесет), од Прешевската каза (пет), од македонските кази (четириесет и седум) и дури двајца од Кралството Србија (по еден од Ниш и Јагодина).⁶¹⁵ Овој сооднос на ученици од скопската каза со оние од другите кази на Косовскиот вилает останале речиси идентичен се до 1912 година.⁶¹⁶

Во финансирањето на српската училишна мрежа голем удел имала српската држава преку српскиот генерален конзулат во Скопје. Секако дел од финансиите се обезбедувале од локалните „Срби“, црквата, како и од школарините. За учебната 1910/11 била донесена одлука дека школарината за учениците од пониските класови на гимназијата и педагошкото училиште изнесува 10 лири, а за оние од повисоките

⁶¹² Љубиша Доклестик, *op.cit.p.408-409.*; М. В. Веселиновић, *op.cit.p.38-40.*; Svetozar Simitch, *op.cit.p.22-23.*; *Споменица четрдесетогодишњице мушке гимназије...*, стр.68.

⁶¹³ М. В. Веселиновић, *op.cit.p.40-41.*; *Споменица четрдесетогодишњице мушке гимназије...*, стр.83.

⁶¹⁴ ДАРМ, Фонд: 495, Бугарска Егзархија: Скопска митрополија (1890-1913), Кут.1.

⁶¹⁵ М. В. Веселиновић, *op.cit.p.38-40.*

⁶¹⁶ *Споменица четрдесетогодишњице мушке гимназије...*, стр.63. На пример во 1910/1 од 218 упишани ученици, 199 биле од другите кази или 91%. Од овие 22 доаѓале од Србија, 10 од Црна Гора и 5 од Босна и Херцеговина. Треба да се спомне дека дел од учениците кои биле сместени во пансионатот во Скопје биле по потекло од Скопје или околните села. Сепак тој број е незначителен.

класови на гимназијата 15 лири. Сепак голем дел од учениците всушност биле стипендисти. Така за истата учебна година од 199 запишани ученици кои престојувале во пансионатот само 85 го плаќале своето издржување.⁶¹⁷

Улогата на српската училишна мрежа не се разликува од онаа на егзархиската (бугарската). Таа била насочена кон создавање на лојални поданици на заедницата, оспособување на учители, социјално дисциплинирање и слично. Очекувањата од образованието за девојчињата не се разликувало од она на Егзархијата или на другите училишни мрежи. На крајот би сакал да додадам дека во гимназијата освен педагошките курсеви биле организирани и трговски курсеви кои требале да оформат идни трговци. Оформувањето на свештенички кадар се вршел во Призренската богословија.

4. Еврејски училишта

Според дефтерот за цизието за 1848/49 година во Скопје живеел еден еврејски учител (*mekteb hocası*). Неговото име било Јаков, кој таа 1848/49 имал 42 години.⁶¹⁸ Станува збор за учител во традиционалното училиште *Talmud Tora*, во кое, според програмата на овој тип на училишта во останатите урбани центри со еврејско население, се изучувал хебрејски (ладино), а можеби и некои други нерелигиозни предмети. Ова традиционално училиште продолжило да функционира и по формирањето на локалниот комитет на *Alliance Israelite Universelle* (AIU) со кој се поврзува модернизацијата на еврејското образование во Османлиската империја.

Alliance Israelite Universelle е основана во Париз во 1860 година. Оваа организација била формирана со цел да ги заживее периферните еврејски заедници, особено во муслиманските средини, како на пример во Османлиската империја. Главната улога била да се грижи за образованието. Немаме податок дали некој од скопските Евреи веднаш по основањето на Алијансата станал нејзин член. Првиот комитет во Скопје бил формиран на самиот почеток на 1884. Значајна улога во основањето на комитетот имал солунскиот трговец Алатини. Всушност еврејските заедници во Скопје, Битола, Штип и Серес биле подредени на онаа во Солун, како

⁶¹⁷ Ibidem, p.66.

⁶¹⁸ ТДИМ (пописи од XIX век), кн.2, стр.312.

најразвиена и најорганизирана еврејска општина. Директорите на солунските училишта обично оделе во инспекција на училиштата во овие градови.

На 17 септември 1884 година раководството на комитетот испратил писмо до седиштето во Париз информирајќи го за основањето на локалниот комитет. Според ова писмо комитетот броел 20 члена чија членарина за тековната година (1884) била 12 франци. Претседател бил Самуел Исак, потпретседател Саломон Сапорла, секретар Елзиел Јуда Ардетли, помошник секретар Абрахам Јозеф Саломон. Меѓу раководството се спомнува и извесен Рафаел Б. Израел. Првата задача или активност на комитетот, која се спомнува во едно писмо од 17 септември истата година, била да го помогне единственото училиште во градот, традиционалното Талмуд Тора.⁶¹⁹

Првото еврејско модерно основно машко училиште (петкласно) било отворено дури пет години по основањето на локалниот комитет, односно во 1889 година. Секако, отворањето на новото училиште во овој период, но и подоцна било цел на критики на дел од традиционалните жители.⁶²⁰ Меѓутоа поголем проблем било раководењето, финансирањето и обезбедувањето на професори и директор. Во 1897 училиштето со 154 ученици останало без директор кој бил и професор по француски. Поради тоа се до 1899 училиштето работело без доволно кадар. Таа година под раководство на професорот Узиел (Ouziel) училиштето почнало повторно нормално да функционира. Узиел бил платен од локалниот комитет, односно од еврејската заедница во износ од 800 франци годишно. По неколку месеци, најверојатно поради финансиски причини, тој заминал од Скопје по што училиштето повторно работело без доволен број на професори. Учениците кои плаќале заминале за Солун, а во Скопје останале само оние кои учеле бесплатно, додека професорите не земале плата за три месеци, поради што некои од нив размислувале да заминат.⁶²¹ Назначувањето на Марка Албала (Marca Albala) за нов директор на 2 септември 1900 ја подобрило состојбата. Сепак прашањето за финансирање останало главен проблем и во наредните години. Во школската 1900/01 во оваа училиште настава посетувале 140 ученици од кои 82 бесплатно.

Првата финансиска субвенција скопскиот комитет ја добил најверојатно во почетокот на 1900-те години. Во 1905 година финансиската помош изнесувала 500

⁶¹⁹ AIU, V E, Yougoslavie, Uskub, 17/01/1884.

⁶²⁰ Жени Лебл, *Плима и слом: Из историје Јевреја Вардарске Македоније*, Горњи Милановац, 1990, стр.192.

⁶²¹ AIU, V E, Yougoslavie, Uskub, 06/09/1900.

франци годишно.⁶²² Истата година било предвидено субвенцијата да се зголеми на 1 200 франци и директорот на школото да биде платен од централниот комитет во Париз. Иако сè уште постоеле финансиски проблеми, тие се намалиле. Делумно поради субвенцијата од централниот комитет, делумно поради подобрената финансиска состојба на еврејската општина. Во 1905 година со училиштето било предвидено да раководи извесен Атиас (Attias) чие пристигнување во Скопје доцнело со месеци.⁶²³ Во 1908 година како директор на машкото училиште се спомнува Бенвенист (Benveniste). Оваа функција тој ја извршувал до 25 октомври 1908 кога заминал од Скопје.⁶²⁴ Во 1909 година Бенвенист го презел раководењето со битолското еврејско училиште. На негово место во Скопје застанал Јозеф Бенсихмон (Joseph Bensimhon), додека со женското училиште раководела неговата сопруга. Исто како и сопругата на Бенвенист претходно. Тие во Скопје останале се до крајот на 1911 година.⁶²⁵ Од таа година Бенсихмон, како и неговиот претходник, заминал за Битола каде останал до 1916 година, исто така директор на еврејското училиште. За учебната година 1912/1913 за директори на училиштата (машко и женско) од страна на централниот комитет на Алијансата биле одредени брачниот пар Атли (Atlie) од Демотика (град во Одринскиот вилает).⁶²⁶

Првпат прашањето за отворање на женско училиште се спомнува во 1901 година. Имено, локалниот комитет изразил загриженост за судбината на девојчињата.⁶²⁷ Ако му веруваме на Билтенот на Алијансата првото женско училиште било отворено дури во 1905, и покрај тоа што некои османлиски податоци за бројот на училиштата и учениците во Скопје за 1905/6 година не спомнуваат женско еврејско училиште.⁶²⁸

	1896/7	1900/1	1905/6	1906/7	1908/9	1909/10	1911/2
Број на ученици (машко училиште)	154	150	139	176	167	207	199
Број на ученици (женско училиште)	/	/	120	88	104	151	151

⁶²² AIU, V E, Yougoslavie, Uskub, 07/08/1905.

⁶²³ AIU, V E, Yougoslavie, Uskub, 29/09/1905 и 29/10/1905.

⁶²⁴ AIU, V E, Yougoslavie, Uskub, 10/09/1908, 20/10/1908 и 30/10/1908.

⁶²⁵ AIU, V E, Yougoslavie, Uskub, 30/10/1908 и 01/04/1912.

⁶²⁶ AIU, V E, Yougoslavie, Uskub, 06/10/1912.

⁶²⁷ AIU, V E, Yougoslavie, Uskub, 30/04/1901.

⁶²⁸ Жени Лебл, op.cit.p.192.

Табела бр. 12. Број на ученици во еврејските училишта, според податоците од *Alliance Israelite Universelle*, Билтенот на *Alliance Israelite Universelle* и Салнамето за 1896/97 година.

Освен централниот комитет на Алијансата, кој, како што спомнав погоре, почнал да го субвенционира училиштето дури во почетокот на 1900-те година, грижата за училиштето паѓала и на еврејската заедница. Во учебната 1910/11 година Алијансата го финансирала еврејското образование со 5 000 франци, а општината со 3 000 франци.⁶²⁹ Финансиските средства оделе за платата на двајцата директори и за сите трошоци за училиштето (домаќин, греење, чувар, осигурување и др.). На ова треба да се додаде дека субвенции за училиштето биле предвидени и од османлиската власт. Останува непознато дали некоја друга еврејска организација финансиски го помагала училиштето, на пример *Anglo-Jewish Association*. Според расположливите извори, се чини дека најголемиот дел од трошоците за одржување биле обезбедувани од школарината и еврејската општина. За споредба, битолското училиште за учебната 1906-1907 добивало финансиска субвенција од 5 400 франци или една четвртина од вкупните трошоци на училиштето од Алијансата, 460 франци од османлиската власт и 250 од *Anglo-Jewish Association*. Останатите средства, односно 68%, доаѓале од школарината и еврејската општина.⁶³⁰

Која била улогата на овие училишта? Освен основната функција, репродукција на знаење и описменување, се забележуваат барем уште два мотива кај еврејската општина да организира модерно образование. Тоа се социјалниот мотив и натпреварот со другите заедници во градот. Ова училиште можеби најповеќе имало социјална и/или солидарна улога. Освен што се стекнувале со основно образование дел од учениците кои се школувале бесплатно добивале и курсеви за изучување на некој занает, а по завршувањето на училиштето тие добивале финансиски средства за да почнат да работат.⁶³¹ Локалниот комитет истовремено се трудел некој од учениците да запише и во османлиските јавни училишта во кои се изучувале некој од занаетите.⁶³²

Вториот мотив е поврзан со положбата или угледот на целата заедница во однос на другите заедници во градот. Еврејската општина е всушност последната

⁶²⁹ AMAE (Nantes), Salonique-Consulat, Serie B, Carton 13, Calvière, Uskub, 13/01/1911; AIU, V E, Yougoslavie, Uskub, 18/03/1912.

⁶³⁰ Bernard Lory, op.cit.p.262.

⁶³¹ Жени Лебл, op.cit.p.192.

⁶³² AIU, V E, Yougoslavie, Uskub, 06/09/1900.

која отворила модерно училиште. Христијаните тоа го сториле уште во 1830-те, а муслиманите во 1860-те години. Во едно писмо адресирано до централниот комитет локалниот скопски комитет на Алијансата се жали на тешката финансиска состојба. Еве што пишале во своето писмо:

„Во нашиот град, седиште на Косовскиот вилает, сите народи имаат добри училишта, само ние во недостиг на директор, имаме повеќе од 200 запоставени ученици. Како ќе можеме да излеземе од оваа мизерна состојба во која се наоѓаме, ако нашите деца бидат помалку образовани од другите?“⁶³³

5. Други образовни установи: католички училишта

Претходно опишаните училишни мрежи не се единствените кои функционирале во градот. Во изворите се спомнуваат и други училишта чија активност и развој останал ограничен. Тоа се католички училишта. Изворите се доста спротивставени за карактерот на овие училишта.

Првото католичко училиште најверојатно било отворено во 1888 година без потребната дозвола.⁶³⁴ Поради тоа во март 1891 година било затворено. Според властите, причината била немањето дозвола за употреба на учебници кои не биле одобрени од повисоките образовни власти.⁶³⁵

Истиот овој извор ова училиште го дефинира како католичко германско, најверојатно поради подршката кое тоа ја имало од Австро-унгарскиот конзулат. Од друга страна К'нчов за учебната 1893/4 година спомнува дека во католичкото училиште во кое учеле 18 ученици и 10 ученички се предавало албанска граматика со латински букви и италијански јазик.⁶³⁶ Од друга страна, според салнамето за 1896/7 година, во католичкото еднокласно основно училиште 73 ученика и 10 ученички учеле на бугарски јазик.⁶³⁷ По 1900 изворите се појасни. Во градот

⁶³³ AIU, V E, Yougoslavie, Uskub, 22/07/1898. Цитираниот дел на француски: „Dans notre ville, chef lieu du Vilayet de Cossovo, toutes les nations ont de très bonnes écoles, nous seuls faute d'un directeur, nous avons plus de 200 enfants dans l'ignorance. Comment pourrions nous sortir de l'état misérable au nous nous trouvons, si nos enfants seront beaucoup moins instruits que les autres ?“.

⁶³⁴ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003, стр.538.

⁶³⁵ ДАРМ, Фонд: 1080, Архивска граѓа за историјата на македонскиот народ од Архивот на Србија, Кут.6, Карић, Скопје, 14/03/1891.

⁶³⁶ Васил К'нчов, *op.cit.* p.82.

⁶³⁷ *Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7)*, стр.151. Спомнувањето на бугарскиот јазик, најверојатно е грешка починета при внесувањето на податоците.

постоеле две католички училишта, едното е именувано како „германско“ или латинско, додека второто како италијанско. Во 1905/6 година според османлиските статистички податоци во италијанското учеле 11 ученици, а во латинското, т.е. „германското“ училиште учеле 24 ученици и 14 ученички.⁶³⁸ Пет години подоцна во 1910 година, во „германското“ бројот на ученици се зголемил на 50, додека во италијанското на 20 ученици.⁶³⁹

Отворањето на ова училиште всушност е последица на зголемениот број на католици во градот (Италијанци, Австријци и Албанци), по отворањето на железничката линија (1873) и особено по преместувањето на седиштето на Косовскиот вилает (1888).

Заклучок

Од ова што претходеше може да се извлечат неколку вредни сознанија за образованието во еден османлиски провинциски град, вилаетско седиште. Османлиското државно образование и напорите на државата да го унапреди истото понекогаш се сметаат за задоцнети или пак се вели дека тоа било недоволно развиено. Ова тврдење, особено, важи за поголемите урбани центри (на пример Смирна/Измир) каде приватните училишта отворени од европски и американски организации нуделе модерно образование пред такви модерни образовни установи да бидат отворени од страна на османлиската држава.⁶⁴⁰

Во Скопје пак, првото модерно училиште, како што видовме, било отворено во 1830-те години по иницијатива на христијанските првенци. Сепак, христијаните, без разлика дали се егзархисти или патријаршисти, требале да чекаат се до 1880-те години за првата прогимназија да ги отвори своите врати. Таква можност муслиманите добиле дваесет години порано, т.е. во почетокот на 1860-те. Во наредниот период се до крајот на османлиското владеење, државата оформила понапредна училишна мрежа од онаа на христијаните. Можностите кои османлиската училишна мрежа ги нудела на еден ученик биле многу поголеми од оние на христијаните.

⁶³⁸ ДАРМ, Фонд: 495, Бугарска Егзархија: Скопска митрополија (1890-1913), кут.1. Во италијанското машко учеле 11 ученици, додека во латинското мешано учеле 24 ученици и 14 ученички.

⁶³⁹ AMAE (Nantes), Skopje, Carton 6, Choublier, Salonique, 13/01/1910.; ДАРМ, М-869, ППО, Јовановић, Скопје, 24/11/1910.

⁶⁴⁰ Hervé Georgelin, *La fin de Smyrne: du cosmopolitisme aux nationalismes*, Paris 2005, стр.55-95.

Едно муслиманско дете по завршувањето на Куран училиштето имало можност да се определи за религиозно или пак за секуларно образование. Ако се одлучил за второто тој би можел да се обучи за чиновник во администрацијата, за кариера во армијата или жандармеријата, да научи одреден занает, да стане учител или пак да се стекне со одредени познавања од земјоделската наука. Сето ова нудело повеќе можности од христијаните - чии што можности биле ограничени, т.е. со завршувањето во некое од нивните училишта, ако не се одлучеле да го продолжат образованието во Истанбул или надвор од Империјата, можеле да станат учители или свештеници, и евентуално, иако се чини речиси невозможно, чиновници во османлиската администрација.

Оваа празнина некои од христијанските семејства ја надополнувале испраќајќи ги своите деца во некои од државните училишта. Така, во идадието, ислахането и земјоделското училиште покрај муслиманските деца (мнозинството) се запишувале и христијански, но и еврејски деца. Од друга страна оваа отвореност не е забележлива кај егзархиските или српските патријаршиски училишта. Речиси било незамисливо едно егзархиско дете да биде запишано во патријаршиско училиште или обратно. Освен муслиманските државни училишта отворени врати имало и еврејското основно петокласно училиште. Во учебната 1899/1900 година во оваа образовна установа според директорот на училиштето учеле едно турско, едно бугарско, едно влашко, и едно ерменско дете, сите од семејствата на високи функционери.⁶⁴¹ Десет години подоцна, во 1911, од околу 350 ученици и ученички 38 биле христијани (31 ученик и 7 ученички), а 12 муслимани.⁶⁴² Причината можеби треба да се бара во фактот дека еврејското училиште било единственото во градот во кое се предавало на француски, во тоа време доста ценет меѓу градските елити.

И покрај овие примери, образованието во Скопје останало поделено по линија на припадност на заедница. Главно секој своето дете го испраќал во училишната мрежа на својата заедница. Поделбата меѓу заедниците, на пример егзархистите и патријаршистите, била толку силна што во последните две децении од османлиската доминација инцидентите меѓу учениците и учителите се прилично застапени во конзулските извештаи. Често овие инцидентие завршувале со

⁶⁴¹ AIU, V E, Yougoslavie, Uskub, 28/01/1900.

⁶⁴² AMAE (Nantes), Fond: Salonique-Consulat, Serie B, Carton 13, Calvière, Uskub, 13/01/1911.

повредени, а убиствата на учителите не е исклучок. Секако, делумно и поради нивната вмешаност во револуционерни активности.⁶⁴³

Прашањето за образованието го засега и процентот на ученици опфатен со образовниот процес. Од погоре прикажаните бројки може да видиме дека процентот кај христијаните и муслиманите е идентичен или пак тој е за малку поголем кај христијаните. Така, ако претпоставиме, според погоре дадените податоци, дека во средината на првата деценија од XX век во Скопје учеле околу 4 550 ученици, 44% или околу 2 000 биле вклучени во османлиските училишта, 30% или околу 1 350 во егзархиските, 16% или 750 во патријаршиските (српски, влашки и грчки), а останатите 10% или околу 400 во еврејските училишта и 50 во италијанското и „германското“ училиште. На ниво на вкупниот број на жители нешто повеќе од 120 деца на 1 000 биле опфатени со образовниот процес. Секако треба да се земе во предвиде дека еден дел, барем десет проценти од учениците доаѓале од другите кази. Она што привлекува внимание во овие бројки е фактот дека голем процент на еврејските деца бил запишан во училиштата. Речиси сите. Сосема спротивно на тогаш прифатените сфаќања за еврејската заедница во Скопје како најсиромашна и најзаостаната!

Скопските ученици кои сакале да го продолжат своето образование морале да заминат во Истанбул, во главните урбани центри на балканските држави или пак уште подалеку во некој од европските градови. За жал немаме доволно податоци за бројот на запишани студенти во истанбулските високи училишта по потекло од Скопје со што би се добила појасна слика за универзитетското образование на скопјани. Знаеме дека во учебната 1909/10 во Училиштето за администрација во Истанбул немало ниту еден ученик по потекло од Скопје. Истата година на правниот факултет во Солун (отворен во 1908) студирале само еден студент од Скопје од вкупно двајца по потекло од Косовскиот вилает.⁶⁴⁴ Исто така знаеме дека своите студии надвор од Скопје (во Швајцарија) ги продолжил и Петар Манџуков кој по потекло бил од селото Мирковци. Исто така знаеме дека најголемиот дел од христијаните кои го напуштиле Скопје своето образование го продолжувале на универзитетите во Белград и Софија, а делумно во Австро-Унгарија и Швајцарија.

⁶⁴³ ДАРМ, Фонд: Министерство за надворешни работи – Белград, Кут.1, Станува збор за извештај во кој се внесени инциденти меѓу 1897 и 1906 година во кои според српскиот генерален конзул жртви биле српски ученици и учители и учителки. За односите меѓу егзархистите и патријаршистите, односно „Бугарите“ и „Србите“ ќе стане збор понатаму во текстот.

⁶⁴⁴ Nathalie Clayer, *Aux origines...*, стр.87-88.

повредени, а убиствата на учителите не е исклучок. Секако, делумно и поради нивната вмешаност во револуционерни активности.⁶⁴³

Прашањето за образованието го засега и процентот на ученици опфатен со образовниот процес. Од погоре прикажаните бројки може да видиме дека процентот кај христијаните и муслиманите е идентичен или пак тој е за малку поголем кај христијаните. Така, ако претпоставиме, според погоре дадените податоци, дека во средината на првата деценија од XX век во Скопје учеле околу 4 550 ученици, 44% или околу 2 000 биле вклучени во османлиските училишта, 30% или околу 1 350 во егзархиските, 16% или 750 во патријаршиските (српски, влашки и грчки), а останатите 10% или околу 400 во еврејските училишта и 50 во италијанското и „германското“ училиште. На ниво на вкупниот број на жители нешто повеќе од 120 деца на 1 000 биле опфатени со образовниот процес. Секако треба да се земе во предвиде дека еден дел, барем десет проценти од учениците доаѓале од другите кази. Она што привлекува внимание во овие бројки е фактот дека голем процент на еврејските деца бил запишан во училиштата. Речиси сите. Сосема спротивно на тогаш прифатените сфаќања за еврејската заедница во Скопје како најсиромашна и најзаостаната!

Скопските ученици кои сакале да го продолжат своето образование морале да заминат во Истанбул, во главните урбани центри на балканските држави или пак уште подалеку во некој од европските градови. За жал немаме доволно податоци за бројот на запишани студенти во истанбулските високи училишта по потекло од Скопје со што би се добила појасна слика за универзитетското образование на скопјани. Знаеме дека во учебната 1909/10 во Училиштето за администрација во Истанбул немало ниту еден ученик по потекло од Скопје. Истата година на правниот факултет во Солун (отворен во 1908) студирале само еден студент од Скопје од вкупно двајца по потекло од Косовскиот вилает.⁶⁴⁴ Исто така знаеме дека своите студии надвор од Скопје (во Швајцарија) ги продолжил и Петар Манџуков кој по потекло бил од селото Мирковци. Исто така знаеме дека најголемиот дел од христијаните кои го напуштиле Скопје своето образование го продолжувале на универзитетите во Белград и Софија, а делумно во Австро-Унгарија и Швајцарија.

⁶⁴³ ДАРМ, Фонд: Министерство за надворешни работи – Белград, Кут.1, Станува збор за извештај во кој се внесени инциденти меѓу 1897 и 1906 година во кои според српскиот генерален конзул жртви биле српски ученици и учители и учителки. За односите меѓу егзархистите и патријаршистите, односно „Бугарите“ и „Србите“ ќе стане збор понатаму во текстот.

⁶⁴⁴ Nathalie Clayer, *Aux origines...*, стр.87-88.

II. Годишите: 1888 – 1903

1. Османлиската власт - Косовските валии од 1888 до 1903 година

Од 1888 година (септември) Скопје е седиште на Косовскиот вилает. Првпат по 1863 година Скопје, повторно е седиште на најголема административна единица. За потребите на Валијата и вилаетската администрација се гради нов конак спроти Калето, веднаш до Мустафа-пашината џамија. Во наредните години околу овој простор се градат уште неколку објекти на власта на Империјата, како воената болница, касарните, телеграфот и поштата (веднаш до вилаетскиот конак), нов затвор и др.

Валиите ја претставуваат централната власт, односно тие се спроводници на политиката на султанот во провинцијата. Во овој период на центарланата власт во овој дел од Империјата и тежеле две главни прашања. Едното е албанското, а другото е македонското прашање. Првото го принудило султанот Абдулхамид да примени политика со која требало Албанците да се интегрираат и да станат лојални поданици на Империјата. Оваа задача била особено тешка за спроведување помеѓу албанското муслиманско население на Косово и северна Албанија, бидејќи тоа тешко се откажувало од своите привилегии и обичаи. Како резултат на намерите на државата да спроведе реформи и да го интегрира регионот во османлискиот поредок се случиле низа на бунтови. Како последица на тоа многу од косовските валии станале жртва на овие побуни и дипломатските игри на султанот и неговиот близок советник Маршалот Дервиш-паша.

Второто прашање, македонското, станало актуелно дури во средината на 1890-те години. Соседните млади христијански држави, Србија, Бугарија и Грција посакувале дел од и/или целата територија на Македонија. Од друга страна пак, султанот често играл двојна игра казнувајќи, во зависност од периодот, еден од македонските претенденти за сметка на другиот, или доделувајќи му повеќе права и концесии на послабот ривал. Во тој контекст валиите имале улогата на посредници во конфликтите меѓу егзархистите и патријархистите.

Освен тоа, треба да се додаде дека валијата е перцепиран и како најодговорната личност и за општинските работи. Тој буквално, покрај вилаетот раководи и со градот, вршејќи должности кои всушност биле во надлежност на

општината. Во оваа смисла, многу е тешко да се утврди каде точно завршуваат должностите на валијата во однос на општинските проблеми, а каде почнуваат на општината, односно општинскиот совет. Многу од јавните проекти од последните две децении на османлиското владеење се поврзуваат со косовските валии. Како на пример, проектот за новиот водовод во времето на валијата Махмду Шефкет-паша (1905-1908) за кој проект стана збор на почетокот од овој труд.

Во 1888 година Косовски валија бил Мехмед Фаик-паша (Mehmed Faik Paşa). Тој на оваа должност дошол во 1885, откако претходно ја извршувал должноста мутесариф на скопскиот санџак од 1882 година. Неговата репутација е онаа на корумпиран османлиски чиновник. За него се зборувало дека дел од парите кои ги обезбедувал преку поткуп и толерирање на разбојничките банди ги делел со Маршалот Дервиш-паша, блискиот советник на султанот, меѓудругото и за албанското прашање. Поради бројните жалби како на христијаните, така и на муслиманите во 1889 година бил преназначен за валија на Битолскиот вилает, од каде тамошниот валија Ахмед Ејуб-паша (Ahmed Eyyûb Paşa) во септември таа година бил испратен во Скопје.⁶⁴⁵

Поради различни причини, но пред се поради прашањето на албанските водачи од Косово и поради влијанието на Дервиш-паша, во наредните четири години се смениле четири валии. Првиот е Ахмед Ејуб-паша. Тој е воен валија. Извршувал разни должности: валија во Јемен, командант на VII., V. и III. корпус на османлиската армија, учествувал во Руско-османлиската војна во 1877-78 година. По војната бил назначен за Битолски валија (1880-1884) од каде бил преместен во Јанина (1884-1889) за повторно да се врати во Битола во 1889. Ејуб-паша во Скопје веднаш се зафатил со работа околу сродување на османлиската администрација, по што одреден број на чиновници биле отпуштени. Се чини дека оваа мерка била пресудна за него. Имено, Дервиш-паша не бил задоволен од тие постапки поради што го принудил во декември 1890 да поднесе оставка. Од него не бил задоволен ниту српскиот конзул Кариќ, кој сметал дека Ејуб-паша во соработка со австро-унгарскиот конзул им помагал на „Бугарите“ против неговата намера да отвори

⁶⁴⁵ Васил К'нчов, op.cit.p.60.; Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı...*, стр.35, 56.

српско училиште во Скопје. Заминувањето на Ејуб-паша било дочекано со задоволство од чиновниците во администрацијата.⁶⁴⁶

На негово место доаѓа Абулкадир Кемали-паша (Abdülkadir Kemâlî Paşa), кој во Скопје се задржал едвај четири месеци. Неговиот престој бил поврзан со аферата со камбанаријата на католичката црква во Скопје. Откако било поставено своето Кемали-паша донел одлука за отстранување на своето на католичката камбанарија бидејќи за тоа немало формална дозвола. На оваа остро реагирал австро-унгарскиот претставник, а во Виена се пишувало дека црквата дури била срушена. Така, австроунгарскиот претставник во Истанбул веднаш реагирал и побарал Кемали-паша да биде сменет. Во исто време, се чини добро информираниот српски конзул Кариќ сметал дека неговото заминување е поврзано и со влијанието и моќта на Дервиш-паша. Имено, Кемали-паша во Истанбул го обвинил Дервиш-паша дека во Косовскиот вилает не било можно да се воведе ред се додека тој таму има влијание. Поради обвинувањата во извештајот тој бил повикан во Истанбул во моментот кога се случила аферата со католичката црква. Тоа му дало повод на Кариќ да верува дека до смена на Кемали-паша не довело само аферата со католичката црква довеле, туку дека тој бил уште една жртва на моќниот Дервиш-паша. Од Скопје Кемали-паша бил преместен за валија во Мосул, каде во 1892 починал.⁶⁴⁷

Негов наследник е Мехмед Шакир-паша/Mehmed Şakir Paşa (1891-1892). За него имаме најмалку податоци. Тој во Скопје останал до јули 1892 година. Немаме информации за причините на неговата смена. Во наредните пет години не извршувал никаква служба, по што во 1897 година бил назначен за валија на Адана, а веќе во март следната година починал.⁶⁴⁸

Неговото место го зазел Етхем-паша (Edhem Paşa). Етхем-паша е воен валија исто како и Абдулкадир Кемали-паша. Пред да биде назначен за косовски валија тој ја извршувал должноста командант на османлиските војски во Косовскиот вилает. Функција која продолжил да ја извршува и по назначувањето на валија. Во негово време се отворени три српски основни училишта. К'нчов смета дека тој, како и сите воени валии, бил праведен валија. Можеби, затоа што во почетокот тој се покажал како успешен валија во однос на управувањето со провинцијата, особено во делот

⁶⁴⁶ ДАРМ, Фонд: ПО, М-441, Карић, Скопље, 20/12/1890, М-442, Карић, Скопље, 24/05/1891 и М-578, Васиљевић, Скопље, 05/09/1892.; Михаило Војводић, Стојан Новаковић и Владимир Карић, стр.466-467, 479, 489-490, 492, 499-500.; Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı...*, стр.56.

⁶⁴⁷ ДАРМ, Фонд: Форин Офис, М-164, PRO FO 195/1731, Blunt, Salonica, 09/04/1891.; Фонд: П.О., М-442, Карић, Скопље, 24/05/1891.; Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı...*, стр.53.

⁶⁴⁸ Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı...*, стр.104.

на Косово. Еден од првите негови успеси било помирувањето на албанските кланови Гаш и Красниќи веднаш по преземањето на должноста, поради што дури бил одликуван од Абдулхамид. Меѓутоа, следното лето на Косово повторно се појавиле проблеми, како меѓу спомнатите кланови, така и во останатите региони, како на пример Призренскиот санџак. Во ноември 1893 година Етхем-паша бил сменет. Како причина повторно се спомнува влијанието на Дервиш-паша. Подоцна, во 1897 година, Едхем-паша учествувал во Грчко-османлиската војна каде се прославил во победата над Грците.⁶⁴⁹

Во наредниот период прашањето за косовски валија се стабилизирало. Следниот валија Хафиз Мехмед-паша/Hâfiz Mehmed Paşa (1893-1900; 1903) останал во Скопје седум години. Тој е валија кој најдолго управувал со Косовскиот вилает. Мехмед Хафиз-паша е роден во Ерзурум во 1847 година. Според современите тој по потекло бил Курд. Првата позначајна должност ја добил во 1892 година кога бил назначен за валија на Басра (Ирак). Во декември 1893 тој доаѓа во Скопје, каде останува до април 1900. Всушност, најголемиот дел од својата кариера тој ја изградил во Скопје како косовски валија. Кога пристигнал во Скопје, тој имал репутација на праведлив валија. Веднаш по пристигнувањето го разрешува вилаетскиот командант на жандармеријата Мехмед-паша, по потекло од Тетово, кој бил познат по случаи на силувања и насилство.⁶⁵⁰ Меѓутоа, како што ќе видиме подоцна, мошне бргу и тој ќе ја изгуби репутацијата на праведлив валија. Во негово време и во време кога градоначалник на Скопје е Салих Асим реализирани се неколку градежни објекти. Во 1896 година е изградено занаетчиското училиште, околу кое се оформил првиот модерен парк (денешниот градски парк) тогаш наречен Ислахански парк, а во 1897 година за првпат е регулирано коритото на Вардар во градот, од еврејското маало до Галиб-беговиот мостот. Но, тој е повеќе познат поради Виничката афера и прашањето со албанските бегови и муслиманите во Скопје, поради кои на крај бил принуден да замине од градот.⁶⁵¹

⁶⁴⁹ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-166, PRO FO 78/4492, Blunt, Salonica, 11/07/1893.; Фонд: П.О., М-443, Васиљевић, Скопље, 03/07/1892, М-580, Станковић, Скопље, 15/12/1893.; Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı...*, стр.71.; Мита Костић, „Скопски валија Ибрахим Етхем-паша“, Јужни преглед, год.ХІІ, бр.11-12, Скопље 1938, стр.412-416. Васил К'нчов, *op.cit.p.61.*; Милош Јагодић, *op.cit.p.38-39.*

⁶⁵⁰ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-31, PRO 449, Fontana, Uskub, 20/06/1901.

⁶⁵¹ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-163, PRO FO 78/4543, Curie, Constantinople, 10/11/1894.; Васил К'нчов, *op.cit.p.61-62.*; Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı...*, стр.74.

Во март месец 1900 година на местото на Хафиз-паша, кој ја презел должноста валија на Триполитанија (Либија), бил назначен Мехмед Решад-бег/Mehmed Reşad Bey, кој дотогаш ја извршувал должноста призренски мутесариф. Со заминувањето на Хафиз-паша во Скопје се вратил омразениот Мехмед-паша, а веќе во септември Решад-бег се соочил со групата на луѓе поради која Хафиз-паша бил принуден да замине од Скопје. Имено, оваа група повторно се побунила, а овој пат цел им бил новиот градоначалник Абдула-бег и, секако, командантот на жандармеријата Мехмед-паша. Меѓутоа, брзата реакција на властите успеала да го спречи проширувањето на протестот.⁶⁵² За новиот валија се велело дека не покажувал многу интерес во работите и ги оставал тие сами да се развиваат.⁶⁵³ Решад-бег во Скопје останал до јануари 1903 по што бил назначен за валија на вилаетот Трабзон. На негово место се вратил Хафиз-паша, кој починал по три месеци во април 1903.⁶⁵⁴

2. Првата криза во *Bulgar millet*: Владиците Теодосиј и Максим и градските првенци

Претходно видовме дека егзархот уште од 1878 година настојувал кај османлиските власти да се издадат берати за нови владци за Скопје и Охрид. Во меѓувреме егзархот Јосиф I го избрал Теодосиј⁶⁵⁵ да биде хиротонисан за нов владика. Чинот се случил на 18 јануари 1885 година во Истанбул, но до неговото доаѓање во Скопје тој чекал уште пет години, т.е. се до април 1890.

Во март месец таа година по голем притисок од егзархот Јосиф и рускиот дипломатски претставник во Истанбул, големиот везир издал одобрение Теодосиј да го посети Скопје. Така, на 10 април 1890 година, преку Солун со воз тој во четврток пред Велигден пристигнал во Скопје. Притоа бил пречекан од

⁶⁵² ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-334, PRO FO, 78/5061, Fontana, Uskub, 24/09/1900.; Фонд: ППО, М-646, Иванић, Скопје, 02/09/1900, 03/09/1900 и 04/09/1900.

⁶⁵³ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-333, PRO FO 195/2111, Fontana, Uskub, 05/02/1901, М-425, PRO FO 195/2156, Fontana, Uskub, 02/02/1903.

⁶⁵⁴ Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı...*, стр.74, 100.

⁶⁵⁵ Владиката Теодосиј, или во македонската историографија познат како Теодосиј Гологанов, по потекло бил од село Трлиз во околината на Неврокоп. Роден (7 јануари 1846) како Васил Гологанов во 1860 се замонашил во манастирот Св. Јован Претеча во Серско каде го зел монашкото име Теодосиј. Во наредните дваесет години тој од верен хеленофил станал еден од борците на Егзархијата против Цариградската патријаршија.

свештенството и многу народ, по што веднаш се упатил во конакот кај Валијата.⁶⁵⁶ Патријаршиската заедница веднаш реагирила кај властите, а помош добиле и од грчкиот и српскиот конзул во градот. Пајсиј и главните водачи на она што останало од Рум милетот извршиле притисок кај валијата (Ахмед Ејуб-паша/Ahmed Eyyûb Paşa) да не му дозволат на Теодосиј да одржи служба во црквата бидејќи Егзархијата сè уште немала добиено берат за Скопската митрополија. Сепак, Теодосиј успеал да одржи велигденска богослужба, по што бил принуден да замине од Скопје за Истанбул.⁶⁵⁷ Откако, во османлиската престолнина, останал речиси четири месеци, на 8 август Теодосиј, заедно со новиот охридски владика Синесиј добил берат. Снабден со бератот тој веднаш се упатил кон Скопје. Така, на 10 август, исто како и во месецот април, Теодосиј во Скопје бил пречекан од многу народ и свештенството.⁶⁵⁸ Во Скопје останал до самиот почеток на 1892 година кога, по наредба на егзархот Јосиф I, бил принуден да замине за Истанбул. Она што нас не интересира е неговото дејствување во овој краток период, во кој всушност се појавила првата посериозна внатрешна криза во *Bulgar millet*.

Во македонската историографија дејноста на Теодосиј во Скопје се толкува како дел од *националната борба на македонскиот народ*.⁶⁵⁹ Неговата иницијатива за обновување на Охридската архиепископија, односно активностите толкувани како постепено осамостојување од Егзархијата, и судирот со Егзархот на Теодосиј му обезбедиле место во корпусот на личности кои се бореле за *слобода на македонскиот народ*. Во овој контекст треба да се додаде дека секој обид за сепаратизам од Егзархијата е дел од низата на настани кои се толкуваат како дел од националната борба. Меѓутоа, целиот тој „сепаратизам“ кој се спомнува всушност бил во врска со политиката на тогашниот бугарски премиер Стамболов. Начинот на неговото владеење и желбата да ги контролира сите работи, како во Бугарија, така и

⁶⁵⁶ ДАРМ, М-156, PRO FO, 78/4287, Blunt, Salonica, 21/04/1890; ДАРМ, Фонд: 1080, Архивска граѓа за историјата на македонскиот народ од Архивот на Србија, Кут.5., Васиљевић, Скопље, 28/03/1890.

⁶⁵⁷ ДАРМ, М-156, PRO FO 78/4287, Blunt, Salonica, 28/04/1890 и 16/05/1890. М-31, PRO 449, Blunt, Salonica, 28/04/1890.; ДАРМ, Фонд: 1080, Архивска граѓа за историјата на македонскиот народ од Архивот на Србија, Кут.5., Карић, Скопље, 31/03/1890.

⁶⁵⁸ ДАРМ, М-161, PRO FO 195/1666, Blunt, Salonica, 11/08/1890, 12/09/1890.

⁶⁵⁹ Единствен историчар кој во Македонија пишувал за дејноста на митрополитот Теодосиј е Славко Димевски. Види, на пример: *Митрополит скопски Теодосија – живот и дејност (1846-1926)*, Скопје 1965, *Историја на македонската православна црква*, Скопје 1989, или *Црковна историја на македонскиот народ*, Скопје 1965. Тој исто така објавил и неколку документи кои се однесуваат на активностите на Теодосиј за обновување на Охридската архиепископија. На пример, Славко Димевски, „Еден значаен документ за активноста на Теодосиј Гологанов“, *ГИНИ*, год.IX, бр.2, Скопје 1965, стр.159-182. Речиси сите македонски историчари кои пишувале и кои сè уште пишуваат за македонската национална борба во XIX век, а при тоа во градењето на аргументацијата го користат и примерот на Теодосиј, се потпираат исклучиво на трудовите на Славко Димевски.

во Македонија, создавал многу непријатели. Меѓу нив и Петар Поп Арсов кој ја објавил својата брошура *Стамболовистината во Македонија и нејзините претставници*. Таа е еден пример дека овој судир кој постоел меѓу Егзархот и Стамболов се префрлил и во македонските егзархиски општини.

Според македонските историчари причината за несогласувањата меѓу владиката Теодосиј и егзархот Јосиф I била низата од антиегзархиски мерки на првиот, кои требале да резултираат со обновување на Охридската архиепископија. Сепак, расположивите извори не говорат доволно во корист на оваа аргументација. Ако ги погледнеме одблиску некои од извештаите на српскиот конзул може да се види дека некои од активностите на Теодосиј воопшто не се опишани како антиегзархиски. Така, на пример, иницијативата на Теодосиј да се отвори посебно одделение во вилаетската печатница, српскиот конзул ја нарекува „бугарска штампарија“, за разлика од македонските историчари кои оваа намера ја толкуваат како еден од чекорите на осамостојувањето на епархијата. Понатаму, истиот конзул, активностите на Теодосиј насочени против патријаршистите ги опишува како корисни за „бугарштината“. Овој и многу други документи на српскиот конзул од Скопје дејствувањето на Теодосиј го карактеризираат пред се како дел од „бугарштината“ против која тие требале да се борат.⁶⁶⁰

Кога првпат дошло до судир меѓу Теодосиј и Јосиф I немаме податок. Можно е тоа да било уште пред издавањето на бератите во јули 1890 година. Имено, Теодосиј, набрзо по пристигнувањето во Скопје, го сменил Наследников (директор на училиштата) поради тоа што, како што тврди Ѓорче Петров, бил пратен со инструкции да дејствува против него.⁶⁶¹ Оваа постапка уште повеќе ги влошила односите меѓу Теодосиј и Јосиф, а истовремено се појавиле и првите несогласувања внатре во скопската општина и во самата епархија.

Расположливите извори не говорат многу ниту пак за причините поради кои егзархот и владиката имале несогласувања. За судирот меѓу Теодосиј и Егзархот во своите спомени пишува Ѓорче Петров. Според него тие биле во конфликт поради тоа што не си верувале, а за двајцата вели дека:

⁶⁶⁰ ГИМНАС T.V, кн.2 (1891), стр.235, 276.; Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, стр.500, 524, 536.

⁶⁶¹ Цочо Биљарски, *Едно изложение от 1894 г...*, стр.113. Од друга страна Славко Димевски тврди дека Теодосиј го изгонил Наследников „бидејќи овој бил дојден од Бугарија, а по препорака на бугарскиот министер П.М. Каролев“. Види, Славко Димевски, *Историја на македонската...*, Скопје 1989, стр.567.

„екзархът по калугерски такт е искал да бидат владиците покорни раби, а пакъ Теодосий, гордъ и хитър, се противи всичко да изпълнява.“⁶⁶²

Во една друга прилика, во 1894 година, многу порано од времето кога ги раскажал своите спомени, Ѓорче Петров тврди дека несогласувањата меѓу Теодосиј и Егзархот биле резултат на егоистичната и чисто лична борба на Егзархот со владиката.⁶⁶³ На ниту на едно место Ѓорче Петров, инаку приврзаник на Теодосиј, не го поврзувал или пак не го толкувал несогласувањето на Теодосиј кон Егзархот со сепаратистичко движење.⁶⁶⁴ Напротив, читаме за лични недоразбирања и судир на ега.

Оваа празнина во одредувањето на причината за судирот меѓу егзархот и владиката може делумно да се пополни со некои од српските конзуларни извешати. Ако внимателно се погледнат овие извештаи може да се прочитаат неколку изјави на поранешни егзархисти (свештеници и чиновници во митрополијата) кои го обвинуваат Теодосиј за раздор во *бугарската обштина*. Веќе во почетокот на 1891 година овие несогласувања станале јавни. Според поранешните егзархисти или пак според српскиот конзул Кариќ, причината поради која настанал овој раздор било однесувањето на Теодосиј. Тие го обвинувале дека имал лош карактер, дека ја зголемил владичината, дека бил лаком човек и слично.⁶⁶⁵ Други современици, на пример Петар Поп Арсов, индиректно го обвинуваат најмоќниот егзархиски градски првенец Китинчев дека, преку подметнувањето кое тој го направил, Егзархот се послужил да го изгони Теодосиј.⁶⁶⁶ Нешто за кое Максим, новиот владика, му се одолжил на Китинчев.

Оваа состојба во епархијата сигурно допринела Егзархот да донесе одлука да го отповика Теодосиј од Скопје. Во тој контекст дури во декември Теодосиј, со помош на австро-унгарскиот конзул Шмукер, стапил во контакт со католичкиот

⁶⁶² *Спомени на Ѓорчо Петров*, Софија 1927, стр.9-10. Спомените на Ѓорче Петров ги запишал бугарскиот историчар Љубиша Милетич во периодот од 29 мај до 30 јуни 1908 година.

⁶⁶³ Цочо Биљарски, *Едно изложение от 1894 г...*, стр.114.

⁶⁶⁴ Ѓорче Петров кој во овој период бил учител во Скопје поради страв дека во оваа борба тој ќе го подржи Теодосиј во текот на учебната 1891/2 Егзархијата го преместила во Битола. Види, *Спомени на Ѓорчо Петров*, Софија 1927, стр.10.

⁶⁶⁵ ГИМНАС, Т.V, кн.II (1891), стр.409-412; Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, стр.517, 540 и 567. Според извештаите на Кариќ од 03/02/1891, 19/03/1891 и 15/05/1891; Славко Димевски, *Историја на македонската...*, стр.570. Димевски цитира еден извештај на бугарскиот трговски агент Владимир Руменов во кој тој ја истакнал зголемената владичина поради која некои села преминувале во патријаршијата.;

⁶⁶⁶ Вардарски (Петар Поп Арсов), *Стамболовистината во Македонија и нејзините претставници*, (превод и коментар Ванчо Ѓорѓиев), Скопје 2006, стр.89-96.

претставник во Цариград Августо Бонети, кој во тој период се наоѓал во Скопје. На состанокот се разговарало за обновување на Охридската архиепископија која би била ставена под јурисдикција на Папата.⁶⁶⁷ Се добива впечаток дека Теодосиј го сторил ова со цел да го сочува владичкото место во Скопје, т.е. тој се водел од својот личен интерес. Оттука, можеби причината за несогласувањата меѓу Јосиф и Теодосиј треба да се бараат во начинот на кој последниов ја управувал скопската епархија, а контактот со Бонети ја прелеало чашата.

Одбиен и од католиците во меѓувреме тој бил принуден да замине од Скопје, најверојатно на самиот почеток од 1892 година. На негово место во февруари истата година за нов скопски владика бил назначен Максим, кој пак во 1895 година бил заменет од охридскиот владика Синесиј. Речиси дваесет години подоцна, како што ќе видиме, по повлекувањето на владиката Синесиј еден значителен дел од населението застанало зад враќањето на Теодосиј во Скопје.⁶⁶⁸

Пристигнувањето на Максим не ги смирило работите во општината и во епархијата. Имено, односот на Максим кон населението повторно довело до внатрешни судири и за првпат отворено се искажало незадоволство од Егзархијата и Егзархот.

За да се разбере целиот контекст на настаните кои се случувале во овој период потребно е да се спомне и улогата на две групи во рамките на *bulgar milleti* кои се бореле за превласт во општината. Едната била предводена од Китинчев, еден од најмоќните градски првенци, а другата од останатие првенци со еснафите на чие чело стоел Ефтим Чешмечиев⁶⁶⁹. Нивниот судир започнал од крајот на 1880-те години и траел се до средината на 1890-те години, кога Максим бил сменет од скопското владичко место.

По отстранувањето на Јован Кара Ѓоров, најверојатно во 1884 година, и во отсуство на *millet başı*, главниот водач на егзархистите во градот бил Ѓоро Китинчев. Меѓутоа, најверојатно околу 1886-7 година, егзархискиот намесник Никола Гологанов (брат на владиката Теодосиј) донел одлука да му ја одземе сета власт која овој ја имал во општината. Така, во наредниот период, се до доаѓањето на Теодосиј, со општината управувал неговиот брат и групата предводена од Ефтим

⁶⁶⁷ Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, Т.І. Скопје 1981, стр.300. Док.бр.210, Бискупот Августо Бонети до Конгрегацијата за пропаганда на верата, 06/01/1892.

⁶⁶⁸ ДАРМ, М-4311, КБТА, Икономов, Скопие, 20/03/1910.

⁶⁶⁹ Ефтим Чешмечиев бил сопственик на фабрика за гајтани во Скопје која ја отворил во 1882. ГИМНАС, Т.V, кн.1 (1890), стр.527-529.

Чешмеџиев. Несогласувањата меѓу Теодосиј и Јосиф ги искористил Китинчев кој со поддршка на секретарот на општината Тома Јанакиев⁶⁷⁰ и незадоволното население од работата на Теодосиј успеал повторно да ја преземе власта во општината. Имено, Китинчев застанал на страната на Јосиф, кој преку новиот владика Максим требал да му се оддолжи за услугата. Така, по заминувањето на Теодосиј сите луѓе во епархијата (раководители на училиштата и црковните епитропи) биле под влијание на групата на Китинчев, а тој по препорака на Максим бил избран за член на вилаетскиот совет, а неговата десна рака Ковалака за член на апелациониот суд.

Сепак, добрите односи меѓу Китинчев и Максим траеле до почетокот на 1894.⁶⁷¹ Сакајќи да се ослободи од Китинчев, во рамките на егзархиската заедница повторно дошло до судир меѓу две групи. Едната собрана околу Китинчев поддржана од валијата Мехмед Хафиз-паша, еснафите и во почетокот од училишните и духовните одбори и од друга страна владиката Максим. Како и во случајот со Теодосиј и овој пат Китинчев имал поддршка од населението. Тоа пак, било незадоволно поради лошото поведение на владиката, неговиот ѓакон и чиновниците во митрополијата, како и поради односот на Егзархот. Имено, во управувањето на епархијата Максим воопшто не го почитувал епархискиот совет, односно барањата на локалното население.⁶⁷²

Ова незадоволство Китинчев вешто го искористил со цел да ја задржи сета власт во епархијата. Во таа намера, следејќи го расположението на населението, Китинчев дури поднел листа од шест барања во кои две работи може да се забележат. Првата е лична, односно намерата да ги сочува своите позиции во епархијата (раководење со училиштата и црквите) и да го зголеми неговото влијание, додека второто е поголема автономија на општината во управувањето со епархијата и поголема застапеност на локалното население во вршењето на работите во епархијата. На пример, тој барал повеќето од чиновниците да бидат избирани од народот. Исто така, еден од шестте предлози бил народот да избира касиер при владиката, кој пак ќе има контрола над собраната владичина и од која ќе

⁶⁷⁰ Тома Јанакиев во септември 1891 го контактирал српскиот конзул Кариќ на кого му се понудил да премине и да работи за српската страна. Тој му предал на Кариќ неколку писма во кои се гледала дејноста на Теодосиј и поткупувањето на османлиските власти за затворање на српското училиште во Скопје. Види, ГИМНАС, Т.V кн.II (1891), стр.409-412.

⁶⁷¹ Цочо Биљарски, *Едно изложение от 1894 г...*, стр.114-117. Во врска со овој настан располагаме единствено со секавањата на Ѓорче Петров. Документацијата на Егзархијата и дневникот на Максим не се искористени.

⁶⁷² Вардарски (Петар Поп Арсов), *Стамболовистината во Македонија...*, стр.89-96.

му доделува плата на владиката. Исто така, народот требал да ги избира и училишните и црковните одбори, а владиката само да ги потврдува. Меѓу другото тој истовремено барал и финансиската помош, која училиштата ја добивале од Егзархијата, да одела преку општината.

Се чини дека сите барања на Китинчев оделе во насока на негова целосна контрола (политичка и финансиска) на општинските и црковните работи. Тешко е да се верува дека некое од овие барања на Китинчев било исполнето. Но, едно е сигурно, дека незадоволството на населението кон Максим резултирало со негово заминување. Кон крајот на 1894 година уште неколку настани допринеле да се зголеми незадоволството кон Максим. Еден од нив е скандалот со рускиот конзулат во градот кој поради немање инструкции од својата амбасада не го примил владиката со претставниците на егзархистите. Понатаму, преминувањето на манастирот Св. Пантелејмон во Нерези во рацете на патријаршистите уште повеќе го зголемило незадоволството.⁶⁷³ Така, во почетокот на 1895 на местото на Максим бил поставен дотогашниот охридски владика Синесиј.

Малку или речиси ниту еден документ не говори за слична криза во наредниот период. Постојат настани или решенија на Егзархијата кои предизвикале револт или пак мотивирале одредена група да размислува за напуштање на егзархијата, односно нејзините училишта, но пред се од финансиски причини. На пример, таква била одлуката на Егзархот од 1897 година, наместо учениците да плаќаат од 3 до 10 лири во зависност од материјалната положба, сите да плаќаат 10 лири. Тоа предизвикала една група на ученици да изјави дека ќе премине во српското училиште.⁶⁷⁴ Истовремено, веќе од почетокот на векот се спомнува за незадоволство кај сиромашното егзархиско население како и кај дел од водачите на егзархиската заедница кон Синесиј, кои меѓу другото го обвинувале и за неморалност.⁶⁷⁵ Во 1902 година, во моментот кога требал да биде хиротонисан новиот патријаршиски владика Фирмилијан, еден дел од водачите на „Бугарите“ се спротивставил на намерите на Синесиј да повика на насилни протести и дури протестирале против него и неговиот „растурен живот“ и немање грижа за својата

⁶⁷³ ДАРМ, М-328, PRO FO, 78/4639, Salonica, Blunt, 14/01/1895. Според еден извештај од Скопје датиран 30/12/1894.

⁶⁷⁴ ДАРМ, Фонд: КБТА, М-4316, Ризов, Скопие, 26/08/1897 и 06/09/1897.

⁶⁷⁵ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-420, PRO FO, 195/2128, Biliotti, Salonica, 20/01/1902.

паства.⁶⁷⁶ И покрај тоа, дури по еден финансиски скандал во 1909 година егзархот Јосиф I бил принуден да го отповика Синесиј.

Од ова што претходеше видовме дека во почетокот на 1890-те години во рамките на егзархистите се појавила првата посериозна криза која имала неколку последици по самата заедница, како и по нејзиниот развој во наредниот период. И во двата случаи со владиците (Теодосиј и Максим) видовме дека локалното население изразуvalo незадоволство како кон нив, така и кон Егзархијата. Причините биле начинот на водењето/управувањето со епархијата и црковните работи. Градските првенци (Китинчев) водени од желба да ја задржат својата власт во општината и епархијата и притоа користејќи го расположението на населението, дури барале одредена автономија во управувањето со црковно-училишните и финансиските работи во епархијата. Меѓутоа, не барале да се откажат од Егзархијата. Единствено Теодосиј, со преговорите со католичкиот претставник за обновување на Охридската архиепископија, отишол уште подалеку.

Директна последица од овие настани е разнишаната доверба кон Егзархот и Егзархијата. Петар Поп Арсов во својата брошура напишал дека од Скопје во овој период „се слушаат гласови: не сакаме да знаеме и за Егзархот!...“.⁶⁷⁷ Тоа укажува дека во Скопје полека почнала да се јавува првото посериозно незадоволство од Егзархијата и тоа може да го сметаме како почеток на формирање на едно сепаратистичко движење во рамките на *bulgar milleti*. Во годините на плурализмот (1908-1912), како што ќе видиме, овие кризи или незадоволства од Егзархијата и егзархот ќе станат почести. Меѓутоа, позади ова незадоволство, барем во Скопје, не се кријат други национални идеологии. Половина век подоцна, со формирањето на македонската историографија, сепаратизмот на Теодосиј бил искористен, а и денеска се уште се користи, како еден од главните аргументи во дефинирањето на *македонската национална борба*.

Исто така, треба да се додаде дека овие настани имаат уште една последица. Имено, судирите меѓу егзархистите во Скопје, и особено во другите градови од епархијата, според Ѓорче Петров и Петар Поп Арсов им овозможиле на „Србите“ да отворат повеќе училишта и да придобијат приврзаници во местата каде тие порано

⁶⁷⁶ ДАРМ, Фонд: КБТА, М-4317, Юруков, Скопие, 02/01/1902.; Симон Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, т.1, Скопје 1995, стр.423-424.

⁶⁷⁷ Вардарски (Петар Поп Арсов), *Стамболовистината во Македонија...*, стр.91.

немале. Така, може да заклучиме дека во овој период се случиле неколку настани во Скопје на штета на егзархиското дело.

3. Македонската револуционерна организација: нов фактор во односите меѓу заедниците

Во текот на последните две децении од османлиската доминација уште еден фактор во односите меѓу заедниците и генерално во македонското прашање претставувала Македонската револуционерна организација формирана на 23 октомври/4 ноември 1893 година во Солун.

Османлиските власти во Косовскиот вилает, како и повеќето странски дипломатски претставници, за постоењето на една тајна и револуционерна организација првпат дознале по откривањето на Виничката афера.⁶⁷⁸ Ноќта на 26/27 ноември 1897 година една разбојничка банда влегла во Веница и убила двајца луѓе (Ќазим-ага, најбогатиот човек во Веница, и селскиот чувар Васе). Полицијата и судијата кои дошле да го истражат ова двојно убиство, всушност откриле дел од организационата мрежа на Тајната Македоно-Одринска Револуционерна Организација (ТМОРО). Веднаш по ова во Веница бил упатен командантот на вилаетската полиција Дервиш ефенди (Derviş efendi) на чија сметка одат сите заслуги за разоткривањето на мрежата на ТМОРО. Во скопскиот затвор (Куршумли ан) биле донесени повеќе од 200 луѓе од вкупно преку 500 уапсени. Само тројца од нив биле по потекло од скопската каза.⁶⁷⁹

Аферата веднаш предизвикала дебата во весниците во Османлиската империја и во Бугарија. Последниве ги обвинувале османлиските власти за мачења на притворените. Ним им се придружиле и некои европски весници (на пример: *Manchester Guardian*). За таа цел властите формирале комисија да ги истражи овие обвинувања. Три месеци по избувнувањето на аферата биле признаени само два

⁶⁷⁸ За виничката афера или провала пишуваа неколку автори. Види, на пример: Александар Апостолов, *Виничката афера*, Кочани 1998.; Ванчо Ѓорѓиев, *Петар Поп Арсов*, Скопје 1997, стр.75-83.; Марија Пандевска, *Струмички револуционерен округ, 1893-1903*, кн.І, Скопје 2002, стр.106-122. Виничката афера не е прво откривање на оружје и членови на ТМОРО во Скопскиот санџак и во Македонија. Во април 1896 на влезот во Битола се откриени вреќи со ориз во кои имало куршуми и бомби. Во август 1897 година, три месеци пред избивањето на Виничката афера во Радовишко по убиството на двајца луѓе на режијата за тутун бил откриено помало количество на оружје. При тоа властите уапсиле околу 120 луѓе, од кои 28 биле осудени во скопскиот затвор Куршумли ан.

⁶⁷⁹ ДАРМ, Фонд:335, КБТА, М-4315, Ризов, Скопие, 30/01/1898. AMAE (Paris), NS Turquie, Politique intérieure Macédoine 1898, T.23, Cambon, Péra, 11/02/1898. Според францускиот амбасадор во Истанбул Камбон кон крајот на јануари во Скопје се уште биле затворени 269 „Бугари“.

случаи на малтретирање, а во исто време до крајот на февруари биле ослободени најголемиот дел од притворените. Единствено биле осудени десет луѓе, односно водачите на организацијата во тој регион.⁶⁸⁰ Последиците по ТМОРО од оваа прва афера биле мошне сериозни. Имено, поради оваа афера скопскиот округ никогаш не успеал да се совземе, поради што обично се смета дека тоа било главна причина што овој округ бил најслабо подготвениот во текот на Илинденското востание.

Првиот месен комитет во Скопје е формиран од Кандиларов (Георги Стојанов Кандиларов) директор на училиштата во Скопје, кој на таа позиција дошол по отстранувањето на Антон Наследников во 1890 година. Набргу од страна на Централниот комитет на организацијата, со цел да ја организира работата во Скопје, бил испратен Христо Матов. Тој во Скопје дошол во 1895 година. Веднаш почнува да го организира месниот комитет, а во Скопје издал и неколку броја од илегалниот весник, насловен *Санстефанска Бџлгарија*.⁶⁸¹ Негово главно ангажирање било во борбата против „Србите“. Неговиот сореволюционер, Христо Татарчев, неговото дејствување го опишал на следниов начин:

„Во прво време тој се оддаде исклучиво во борба против српската пропаганда, поради што револуционерното дело било скоро занемарено од негова страна. Таа состојба не загрижуваше и размислувавме неколку пати како да се постапи по тоа прашање, за да се даде поголемо значење на делото во толку важен центар“.⁶⁸²

Поради ова, Татарчев заедно со Даме Груев се обратиле до Кандиларов, без знаење на Матов, со цел да се ангажира за револуционерното дело. Меѓутоа, Кандиларов не се разликувал многу од Матов. И тој поголемиот дел го посветил на дејствување против српската пропаганда.⁶⁸³

Кон крајот на 1897 година Матов е уапсен поради Виничката афера. По неговото брзо ослободување тој останал во Скопје уште половина година се до 12 јули кога заминал за Струга. Подоцна ќе замине за Солун од каде продолжил да

⁶⁸⁰ AMAE (Paris), NS, Turquie, Politique intérieure Macédoine 1898, T.23, Cambon, Pera, 11/02/1898, 24/02/1898 и Voppe, Salonique, 17/02/1898; Ванчо Ѓорѓиев, op.cit.p.80-81.

⁶⁸¹ Христо Матов, *Македонска револуционна система*, Софија 2001, стр.44.; Манол Пандевски, *Внатрешната македонска револуционерна организација и неоврховизмот (1904-1908)*, Скопје 1983, стр.165.

⁶⁸² Христо Татарчев, *Вътрешната Македоно-одринска револуционна организација организација като митологична и реална същност*, Софија 1995, стр.38.

⁶⁸³ П. Г. Манджуков, op.cit.p.65.

комуницира со Скопје.⁶⁸⁴ Борбата против „Србите“ ја продолжил Кандиларов заедно со Думев и Танев. Можеби поради тоа Централниот комитет на Организацијата сметал дека во Скопје немало ништо, односно дека организацијата била слаба.⁶⁸⁵

Промена во дејствувањето се случило дури откако по наговор на Гоце Делчев во летото 1902 година во Скопје пристигнал Никола Пушкарров.

„Делчев ме советуваше да отидам во Скопје и да се зафатам со чисто револуционерна работа, и да го оставам на страна спомнатото прашање [српската пропаганда]“. ⁶⁸⁶

Веднаш по неговото пристигнување Думев и Танев заминале од Скопје, а во градот останал да дејствува тој заедно со уште тројца: Димитар Ганчев, Димитар Галев и Илија Раштанов. Тие останале заедно до Илинденското востание во 1903.

Начин на организирање и структура

Сите гореспомнати имиња се дел од егзархиската училишна мрежа која им овозможувала полесно да се движат низ територијата на Македонија. Матов бил директор на педагошкото училиште, Кандиларов, како што спомнав, бил учител, како и Думев, Танев, Галев и Генчев. Сите по потекло се од другите градови, а некој, како Пушкарров, биле од Бугарија. Како учители регрутацијата за нови членови тие делумно ја правеле и меѓу учениците во педагошкото училиште во Скопје.⁶⁸⁷ Помеѓу некои од учениците, но и учителите, наоѓаме и социјалисти-анархисти, како Алексо Мартулков, Петар Манџуков, Јордан Шурков и др. Првиот и последниот биле доста активни во ширењето на социјалистичката идеја во Скопје. На ова прашање ќе се навратиме подоцна.

Регрутирање на членови на организацијата се правела и меѓу трговците и граѓаните. Кога Пушкарров дошол во Скопје нему му биле посочени десетина

⁶⁸⁴ Христо Матов, *op.cit.* p.47. Христо Татарчев, *Вътрешната Македоно-Одринска револуциона организация...*, стр.128.

⁶⁸⁵ *Из архива на Гоце Делчев: задграничното представителство на ВМОРО в София до края на 1902 г.*, София 2003, стр.17.

⁶⁸⁶ „Спомени на Никола Пушкарров“, *Материали за историјата на македонското освободително движење*, кн.VII., Софија 1927, стр.180. Никола Пушкарров е роден во Пирдоп во Бугарија.

⁶⁸⁷ Алексо Мартулков, *Моето учество во револуционерните борби на Македонија*, Скопје 1954, стр.27.

членови на Организацијата од кои повеќето биле богати трговци. Меѓутоа, откако овој го сменил правецот на дејствување, тие се повлекле под изјава дека не сакале да работат „по делото“. Мотивот можеби треба да се бара, покрај другото, и во конкуренцијата која тие ја имале со „српските“ трговци во градот. Она што ги интересирало оваа група на скопјани не била револуцијата туку како да се борат против нивните конкуренти „Србите“. Сепак, во наредниот период тој успеал да придобие дел од скопските трговци, како и млади луѓе. Тој, дури успеал да стапи во контакт и со некои од српските учители во селата на Скопска Црна Гора.⁶⁸⁸

За финансирање на делото, ТМОРО пари обезбедувала преку доброволни приходи, киднапирања, како и грабежи, впрочем како и во другите окрузи. Грабежи се планирале и од Егзархијата. Во еден таков случај Манџуков бил испратен од Делчев во Скопје да ја ограби егзархиската митрополија. Откако, претходно за тоа бил известен Кандиларов, Манџуков бил спречен поради тоа што, цитирајќи го Кандиларов „ако се извршел тој грабеж, значело да се поткопа авторитетот на митрополијата и Егзархијата и да се парализира нејзината работа... со што ќе се помогне на српската пропаганда“,⁶⁸⁹ Понекогаш месниот комитет посегал по ликвидации на оние кои постојано одбивале да дадат пари за Организацијата. Така, во јуни 1903 Стојан Ангелев, егзархиски трговец бил сериозно ранет откако овој одбил да даде пари.⁶⁹⁰

Парите биле потребни за купување на оружје (пушки, револвери, бомби и динамит) за организирање на чети. Четничката активност на скопскиот округ, се разбира, поради природата на теренот била повеќе сконцентрирана во осоговскиот и малешевскиот крај. Дури и бројноста на скопските чети е многу помала (околу десетина луѓе) од оние во осоговијата или малешевијата (околу 60 луѓе), а неспоредливо со оние од битолскиот округ каде една чета можела да има два пати повеќе. Првата чета во скопско се појавила некаде во 1901 година.⁶⁹¹ На почетокот од април месец таа година османлиските власти забележале една мала чета (најверојатно четири комити) која крстарела во реонот на селата Кожле и

⁶⁸⁸ *Спомени на Никола Пушкиров...*, Софија 1927, стр.181 и 183.

⁶⁸⁹ П.Г. Манџуков, *op.cit.* p.65.

⁶⁹⁰ ДАРМ, М-426, PRO FO 195/2157, Fontana, Uskub, 02/07/1903.

⁶⁹¹ За споредба првата чета во скопскиот револуционерен округ се појавила во Осоговскиот крај во 1895.

Брезница.⁶⁹² Посериозно организирање на четите е направено од страна на Пушкиarov кон крајот на 1902 година. Тој, по неговото пристигнување во градот, организирал три, како што вели тој, дружини од четири до осум луѓе. Едната била градска, другата била организирана во Каршијака, т.е. во селата од левата страна на Вардар и една во селата во Скопска Црна Гора (Мирковци, Черешново и Љубанци). Тие биле испраќани по потреба да го штитат населението од „турските зулуми“.⁶⁹³ Веќе во средината на октомври 1902 година во градот се зборело дека имало преоблечени комити.⁶⁹⁴

Во овој период од формирањето на првиот комитет под водство на Кандиларов, преку Матов, се до доаѓањето на Пушкиarov, единствена цел на месниот комитет е да се борат против „Србите“. Политиката на овие личности, и особено на Матов, заедно со егзархиската училишна мрежа, ги прави главни протагонисти на бугарската кауза во градот, која во овој град подразбирала пред се борба со „Србите“. Значи, политиката на ТМОРО во Скопје како и во другите делови од Македонија се адаптирала на локалните услови. Во случајов, српската опасност. Истовремено, тоа ги обележува и новите идентитетските карактеристики на „Бугарите“ во Скопје. Така ако идентитетот „Бугар“ во претходниот период се градел преку опозицијата „Бугар“/„Грк“, сега таа се градела и преку опозицијата „Бугар“/„Србин“.

Илинденско востание

Се до 1903 година во извештаите на европските конзули од Скопје обично се известувало дека во градот е мирно, или пак дека ништо значајно не го привлекувало вниманието. Повремените убиства или обиди за убиства биле сметани за изолирани случаи.

Првите тензиите меѓу христијаните и османлиската власт во градот почнале да се чувствуваат веднаш по солунските атентати (април 1903). Се ширеле гласини дека во градот ќе бидат изведени исти такви напади. Така, како мерка на претпазливост османлиските власти уапсиле околу четириесет „бугарски“ првенци

⁶⁹² ДАРМ, Фонд: 335, КБТА, М-4316, Пеев, Скопие, 20/03/1901; Фонд: Форин офис, М-31, PRO 449, O'Connor, Constantinople, 26/04/1901. Властите веднаш уапсиле преку десет селани од Брезница под обвинение дека и помогнале на четата.

⁶⁹³ *Спомени на Никола Пушкиarov...*, Софија 1927, стр.184.

⁶⁹⁴ ДАРМ, Фонд: ППО, М-691, Куртовић, Скопље, 02/10/1902.

(меѓу нив учители, секретарот на митрополијата и угледни трговци) и поставиле стража пред европските конзулати. Локалните муслимани почнале да се собираат во џамиите каде дискутирале да ги нападнат, т.е. уништат „Бугарите“ ако овие се побунат. Во скопската каза биле регистрирани и напади на муслимани над христијани, а сите авторитети (конзулите, властите, и др.) во градот дејствувале во насока да ја смират состојбата со цел да не дојде до насилства во градот.⁶⁹⁵

Штотуку се смирила состојбата почетокот на Илинденското востание предизвикало повторно да се појават гласини во градот дека ќе дојде до немири. Повторно се зборувало дека ќе бидат активирани бомби како оние во Солун од април истата година, а муслиманите повторно се заканувале со уништување на „Бугарите“.⁶⁹⁶ Прекилот на телеграфските линии уште повеќе допринесол во зголемувањето на паниката. Со цел да ги засилат трупите во Битолскиот вилает, низ Скопје минувале трупи кои од Косово се упатувале преку Велес кон Прилеп и Битола, а во градот и околината биле стационирани регуларни и резервни трупи на османлиската војска.

За Илинденското востание месниот комитет на организацијата правел големи планови. Тие планирале со 500 души да го нападнат Скопје од Скопска Црна Гора, потоа градската чета со бомби и динамити да разруши еден дел од градот. Оттука, можеби стравот од организирани напади со бомби кај османлиските власти и муслиманското население бил оправдан. Меѓутоа, овој, за Скопје, амбициозен план не се реализирал, така што на крајот членовите на ТМОРО едвај успеале да формираат две чети со цел да го бранат населението од евентуалните напади на башибозукот.⁶⁹⁷

Првите вооружени акции се случиле во реонот на селото Кожле во средината на август. Пушкарров, откако регрутирал неколку (18 луѓе) доброволци од Бугарија (половината од нив биле по потекло од Македонија) преку Осоговијата се упатил кон Скопско. Со својата чета се стационирал во околината на Кожле од каде сакал да пренесе извесна количина на динамит во градот. Од реонот на Кожле тој го организирал востанието во Скопско. Единствената акција која ја презел била

⁶⁹⁵ ДАРМ, Фонд: Форин Офис, М-420, PRO FO 195/2152, Elliot, Sofia, 15/08/1903; М-425, PRO FO 195/2156, Fontana, Uskub, 06/05/1903; Фонд: МИД, М-1/8, Ристић, Скопље, 18/04/1903, 20/04/1903 и 24/04/1903; К. Л. Струкова, „Новые документы о положении в ускубском вилайете в 1903 г.“ во *Славянское источниковедение*, Москва 1965, стр.294-295, 299-300.

⁶⁹⁶ ДАРМ, Фонд: МИД, М-1/9, Ристић, Скопље, 26/07/1903; *Британските конзули во Македонија: 1797-1915*, Скопје 2002, стр.319-320.

⁶⁹⁷ *Спомени на Никола Пушкарров...*, Софија 1927, стр.185-186.

нападот на железничката линија Скопје – Велес со цел да спречи транспорт на војска и материјал за Прилеп и Битола. Во наредните денови следеле неколку судири меѓу четата на Пушкарров и османлиската војска.⁶⁹⁸

Позначајни судири меѓу четите на организацијата и османлиските војски и башибозук, всушност се случиле во источниот дел од Скопскиот санџак, во осоговскиот и малешевскиот крај. Пушкарров по судирите кај Кожле се префрлил во тој крај, а во септември дури се обидел да ја нападне и Крива Паланка. Во септември се случиле последните судири по што состојбата се смирила. Во меѓувреме се повеќе се зголемувало насилството на резервните трупи.⁶⁹⁹

Последната деценија од XIX век за егзархистите, но како што ќе видиме и за патријаршистите, претставува почеток на нов период. Видовме дека од почетокот на 1890-те години се појавила првата внатрешна криза, а во средината на 1890-те и појавата на нов фактор во внатрешните односи и во односите меѓу заедниците. Исто така, во рамките на двете движења за првпат се изразило незадоволство кон владиката и Егзархот. Сепак, овие пројави останале ограничени. Во исто време видовме дека во рамките на Македонската револуционерна организација се појавила и социјалистичката идеја. Во наредниот период (1904-1908) односите со „Србите“ биле тие кои најмногу ги окупирале „Бугарите“. Токму во овој период ќе се зголеми насилството започнато при самиот крај на 1890-те години. Пред да преминеме на ова прашање, најпрвин да видиме што се случувало во овој период во рамките на Рум милетот во чии рамки се ширела српската етнонационална идеја.

4. Патријаршисти: „Грко-власти“ и „Срби“

Видовме дека булгар милетот е јазички, културолошки, па дури и политички хомогена, заедница. Настаните за кои погоре стана збор сепак немале сила да ја поделат оваа најбројна христијанска заедница во градот. За разлика од него состојбата во она што останало од некогашниот рум милет е многу посложена.

⁶⁹⁸ ДАРМ, Фонд: 335, М-4318, КБТА, Недков, Скопие, 04/08/1903 и 09/08/1903; *Спомени на Никола Пушкарров...*, Софија 1927, стр.188-192.; Александар Трајановски, „Илинденското востание во Скопскиот револуционерен округ“, во *ГИНИ*, год.49 бр.1-2, Скопје 2005, стр.66-67.

⁶⁹⁹ ДАРМ, Фонд: Форин Офис, М-426, PRO FO 195/2157, Fontana, Uskub, 28/08/1903 и 05/10/1903; Славчо Гоцев, „Илинденското востание в скопския револуционен окръг“, во *Македонски преглед*, бр.2, Софија 1985, стр.78-82.

Всушност, патријаршистите претставувале мошне поделена заедница, на јазичен, културолошки и политички план. Нејзините членови говореле словенски, грчки и влашки јазик, биле образувани во српска (од 1891), грчка и влашка (од 1896) култура, т.е. преку мрежата на училишта била ширена српската, грчката и влашката национална идеја. Оваа поделба резултирала со неколку настани кои имале големо значење за самата заедница. Некои од нив не ги засегаа само внатрешните односи во Рум милетот, туку и односите со егзархистите. На пример, владичкото прашање за Фирмилијан. Единствено заедничко нешто им било припадноста кон Цариградската патријаршија. Најбројна група во рамките на Рум милетот, како што видовме во првиот дел (демографскиот пристап), е онаа на Србите следени од Власите и Грците.

Грко-власи

Именувањето *Грко-власи* најчесто се користи за да се одреди несловенскиот дел од Рум милетот. Самиот поим кажува за тоа дека оваа група била составена од Грци и Власи, или Куцо-власи, како што се именувани во изворите. Причината поради која најголемиот дел од современите ја користат оваа кованица е поради приврзаноста на Власите кон грчката идеја. Покрај Грко-власи тие се именувани и само како „Грци“. Обично, ова именување се среќава и за словенските семејства кои останале лојални на Цариградската патријаршија. Како што видовме, нивниот број во 1870 година бил многу поголем од грчките семејства, т.е. од триесет и петте куќи кои се изјасниле за Патријаршијата во 1870 година само неколку биле „грчки“. Во следните две децении со доаѓање на значителен број на влашки семејства, главно од Крушево, оваа заедница се зголемила на повеќе од сто куќи. Така, според владиката Фирмилијан, од околу 350 патријаршиски куќи 130 биле „грко-влашки“, а останатите „српски“. Според владиката, само осум од 130 куќи биле грчки, додека останатите биле влашки.⁷⁰⁰

Меѓу ова патријаршиско население идејата за модерниот грчки идентитет започнала да се шири дури по Големата источна криза преку отворањето на грчкото училиште и, особено, по отворањето на грчкиот конзулат во 1888 година. Главната

⁷⁰⁰ ДАРМ: Фонд: МИД, М-1/7, Фирмилијан, Скопје, 06/01/1903; Фонд: МНР – Белград, Кут.1, Фирмилијан, 04/03/1902. Според Васил К’нчов во 1896 имало 60 влашки семејства и 17 грчки семејства или 420 Власи и 119 Грци. Види, Васил К’нчов, *op.cit.*p.29.

подршка доаѓала од владиката кој според логиката на милет системот раководи со сите прашања на *општината*. „Грци“ се регрутирале исклучиво меѓу скопјани кои останале верни на Цариградската патријаршија. Тоа биле еден мал број на Словени, кои современите или пак егзархистите ги нарекуваат „гркомани“, потоа исто така еден мал број на грчки семејства, и накрај, особено, меѓу Власите. Овие, всушност, го сочинувале најголемиот дел од „грчката“ заедница во Скопје. Но ширењето на оваа идеја во Скопје и желбата рум милетот да биде исклучиво грчки ги довел во судир со „Србите“.

Сите активности на „грчката“ заедница се поврзани индиректно со формирањето на „српската“ заедница во градот. Раководени од грчкиот конзул во градот, поточно од интересите на грчката држава нивната политичка активност била речиси исклучиво подредена на тие интереси. Поради тоа, тие дури влегувале во блиски односи со егзархистите во борба против создавањето на „Срби“ во градот.

„Србите“

Претходно видовме дека уште од 1870-те српската држава отворила или помагала неколку училишта во скопската каза, во селата Чучер, Мирковци, Кучевиште, а во Скопје таа успеала да го отвори првото училиште дури во 1892 година. Но, за да се регрутираат „Срби“ не е доволно само да се отворат училишта. Како почеток на ширењето на српската кауза во градот може да ја земеме 1886 година и отворањето на српскиот генерален конзулат. Една од задачите на конзулатот била да создаде српска колонија, т.е. да регрутира „Срби“ во градот и околината, поточно во реонот на неговото дејствување. Оваа политика била резултат на поразот на Србија во војната со Бугарија во 1885 и на австро-унгарската окупација на Босна и Херцеговина во 1878 година.

За да успее во нејзината мисија, Србија развила план на мерки како да продре во Македонија, односно како да регрутира „Срби“, во рамките на логиката на милет системот. Таа дејствувала во насока да ги оттргне „Бугарите“ од шизматичката егзархиска црква, односно да ги врати назад во православието, а го користела и терминот македонски за локалните словенски говори. Со цел да го оствари ова, Србија морала да ја шири употребата на словенскиот јазик во црквата и, особено, да постави свој владика во скопската патријаршијска епархија. Србија го користела и економскиот фактор, за привлекување на приврзаници. Многу е важно,

подвлекувал српскиот конзул Кариќ, фирмите од Кралството Србија да отворат свои претставништва во градот. Од 1890-те години, „Србите“ отвориле парна пивара, го купиле првиот хотел во градот (изграден во 1873 година од Италијанецот Турати) и др.

Користејќи ги овие мерки „Србите“ требале да се регрутираат помеѓу масата на христијански Словени, кои, како што велел српскиот конзул Кариќ, го „изгубиле осетот за народност“. Користејќи ја инфраструктурата на Цариградската патријаршија, почетокот на регрутирањето започнало најпрвин помеѓу патријаршиското славофонско население. Меѓу нив еден дел (не повеќе од 15 куќи, главно трговски) потекнувал од Босна и Херцеговина и Санџак дојдени во Скопје заради трговија.⁷⁰¹ Во реализирањето на овој план оние малку „Срби“, или Словени патријаршисти, најголем проблем имале со Патријаршијата односно со грчката колонија во Скопје.

За да се формира српска заедница во Скопје потребно било да се формира и црковна општина. Како да се создаде општина во рамките на патријаршијата кога мнозинството и главните нејзини водачи го сочинуваат гркофонскиот дел од Рум милетот во Скопје? Тоа подразбирало дека „Србите“ требале да се борат и против „Грците“, кои пак од друга страна сакале да ја преземат целата контрола над црковната општина и да ја направат „грчка“.⁷⁰² Така, формирањето на српската колонија во Скопје се правела во исто време преку судир со ширењето на грчката национална идеја и создавањето Грци во градот. Така, уште во март 1890 година водачите на „грчкиот“ дел од Рум милетот најпрвин ја укинале праксата во една од певниците во Св. Спас да се пее на словенски, а единствениот поп кој вршел словенска служба бил избркан. Прашањето дури било поставено на српско-грчките преговори водени од 1890 до 1893 година.⁷⁰³ Старата пракса, десната певница да биде словенска била вратена дури пет години подоцна, во ноември 1895 година.⁷⁰⁴

Второто значајно прашање за ширење на српската идеја е назначувањето на српски владика во Скопје. Уште во 1893 година српските власти издејствувале во

⁷⁰¹ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић...*, стр.334, 341-342.

⁷⁰² ДАРМ, Фонд: ППО, М-566, Васиљевић, Скопје, 03/04/1890.; Михаило Војводић, Стојан Новаковић и Владимир Карић..., стр.366-367.

⁷⁰³ Михаило Војводић, „Преговори Србије и Грчке о Македонији 1890-1893“, *Вардарски зборник* 4, САНУ, Београд 2005, стр.13-33.

⁷⁰⁴ ДАРМ, Фонд: ППО, М-596, Станковић, Скопје, 10/11/1895. Треба да се спомне дека меѓу 1890 и 1895 само еднаш, во мај 1893, во црквата Св. Спас се служело на словенски јазик. Види, Тодор П. Станковић, *Белешке...*, стр.80.

скопската патријаршиска митрополија да биде назначен еден архимандрит Србин. Тоа бил Дионисиј кој оваа должност ја извршувал до 1896 година, кога бил избран за Рашко-Призренски митрополит. На негово место дошол архимандритот Никифор. Првата сериозна прилика да се постави српски владика во Скопје се случила по смртта на владиката Методиј. Со поддршка на Русија тие успеале, по неколку месеци на затегнати односи меѓу „Србите“ и „Грците“ и неколку судири во црквата Св. Спас, да го постават архимандритот Фирмилијан за администратор на Скопската епархија, а Амвросиј претходно избраниот заменик на Методиј останал само титуларен скопски владика со престој во Цариград. Две години подоцна, во 1899, Фирмилијан бил избран за владика, но морал да чека уште три години за да биде хиротонисан за скопски патријаршиски владика, повторно со руска помош.⁷⁰⁵

Ефектите за српската кауза по назначувањето на Фирмилијан, веднаш се виделе. Неговиот изборот овозможило да се формира српска црковно-училишна општина (јули 1898 година).⁷⁰⁶ Имајќи своја општина новиот владика веднаш посакал да го реши прашањето за поделба на имотот и приходот на општината, како и прашањето за јазикот и редот на служење во црквата Св. Спас. Преговорите траеле долго, а прашањето често резултирало со судири меѓу „Србите“ и „Грците“ во црквата Св. Спас. На крај, во 1905 (октомври), Св. Спас и дел од имотот припаднале на српската општина. Исто така, било договорено во период од година и пол од денот на договорот да се задржи и служењето на грчки во црквата, се додека не се изградила новата црква Св. Мина.⁷⁰⁷

Изборот на Фирмилијан, најпрвин како администратор, а потоа и како митрополит на скопската патријаршиска епархија и неговото хиротонисување предизвикало силни реакции како кај егзархистите и бугарската влада, така и кај скопските „Грци“. Прашањето е толку значајно што во извештаите на европските дипломатски претставници, како во Скопје, така и во Истанбул, доминираат овие настани. Кога во октомври 1897 (10 октомври) Фирмилијан пристигнал на железничката станица, „Бугарите“ веднаш протестирале кај Валијата (Мехмед Хафиз-паша). Двесте егзархисти барале од валијата да не допушти Фирмилијан да влезе во градот заканувајќи се со затворање на училиштата и црквите. Ситуацијата станала толку тензична што властите биле принудени да испратат војска и

⁷⁰⁵ Михаило Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића (1900-1905)*, Београд 2009, стр.44-50.

⁷⁰⁶ Климент Цамбазовски, *Културно-општествените врски...*, стр.253.

⁷⁰⁷ *Документи о спољној политици...*, књ. II, св. I/II, стр.946.

жандармерија да внимава на улиците и камениот мост кој водел од станицата до градот.⁷⁰⁸ Меѓутоа еден друг настан, Виничката афера, ќе го сврти вниманието од прашањето за Фирмилијан. Од крајот на ноември сите биле опседнати со откривањето на големо количество на оружје и постоење на тајна организација.

Страстите повторно се возбудиле кога во ноември 1899 година Фирмилијан бил избран за скопски патријарашки владика. За незадоволството да биде уште поголемо изборот се совпаднал, со обидот во Велес да се отвори српско училиште и со немирите меѓу „Србите“ и „Бугарите“ во Куманово од септември и октомври истата година. Во градот се слушале гласини дека „Бугарите“ биле спремни да употребат и насилство за да го спречат поставувањето на Фирмилијан и дека ќе се обидат да го убијат.⁷⁰⁹ Токму Христо Матов, првиот раководител на Скопскиот револуционерен округ, кој во тоа време се наоѓал во Солун, во почетокот на 1900 година дури планирал атентат врз Фирмилијан.⁷¹⁰ И покрај заканите, до насилни протести не дошло, а состојбата полека се смирила и повторно, како во 1897 година, еден друг настан ќе го пренасочи вниманието на скопјани. Тоа бил протестот против Мехмед Хафиз-паша. Синесиј и егзархистите, давајќи индиректна помош, гледале корист во повлекувањето на човекот во чие време била откриена Виничката афера.

Последен пат против Фирмилијан егзархистите протестирале кога дознале за веста дека тој ќе биде хиротонисан. Овој пат протести биле организирани насекаде во Бугарија. Во Пловдив, каде владика бил Натанаил Кучевишки, се собрале околу 3 000 луѓе.⁷¹¹ Што се однесува до Скопје, Синесиј веднаш го свикал црковно-училишниот совет да расправа по прашањето на Фирмилијан и да организира насилни протести. Меѓутоа, во советот дел од водачите се спротивставиле и, како што видовме погоре, побарале да се расправа за неморалноста и лошото однесување на Синесиј, а не за прашањето за Фирмилијан. Од друга страна, стоеле членовите на Скопскиот револуционерен округ подржани од Синесиј кои, како што видовме, од основањето на месниот комитет целата активност ја насочиле против „Србите“. На крајот, била донесена одлука да се испратат писма до валијата (Мехмед Решад-бег) и до султанот во кои изразиле протест и барале да се спречи посветувањето на

⁷⁰⁸ ДАРМ, Фонд: Форин Офис, М-329, PRO FO 78/4829, Blunt, Salonica, 21/10/1897 и 28/10/1897.

⁷⁰⁹ БДИМ, Т.V (1886-1900), Скопје 2005, стр.670-671.

⁷¹⁰ Христо Татарчев, *Вътрешната македоно-одринска...*, стр.38-39.

⁷¹¹ AMAE (Paris), Fond: Nouvelle Serie, T.27. Politique intérieure, Macédoine: Philippopolis, 16/04/1902.

Фирмилијан. Значи, со мошне поблаг тон отколку намерата на Синесиј.⁷¹² Се чини дека внатрешните проблеми меѓу „Бугарите“ спречиле нивен поенергичен, т.е. насилен протест. Исто така, треба да се земе во предвид дека и егзархистите веќе биле навикнати на петгодишниот престој на Фирмилијан во Скопје, чиј престој во реалноста не допринел многу за зголемување на српската колонија, како во градот, така и во казата. Веднаш по изборот на Фирмилијан состојбата се смирила, а Егзархот бил принуден да ја прифати новата состојба, при што се обратил на Синесиј да ги смири најрадикалните елементи во градот.⁷¹³

Како што спомнав „Бугарите“ не се сами во протестот против Фирмилијан. „Грците“ уште по смртта на Методиј во врска со прашањето за негов наследник дошле во судир со „Србите“. Ако му веруваме на рускиот конзул во Скопје, „Грците“ во борбата против „Србите“ дури се зближиле со „Бугарите“, нивниот најголем противник во Македонија по прашање на црквата и училиштата.⁷¹⁴ Но, судирот не бил само во врска со владичкото место, тој повеќе бил судир за имотот на општината и за единствената патријаршиска црква во градот. Овој нивен судир траел се до 1906 година и официјалната поделба на имотот на општината. Фирмилијан починал 1903 година во Белград. На негово место е избран Севастијан, кој, исто така, мошне брзо починал, по што за скопски патријаршки владика бил избран Викентиј.

Како и во средината на векот дисолуцијата на Рум милетот или формирањето на српската заедница се одвива преку барањето за отворање на училишта (српски), словенска служба во црквата и поставување на словенски владика (во случајов српски) во Скопската патријаршиска епархија. Сите овие барања Србите ќе ги остварат или добијат во периодот од 1890 до 1902 година. Со изборот на Фирмилијан, „Србите“ во Скопје од 1902 година биле претставени и во вилаетскиот совет каде можеле да ги бранат своите интереси во градот и особено во Скопскиот санџак и епархијата. Во наредниот период прилагодувајќи се на условите во Македонија тие почнале да организираат свои чети. Но, во градот каде што дејството на чети е речиси невозможно тие се обидуваале да придобиваат нови „Срби“ преку други методи.

⁷¹² AMAE (Paris), Fond: Nouvelle Serie, T.27. Politique intérieure, Macédoine: Choublier, Uskub, 14/04/1902.; Симон Дракул, *Македонија...*, стр.422-431.

⁷¹³ Йосиф I, *Дневник*, Софија 1992, стр.522-523.

⁷¹⁴ *Руски документи за Македонија и македонското прашање (1859-1918)*, Скопје 2004, стр.190-192.

5. Улогата на муслиманските бегови и/или албанските муслимански водачи: аферата Мехмед Хафиз-паша/Mehmed Hafız Paşa во 1900 година

Една афера од 1900 година го раздвижила муслиманското население во градот. Од Призренската лига 1878-1881 до 1890 година во изворите мошне ретко се спомнуваат политички настани кои се поврзани со муслиманите. Имено, мошне малку сме информирани за развојот на муслиманската заедница во градот. Конзулите не пишуваат многу за муслиманите во Скопје. Според нивните извештаи се добива впечаток дека сите политички настани во градот се резултат на дејствувањето на христијаните. Меѓутоа, политиката на валијата Мехмед Хафиз-паша, односно на Портата, кон регионот ќе го раздвижи муслиманското население.

Како што спомнав погоре претходните валии голем дел од своите активности ги насочувале кон прашањето на муслиманските водачи на Косово во насока на нивно потчинување. Во однос на ова прашање Мехмед Хафиз-паша само ја продолжил политиката на неговите претходници осмислена во Истанбул. Исто така, тој вешто ја применувал и политиката на подржување на една христијанска заедница на сметка на друга. Меѓутоа, за времето на неговото управување со Косовскиот вилает постојано имало проблеми: судири меѓу клановите, појава на разбојништво, религиозно мотивирани напади врз христијаните (како православни, така и католички) и др. И покрај тоа, се чини дека тој добро ја вршел својата работа зададена од Истанбул. Тој е валија кој најдолго се задржал во вилаетскиот центар, дури шест и пол години. Некои конзули дури спомнуваат дека бил миленик на султанот Абдулхамид II.

Меѓутоа, многумина во провинцијата имале причина да бидат незадоволни од неговото дејствување. Ако му веруваме на егзархот Јосиф I, албанските муслимани првпат во 1897 година изразиле незадоволство од работата на Хафиз-паша. Причината била поради раздорот кој тој го правел меѓу нив со цел полесно да ги владее. Што се однесува пак до скопските муслимани, според бугарскиот трговски агент, веќе во 1899 година тие изразиле незадоволство од Хафиз-паша и вилаетската администрација. Од друга страна, кај егзархистите во вилаетскиот центар, незадоволство постоело уште од неговото доаѓање. Тие се жалеле на отстапките кои тој ги правел кон „Србите“, а незадоволството се зголемило уште повеќе по Виничката афера. Исто така, од него се жалеле и Австро-Унгарците. На Косово биле регистрирани неколку напади на католичките свештеници, кои од

муслиманското население, биле гледани како агенти на Австро-Унгарија во регионот.⁷¹⁵

Сепак, тоа немало сила да издејствува негова смена, особено не, поради тоа што некои од постапките на Хафиз-паша кон христијаните („Бугарите“), како на пример Виничката афера, биле гледани со симпатии од страна на муслиманите. Првите поостри и поотворени манифестации на незадоволство почнале дури во декември 1899 година.⁷¹⁶ Во акумулирањето на незадоволството во градот не треба да се занемарат честите проблеми на Косово кои преку мрежата на врски (семејни, економски, верски или политички) меѓу скопските и косовските муслимани можела да допре до скопските муслимани. Но, тешко е да се утврди во колкава мера тие имале влијание. Еден таков настан надвор од Косовскиот вилает имал особено влијание за движењето против Хафиз-паша. Тоа бил протестот на дебранските муслимани од јануари 1900 година насочен против воспоставувањето на новите судови во градот.

Главните барања на скопските муслимани биле следниве: да се отстрани градоначалникот Сали-бег; да се отстрани валијата Хафиз-паша; да се отстрани дефтердарот (мошне корумпиран и кај муслиманското население неомилен чиновник), да се отстрани од Скопје рускиот конзул Машков; да се укинат модерните судови (под влијание на дебарскиот протест) и да се даде точна сметка за градските давачки кои народот ги плаќал изминатите 12 години.⁷¹⁷

Што се однесува до неговиот опсег, овој протест на скопските муслимани останал локален. Повеќето муслимани од Пеќ, Дебар, Приштина и Призрен не се солидаризираат со нив. Некои од главните албански водачи од овие градови, како на пример Мула Зека и Бајрам Цур, дури дошле во Скопје во обид да ги смират незадоволните скопски муслимани.⁷¹⁸

Незадоволниците уште од крајот на 1899 година започнале да се собираат во џамиите каде дискутирале за проблемот, а од почетокот на следната 1900 година, според вообичаениот начин на изразување незадоволство, почнале и да се затвораат во џамиите, од каде ги испратиле своите барања: смена на валијата и неговите чиновници. Во меѓувреме настаните од Дебар го додале како услов и укинувањето

⁷¹⁵ Ѓосиф I, *Дневник*, стр.427-429, 467.; Милош Јагодић, *op.cit.*p.58.

⁷¹⁶ ДАРМ, Фонд: КБТА, М-4316, П□ев, Скопие, 26/01/1900.

⁷¹⁷ ДАРМ, Фонд: КБТА, М-4316, П□ев, Скопие, 08/02/1900.; Фонд: Форин офис, М-332, PRO FO 78/5057, Fontana, Uskub, 22/02/1900.

⁷¹⁸ АМАЕ (Paris), N.S. Turquie, Politique Intérieure, Macédoine, T.25., Salonique, 22/05/1900.; ДАРМ, Фонд: ППО, М-641, Денић, Скопље, 06/03/1900.

на модерните судови. На 15 февруари пред вилаетскиот конак се појавиле меѓу 2 и 3 000 демонстранти (да потсетиме дека Скопје во овој период имал околу 30 000 жители), помеѓу кои и десетина христијани, како и двајца Евреи. Истовремено муслиманите ги затвориле своите дуќани, по што почнале да бараат и од христијаните да го направат истото. Последниве, на почетокот на март под притисок се солидаризирале со демонстрантите и ги затвориле своите дуќани. Веќе целиот град протестираше против валијата.⁷¹⁹

За да се реши проблемот, Портата во Скопје испратила комисија за да го разгледа барањето на незадоволниците. Таа пак, воопшто немала намера да го отповика валијата, а нему му било дозволено дури и да употреби оружје против демонстрантите. Така, во судирот со полицијата пред конакот биле повредени неколку демонстранти. За да се смират скопските муслимани на почетокот на март во Скопје дошле и албанските водачи Мула Зека и Бајрам Цур, а претходно бил отповикан Салих-бег со цел да го ублажат незадоволството. Но, овие мерки биле безуспешни, по што на 13 март Хафиз-паша бил принуден да замине од Скопје, а власта тргнала во пресметување со побунетите.

На 19 март бил уапсен главниот водач на движењето, Идриз ефенди (оца) заедно со неговиот син. Неговиот син, како што ќе видиме, во 1908 година ќе биде избран за пратеник од листата на Комитетот за обединение и напредок (КОН). Откако се дознало за апсењето на Идриз ефенди, муслиманите се вратиле во џамиите, а чаршијата била повторно затворена. Сега барањето било да се ослободат Идриз ефенди и син му. Дури на 24 март 1900 година во Скопје била примена телеграма во која се велело дека даноците ќе бидат намалени колку што е можно повеќе и дека на местото на Махмуд Хафиз-паша бил избран нов валија. Вести кои ги задоволиле незадоволниците, а чаршијата била веднаш отворена.⁷²⁰

⁷¹⁹ ДАРМ, Фонд: П.П.О. М-641, Денић, Скопје, 05/02/1900.; Фонд: КБТА, М-4316, ППев, Скопие, 15/02/1900 и 23/02/1900.

⁷²⁰ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-332, PRO FO 78/5057, O'Connor, Constantinople, 28/03/1900.; Фонд: ППО, М-641, Денић, Скопје, 06/03/1900 и 10/03/1900.; Фонд: КБТА, М-4316, ППев, Скопие, 06/03/1900 и 07/03/1900.

ф.6. Валијата Мехмед Хафиз-паша

Што може да се види во овој протест? Се чини дека три главни карактеристики го обележале ова, би рекле, општо незадоволство од пашата. Првата: преку барањето за смена на валијата може да препознаеме незадоволство или негодување против политиката на Портата во регионот. Втората: локални интереси, т.е. лошото управување со градот. Третата: преку барањето за укинување на новите судови ова движење има и верски (муслимански) или поточно антиреформски и/или антимодернизирачки карактер.

Што се однесува до првата карактеристика, т.е. отстранувањето на Хафиз-паша, тоа било резултат на политиката на Централната власт кон овој регион, односно кон албанското прашање, и намерата тие да бидат потчинети и ставени во рамките на османлискиот поредок. Како што спомнав, валијата уште од 1897 година бил обвинуван дека правел раздор меѓу Албанците. Исто така, валијата бил обвинуван дека некои од неговите чиновници работеле против Империјата за

сметка на Австро-Унгарија, Русија и Србија. Токму поради тоа едно од барањата на побунениците било од Скопје да си замине и Машков, рускиот вицеkonzул во Скопје. Според незадоволните скопски муслимани тој имал одредено влијание врз валијата.⁷²¹ Иако е мошне тешко да се утврди врската меѓу незадоволните кругови на Косово и скопските муслимани, се добива впечаток дека настаните на Косово од претходните години, односно тамошните незадоволни кругови, влијаеле врз оформувањето на барањата. Сепак, тие незадоволни кругови во овој момент не биле доволно моќни. Портата, преку косовскиот валија, во овој период целосно ги контролирала сите важни во тоа време албански муслимански водачи, како Мула Зека и Бајрам Цур. Претходно во јануари 1899 година во Пеќ муслиманските водачи од Косово потикнати од османлиската власт ја формирале Пеќката лига при што тие одлучиле да ја признаваат единствено власта на султанот, да ги плаќаат даноците, да прифатат служење војска и др.⁷²² Целосното потчинување на султанот во име на одбрана на исламот и Империјата секако било на штета на интересите на Австро-Унгарија во регионот. Ова пак не води кон прашањето за улогата на Австро-Унгарија во побуната против Хафиз-паша. Можеби тоа го натерало Дениќ, српскиот конзул во Скопје, да се посомнева и во австро-унгарска вмешаност.⁷²³

Втората карактеристика е локална и се однесува на прашањето за добар и чесен функционер, нешто за што до тогаш многу валии биле сменети. Како на пример Мехмед Фаик-паша во 1889 година. Најголемиот дел од барањата, односно три од шестте, директно се однесуваат на управувањето со градот и неговите финансии. Незадоволните го обвинувале градоначалникот Салих-бег (Салих Асим) и одговорниот за финансии (дефтердарот) за финансиска злоупотреба, за покачување на некои градски давачки кои веќе биле високи, при што во исто време општината не се грижела доволно за градот.⁷²⁴

Последното барање, кое на ова движење му дава и муслимански карактер, вусшност е барањето за укинување на модерните судови. Имено, под влијание на протестот во Дебар, демонстрантите побарале да се суди единствено според

⁷²¹ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-332, PRO FO 78/5057, Fontana, Uskub, 22/02/1900.; Фонд: КБТА, М-4316, Пеев, Скопие, 15/02/1900.

⁷²² Nathalie Clayer, *Aux origines...*, стр.596-598.

⁷²³ ДАРМ, Фонд: ППО, М-641, Дениќ, Скопје, 20/02/1900.

⁷²⁴ ДАРМ, Фонд: КБТА, М-4316, Пеев, Скопие, 08/02/1900.; Фонд: Форин офис, М-332, PRO FO 78/5057, Fontana, Uskub, 22/02/1900. Британскиот вицеkonzул особено го истакнува проблемот со улиците и патиштата во градот, кои биле во многу лоша состојба.

шериятот.⁷²⁵ Сепак, мошне брзо ова барање ќе биде заборавено. Доволно било да се отстранат валијата и градоначалникот за да се смират страстите.

Како реагирале другите заедници? Погоре спомнав дека христијаните под притисок се солидаризирале со нивните сограѓани муслимани, по што во почетокот на март ги затвориле своите дуќани. Во почетокот на протестот христијаните, егзархисти или патријаршисти, следејќи ги упатставата на своите конзули (гледани од страна на христијаните како заштитници на нивните права), не се мешаат во настаните. Значи, како и до тогаш, проблемите на муслиманите остануваат само нивни проблеми, иако едно од барањата (намалување на градските давачки) всушност се однесува на сите заедници.

Меѓутоа, егзархискиот владика Синесиј дејноста на Мехмед Хафиз-паша ја гледал како особено штетна. Тој и неговите подржувачи го сметаат најодговорен за напредокот на „Србите“ во скопската епархија, како и за последиците од Виничката афера. Така, Синесиј, и покрај препораките од бугарскиот трговски агент, директно се вмешал во протестите. Меѓу другото, тој одел во џамиите каде делел леб на сиромашните демонстранти.⁷²⁶

Првпат, и покрај одредени нејаснотии, двете најголеми заедници во градот, или да бидам попрецизен, нивните водачи, меѓу кои во овој период постоела изразена недоверба поради развојот на македонското прашање, заедно на одреден начин отворено соработувале за отстранувањето на претставникот на Портата. Меѓутоа, тоа не било резултат на заеднички интерес со цел подобрување на условите за животот во градот или вилаетот, туку напротив, исклучиво за моменталните интереси на заедницата или делови од неа. Нема да помине многу време за повторно да се врати насилството и недовербата во односите меѓу христијаните егзархисти и муслиманите. Тоа насилство од 1903 година поради Илинденското востание и развојот на македонското прашање се интензивирало.

⁷²⁵ ДАРМ, Фонд: КБТА; М-4316, Пеев, Скопие, 26/01/1900 и 08/02/1900.; Nathalie Clayer, *Aux origines...*, стр.601. Според извештаите на Крал, австро-унгарски конзул во Битола.

⁷²⁶ ДАРМ, Фонд: ППО, М-642, Фирмилијан, Скопје, 11/03/1900.; Фонд: Форин офис, М-332, PRO FO 78/5057, O'Connor, Constantinople, 28/03/1900.

III. Годишите: 1904-1908

Како пресвртна точка во односите меѓу заедниците во Македонија обично се зема Илинденското востание. Периодот по задушувањето на востанието се смета како нова фаза во ондосите меѓу заедниците, односно интензивирање на случаите на насилство. Илинденското востание не оставило директни последици во Скопје или во Косовскиот вилает, како што тоа било случај со Битолскиот вилает. Имено, видовме дека активноста на четите во Скопско, и генерално во Скопскиот револуционерен округ не предизвикале, со исклучок на неколку села во источниот дел од округот, толку големи злосторства на завојуваните страни како во Битолскиот вилает. И покрај тоа, нетрпеливоста меѓу заедниците и тука се зголемила како насекаде во Македонија и останатите делови од османлиските посеи во Европа. Се разбира, со помал интензитет од зоните каде соодносот меѓу егзархистите и патријаршистите, „српски“ или „грчки“, бил поизедначен. Во скопско една од главните директни причини за ова зголемување пред се треба да се бара во појавувањето на српски чети, како и по некоја муслиманска чета, и врз сето ова треба да се додаде осетното зголемување на разбојништвото. Поразот на ТМОРО бил искористен од Србите да заземат подобри позиции, испраќајќи свои чети во Македонија. Зголеменото присуство на чети и случаите на насилства починети меѓу заедниците, но и меѓу членовите на самата заедница, се толку неподносливи за некои краеве од Скопската каза што селаните се принудени да се иселуваат во градот, кој важел за релативно безбедна зона.

Меѓутоа, последиците од Илинденското востание и односите меѓу заедниците не се единствените кои го окупираат политичкиот живот во Скопје и интересот на конзулите. Албанското прашање се повеќе станувало актуелно. Косовските валии, Шакир-паша/Şakir Paşa (1903-1905) Махмуд Шефкет-паша/Mahmud Şevket Paşa (1905-1908), како и нивните претходници, многу енергија и ресурси трошеле на смирување на побунетите албански водачи на Косово. Еден показател на оваа состојба може да биде фактот дека речиси половината од извештаите на британските вицеkonzули за состојбата во вилаетот од 1898 (година на отворање на вицеkonzулатот) до 1912 се однесуваат на состојбата во Косово или Горна Албанија, како што пишувале тие.

Во овој контекст, во Скопје и во регионот, се појавиле и/или се дооформуваат други нови национални или идеолошки движења. Како на пример, Младотурското движење, Албанизмот, Ароманизмот/Романизмот па и, иако мошне скромно, социјализмот. Во оваа мешаница, европските големи сили се поотворено започнале да се мешаат, секако водени од своите интереси во регионот. Тие, во случајов Австро-Унгарија и Русија, на Портата и наметнувале реформи (Мирцштешките реформи) со цел да се подобрат условите за живот во Македонија. Тие реформи подразбирале реформа на администрацијата, нова, „поправична“, територијална организација, реформа на финансите, реформа на жандармеријата и др.

1. Валиите

Од април 1903 година до Младотурската револуција, со Косовскиот вилает управувале само двајца валии. Првиот бил Шакир-паша, а вториот Махмуд Шефкет-паша. Шакир-паша во Скопје останал две години, додека неговиот наследник три години и четири месеци. За разлика од нивните претходници, овие валии се потчинети на Хилми-паша, генералниот инспектор на трите вилаети (Битолски, Косовски и Солунски), од чија одлука зависело дали ќе останат да раководат со вилаетот или ќе бидат преместени.

Шакир-паша во Скопје дошол во април 1903 година. Од 1901 година тој ја извршувал должноста валија на Скадарскиот вилает, каде во регион во кој буните се честа појава важел за релативно добар управник. Говорел француски и германски. Последниов јазик го научил додека бил на обука во Пруската армија. Доста патувал и низ Европа (Париз и Санкт-Петербург). Во Скопје останал до 16 април 1905 година кога заминал во Јемен. Станува збор за валија кој се чини имал мали познавања од цивилната администрација, но валија кој, според британскиот вицеkonzул Сатоу, не бил целосно неуспешен валија.⁷²⁷

Неговиот наследник, Махмуд Шефкет-паша, пак немал никакво познавање во раководењето со провинциската администрација. И тој како и неговиот претходник е воен валија. По потекло е од Багдад. Како и сите високи офицери во

⁷²⁷ AMAE (Nantes), Fond: Vice-consulat Skopje, Carton 2, Alric, Scutari, 10/04/1903.; ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1009, PRO FO 195/2207, Satow, Uskub, 17/04/1905.: Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı...*, стр.122.

армијата тој говорел француски и германски. Пред да дојде во Скопје извршувал воена должност во Арсеналот во Топхане, во Истанбул. Прва поголема должност која ја добил била токму должноста валија на Косовскиот вилает, а неговото назначување се сметало за експеримент. Можеби тоа го натерало, во извршувањето на задачите во Скопје, да се потпре на потчинетите чиновници. Така, тој бил опкружен од една група на нечесни и неспособни чиновници кои биле водени од неговиот брат Халид-бег. Значи, ништо ново во начинот на управување со провинцијата. Исто така, Махмуд Шефкет-паша бил еден од валиите во чие време се преземени неколку јавни проекти: продолжување на кејот на Вардар, нов водовод (проследен со корупциски скандал), изградба на првиот трамвај (со коњска влеча) и др. Во негово време бил завршен и новиот затвор (северно од Мустафа-пашината џамија). Се чини дека тој бил првиот валија кој за тоа време имал либерални идеи. Како што ќе видиме во 1908 година тој застанува на страна на Младотурците поради што како награда ја добил должноста командант на III. Армиски корпус со седиште во Солун, а подоцна станал и близок човек на новиот султан Мехмед V Решид.⁷²⁸

⁷²⁸ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1009, PRO FO 195/2207, Satow, Uskub, 17/04/1905, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, 26/08/1908.; Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı...*, стр.89. Alfred Rappoport, *Au pays des martyrs. Notes et souvenirs d'un ancien Consul Général d'Autriche-Hongrie en Macédoine (1904-1909)*, Paris 1927, стр.69. Махмуд Шефкет-паша е основачот на авијацијата во османлиската армија. Во 1913 во Истанбул врз него е извршен атентат.

ф.7. Махмуд Шефкет-паша.

2. Европски офицери во Скопје

Во Скопје европски граѓани првпат, трајно и/или за подолг период, се населиле со доаѓањето на железницата во 1873 година. Имено, инжињерите кои работеле за железницата и оние кои во неа виделе економски можности биле првите Европејци кои се населиле во градот. Од тогаш нивниот број се зголемувал. Од крајот на 1880-те и почетокот на 1890-те години во Скопје се инсталирале и конзуларни претставници. Така, на самиот почеток од XX век во градот веќе живееле околу 100 странци, главно западноевропејци. Се чини дека населението, муслиманско или христијанско, ги прифаќа овие нови жители на градот. Изворите не спомнуваат некое негативно однесување или дејствување против нив, освен во некои случаи кога муслиманското население, демонстрирајќи револт кон политиките на европските сили, изразува незадоволство и од присуството на некој

од европските конзули, како што видовме во примерот со конзулот Машков од 1900 година.

Во Скопје првите европски офицери задолжени да ја реформираат жандармеријата во Скопскиот санџак пристигнале во средината на 1903 година. Тоа биле норвешкиот офицер Нандруп и неговиот колега белгискиот офицер Хаас. Ништо не знаеме за реакциите на локалното население и на властите за нивното доаѓање во Скопје. Ако, како показател се земат конзулските извештаи се добива впечаток дека нивното пристигнување поминало незабележително, исто како и нивната реформа. Српскиот конзул, кој во својот извештај очигледно сакал со сарказам да го опише неуспехот на мисијата на овие двајца европски офицери, нивната реформа ја опишува на следниов начин:

„...реформата, се сведувала на воведување нови ременици за куршуми и носење на бели памучни ракавици на полицајците кои патролирале во градот. „Реформи“ кои османлиската полиција не ги прифаќала.“⁷²⁹

Всушност, должностите и надлежностите на Нандруп биле мошне ограничени. Тој имал за задача само да ги советува жандармите. На пример, ако се случело некој инцидент тој излегувал на самото место вршел инспекција, по што им давал упатства на жандармите како да дејствуваат.⁷³⁰

На 1 мај 1904 година како дел од новите Мирџштешки реформи во Скопје била испратена замена Нандруп и неговиот колега. Меѓутоа, овој пат со поголеми ингеренции. Новиот европски офицер со должност да ја реформира жандармеријата бил Јохан Салис, австроунгарски полковник. Во Скопје австро-унгарската замена пристигнала во придружба на главниот офицер за реформирањето на жандармеријата во трите вилаети, италијанскиот Генерал Де Џорџис. За разлика од доаѓањето на Нандруп, пристигнувањето на полковникот Салис со неговите соработници предизвикало разочарување кај муслиманското население, а властите се обиделе да ги смират тврдејќи дека нивниот престој ќе бил краток. Поданиците на некогаш славната Османлиска империја гледале како војницитие на нејзините непријатели се шетале слободно низ градот и уште повеќе ја контролирале работата

⁷²⁹ *Документи о спољној политици...*, књ. I, свеска 1, стр. 950-958.

⁷³⁰ Благој Стоичовски, „Извештај на Карл Ингвар Нандруп од Скопје од 16 мај 1904 година“, *ГИНИ* год. 40, бр. 1-2, Скопје 1995, стр. 231-240.

на нивната жандармерија. Чаршијата зборувала против Австро-Унгарија, а офицерите биле пречекани ладно од страна на официјалните лица, но и од „Србите“. Овие, потикнати од српскиот конзул и политиката на Кралството Србија сакале да пратат протест поради изоставувањето на косовските санџаци од предвидените реформи. Незадоволни биле и членовите на месниот комитет на ТМОРО. Во градот се зборувало дека тие биле подготвени да предизвикат нереди, ако во градот пристигнат австро-унгарски офицери. Останатото, односно мнозинството од христијанското население со симпатии гледало на доаѓањето на офицерите. Тие биле гледани како фактор кој требал да ја контролира работата на жандармеријата од која дотогаш страдале.⁷³¹

Офицерите мошне брзо започнале со работа. Кон крајот на 1904 година било отворено и жандармериско училиште во кое се обучувале новите жандарми. Во почетокот на 1905 година во него учеле 86 кадети. Исто така започнало да се поставуваат стражи на важни точки во скопската каза. Во 1905 година веќе постоело и едно контролно место, а истовремено биле предвидени да се отворат уште три. Во меѓувреме, односот на властите се менувал. Тие станале подоверливи кон жандармеријата и реформите, но се чини сè уште со извесна резерва. Валијата Шакир-паша во чие време пристигнале странските офицер важел за човек кој многу ветувал, а малку исполнувал, додека пак неговиот наследник Махмуд Шефкет-паша се чини бил повеќе наклонет кон реформите во жандармеријата. Сепак, главно поради недостатокот на финансиски средства, реформирањето на жандармеријата се одвивало мошне тешко. Една од последиците била и непополнетост на единиците. Пречки постоеле и во рамките на самата жандармерија од страна на офицери кои не ја подржувале реформата.⁷³²

И покрај намерите и напорите за реформирање на жандармеријата, насилството и активноста на четите во овој период, особено по 1905 година се зголемило. На местото на Салис бил испратен Гојгингер кој пак бил заменет од Урбански. По анексијата на Босна и Херцеговина во 1908 година австриските офицери тогаш командувани од потполковникот Урбански се повлекле. На нивно

⁷³¹ AMAE (Paris), Fond: N.S. Turquie, T.415, Choublier, Uskub, 02/05/1904.; ДАРМ, Фонд: ППО, М-712, Ристић, Скопје, 19/04/1904.; Фонд: Форин офис, М-487, PRO FO 195/2182, Fontana, Uskub, 05/05/1904. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ.1, св.II, стр.907.

⁷³² ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-996, PRO FO 78/5392, Satow, Uskub, 10/01/1905; М-998, PRO FO 78/5395, Satow, Uskub, 14/07/1905 и М-1002, PRO FO 78/5400, Ryan, Uskub, 05/12/1905.; *Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија, 1903-1909*, Скопје 2002, стр.277-279.

место дошле други офицери со иста цел како и нивните претходници. Меѓутоа веќе никој не зборувал за нив, а конзулите многу ретко пишуваат за нивната активност.

3. Егзархистите по 1903 година

Активноста на Македонската револуционерна организација во овој период доминирала во политичкиот живот на „Бугарите“. Нејзиното дејствување е мошне присутно во секојдневието на скопјани: полицијата апси комити во градот, открива бомби, по што следат апсења на егзархиски учители, потоа постојано кружат гласини за наводни атентати и др. И покрај тоа, главно, мошне малку активности или настани може да се забележат во рамките на егзархиската заедница. Изворите главно се однесуваат на активноста на четите и убиствата во казата и градот. Дури ни поставувањето на нови српски патријаршиски владици воопшто не предизвикало реакции кај „Бугарите“ како претходно. По смртта на Фирмилијан бил назначен Севастијан кој набргу умрел по што бил патријаршиски владика станал Викентиј. Се чини дека нивната комотна положба во градот, односно нивното големо мнозинство во христијанскиот елемент, не ги терало да реагираат. Но, треба да се додаде и мошне ниската репутација на Синесиј и неговата неспособност да го мобилизира населението. Имено, исто како и во 1902 година.

Единствен настан кој ги возбудил страстите бил обидот да се постави црковно своно во црквата Св. Богородица на денот на најголемиот празник на заедницата Св. Кирил и Методиј. Поттикнати од фактот дека малата католичка заедница (околу 25 куќи) имала црковно своно во својата црква, егзархистите без одобрение од властите поставиле едно. Последниве пак веднаш реагирале по што биле уапсени дури 30 лица.⁷³³ Се чини дека заедницата која во претходниот период изгубила доста привилегии на сметка на „Србите“ и која не успеала да добие политчка слобода со востанието, сакала да покаже дека е активна, како и да ги унапреди своите права.

⁷³³ ДАРМ, Фонд: ППО, М-712, Ристић, Скопје, 30/05/1904.; Фонд: Форин офис, М-487, PRO FO 195/2182, Fontana, Uskub, 24/05/1904.

По неуспехот на Илинденското востание ТМОРО се зафаќа со реорганизација и консолидација на своите комитети во Македонија. Требало повторно да се обноват мрежите на комитетите. Што се однесува до Скопје, месниот, т.е. градскиот, комитет се чини продолжил да функционира без престанок. Во август 1903, додека Пушкарров со четата крстарел во скопско и во Осоговието, со градскиот комитет раководел Петар Поп Арсов. Тој, откако во август 1903 година бил ослободен од затвор во септември истата година бил назначен за професор во егзархиската гимназија. Градскиот комитет веднаш продолжува со вообичаените активности како и пред востанието, односно собирање пари, набавка на оружје и ликвидирање на лицата што и пречат во работата и др.⁷³⁴ Значи, градскиот комитет функционирал како и пред востанието. Петар Поп Арсов веќе на Божиќ 1904 година заминал од Скопје за Солун.

Главно прашање за скопскиот комитет, но и за сите останати комитети, било прашањето како да се дејствува по Илинденското востание. Како на окружно, така и на централно ниво. Во таа насока, секој округ требал да оддржи конгрес, како подготовка за општиот конгрес. Така, скопскиот конгрес се одржал во јануари (15-20) 1905 година во село Кнежево, Кратовско, значи далеку од Скопје. На конгресот се дискутирале разни прашања. Како на пример, дејноста на Организацијата, потоа биле разгледувани разни претходно донесени проекти и предлози од другите окрузи, прашања од економски карактер, односот кон другите „пропаганди“ и др.⁷³⁵ Изворите не спомнуваат дали делегатите ги разгледувале точките на Мирџштешките реформи. Ако се земат некои од одлуките (на пример принципот на автономија или револуционерна борба) очигледно е дека тие биле одбиени. Од друга страна, на теренот во Скопје, видовме дека во мај 1904 година, уште пред оддржувањето на конгресот, членови на месниот комитет изразувае незадоволство поради доаѓањето на австро-унгарските офицери во градот.

⁷³⁴ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-487, PRO FO 195/2182, Fontana, Uskub, 11/04/1904.; *Руски документи...*, стр.310-311 и 316-320.; Симон Дракул, *Македонија меѓу...*, Т.III, Скопје 1997, стр.235.; Ванчо Ѓорѓиев, *op.cit.* p.92-93. Според британскиот вицеконзул Фонтана, од собирањето финансиски средства во градот најмногу страдала влашката заедница. „At Uskub the Vlach community appear to be the chief sufferers...“.

⁷³⁵ Христо Силјанов, *Ослободителните борби на Македонија*, т.II, Скопје 2004, стр.386-390. Димитар Димески, „Конгресот на скопскиот округ на М.Р.О. (јануари 1905 година)“, *Историја*, год.25, бр.1-2, Скопје 1996, стр.63-71.

Уште едно значајно прашање кое било дискутирано и чии заклучоци влегле во неговите одлуки е односот кон „Србите“, еден од главните непријатели на политиката на Скопскиот округ на ТМОРО. Иако имало дискусии во насока на заедничка соработка со српските чети кои веќе почнале да дејствуваат во регионот (најверојатно под влијание на луѓето на Борис Сарафов) на крајот било решено да се гонат сите оние „Срби“ кои нема да се потчинуваат на Организацијата и да се борат против српските чети.⁷³⁶ Во оваа смисла, не се забележува големо поместување на политиката на ТМОРО кон „Србите“ од онаа пред Илинденското востание. Меѓутоа, овој пат, „Србите“ располагале со сопствена четничка организација, што довело до вооружени судири меѓу нивните чети и четите на Организацијата.

Конгресот донел и други одлуки. На пример, како да се избегнуваат судири со османлиската војска и жандармерија. Исто така, конгресот донел одлука скопскиот реонски војвода Боби Стојчев да биде деградиран во обичен четник по што бил преместен во Кривопаланечкиот регион, а од таму вратен во Бугарија. Стојчев, близок човек на Сарафов, во јули 1904 година спровел една српска чета од османлиско-српската граница до Велешко. Меѓутоа тоа не бил единствениот грев кој тој го сторил кон организацијата. Според Белјаев, рускиот конзул во Скопје, Стојчев заедно со жандармеријата знаел да го малтретира и заплашува локалното население.⁷³⁷

Што се однесува до внатрешните поделби во скопскиот округ по конгресот преовладувала групата околу Даме Груев кој по предлог на конгресот прифатил да биде претседател на округот. Целта била да се спречи и елиминира влијанието на Сарафов. Груев во наредниот период ќе престојува подолго во округот. Но, смртта на Груев ќе отвори место за Матов и Сарафов да го зголемат своето влијание кое ќе остане до самиот крај на османлиската доминација.⁷³⁸ Поделбата на ниво на округот се отсликува и во месните комитети. Во еден период поделбата била дотолку изразена што по апсењата на членови на месниот комитет во Скопје во ноември

⁷³⁶ Македонка Митрова, *Кралството Србија и османлиска Македонија (1903-1913)*, Скопје 2012, стр.67-70. Уште во октомври 1903 во Скопје била одржана средба меѓу претставниците на ТМОРО и српската четничка организација, која завршила со неуспех. За овој состанок, види исто така и кај Ванчо Ѓорѓиев, *op.cit.p.92*.

⁷³⁷ *Руски документи...*, стр.316-320.; Симон Дракул, *Македонија меѓу...*, т.IV, Скопје 1998, стр.86-87.; Македонка Митрова, *op.cit.p.70*. Боби Стојчев или Бобчев Стојче, како што бил именуван во руските и британските документи, бил роден во селото Долно Соње.

⁷³⁸ Ванчо Ѓорѓиев, *Подземната република: Дамјан Груев и македонското револуционерно движење*, Скопје 2010, стр.400-402.

1905 – по оддржувањето на Рилскиот конгрес во октомври 1905 – секоја од групите се застапувала кај властите исклучиво за своите членови.⁷³⁹

Поделеноста која посоти во Македонската револуционерна организација по Илинденското востание и дејноста на четите резултирало со оддалечување и целосно напуштање на некои нејзини поранешни членови, но и оддалечување на населението, особено на селското. Последново особено се жалело на дејноста на четите.

Вооружена активност

По заминувањето на четата на Пушкарров во август 1903 година, во Скопско останал само еден реонски војвода, погоре спомнатиот Боби Стојчев. Видовме дека мошне брзо Стојчев бил преместен од Скопје. Неговото место на реонски војвода го зазел Васил Стојанов – Ациларски, кој по потекло бил од селото Ациларци, како што говори и неговиот прекар. Во Скопско за првпат како водач на чета се јавува кон крајот на 1904 година, откако претходно неговата чета, која дејствувала во Кумановско, била разбиена. Тој со неговите соборци крстарел и по скопските села, а понекогаш влегувал и во градот. Неколку пати доаѓал во судир со османлиската жандармерија и војска. Во еден таков судир во селото Мирковци во август 1905 година тој едвај успеал да се спаси, а во знак на одмазда војската и жандармеријата запалиле девет куќи.⁷⁴⁰ Но, Васил Стојанов не бил единствениот војвода во Скопско. Во изворите се спомнуваат уште двајца. Освен во казата четите дејствувале и во градот. Во два случаи во 1906 (март и декември) изворите зборуваат за присуство на комити во Скопје.⁷⁴¹

Четата на Васил Стојанов има неколку цели во Скопскиот реон. Да ја оддржува организацијата, да го штити населението, иако и тоа, не често, било жртва на самите чети, како и да се бори против новите вооружени чети во реонот, како муслимански, така и српски. Борбата со последниве била особено најсилна.

⁷³⁹ *Австриски документи...*, т.І, стр.101-102.

⁷⁴⁰ ДАРМ, Фонд: КБТА, М-4322, Недков, Скопие, 20/08/1905; Фонд: 495, Скопска митрополија: Бугарска егзархија (1890-1913), Неофит, Скопие, 16/11/1909.; *Австриски документи...*, т.І, стр.133 и 201, и т.ІІ, стр.16.

⁷⁴¹ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1006, PRO FO 195/2232, Satow, Uskub, 05/03/1906.; *Австриски документи...*, т.І, стр.201.

4. „Србите“: Српското четничко движење, нов начин во регрутирањето „Срби“

Поразот на ТМОРО во Илинденското востание е одлична можност за нивниот ривал во македонското прашање да заземе подобри позиции. Така, периодот по 1903 година, всушност, означува нова фаза во начинот на регрутирање на „Срби“. Една од новите активности била четничкото дејствување и борбата против „Бугарите“. Друга грижа на „Србите“ во градот била поделбата на општинскиот имот со „Грците“, прашање кое дефинитивно ќе се реши дури во 1906 година, по изградбата на новата црква Св. Мина.

Главниот организатор на четничката активност на „Србите“, бил српскиот генерален конзул во Скопје. Тој ги организирал четите кои требале да помогнат во регрутирањето „Срби“. Сепак, четите немале цел да дејствуваат во градот, ниту пак можеле тоа да го прават. Нивното дејствување било насочено кон руралните делови. Но, во организирањето на четите учествувале и луѓе од градот. Така, првиот одбор на српската четничка организација во градот бил формиран кон крајот на 1903 година, од страна на директорот на гимназијата Светозар Симиќ. Овој одбор претставувал централен одбор за косовскиот вилает. Главна цел на четите била борбата против четите на Македонската револуционерна организација, во насока на регрутација на нови „Срби“.⁷⁴²

Српските чети мошне бргу стапиле на сила. Првата чета се оформила уште во есента 1903 година во Скопска Црна Гора.⁷⁴³ Наредната година, во ноември, една чета дејствувала во околината на селата Глуово, Побожје, Мирковци и Кучевиште на Скопска Црна Гора со цел да го штити тој крај кој бил сметан за „српски“.⁷⁴⁴ Активноста во скопско е помала во однос на другите кази на Скопскиот санџак, како на пример Кумановската и Кривопаланечката.

Исто така, ако се земат предвид целите на оваа активност, не може да се зборува за некои успеси во Скопската каза. Еден извештај на британскиот вице-конзул Сатоу од април 1908 година го покажува резултатот на српската активност. Според него, во Скопската каза, единствено селото Таор во 1904 и 20 куќи од селото Побожје во 1906 година ја напуштиле Егзархијата. Тоа го покажува слабиот успех четничкото дејствување во Скопско.

⁷⁴² Македонка Митрова, *op.cit.* p. 112, 119.

⁷⁴³ Стеван Симиќ, *Српска револуционарна организација, 1903-1912*, Београд 1998, стр.143.

⁷⁴⁴ Христо Силјанов, *op.cit.* p.331.

Ефектите од четничката активност биле многу тешки по селското население, особено по она кое живеело во реонот на Скопска Црна Гора. Српските чети, четите на Македонската револуционерна организација, но и појавата на муслимански чети и сето ова придружено со се почести разбојништва го правел животот мошне тежок. Многу селани се одлучуваат да заминат во град, кој нудел поголема но, не целосна сигурност.

За разлика од селото во градот било мошне тешко да се води вооружена борба. Во урбаните средини можело да се изврши атентат врз одредена личност која пречи или работи против заедницата, но неможело да се испрати цела чета. Значи, регрутирањето приврзаници било ограничено на нудење подобри можности за водење трговија, преку организирање социјални активности и слично, се со цел да се изгради подобар имиџ на заедницата. Во тој контекст двете главни христијански заедници истовремено воделе преговори за купување на најстариот хотел во градот, хотелот Турати. На крајот, „Србите“ за цена од 54 000 франци, успеваат да го добијат хотелот пред тоа да го направат „Бугарите“. Истовремено мошне атрактивни биле дуќаните на главната улица во кои со финансиска помош локалните „Срби“ започнувале мали бизниси. Во 1906 година дури се зборувало за изградба на нов конзулат блиску до железничката станица.⁷⁴⁵ Очигледно „Србите“ настојуват да заземат што подобри позиции во градот. Намерата била да се позиционираат на главните точки во градот (околу железничката станица и главната градска улица) со цел на дојденците во градот да дадат впечаток на нивното силно присуство. Во оваа насока на градење на позитивен имиџ треба да се додаде и активноста на српските добротворни друштва, како Св. Сава, но и пеачките и театарските групи кои нуделе претстави во градот. Оваа активност ја приметил британскиот вице-конзул кој во својот извештај напишал:

„значајни напори и средства биле направени со цел да се покаже постоењето на српскиот елемент. Овие напори успеале до таа мера што обичниот посетител може да добие впечаток дека овој елемент е мошне значаен, додека во реалноста Србите бројат само 1 500 од околу 32 000“.⁷⁴⁶

⁷⁴⁵ ДАРМ, Фонд: ППО, М-913, Скопје, 27/10/1907.; Фонд: Форин офис, Кут.III, PRO FO 371/542, Satow, Uskub, 30/04/1908. За купувањето на хотелот „Турати“ купувачот добил заем од Министерството за надворешни работи на Кралството Србија.

⁷⁴⁶ ДАРМ, Фонд: Форин офис, Кут.III, PRO FO 371/542, Satow, Uskub, 30/04/1908. „...in the town of Uskub considerable trouble and expenses has been gone to in order to advertise the existence of a Servian

5. Односите меѓу заедниците – историја на насилство

Досега неколку пати стана збор за настани во кои имало политички или верски мотивирано насилство починето од страна на една или друга заедница (бунтот на Дервиш Царе, поделбата на Рум милетот, Големата источна криза). Треба да се каже дека и во годините помеѓу овие настани се случиле насилни инциденти починети од страна на државата, поточно локалните власти, меѓу припадници на различните заедници, како и меѓу припадници на една иста заедница. Главно станувало збор за разбојништва, а поретко за насилство мотивирано од политички или верски причини. Но, настаните од крајот на 1890-те години и особено по 1903 до 1908 година во многу погледи ги надминуваат овие претходни инциденти. На разбојништвата се додале судири од етнички и верски карактер. Понекогаш и во случаите на разбојништво тоа се правело врз припадници на другата заедница. Конзулите во своите извештаи по 1903 година одвојуваат значителен простор во известувањето на овие инциденти. Тие испраќаат месечни билтени на сторени убиства или обиди за убиства во нивниот конзуларен реон. Исто така, треба да се додаде дека понекогаш претставниците на Србија и Бугарија известувале тенденциозно, информирајќи за непостоечки убиства и напади или пак некои од нивните извештаи се претерани. Понекогаш, кога станувало збор за католичкото население, ним им се придружувала и Австро-Унгарија. Главно тие дезинформации завршувале во дневниот печат во нивните земји со цел да покренат негативни реакции кон османлиските власти и немоќта на истите да се справат со состојбата во која тие активно допринесувале. Требало да се подготви населението за посериозна акција и да се одобри нивната политика кон регионот.

Неколку фактори придонесуваат во растежот на насилни инциденти во односите меѓу заедниците во Скопје. Еден од нив е развојот на македонското прашање и судирот меѓу главните конкуренти за османлиското наследство, „Бугарите“ и „Србите“. Тука треба да се додат и „Грците“ кои преку владичкото прашање во Скопје биле дел од преговорите меѓу кралствата Србија и Грција за поделба на зоните на интерес во Македонија. Уште еден фактор бил растежот на недовербата на муслиманското население кон христијаните и немоќта на државата

element. These efforts have succeeded to the extent that a casual visitor might form the impression that this element is a very considerable one, whereas in reality the Serbs number only some 1 500 out of a population of about 32 000“. Да забележиме дека бројот на вкупното население во градот во овој период, како што видовме на почетокот, е поголем од проценката на Сатоу.

да се справи со појавата на чети. По 1903 година, и муслиманите ќе почнат да формираат свои чети.

Главни актери во овие настани се: Османлиската држава, т.е. војската и жандармеријата, „Бугарите“, „Србите“ и муслиманите (Албанци или Турци). Понекогаш, мошне ретко, во насилствата се спомнуваат и „Грците“. Единствени кои остануваат надвор од оваа историја на насилство во Скопје се Евреите. Тие воопшто не се спомнати дека некогаш зеле учество во некој инцидент, што не е случај со еврејското население во Битола или Солун каде тоа било многу повеќе застапено и политички многу поактивно за разлика од нивните сонародници од Скопје.

Државата <i>versus</i>	„Бугари“
	„Срби“
	Муслимани (Албанци или Турци)
„Бугари“ <i>versus</i>	„Срби“
	Муслимани (Албанци или Турци)
	„Бугари“
„Срби“ <i>versus</i>	„Бугари“
	Муслимани (Албанци или Турци)
Муслимани <i>versus</i>	„Бугари“
	„Срби“

Табела бр.13-16. Шеми на акти на насилство извршени меѓу заедниците во Скопје и околината.

Државно насилство

Уште во 1850 години се спомнува дека локалните власти на чело со Тосун-паша (валија на Скопскиот ејалет) го малтретирале населението во Скопје.⁷⁴⁷ Но, мотивот на ова насилство треба да се бара во прашањето за нечесните и корумпирани османлиски чиновници. Проблем кој сепак не бил решен ниту во

⁷⁴⁷ Илбер Ортајли, *Најдолгиот век на Империјата*, Скопје 2009, стр.104.

последните години од османлиската доминација. На овој проблем од средината на 1890-те години се додава и насилство починето од османлиската војска и жандармерија при справувањето со четите, како и при разоткривањето на мрежите на Македонската револуционерна организација. Претходно видовме дека локалните османлиски власти применувале насилство при апсењето на членови на ТМОРО, особено во врска со Виничката афера. Такви слични, и уште посериозни, случаи биле регистрирани во текот на 1903 година и потоа. Резервистите на османлиската војска стационирани во градот и околината често пати или вршеле грабежи над имотот на локалното христијанско население или пак вербално ги напаѓало некои христијани во градот.⁷⁴⁸ Особено по 1903 година се регистрирани примери во кои османлиските војски за одмазда се осветувале на локалното христијанско население.⁷⁴⁹

Државата немала проблеми само со оние христијани („Бугари“ или „Срби“) кои пружале заштита на четите. Таа можела да изврши насилство и против муслиманите, доколку овие се спротивстават на државниот авторитет. Во протестите на муслиманското население против Мехмед Хафиз-паша и неговиот наследник Решид-бег полицијата применувала сила за да ги спречи незадоволниците во нивните намери. Во првиот протест против Хафиз-паша двајца од ранетите при протестот пред конакот починале.⁷⁵⁰

Неспособноста на државата да се справи со четите или демонстрантите заедно со нејзиниот авторитарен карактер од времето на султанот Абдулхамид уште повеќе го зголемувала незадоволството кон неа. Незадоволството кај муслиманите ќе се канализира преку формирање на младотурската опозиција и албанското национално движење.

Насилството меѓу заедниците

До 1903 година во градот инцидентите главно се случувале меѓу „Бугарите“ и „Србите“. Тензиите меѓу овие две заедници започнале уште од обидот на „Србите“ да отворат во Скопје свое училиште. Меѓутоа, првите посериозни

⁷⁴⁸ Симон Дракул, *Македонија меѓу...*, т.2, Скопје 1996, стр.380-381.

⁷⁴⁹ ДАРМ, Фонд: КБТА, М-4322, Недков, Скопје, 20/08/1905, Симон Дракул, *Македонија меѓу...*, т.4, Скопје 1998, стр.344-345. По судирот на османлиската жандармерија и војска со четата на Васил Стојанов-Ациларски во с. Мирковци биле запалени 9 куќи како одмазда за бегството на четата.

⁷⁵⁰ ДАРМ, Фонд: ППО, М-641, Денић, Скопје, 21/02/1900.

инциденти во градот биле регистрирани дури во 1894 година, односно годината кога во Скопје бил формиран првиот месен комитет на ТМОРО кој своето дејствување исклучиво го насочил кон „Србите“. Таа година учениците од егзархиските училишта го нападнале српското патријаршиско училиште.⁷⁵¹ Во следниот период овој вид на инциденти се зголемувал. Така, во 1898 година само во еден ден во март биле регистрирани четири слични инциденти меѓу „Бугарите“ и „Србите“. Истиот месец блиску до патријаршиската митрополија бил убиен и еден ученик од егзархиското училиште поради што биле обвинети четири ученици од српската гимназија. Инцидентите продолжиле и во следните години, а нападите главно биле извршувани врз учителите и учениците од двете заедници. Речиси во сите инциденти жртвите на нападите биле претекувани и завршувале со полесни или потешки телесни повреди. До 1903 година биле регистрирани само неколку напади во кои имало жртви. Тоа се спомнатото убиство на егзархискиот ученик, како и убиството на еден „српски“ угледен граѓанин во 1899 година.⁷⁵² Што се однесува до последново убиство, иако сите се сомневале во „Бугарите“ мотивите и починителот сепак останале непознати. Тоа укажува и на зголемената недоверба меѓу двете заедници кои после секој акт на насилство врз некој од членовите на заедницата или пак на некој од симболите на таа заедница веднаш ги обвинувале своите непријатели. За периодот до 1903 година во најголемиот дел од инцидентите биле вклучени учителите и учениците, а поретко обични граѓани и свештеници.

По Илинденското востание во Скопско владеело релативно затишје. Единствени инциденти кои биле регистрирани се активноста на четата на Боби Стојчев и неколку напади на муслимани врз христијанските села под изговор дека бараат комити. Но, почнувајќи од средината на 1904 година историјата на насилство меѓу трите политички најактивни заедници во Скопската каза осетно се засилила. Почнувајќи од оваа година многу е тешко да се следат мотивите на овие убиства, особено поради тоа што повеќето од нив не биле разрешени од властите. Голем дел

⁷⁵¹ ДАРМ, Фонд: ППО, М-591, Станковић, Скопје, 15/04/1894.

⁷⁵² Спомнатите инциденти се преземени од неколку извешати на српските и британските конзули: ДАРМ, Фонд: ППО, М-663, Куртовић, Скопје, 31/01/1901.; Фонд: МИД, Кут.6, Белешка за извршените убиства и насилства и друг вид на терор врз „Србите“ во Косовскиот вилает: сиг.1.17.6.200.416-539.; Фонд: Форин офис, М-329, PRO FO 78/4936, Fontana, Uscub, 27/05/1898. Секако во архивите постојат уште многу други извешати кои се однесуваат на слични инциденти. Јас се обидов да спомнам неколку кои според мене оставиле влијание кај скопјани или пак кои означуваа почеток или пресврт во односите меѓу „Србите“ и „Бугарите“.

од нив биле политички мотивирани поради етничкиот и верскиот антагонизам, но еден значителен број од нив имале и криминална позадина.

Мошне малку сме информирани за настаните во 1904 година и евентуалните убиства или обиди за убиства во градот. За 1905 година изворите регистрираат повеќе насилства во градот. Во март во „турскиот“ дел од градот од страна на двајца „Турци“ бил убиен еден млекар (егзархист), а во истиот месец, повторно од муслимани, била убиена една жена (егзархист) при што нејзината кука била ограбена.⁷⁵³ Потоа во ноември истата година бил убиен велешкиот патријаршки свештеник кој бил преместен заради негова сигурност во Скопје.⁷⁵⁴ Во зимата владеело релативно затишје, а тајните активности на заедниците повторно започнуваат со пролетта.

Во почетокот на 1906 година властите откриле присуство на комити во градот. Првото откривање на комити во градот предизвикало силни реакции и возбуди од страна на муслиманите, кои веднаш вооружени се собирале во групи. Во наредниот период конзулите не спомнуваат за убиства во градот. Следното такво дело кое тие го регистрирале било во август. На пазарниот ден еден „турски“ кондурација убил еден „Бугарин“ кој се жалел на продадените кондури.⁷⁵⁵ Иако ова убиство не е политички мотивиран, тоа заедно со други слични инциденти дополнително ја правел тензична состојбата. Два месеци подоцна двајца „Бугари“ членови на Македонската револуционерна организација биле ранети, од кои едниот тешко, од луѓе на истата организација, по што следеле неколку апсења. Меѓу уапсените се нашол и еден свештеник.⁷⁵⁶ Месец дена подоцна, во ноември бил регистриран уште еден акт на насилство починет од страна на некој „Бугарин“, но притоа не предизвикал големи немири или возбудувања во градот.⁷⁵⁷

Сепак, овој период важи за релативно мирен. Овој „мир“ продолжил се до крајот на март 1907 година. Тогаш, еден напад на албанска група на селото Бањани означила почеток на неколку судири меѓу „Бугарите“, „Србите“ и муслиманите. Но, како и претходно, насилствата се случувале претежно во руралните делови, а мошне ретко во градот. Од март 1907 година речиси секој месец биле регистрирани напади и убиства во селата околу Скопје. Наредната година, до враќањето на уставот во

⁷⁵³ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-31, PRO 449, Satow, Uskub, 08/04/1905.

⁷⁵⁴ Симон Дракул, *Македонија меѓу...*, т.4, Скопје 1998, стр.441.; Тодор П. Станковиќ, *op.cit.* p.183.

⁷⁵⁵ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1030, PRO FO 371/154, Satow, Uskub, 02/09/1906.

⁷⁵⁶ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1033, PRO FO 371/156, Satow, Uskub, 06/11/1906. Ова е првпат да се спомне дека одреден свештеник од градот бил вмешан во активностите на Организацијата.

⁷⁵⁷ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1010, PRO FO 195/2233, Satow, Uskub, 04/10/1906, 06/11/1906.

јули месец 1908 година, во Скопје било регистрирано уште едно убиство (месец мај). Овој пат станувало збор за недоразбирање меѓу самите муслимани. Имено, двајца муслимани од Скопје го убиле нивниот соверник од Прешево.⁷⁵⁸

Жителите на Скопје не можеле да бидат жртви на напад само во градот. Всушност, поголема опасност им претела доколку го напуштат градот, отколку да останат во него. Така, потребата да се напушти градот можела да биде фатална. Во еден таков пример, во октомври 1907 година, осумина „Бугари“ кои го напуштиле градот со цел да исечат дрва за престојната зима биле пресретнати и убиени најверојатно од српска чета. Инцидентот предизвикал реакции од страна на „Бугарите“ по што следела низа на други убиства како знак на одмазда, иако и самиот тој чин бил одмазднички.⁷⁵⁹ Од овој пример, но и доколку се погледнат месечните извештаи за инцидентите во Скопската каза, веднаш може да се забележи дека градот претставувал еден вид на безбедна зона. Погоре видовме дека многу малку убиства или напади се случиле во градот. На пример во периодот од ноември 1904 до јуни 1905 од педесет и пет инциденти само еден се случил на територијата на градот. Тука треба да се бараат причините што уште кон крајот на 1904 година, селаните, муслимани или христијани, поради небезбедноста започнале да се преселуваат во градот.⁷⁶⁰ Како што спомнав во демографскиот дел тоа бил еден од многуте фактори за осетното зголемување на населението во градот во последната деценија од османлиското владеење.

Оваа позиција на градот во однос на селата веднаш го поставува прашањето за причините поради кои градот бил безбедната зона. Едно може да биде поголемото присуство на полицијата, жандармеријата и војската во градот. Во овој период во Скопје имало во секој момент најмалку 3 000 османлиски војници, жандарми или полицајци под оружје. Ова силно воено-полициско присуство го прави тешко прикривањето на злочинот. Друго може да биде забраната за носење оружје. Меѓутоа, треба да се спомне дека и покрај забраните за носење оружје во градот, тоа не било целосно почитувано, особено не од муслиманите. Исто така, ниту властите не се ангажирале многу кон ова прашање. Тие често прогледувале на оние кои го прекршувале правилото.⁷⁶¹

⁷⁵⁸ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 02/06/1908.

⁷⁵⁹ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 29/10/1908.

⁷⁶⁰ Симон Дракул, *Македонија меѓу...*, т.3, Скопје 1997, стр.566.

⁷⁶¹ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 30/11/1907.

Уште една карактеристика во овие настани е дека значителен дел од жртвите биле цел на пресметките кои постоеле во рамките на една заедница. Мотивите на овие акти на насилство можеле да бидат: предавство (кон османлиските власти или преминување во другиот камп), откажување на давање финансиска помош и не занемарлив процент на разбојништво како на индивидуи така и на некои од четите кои не ги бирале своите жртви според припадноста. Како примерот со војводата Боби Стојчев.

6. Нови движења/идеологии: Ароманизмот, Албанизмот и Младотурското движење

Ароманизмот

Погоре видовме дека најголемиот дел од несловенското патријаршиско население во Скопје го сочинуваат Власите или Куцо-власите како што биле нарекувани од страна на останатото население. Тие, Власите, се оформени во грчка култура: оделе на грчка служба во црквата, децата ги праќале во грчки училишта, а некои од нив повеќе се чувствувале како Грци отколку како Власи. Многу малку сме информирани за појавата на ароманската идеја во Скопје. До средината на 1890-те години дури е тешко да се зборува за ширење на една таква национална идеја, особено преку институционални методи. Како почеток на ширењето на ароманизмот може да се земе 1895 година кога било отворено првото ароманско, односно влашко училиште во кое, како што видовме, учеле 25 ученици. Седум години подоцна владиката Фирмилијан ги делел Власите на оние кои се романизираат и на оние кои се грцизираат. Во наредната година (1904) веќе се појавувиле и првите барања на Власите во рамките на Рум милетот кои може да ги сметаме за целосно одвоени од грчките, поточно од грчките интереси. Така, во 1904 година во преговорите меѓу „Србите“ и „Грците“ за поделбата на имотот на црковно-училишната општина една група на Власи истапила со свои барања, барајќи дел од имотот на оваа општина, а истата година и со едно барање потпишано од 70 куќи во кое се барало градење на своја црква на истото местото каде „Грците“ требало да изградат нова црква.⁷⁶² Две години подоцна, во 1906, тие

⁷⁶² Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ. I свеска 2, стр. 1074.

отишле уште понапред вршејќи црковна служба на влашки јазик во една приватна кука.⁷⁶³

И покрај овие појави се чини дека ароманската идеја не фатила корен меѓу влашкото население во Скопје, а поголемиот дел од Власите останале приврзани на грчката кауза. Дури ни официјалното признавање на посебен влашки, би рекол, полумилет од страна на Османлиската држава немало доволно сила да оформи јасна влашка заедница во Скопје. Во 1908 година, по враќањето на уставот, Власите биле единствената заедница во градот која не формирала свој политички клуб, а во овој период тие се уште биле сметани за дел од грчката заедница. Еве што напишал францускиот вицеkonzул во Скопје за Власите по повод критското прашање од 1909:

„Двеста и педесет семејства го сочинуваат грчкиот елемент во градот Скопје. По потекло Куцо-власи тие јавно се гордеат дека имаат мошне изразити грчки чувства и зборуваат за патриотизмот со тон кој можеби ќе биде сметан за малку претеран дури и на јавни места во Атина“.⁷⁶⁴

Единствениот политички клуб во кој членувале дел од Власите во Скопје бил грчкиот клуб. Од друга страна овој клуб не презел речиси никаква активност во периодот од август 1908 до ноември 1909 година кога националните клубови биле укинати.⁷⁶⁵ Имено, „Грците“ или Грко-власите или Власите, по назначувањето на Фирмилијан за патријаршиски владика во 1902 година, и поделбата на имотот на општината во 1906 година останале делумно политички неактивни. Нивното присуство во градот можело да се забележи единствено преку неколку натписи на дуќаните на главната улица и во чаршијата во кои фигурирале влашки имиња или пак преку постоењето на црквата Св. Мина во која мнозинството од Власи ја посетувало.

⁷⁶³ ДАРМ, Фонд: МИД, М-1/7, Фирмилијан, Скопје, 06/01/1903.; Фонд: ППО, М-713, Симић, Скопје, 17/11/1904.; Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ.II, Свеска 1/1 (1/14.I – 31.III/13.IV. 1906), Београд 2006, стр.583.

⁷⁶⁴ AMAE (Nantes), Fond: Skopje, Carton 3, Calvière, Uskub, 02/07/1909. „Deux cents cinquante familles constituent l'élément grec de la ville d'Uskub. D'origine Koutzo-valaque, elles se glorifient publiquement d'avoir des sentiments hellènes très-prononcés et parlent de patriotisme sur un ton qui serait peut-être considéré comme un peu outré même sur la place publique d'Athènes.“

⁷⁶⁵ AMAE (Nantes), Fond: Salonique-Consulat, Serie B, Carton 13, Calvière, Uskub, 10/12/1909.

Во многу историографски трудови од албанската историографија настаните кои досега беа опишани и во кои актери биле муслиманските водачи од Косово или Скопје се толкувани како дел од националната борба на Албанците. Секоја употреба на терминот Албанец, во културолошки, јазичен или географски контекст е толкувана во национална смисла. До сега видовме дека сите движења на локалното муслиманско население меѓу кои биле вклучени и албанофоните муслимани имале антиреформски карактер и/или биле насочени кон локалните претставници на власта и политиките на султанот. Што се однесува до Скопје до почетокто на XX век, сè уште не видовме дека во градот во некоја форма на било кој начин егзистирало албанско национално движење.⁷⁶⁶

Поимите Албанија/албански не биле туѓи за Скопје и регионот. Уште на почетокот во делот за географските претстави видовме дека, во дел од нив, особено во оние од првата половина на XIX век, Скопје било лоцирано во „албанска Македонија“, „Арнавутлук“, „Горна Албанија“ и сл. Истовремено, многумина патописци, особено, од втората половина на XIX век муслиманското население го дефинираат и како албанско. Европските конзули исто така сметале дека муслиманското население во градот било составено од Албанци и Турци или пак исклучиво од Албанци. Меѓутоа, истите овие извори не спомнуваат дека во градот постоела и една мала католичка албанофонска заедница силно приврзана со Австро-Унгарија.

Да се одреди процентот на Албанци, поточно албанофони, во Скопје, град во кој муслиманите сочинуваат мнозинство, е речиси невозможно. Некои современици се обиделе да го сторат тоа. На пример Васил К’нчов. Според него најверојатно една третина од муслиманското население во Скопје било албанско.⁷⁶⁷ Но, останува непознато врз кој критериум тој или другите автори ги делеле муслиманите на Албанци и Турци: јазичен, културен, етнички или некој друг? Првиот, т.е. јазичниот критериум, можеби најзначајниот маркер на идентитетот на Албанците во Скопје, е мошне проблематичен. Особено, поради тоа што повеќето од муслиманите биле

⁷⁶⁶ За раѓањето на идејата за албанска нација види, Nathalie Clayer, *Aux origines...* . Делот кој следи за податоците за појавата на идејата за албанска нација во Скопје исклучиво се потпира на трудот на Клејер. Не треба да се исклучи можноста дека и некои други личности дејствувале на полетот на албанизмот во овој период, крајот на XIX и почетокот на XX век.

⁷⁶⁷ Васил К’нчов, *op.cit.* p.30.

билингвални (туркофони и албанофони), а некои говореле и повеќе од два јазика. Од друга страна пак, во *Drita*, еден од албанистичките весници од периодот, во 1903 година се жалеле дека Албанците во Скопје и Призрен зборуваат турски наместо да зборуваат албански.⁷⁶⁸ Јазикот преку официјални начини тешко продираше и по 1908 година. На почетокот од овој дел видовме дека и по 1908 во некое од државните муслимански училишта во Скопје не било отворено училиште или пак курс по албански јазик. Истовремено видовме дека, ниту во настаните од 1878-1881 година (Призренската лига) или пак во настаните поврзани со аферата Мехмед Хафиз-паша не наоѓаме барања кои би можеле да се разберат како албанистички. Значи, сè уште не можеме да зборуваме за Албанци како посебна национална идентитетска група, туку сè уште станува збор за една група на муслиманско население мошне лојална на султанот и исламот. Оттука тврдењето на Натали Клејер се чини најлогично. Според неа, во овој период кон крајот на XIX век, албанскиот идентитет не бил обележан преку јазикот, туку преку носењето оружје, осветата и другоста наспроти православните христијани.⁷⁶⁹

Меѓутоа, тоа не исклучува дека идејата за албанската нација била туѓа за дел од муслиманското население во Скопје. Преку одредени канали уште од крајот на XIX век во градот продреле албанистичките идеи. Некои од младите албанисти протестанти уште во 1882 година престојувале во Скопје, како на пример Ѓерасим Ќириази. Но, речиси ништо немаме за неговиот престој во градот. Првите албанистички весници во Скопје се појавиле дури во 1903-1904 година. Тоа биле веќе спомнатата *Drita* и *Albania*. Тие се читале во странските конзулати (австро-унгарскиот, францускиот и италијанскиот), како и меѓу малата албанска католичка заедница, но и помеѓу неколку албански муслимани по потекло од јужна Албанија. Значи, во Скопје веќе се оформила една група на албанисти, главно меѓу католиците и албанци муслимани дојдени од јужна Албанија, но која останала мошне мала и невлијателна.⁷⁷⁰ Сепак, ова прашање останува отворено. Потребно е да се направат дополнителни истражувања за почетокот на ширењето на албанизмот во Скопје, односно во кои услови и влијанија започнала да се шири идејата за албанската нација, за нејзините специфичности и слично.

⁷⁶⁸ Nathalie Clayer, *Aux origines...*, стр.469. Според весникот *Drita*, н°23, 15/03/1903: 3-4, н°26, 30/04/1903: 1 и н°67, 01/10/1905: 3.

⁷⁶⁹ Ibidem, p.558-559

⁷⁷⁰ Ibid., p.312, 559 и 561.

Многу позначајна активност на полето на албанизмот се развила по младотурската револуција, кога и некои поранешни лојални верници на султанот и Османлиската империја почнале да го прифаќаат албанизмот како нова идеологија.

Младотурското движење

Во овој период не биле само „Бугарите“ и „Србите“ во градот кои дејствувале тајно. Политиката на Абдулхамид создавала многу противници, како меѓу христијаните, така и меѓу муслиманите. Што се однесува до муслиманите главната опозиција против Абдулхамидовиот режим се оформила околу младотурското движење. Немаме податок кога бил формиран првиот локален комитет на ова движење, кое свои приврзаници најмногу регрутирало меѓу војската. Според расположливите извори, во Скопје најрано почнале да дејствуваат приврзаници на Комитетот за обединение и напредок (КОН) уште од 1896 година. Да спомнеме само дека КОН бил формиран во 1889 година. Таа година, дотогашниот муариф на Косовскиот вилает бил преместен од Скопје поради тоа што бил дел од Младотурците.⁷⁷¹ Меѓутоа, се чини дека посериозно организирање на младотурската опозиција е направено најверојатно на почетокот од XX век и секако пред 1907 година, под водство на Неџип Драга (млад албанист).⁷⁷² Веќе во почетокот на 1908 година се сметало дека во локалниот комитет на КОН или пак како подржувачи на младотурската идеја имало околу 400 луѓе. Според британскиот вицеkonzул, повеќето од нив биле млади офицери, но меѓу нив имало и еден мал број на „Бугари“ и Евреи. Последниве по 1908 година помеѓу немуслиманите ќе станат едни од најголемите подржувачи на КОН во Скопје. Овој комитет, односно нејзиниот офицерски актив, во мај 1908 година дури иницирал побуна на војската од скопскиот гарнизон.⁷⁷³ Но, во следната глава, ќе видиме дека дел од младотурскиот заговор биле и високите офицери, како и самиот косовски валија Махмуд Шефкет-паша и командантот на жандармеријата на Косовскиот вилает Галиб-бег.

⁷⁷¹ ДАРМ, Фонд: ППО, М-598, Ристић, Скопје, 02/05/1896.

⁷⁷² Nathalie Clayer, *Aux origines...*, стр.382. Неџип Драга е поранешен ученик во училиштето за администрација (*Mülkiye*) во Истанбул и е син на муслимански првенец од Косово.

⁷⁷³ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 02/06/1908. Станува збор за бунт на 300-400 редифи кој траел речиси десет дена.

IV. Последните години од османлиската доминација: 1908 – 1912 г.

Во 1908 година сите посакувале да се смени состојбата. Активноста на четите е неподнослива, особено за христијанското население. Ниту муслиманите не биле задоволни. Тие сметале дека политиката на Абдулхамид ја водела Империјата кон исчезнување. Се било подготвено за младотурската револуција и за слободата која сите заедници ја посакувале по долги години владеење на авторитарниот султански режим. Враќањето на уставот донел значителни промени во османлиското општество. Имено, во овој период биле воведени неколку новини: служењето воен рок за христијаните, печат, политичко здружување (клубовите и партиите), парламентарни избори, синдикати и др. Значи, за првпат на овие простори меѓу другото се вовел и плурализам. Тоа ќе ги принуди заедниците да се адаптираат на новата состојба и да го сменат начинот на дејствување.

И покрај еуфоријата од враќањето на уставот, ентузијазмот кај сите политички фактори мошне бргу ќе спласне и полека старите навики од пред 1908 година ќе се вратат на теренот. Состојбата повторно станува неподнослива, а атентатите се умножувале. Италијанската инвазија на Либија само ќе ги забрза балканските држави да се сојузат со цел да го избркаат нивниот заеднички непријател од Балканот.

1. Младотурската револуција

Враќањето на уставот

Ревалската средба меѓу британскиот и рускиот император и нивниот план за реформи и автономија на Македонија ги натерало Младотурците веднаш да реагираат. Во тој момент во Битолскиот вилает веќе дејствувал херојот на младотурската револуција Нијази-бег. Во исто време во скопскиот гарнизон владеело големо незадоволство меѓу офицерите. За таа цел во Скопје од Истанбул дошол Шукри-паша⁷⁷⁴ кој се обратил на офицерите, но и на дел од муслиманските првенци, како Салих-бег еден од водачите на младотурскиот комитет во Скопје. Се чини дека Шукри-паша не успеал, или подобро кажано немал доволно моќ, да ги задоволи барањата на младотурците.⁷⁷⁵ Во тие моменти еден собир на албанските водачи во Феризовиќ (Ferizaj/Урошевац) се чини бил одлучен за султанот да го врати уставот од 1876.⁷⁷⁶

Додека луѓето (албанските членови) на комитетот преговарале со албанските водачи во Феризовиќ, во градот офицерите веќе отворено истапувале против противниците на младотурското движење. Откако одбил да се приклучи на движењето, командантот на скопската дивизија Хусеин Рамзи-паша на 23 јули бил принуден да го напушти Скопје за Солун. При напуштањето на градот тој бил испратен на големо задоволство, како на офицерите, така и на локалното население (муслимани и христијани). По неговото заминување во градот целосната контрола ја имале младотурците, а веста за враќањето на уставот стигнала ноќта спроти 24 јули. Утредента, уставот бил официјално прогласен, во градот пристигнале околу 60 албански водачи од Феризовиќ, а следниот ден (25/07) била оддржана и официјалната церемонија пред вилаетскиот конак.⁷⁷⁷

⁷⁷⁴ Генерал-полковник Шукри-паша бил артилериски офицер на служба во Истанбул и лојален човек на султанот Абдулхамид.

⁷⁷⁵ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 16/06/1908.

⁷⁷⁶ Nathalie Clayer, *Aux origines...*, стр.607-608. Овој собир најпрвин бил манифестација на Албанците од казите Приштина, Качаник и Призрен против една екскурзија на австриското железничко училиште на едно село близу Феризовиќ. Но, настаните од почетокот на 1908, Ревалската средба, потоа подготовките за изградбата на железницата низ Санџак проектирана од страна на Австро-Унгарија сосема му дала нов правец, т.е. го претворила во движење против странско присуство во регионот и против реформите, за на крајот да прерасне во собир на кој се побарало враќање на Уставот.

⁷⁷⁷ AMAE (Nantes), Fond: Salonique, Consulat – Série B, Carton 13, Boppe, Istanbul, 22/07/1908, 23/07/1908, 24/07/1908 и 25/07/1908.; ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow,

ф.7. Прославата по повод прогласувањето на уставот на просторот меѓу вилаетскиот конак и Калето, 25/07/1908.

Конзулските извештаи од овие денови говорат за зближување на граѓаните и офицерите. Сите тие пишувале за еуфоријата која владеела меѓу населението за збратимувањата и славењата по повод слободата. Според изворите дури три дена се славело. Се држеле митинзи на кои претставници на сите заедници говореле за збратимувања, мир и напредок. Локалните власти малиот плоштад пред Османлиската банка дури го именувале како Плоштад на обединувањето (*Place de l'Union*). Исто така, луѓето од различни заедници почнале да одат во сите кафани, што не било пример пред тоа кога мешањето во кафаните било реткост.⁷⁷⁸ Се чини целото население било задоволно од новата состојба. Иако во Скопје, ослободувањето на затворениците од затворот, било извршено подоцна од другите градови, тоа дополнително ја зголемило еуфоријата. На 29 јули вечерта валијата и КОН донеле одлука покрај политичките затвореници за кои била предвидена амнестија да се ослободат сите затвореници. Намерата на валијата била да не прави

24/07/1908 и 25/07/1908. и фонд: ППО, М-817, Балугџић, Скопје, 04/07/1908, 08/07/1908 и 10/07/1908.

⁷⁷⁸ AMAE (Nantes), Fond: Consulat Skopje, Carton 3, Krajewski, Uskub, 28/07/1908.

разлика меѓу осудениците. Се добива впечаток дека новата власт сакала да ги исправи грешките кои биле направени во претходниот режим кога многумина биле апсени без основа, само затоа што се нашле во околината на некој злостор, како и да не го нарушува расположението кое постоело, особено она кај Албанците. Ослободените затвореници славеле во текот на целата ноќ во градот, а поранешните непријатели, „Бугари“, „Срби“, Албанци и Турци заедно прославувале. Единствени лица кои останале во затворот биле тројца обвинети за едно убиство извршено на 23 јули врз еден селанец од Драчево.⁷⁷⁹ Но, оваа мерка ќе се покаже како лоша по прашањето за безбедноста во градот. Во наредниот период ќе се зголемат случаите на грабежи по домовите, што најверојатно било резултат на големиот број на криминалци кои се нашле на слобода по прогласувањето на амнестија.⁷⁸⁰

На ред биле да се разоружаат четите, а војводите со нивните војници требале да влезат во градот. Не располагаме со сеќавање на некој војвода или припадник на некоја од четите кое би ни овозможило да ги видиме чувствата на директните учесници во насилствата и евентуално реакциите на населението и другите чети. Според она што се случувало во другите градови предавањето на четите било проследено со изблици на радост на населението со прослави и слично. Младотурците од Скопје уште на 25 јули побарале кај српскиот конзул четите на српската четничка организација да се стават на располагање на КОН.⁷⁸¹

Четите во Косовскиот вилает започнале да се предаваат на 1 август, но првите чети во градот, најверојатно, влегле дури десет дена подоцна. До средината на август во градот се симнале, од страна на Македонската револуционерна организација, Васил Ациларски со неговите осум луѓе, како и други војводи од другите кази на санџакот, а од четите на Српската четничка организација се предале четири војводи со нивните четници, вкупно 81 човек, од Кичево, Прилеп, Куманово, Крива Паланка и Велес.⁷⁸²

Но, предавањето одело споро. „Србите“ предводени од српскиот конзул Балугџиќ се обидуваа да создадат впечаток кај властите дека ги предале сите чети. На ова новите власти вршеле силен притисок за „Србите“ да ги предадат сите чети.

⁷⁷⁹ AMAE (Nantes), Fond: Salonique Consulat – Série B, Carton 13, Krajewski, Uskub, 30/07/1908.; ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 30/07/1908.; Фонд: ППО, М-818, Балугџиќ, Скопје, 17/07/1908.

⁷⁸⁰ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 05/02/1909.

⁷⁸¹ ДАРМ, Фонд: ППО, М-817, Балугџиќ, Скопје, 12/07/1908.

⁷⁸² AMAE (Nantes), Fond: Salonique Consulat – Série B, Carton 13, Krajewski, Uskub, 04/08/1908.; ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 12/08/1908.

Дури биле регистрирани инциденти во селата од Скопска Црна Гора каде биле нападнати двајца поранешни „српски“ четници. Според валијата мотивот бил што „Србите“ сè уште ги криеле четите. Конзулот Балугџиќ кој инаку бил доста воздржан кон настаните и често во своите извештаи се обидува да ја намали важноста на прогласувањето на уставот, сметал дека не требало да се предадат сите чети, барем не додека не се најде нов вид на организација која би ги бранела нивните интереси.⁷⁸³ Ако му веруваме на францускиот вицеkonzул Крајевски (Krajewski) на служба во Скопје, до 22 август се предале 138 припадници на чети и 71, да го преземеме неговото именување, муслимански разбојник, што според Крајевски било мала бројка во однос на реалната.⁷⁸⁴ Во наредните денови до крајот на месец август во Скопје се симнале уште неколку српски, но и муслимански чети од другите кази на санџакот (Куманово, Велес, Крива Паланка и др.) На 25 август во Скопје пристигнале уште тројца српски четници, а слични предавања биле извршени и во другите градови од скопскиот санџак.⁷⁸⁵ По оваа дата странските конзули во Скопје веќе не известуваат за четите и нивно предавање. Вниманието било свртено кон политичкото организирање и од 22/23 септември кон прогласувањето на независност на Бугарија и анексијата на Босна од страна Австро-Унгарија.

⁷⁸³ ДАРМ, Фонд: ППО, М-817, Балугџиќ, Скопје, 19/07/1908.

⁷⁸⁴ AMAE (Nantes), Fond: Skopje Consulat, Carton 3, Krajewski, Uskub, 22/08/1908.

⁷⁸⁵ ДАРМ, Фонд: ППО, М-817, Балугџиќ, Скопје, 24/07/1908 и 30/07/1908.; Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 25/08/1908.

ф.8. Војводата Васил Стојанов – Ациларски се збратимува со еден младотурски офицер. (ДАРМ – Збирка на фотографии).

Ако се земе како показател прашањето со предавањето на четите, видовме дека „Србите“, поточно српскиот конзул, не биле воодушевени од новата состојба. Токму под негово влијание, односно интересите на Кралството Србија, дејствувало или се очекувало да дејствува целата „српска“ заедница во градот. Тие требале своите интереси да ги подредат на српската политика кон младотурското прашање, т.е. на политиката на исчекување.⁷⁸⁶ Членовите на младотурскиот комитет отворено им забележувале на „Србите“ во градот дека не биле доволно застапени во манифестациите по повод враќањето на уставот.⁷⁸⁷ За да го сменат ова мислење, српскиот митрополит дури организирал банкет за младотурските офицери со цел да покаже дека и тие, како и „Бугарите“ и „Грците“ биле задоволни од новата состојба.⁷⁸⁸ Состојбата полека се менувала и веќе од крајот на август тие

⁷⁸⁶ Македонка Митрова, op.cit.p.150.

⁷⁸⁷ ДАРМ, Фонд: ППО, М-818, Балугџић, Скопје, 17/07/1908 н° 647 и 23/07/1908.

⁷⁸⁸ ДАРМ, Фонд: ППО, М-818, Балугџић, Скопје, 22/07/1908.

поотворено соработувале со младотурскиот комитет, а соработката уште повеќе се развила по анексијата на Босна и Херцеговина и прогласувањето на независност на Бугарија. Повторно следејќи ја политиката на Кралството Србија.

Од друга страна се чини дека „Бугарите“, „Грците“ и муслиманите, Албанци или Турци биле задоволни од новата состојба. Тие отворено учествувале во сите манифестации и дури се истакнувале со мошне жестоки говори во кои изразувале поддршка на уставот, а бугарскиот трговски агент не го криел своето задоволство.⁷⁸⁹ Сепак, се чини дека во „бугарскиот“ камп немало воедначен став кон некои промени по прогласувањето на уставот. Односно, не бил само српскиот конзул кој гледал со недоверба на новата состојба. Егзархискиот владика Синесиј изјавувал дека не требало да се губи од предвид евентуалниот неуспех на оваа акција, додавајќи дека помирувањето меѓу „Србите“ и „Бугарите“ било невозможно.⁷⁹⁰ Самиот тој ја одбил иницијативата на рускиот конзул Орлов да се искористи моментот на општото помирување меѓу заедниците и да се направи помирување меѓу него и српскиот патријаршки владика Викентиј.⁷⁹¹ Се чини дека општото помирување и збратимување меѓу заедниците била маска и прилагодување на новата состојба се со цел да се зачуваат стекнатите позиции. Ова може да го заклучиме барем кај водачите на заедниците. Понатаму ќе видиме дека мошне бргу инцидентите со политичка, етничка или верска позадина се вратиле на сцена.

Но, до сега ги гледавме настаните од горе, односно ги разгледувавме ставовите на главните актери, т.е. водачите на заедниците. Нивниот став често е во врска со ставот и дејствувањето на соседните балкански држави кои се перцепирани како нивна матични држави, поточно, како заштитници. Оттаму и нивните активности се менуваат онака како што се менуваат и односите меѓу Империјата и младите балкански држави. Во отсуство на градски хроники или сеќавања на некој современик на овие настани, мошне е тешко да се открие односот на обичните граѓани, нивното разбирање за настаните и нивните очекувања. Конзулските извештаи понекогаш меѓу редови спомнуваат за ставот на некои селани или пак за одредена личност во градот, но не доволно за да се реконструира сликата за ова прашање.

⁷⁸⁹ AMAE (Nantes), Fond: Salonique Consulat – Série B, Carton 13, Krajewski, Uskub, 02/08/1908.; ДАРМ, Фонд: ППО, М-818, Балугџић, Скопје, 17/07/1908, n° 647.

⁷⁹⁰ AMAE (Nantes), Fond: Salonique Consulat – Série B, Carton 13, Krajewski, Uskub, 02/08/1908.

⁷⁹¹ ДАРМ, Фонд: ППО, М-818, Балугџић, Скопје, 17/07/1908, n° 648.

Еуфоријата која неколку дена владеела укажува на општо прифаќање на новата состојба од страна на целото население, муслимани, христијани или Евреи. Никој повеќе не ја посакувал тешката состојба во која владееле корупцијата, четите, лошата економска состојба и слично. Од друга страна српскиот конзул во своите извештаи пишува дека населението многу не го разбирало значењето на движењето.⁷⁹² Оваа констатација на српскиот конзул може делумно да ја сметаме за точна. Имено, членовите на комитетот во целиот град држеле говори објаснувајќи му на населението за настаните и што тие значеле. Во тие говори се зборувало против султанот, за еднаквоста која отсега ќе постоела, за подобрување на состојбата и слично. Очигледно локалните членови на КОН тргнале во обезбедување на поддршка од населението за нивното дело. Оваа поддршка им требала и поради тоа да се спречи ширење на агитациите на противниците на младотурското движење. Како и да е, во првиот период поддршката за КОН кај населението била голема.

Ова може делумно да се должи и на ефективноста која ја покажал локалниот младотурски комитет. Неговите членови веднаш се зафатиле со работа со цел да покажат дека прогласувањето на уставот навистина означувал нов почеток и подобрување на состојбата. Престапниците веднаш се суделе. Така, тројцата обвинети за убиството на еден селанец од Драчево, за кој стана збор погоре, веднаш биле осудени. Дел од новата политика е и морално препородување, поради што бил казнет еден Евреин кој обесчестил една девојка. Казната била котек. Иста казна добил и шефот на царината кој по една истрага се утврдило дека земал мито.⁷⁹³ Во исто време била издадена и забрана за неносење на оружје во градот. Забрана која пак не била мошне почитувана. Власта реагирала, дури мошне необично и на својствен начин, кон оние кои се обидуваа да го нарушат мирот. Имено жандармеријата му ја срушила куќата на еден Албанец од селото Бањани кој убил друг Албанец.⁷⁹⁴

Оваа состојба на еуфорија и на слога меѓу заедниците не траела долго. Најпрвин неколку надворешни настани (анексијата на Босна и бугарската независност) го нарушиле единството. Дури се појавиле и првите несогласувања во скопскиот огранок на КОН, а не мирувале ниту албанските водачи од Косово.

⁷⁹² ДАРМ, Фонд: ППО, М-817, Балугџић, Скопје, 11/07/1908.

⁷⁹³ ДАРМ, Фонд: ППО, М-818, Балугџић, Скопје, 26/07/1908.

⁷⁹⁴ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 04/09/1908.

2. Новитети

Враќањето на уставот донел неколку новини во Империјата. Меѓу нив и формирањето на политички клубови и партии кои отсега требале да ги застапуваат интересите на разните заедници во Империјата. Исто така, прокламираната еднаквост подразбирала служење војска за христијаните. Во градот можеле послободно да се изразат различни политички идеи како јавно, така и преку печатот кој бил ослободен од цврстата цензура на Абдулхамидовиот режим. Што се однесува до регрутирањето на скопските христијаните во османлиската војска, кое започнало по објавувањето на ферманот од 12 ноември 1909 година, воопшто немаме информации. Учесството на христијаните во османлиската војска или пак со неа се случило уште пред да почне регрутацијата. Имено, за првпат по многу години, тие заедно со муслиманите се бореле за иста цел. Оваа заедничка борба се случила по контрареволуцијата во Истанбул од април 1909 година. Оној кој ги организирал христијанските доброволци во Скопје бил Петар Поп Арсов, кој во овој период повторно се вратил во градот. Еден податок вели дека во градот се пријавиле 350 доброволци без притоа да спомне колку од нив биле христијани.⁷⁹⁵

Политичките клубови

Од 1908 година се менува и начинот на политичкото организирање на заедниците. Влијанието се префрла од владиците кон световните лица. Главна политичка организација биле клубовите. Од 1908 година во градот биле формирани следниве клубови:

- Бугарски конституционен клуб
- Српскиот клуб
- Албанскиот клуб
- Еврејскиот клуб
- Грчкиот клуб
- Демократскиот клуб
- Клуб на патриотската младина
- Обединение и напредок

⁷⁹⁵ AMAE (Nantes), Fond: Consulat Skopje, Carton 3, Krajewski, Uskub, 17/04/1909.; ДАРМ, Фонд: ПО, М-462, Балугџић, Скопље, 06/04/1909.

Бугарскиот конституционен клуб, како и во другите градови во Македонија, бил формиран кон крајот на месец август.⁷⁹⁶ Членовите на клубот биле поранешни членови на Македонската револуционерна организација и угледни граѓани од градот. Се разбира сите од егзархиската заедница. Во септември 1908 делегати од скопскиот конституционен клуб учествуваат и на конгресот во Солун, каде постоечката поделба во Организацијата се изразила и на конгресот во Солун. Таа се префрлила и во Скопје каде пак преовладувала струјата на противниците на Сандански. Бугарскиот клуб и неговата активност се во спротивност со политиката на Младотурците. Судирот меѓу нив се изразил особено по прогласувањето на независноста на Бугарија. Често клубот се спротивставувал на одлуките на Младотурците, а истовремено одржувал и протести против нивните најголеми противници „Србите“. Треба да се спомне дека не сите припадници на егзархиската заедница сочинувале дел од конституционите клубови. Еден дел им бил спротивставен, а некои дури членувале и во другите клубови. Но, најголемата опозиција на конституциониот клуб ја чинеле санданистите кои во градот биле предводени од Петар Поп Арсов, кој по укинувањето на клубовите ќе влезе во редовите на Народната федеративна партија, која на изборите во 1912 година ќе коалицира со опозиционата либерална антанта.

Вториот клуб на христијаните бил српскиот клуб. За османлиските Срби Скопје претставувал центар од каде ги координирале своите активности. Така, во Скопје, на 24 август започнала основачката конференција на српскиот демократски клуб на кој присуствувале делегати од сите градови на Македонија и Косово.⁷⁹⁷ На конференцијата предвиденото име Српска народна странка е заменето со поумереното Српска демократска лига, единствено со цел да не предизвика проблеми кај Младотурците што би им дало повод да тврдат дека „Србите“ се националисти и сепаратисти. Клубот имал за цел да се подготвува за избори, да ги организира „Србите“ и др.⁷⁹⁸ На крајот, треба да се додаде дека и покрај учеството на локалното население и првенците на „српската“ заедница, главната улога во организацијата на српскиот клуб всушност ја имал српскиот конзул Балугџиќ.

Албанскиот клуб е уште еден од активните клубови во градот. Негови

⁷⁹⁶ За активноста на Бугарските конституциони клубови на ниво на Македонија види кај, Манол Пандевски, *Политичките партии и организации во Македонија (1908-1912)*, Скопје 1983, стр.241-279.

⁷⁹⁷ ДАРМ, Фонд: ППО, М-818, Балугџиќ, Скопје, 11/08/1908.

⁷⁹⁸ ДАРМ, Фонд: ППО, М-818, Балугџиќ, Скопје, 13/08/1908.; Македонка Митрова, op.cit.p.162-174.

најпознати членови се членовитет на КОН Неџип Драга и Хамди-бег. Нивната активност во албанската историографија често се истакнува, дури се смета дека тој бил значаен центар на албанското национално движење.⁷⁹⁹ Секако една од активностите, пред сè поради нејзините водачи кои во овој период претставувале протагонисти на албанизмот во регионот, била отворањето на албански училишта или барем изучување на албанскиот јазик во државните училишта. Делумно клубот во ова прашање имал успех, а одреден период во училиштата се изучувал и албанскиот јазик.⁸⁰⁰ Но, тоа не е единствената активност на полето на албанизмот. Делегати од скопскиот албански клуб учествувале и на конгресот во Битола (ноември 1908). Следната година на конгресот во Елбасан, кој требало да го разгледува прашањето за училиштата, скопскиот клуб бил претставен од Мидхат Фрашери еден од познатите албанисти.⁸⁰¹ Значи, преку албанскиот клуб во Скопје полека започнала легално да се шири идејата за албанизмот која, како што видовме, во претходниот период се појавила кај мала група на албански муслимани. По затворањето на клубот дел од неговите членови преминале во клубот Дитурија (*Dituria*), кој дејствувал како културен клуб.⁸⁰²

Останатите клубови развиле многу помала активност. Грчкиот клуб дури немал свој локал во градот, а оние малку „Грци“ состаноците ги одржувале во грчкото училиште. Францускиот конзул дури го сметал за непостоечки. Еврејскиот клуб бил исто така еден од речиси непостоечките клубови. Во него членувале и еден Грк и еден Ерменец. Евреите членувале и во проосманлиските клубови како на пример Демократскиот клуб.⁸⁰³

Последен клуб кој бил отворен во градот бил токму Демократскиот клуб. По двомесечна подготовка на свечен начин на 12 јули 1909 година клубот бил отворен. Станува збор за иницијатива на властите, а некои велеле и на полицијата. Во него членувале претставници од сите заедници, а главниот одбор бил составен од 4 муслимани, 2 „Бугари“, 3 Евреи и 1 „Србин“. Негова главна цел била промовирање на османлизмот, односно идејата за османлиска нација. Оваа идентитетска политика, се разбира, била во спротивност на политиките на останатите клубови поради што не бил прифатен од христијаните, но и кај дел од муслиманите.

⁷⁹⁹ Види на пример, Музафер Бислими, *Албанците и Младотурската револуција*, Скопје 2008.

⁸⁰⁰ Рамиз Абдули, *Албанското ослободително движење 1908-1910*, Скопје 2002, стр.104.; Музафер Бислими, *op.cit.* p.130, 138.

⁸⁰¹ Nathalie Clayer, *Aux origines...*, стр.618-619.

⁸⁰² Рамиз Абдули, *op.cit.* p.78.

⁸⁰³ AMAE (Nantes), Fond: Consulat Salonique – Série B, Carton 13, Calvière, Uskub, 10/12/1909.

„Бугарите“ и „Србите“ кои му се придружиле од своите биле сметани како отпадници од нивната заедница.⁸⁰⁴

Не треба да се заборави и клубот на патриотската младина. Станува збор за исклучиво муслимански клуб. Неговата дејност се разликувала од претходно спомнатите клубови. Како што кажува неговото име членови на овој клуб биле млади луѓе, главно ученици од државните училишта. Познат е по манифестациите кои овој клуб ги правел по повод прославите на значајните датуми: на пример отворањето на парламентот и др. Меѓу другото тој организирал и вечерни курсеви за описменување на кои се изучувал и францускиот јазик. По тој повод еден од донаторите на овој клуб по поттик на францускиот конзул е и *Alliance Française*.⁸⁰⁵

На крај треба да се каже дека во Скопје дејствувале и други клубови кои сепак немале развиено голема активност или пак кои биле формирани за одредена намена, и истовремено биле клонови на младотурскиот клуб. Таков е на пример клубот на бранителите на исламските мухацири чија цел според вилаетскиот весник била да бара начин како материјално да се помогнат мухацирите кои во тој период доаѓале од Босна. Претседател на клубот бил шефот на полицијата во Скопје.⁸⁰⁶

Законот за политички здруженија кој стапил на сила во ноември 1909 година го збранил политичкото здружување на национална и расна основа. Мошне бргу и без проблеми речиси сите клубови во декември престанале да постојат. Дејствувањето на национални политички здруженија кои главно ја промовирале националната идеја (бугарската, српската или грчката кај христијаните и албанската кај муслиманите) била спротивна на политиката на османлизам на младотурците. Од оваа година моќта на свештените лица била малку повратена, а дел од политички активните личности се насочил во некоја од политичките партии кои се формирале во овој период.

Социјалистичко и синдикално движење

Првата социјалистичка група во градот најверојатно била формирана од Манџуков кога во 1899 година од Бугарија се вратил во Скопје. Нему му се

⁸⁰⁴ AMAE (Nantes), Fond: Consulat Salonique – Série B, Carton 13, Calvière, Uskub, 10/12/1909.; ДАРМ, Фонд: ППО, М-840, Балугџић, Скопје, 30/06/1909.

⁸⁰⁵ AMAE (Nantes), Fond: Consulat Salonique – Série B, Carton 13, Calvière, Uskub, 10/12/1909. *Alliance Française* е институција која во овој период, а и денес, се грижи за ширење и изучување на францускиот јазик.

⁸⁰⁶ ДАРМ, Фонд: Генерален конзулат на Србија во Скопје, Кутија 1, Балугџић, Скопје, 20/12/1909.

придружуваат и други лица, како Јордан Шурков кој во 1909 година ќе стане еден од главните членови на Демократскиот клуб. Станува збор за човек кој претходно го напуштил своето родно место и кој за социјалистичките идеи слушнал надвор од Империјата.⁸⁰⁷

Оваа група продолжила да функционира и во наредниот период. Еден дел од социјалистите се наоѓале меѓу населението (меѓу нив најверојатно и членови на Македонската револуционерна организација), а еден дел продолжил да дејствува и во рамките на егзархиското педагошко училиште. Во тоа училиште во 1905 година се оформила една мала група на социјалисти. Таа група или социјалистички кружок ја засилил својата активност по доаѓањето на Костадин Антонов од Софија. Тој, како и Манџуков, почнал да ги шири социјалистичките идеи, а со себе донел и мошне голема социјалистичка литература.⁸⁰⁸ Ова ни овозможува да го утврдиме каналот на пренос на социјалистичките идеи во Скопје. Се чини дека Софија, а не Солун е главниот центар од каде доаѓале и се ширеле социјалистичките идеи. Значи, две мошне значајни личности за социјалистичкото движење во градот, пред да ја започнат својата дејсност во Скопје, со социјализмот се запознале во Софија.

Што се однесува до училишната група од 1905 година, станува збор за мошне мала и незначителна група. Во него членувале само 12 ученици од педагошкото училиште. За споредба, како што видовме погоре, во 1908/9 година во тоа училиште учеле 183 ученици. Од наставниот кадар тие имале подршка само од двајца наставници. Истата година оваа група престанала да постои кога, по еден судир со групата на Македонската револуционерна организација блиска до Матов била разбиена, а дел од учениците биле избркани од училиштето.⁸⁰⁹ Костадин Андов продолжил да дејствува. Во 1907 година се спомнува како водач на социјалистите.⁸¹⁰ Уште една личност која повремено дејствувала во Скопје е Алексо Мартулков.

Токму Мартулков заедно со Шурков во 1908 започнале да дејствуваат легално во Скопје. Во 1909 година заедно со Петар Поп Арсов учествувале и во организирањето на доброволци за одбрана на уставот. Во 1910 година тие го објавиле и своето гласило *Социјалистичка зора* (чиј дискурс бил марксистички)

⁸⁰⁷ Петар Манџуков, *op.cit.* p.81.

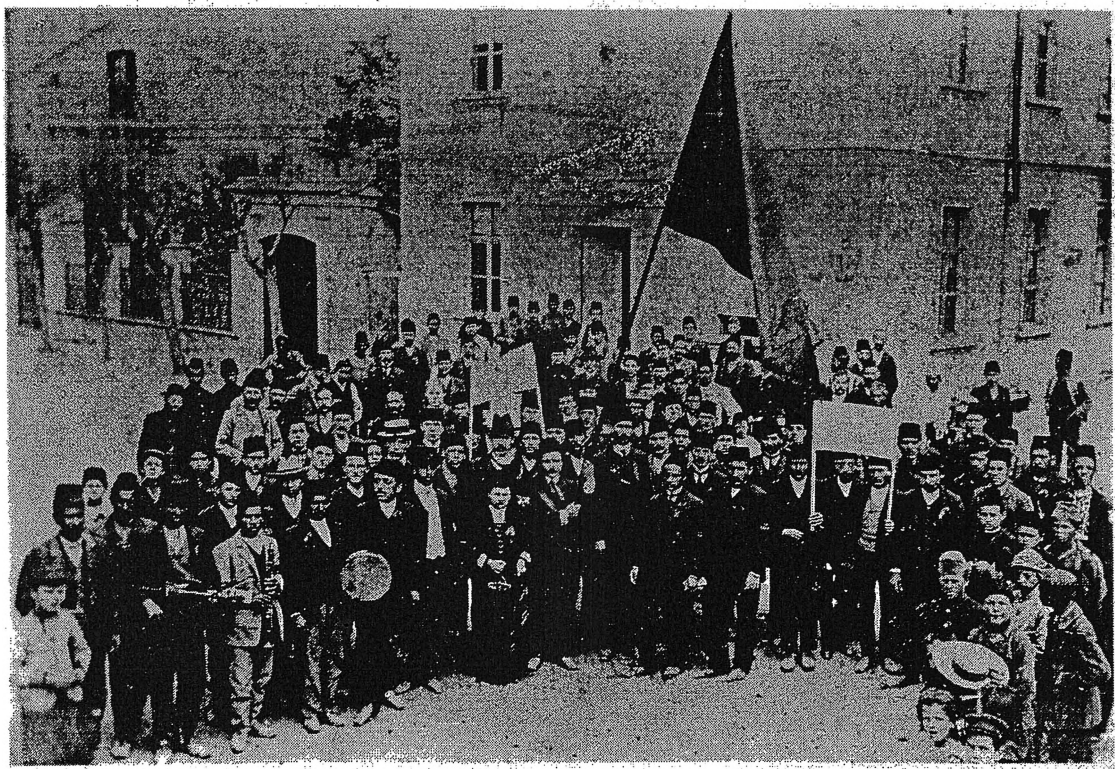
⁸⁰⁸ Славко Димевски, *Просветната политика на Егзархијата и училишните бунтови во Македонија*, Скопје 1960, стр.64.

⁸⁰⁹ *Ibidem*, стр.70-71.

⁸¹⁰ Боро Арсовски, *Работничкото синдикално и комунистичко движење на текстилните и шивачките работници во Скопје 1908-1945*, Скопје 1981, стр.25.

објавувано на српски јазик.⁸¹¹ Меѓутоа, социјалистичкото движење не се развило многу и тоа останало ограничено. За разлика од пред 1908 година во овој период освен егзархисти кон социјалистичкото движење пристапуваат и патријаршисти, т.е. „Срби“. И покрај тоа изворите не дозволуваат да се направи појасна слика за евентуалната солидарност или несолидарност меѓу заедниците на поле на социјалното движење. Не знаеме дали дошло до судири меѓу „српските“ и „бугарските“ социјалисти.

Една од задачите на социјалистичкото движење било да организира штрајкови и да се бори против национализмите на балканските држави. Во Скопје се протестирало за подобри плати и услови за работа и пред прогласувањето на уставот. Во 1905 година мала група на кафтанциски работници на својот протест побарале намалување на работното време и зголемување на платите. Протести имало и во 1906 и 1907 година. Главно, протестирала една мала група на кафтанциски или шивачки работници. На пример, во штрајкот од 1906 учествувале само 40 работници.⁸¹²

ф.9. Првата првوماјска прослава во Скопје, 01/05/1909.

⁸¹¹ Алекса Мартулков, *op.cit.*p.203, 206-207, 229.

⁸¹² Боро Арсовски, *op.cit.*p.24-25.

Синдикалното движење посериозно се развило по 1908 година. Во август била формирана првата легална синдикална организација, а во 1909 година и првиот мешовит синдикат. По формирањето пристапиле 68 члена.⁸¹³

Сите овие штрајкови мошне ретко или воопшто не се спомнуваат во конзуларните извештаи. Во овој период никој не се интересира за штрајкови кои се однесувале и кои засегале само една мала група од градот. Од друга страна оние штрајкови кои ги наоѓаме во конзулските извештаи, барем во француските, се оние на железничарите и на чиновниците и вработените во судот. За првиот интересот го привлекол прекилот на сообраќајот кој ги засегал сите, пред се поради економијата, додека за вториот, бидејќи авторите на извешаите се сомневале во евентуални причини кои се насочени против младотурците. Вработените од железницата стапиле во штрајк на 24 август, значи месец дена по враќањето на уставот. Под влијание на штрајкот во Истанбул и скопските железничари барале да им се зголемат платите. Поддршка добиле и од младотурците кои отворено ги искажувале своите симпатии. Сето тоа само дополнително ја усложнило работата по што барањата набрзо биле исполнети, а штрајкот прекинат. Никој немал корист од подолг прекин на железничката линија од која градот бил зависен.⁸¹⁴ Следната година, февруари 1909, на штрајк излегле и чиновниците и вработените во судот. Не поради протест кон новиот режим туку поради нееднаквиот третман во однос на другите чиновници и неисплатените плати.⁸¹⁵

Прогласената слобода овозможила на социјалистите да ја организираат и првата прослава на денот на трудот. Социјалдемократската група во Скопје уште на 29 април почнала да повикува луѓе да излезат на протест на 1 мај и да ја прекинат својата работа. Со цел повеќе луѓе да дознаат за нивниот повик, тие го излепиле градот со плакати.⁸¹⁶ Така, заедно со членовите на синдикатите, на 1 мај 1909 година во Скопје за првпат бил прославен. Меѓу поддржувачите се спомнува и српскиот конзул за која цел донирал финансиска помош (еден и пол наполеон).⁸¹⁷ Од ова се добива впечаток дека тој бил покровител и промотор на социјалистичкото

⁸¹³ Данчо Зографски, *За работничкото движење во Македонија до Балканските војни*, Скопје 1950, стр.209.; Боро Арсовски, *op.cit.*p.29.

⁸¹⁴ AMAE (Nantes), Fond: Consulat Skopje, Carton 3, Krajewski, Uskub, 24/08/1909.; ДАРМ, Фонд: ППО, М-822, Булагђић, Скопје, 17/08/1908.

⁸¹⁵ AMAE (Nantes), Fond: Consulat Skopje, Carton 3, Krajewski, Uskub, 02/02/1909.

⁸¹⁶ AMAE (Nantes), Fond: Consulat Skopje, Carton 3, Krajewski, Uskub, 29/04/1909.

⁸¹⁷ Алекса Маргулков, *op.cit.*p.225

движење во Скопје. Но, неговите намери треба да се бараат на друго место. Повеќе извори би го објасниле овој мотив.

Да заклучиме. Во Скопје сè уште нема голем интерес да се протестира за социјални и економски права. Можеби разбирливо, ако се земе во предвид економската и социјалната структура на градското население, голема застапеност на земјоделско население (земјопоседници или земјоделци) како и голем број на занаетчи. Но, некои проблеми ги засегаат сите, без разлика на социјалната, економската или пак на етничката и/или верската припадност. На пример состојбата со улиците, нечистотијата и сл. Освен протестот од 1900 година против валијата Хафиз-паша во кој еден од мотивите бил и состојбата во градот, друг сличен протест не е забележан. Значи, во Скопје мобилизирањето на масите се прави со цел да се искажат политички, а понекогаш и верски барања, што укажува на мошне исполитизираната средина. Во еден таков протест насочен против анексијата на Босна и прогласувањето на независноста на Бугарија пред вилаетскиот конак присуствувале 7 – 8 000 луѓе, или околу една петтина од целокупното население во тој период.⁸¹⁸

Изборите

Мошне брзо по враќањето на уставот младотурците ги организираат првите парламентарни избори во Османлиската империја. Предвидениот парламент треба да брои 250 пратеници, од секој санџак по четири. Гласањето како форма на изразување одредено мислење не е новина за скопјани. Видовме дека уште во 1873 година христијаните, требале да се изјаснат на плебисцитот во врска со црковната припадност. Изборите се одржале во септември 1908 година, а истите поминале со нерегуларности. Имено, пред изборите со младотурците буквално било преговарано кому ќе припаднат пратеничките места.

Од скопскиот санџак биле избрани или договорени следниве лица:

- Неџиб-бег Драга. (член на младотурскиот комитет, до изборот бил член на вилаетскиот совет),
- Саид ефенди. (скопски оца, син на улемата Идриз ефенди еден од водачите на демонстрантите против Мехмед Хафиз-паша во 1900),

⁸¹⁸ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO, 294/43, Satow, Uskub, 11/10/1908. Истиот извештај се наоѓа во истиот фонд во Кут. III, PRO FO, 371/557, Satow, Uskub, 11/10/1908.

- Тодор Павлов. (егзархиски професор во Скопје и правник кој завршил студии во Лозана и Константинопол),
- Александар Парлиќ (од Тетово, по професија хемичар)⁸¹⁹

Двајцата муслимански пратеници се луѓе на КОН, додека Тодор Павлов е претставник на бугарскиот конституционен клуб, а Александар Парлиќ на српскиот клуб. Првично младотурците во преговорите со „Бугарите“, поточно со Бугарските конституциони клубови, предвиделе за скопскиот санџак двете христијански места да ги добијат Тодор Павлов и Тома Карајовов. Последниов син на Јован Кара Ѓоров градскиот првенец од 1870-те и 1880-те години. Но, настаните поврзани со прогласувањето на независноста на Бугарија го смениле ставот на КОН и Карајовов по што тој бил заменет со Александар Парлиќ.⁸²⁰ Во деновите пред изборите во преговорите за пратеничките места бил предвиден и Петар Поп Арсов, како претставник на Санданистите, кои пак во меѓувреме постигнале договор со КОН. Но, на крајот тој извисил во политичките игри и место него бил избран Тодор Павлов.⁸²¹ Но, не се само политичките игри кои го исфрлиле Петар Поп Арсов. Слабата позиција на санданистите во Скопје и скопско бил уште еден фактор кој треба да се земе во предвид.

Новиот парламент е отворен на 17 декември 1908 година. Тоа било уште една можност за младотурскиот комитет да организира прослави по градот. Повторно се вратила атмосферата од денот кога бил прогласен уставот. Учениците од државните училишта оделе по градот и пееле песни поминувајќи низ важните објекти во градот меѓу кои и конзулите.⁸²²

Во март 1912 година по една внатрешнополитичка криза османлиските власти ги организираат и вторите парламентарни избори. Повторно се преговарало за листите. На крајот на изборите излегле две листи. Едната на младотурците подржана од Народната Федеративна партија (НФП) на Сандански која го предложила Тодор Паскалов (правник и секретар во скопската егзархиска епархија) и српската партија која го предложила Спиро Хаџи Ристик (професор во српската гимназија). Другата листа била составена од двајца муслимани и двајца христијани егзархисти меѓу кои и Петар Поп Арсов. Поголемиот дел од егзархистите во градот изразиле голема

⁸¹⁹ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO, 294/43, Satow, Uskub, 16/12/1908.

⁸²⁰ Манол Пандевски, *Политичките партии...*, стр.116.

⁸²¹ Ванчо Ѓорѓиев, *op.cit.* p.129-130.

⁸²² AMAE (Nantes), Fond: Consulat Skopje, Carton 3, Krajewski, Uskub, 20/12/1908.; ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 21/12/1908.

подршка за него и неговата политика, која во градот веќе се здобила со силна подршка меѓу населението.⁸²³

На крајот добила листата на младотурците, а биле избрани следниве кандидати:

- Јусуф-бег (од познатото семејство Кумбараџи),
- Али Шефки-бег (претседател на штипската општина),
- Тодор Паскалов (правник и секретар во скопската егзархиска митрополија),
- Спиро Ристиќ (професор во српската гимназија)

Овие резултатите предизвикале големо незадоволство и поделба во рамките на егзархистите. За поразот биле обвинувани владиката Неофит и луѓето околу него кои не ја подржале листата на опозицијата и покрај договорот. Поделеноста отишла до таму што „Бугарите“ почнале да се откажуваат од својот претставник Паскалов.⁸²⁴

До сега видовме кои се резултатите од изборите и кои партии коалицирале, односно прашања кои истовремено допираат или кои поточно зависат од политиките водени на централно ниво. Она што е можеби исто толку важно за изборите и градот е како се одвивал изборниот процес, т.е. кампањата, начинот на ширење на политичките програми, денот на гласање и секако како бил сфатен чинот на избори од страна на оние кои имале право да гласаат. Меѓутоа, многу малку информации се наоѓаат за овие прашања.

Денот на вторите избори во градот биле проследени со инциденти кои ги предизвикал еден чиновник приврзаник на младотурскиот комитет.⁸²⁵ Исто така знаеме дека егзархистите пред одржувањето на изборите имале свој собир во дворот на Св. Богородица во кој говор држел Тодор Павлов и Димитар Влахов. Во говорите тие ги изложувале своите гледишта и причините зошто треба да се гласа за нивната листа. Кога претставникот на спротивната група се обидел да ги брани своите ставови присутниот народ не му дозволил.⁸²⁶ Што се однесува до муслиманите може да претпоставиме дека нивните собири и ширењето на политичките програми на нивните партии се држеле во џамиите. Таква била праксата пред 1908 година кога за одредени важни прашања тие обично се собирале во џамиите со цел да

⁸²³ Манол Пандевски, *Политичките партии...*, стр.404-419.; Ванчо Ѓорѓиев, *op.cit.* p.139-140.

⁸²⁴ ДАРМ, Фонд: ППО, М-908, Гавриловиќ, Скопје, 13/04/1912, 20/04/1912.

⁸²⁵ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1609, PRO FO 294/43, Peckham, Uskub, 27/03/1912.

⁸²⁶ ДАРМ, Фонд: ППО, М-907, Гавриловиќ, Скопје, 27/02/1912.

дискутираат и да заземат став. Се чини дека верските места сè уште се значајни форуми за заедниците. Освен собирајте друг начин на пренесување на пораката е преку печатот. Но, тој не можел да допре до секој жител на градот. Иако, граѓаните се пописмени од селаните, сепак еден добар дел сè уште бил неписмен.

Повеќе податоци можат да помогнат да се реконструира еден избран процес во град како што бил Скопје. Такви податоци можеби би дала една градска хроника или некој друг мемоарски извор.

На крај треба да се додаде дека дел од новото време бил и слободниот печат. Имено, токму преку него дел од заедниците и различните политички групи ги истакнувале своите барања и ставови по одредени прашања. Без намера да се задржиме на ова прашање, доволно е да се спомне дека речиси секоја од заедниците или политичките групи издавала свој весник. „Србите“ дури отвориле и своја печатница за оваа цел. Исто така во градот полесно пристигнувал и странски печат. На кратко, пристапот до информациите бил многу полесен отколку во времето на Абдулхамидовата цензура.

3. Крајот на османлискиот период (1908-1912)

Валиите

Од август 1908 до октомври 1912 година, значи за четири години и два месеци, во Скопје се смениле пет валии. Исто колку за период од петнаесет години пред прогласувањето на уставот. Отсега сите валии се дел од младотурскиот комитет и ја спроведуваат неговата политика во регионот, како кон албанското, така и кон македонското прашање.

Махмуд Шефкет-паша уште во август како награда за помошта на КОН бил назначен за командант на III. Армиски корпус со седиште во Солун. Во 1910 година станал министер на војната и близок човек на султанот Мехмед V Решид. На негово место дошол Мехмед Хади-паша (Mehmed Hâdi Paşa). Хади-паша има многу заедничко со неговиот претходник. Тој бил зет на Шефкет-паша, како него бил роден во Багдад и прва позначајна должност му бил онаа како валија во Скопје. Мошне бргу, од Скопје бил назначен за командант на III. Армиски корпус каде го заменил Шефкет-паша. Од Скопје заминува поради едно недоразбирање во врска со

изградбата и плаќањето на новиот водовод чиј договор бил склучен од Шефкет-паша. Наводно, поради тоа Хади-паша поднел оставка по што заминал од Скопје.⁸²⁷

На местото на Хади-паша во Скопје бил поставен Хусеин Хусну-паша (Hüseyin Hüsnü Paşa). Во градот тој пристигнал на 26 мај 1909 година.⁸²⁸ Хусну-паша се задржал само неколку месеци, т.е. до август. Неговото заминување се смета за вистинска загуба за провинцијата, поради тоа што станувало збор за интелгентен, праведлив и способен администратор. Чиста реткост за османлиската провинција. За неговото заминување жалело целото население.⁸²⁹

Следниот валија е Али Мазар-бег (Ali Mazhar Bey). Станува збор за валија кој владеел со репресии и страв, и како и сите османлиски чиновници бил подложен на корупција. Во градот се потпирал на една група на верски фанатици, како на пример претседателот на општината Сервет-бег. Во декември 1910 година на негово спротивставување, но и на групата со која го управувал вилаетот, тој бил преместен во Едрене. Неговиот наследник Халил-бег (Halil Bey) имал особени проблеми со приврзаниците на Мазар-бег поради што бил принуден да замине, а на негово место се вратил стариот валија Мазар-бег, кој во Скопје останал до јули 1912 година. Причината за неговото сменување се поврзува со бунтот на Албанците на Косово и намерата тие да се смират.⁸³⁰

Последниот косовски валија е Галиб-бег (Ali Gâlib Bey) кој во Скопје останал само три месеци, т.е. до 24 октомври 1912 година. Тој ден пред самото влегување на српските војски во градот Галиб-бег дури преживеал атентат по што со помош на рускиот конзул успеал да се качи на последниот воз за Солун.⁸³¹

Опозицијата кон младотурскиот режим

Во Косовскиот вилает, односно на Косово, мошне брзо се појавиле незадоволства од младотурскиот режим. Еден од предводниците на овие појави бил

⁸²⁷ АМАЕ (Nantes), Fond: Consulat Skopje, Carton 3, Krajewski, Uskub, 22/03/1909.; Sinan Kuneralp, ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 15/03/1909.; Фонд: ППО, М-818, Балугџић, Скопје, 14/08/1908.; *Son Dönem...*, стр.95.

⁸²⁸ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 27/05/1909.

⁸²⁹ АМАЕ (Nantes), Fond: Consulat Skopje, Carton 3, Krajewski, Uskub, 08/09/1909.; ДАРМ, Фонд: Форин офис, Кутија VI, PRO FO 371/766, Lowther, Therapia, 21/09/1909.

⁸³⁰ ДАРМ, Фонд: Форин офис, Кутија V, PRO FO 371/1017, Hough, Uskub, 06/12/1910 и PRO FO 371/1250, Hough, Uskub, 11/07/1911. Последниов извештај исто така се наоѓа и во М-1608, PRO FO 294/43, Hough, Uskub, 11/07/1911.; М-1609, PRO FO 294/43, Peckham, Uskub, 28/07/1912 и М-1959, PRO FO ??, Lowther, Constantinople. 14/01/1912.

⁸³¹ Симон Дракул, *Македонија меѓу...*, т.7, Скопје 2006, стр.400-403.

Иса Болетин. Тој како и други албански водачи од Косово и северна Албанија се спротивставувале на уставот и намерите на младотурците да го спроведат османлискиот поредок во тие краеви.

Во Скопје ситуацијата била различна. По прогласувањето на уставот како водачи на локалниот комитет се спомнуваат многу имиња. Уште од август месец покрај Неџиб Драга како едни од главните водачи се спомнуваат уште неколку офицери од скопскиот гарнизон. Така, при изборот на новиот одбор на КОН во Скопје бил избран полковникот Васфи-бег, кој впрочем важел за многу добар офицер.⁸³² Во наредниот период се чини дека сите главни муслимански првенци биле дел од младотурскиот комитет, барем се до појавата на сериозна опозиција во 1911 година.

Меѓутоа, разбирливо, првата опозиција на младотурците во градот се појавила кај христијаните. На почетокот од овој дел видовме дека српскиот конзул, потоа и егзархискиот владика изразувае сомнежи во новата состојба и помирувањето меѓу разните заедници. Тие сè уште се грижеле како да ја спроведат својата политика на задржување и/или придобивање на нови приврзаници, а преку клубовите ќе продолжат да го прават она што го правеле и претходно. Таквото мислење или таквиот став бил во спротивност на политиката и намерите на младотурците кои сакале да ја спроведат политиката на османизам, т.е. дека сите поданици на Империјата се Османлии. Тоа било доволно уште во почетокот да дојде до повторни недоразбирања. Сепак, еуфоријата од прогласувањето на уставот сè уште била силна во првите месеци. Локалниот Комитет на обединение и напредок по повод анексијата на Босна и независноста на Бугарија (септември 1908) организира голем митинг со кој успеал да го покаже неговото силно влијание.⁸³³ Сè уште никој не сакал отворено да се спротивстави на КОН. Меѓутоа, не за долго.

Но, што е со муслиманите? Српскиот конзул Балугџиќ, големиот песимист и противник на новата власт, спомнува, или можеби посакувал да види, расцепканост кај младотурците уште во август 1908 година. Според него, во комитетот наводно дошло до судир поради истакнувањето на лица кои биле сметани за подржувачи на стариот режим.⁸³⁴ Од друга страна, неговите колеги (британскиот или францускиот) не спомнуваат за такви појави. И да го земеме мислењето во извештајот на

⁸³² ДАРМ, Фонд: ППО, М-818, Балугџиќ, Скопје, 18/07/1908.

⁸³³ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 11/10/1908.

⁸³⁴ ДАРМ, Фонд: ППО, М-818, Балугџиќ, Скопје, 18/07/1908.

Балугџиќ како веродостојно, таа расцепканост не се правела во поглед на подвојување и формирање на опозиција на КОН, туку за тоа кој треба да го раководи локалниот КОН. Како и да било, едно е сигурно дека до април 1909 година јавно не се дознало за антимладотурско движење во градот.

Во април месец таа година во контекст на реакционерното движење се појавило движење против уставот, односно против младотурскиот комитет и во Скопје. Пред да се дознае за настаните во Истанбул, во Скопје најверојатно и немало такво сериозно движење, а во градот можело да се забележат само говори против младотурците во врска со недостатоците на новиот режим.⁸³⁵ Во нив особено се истакнувало прашањето за примената на шеријатот, т.е. незадоволството имало верска и антиреформска позадина. Но, по такви изрази, едно испратено писмо од Истанбул во кое се препорачувало почитување на шеријатот и на уставот брзо ги смирувало работите. Иако во контекст на реакционерното движење во Истанбул, во Скопје бил откриен заговор на неколку офицери, кои преку немири и бунтување на војската планирале да го симнат од власт КОН, сепак, не станувало збор за сериозна опозиција на младотурскиот комитет. Единствен индикатор од заговорот и начинот на регрутирање незадоволници бил, колку преземените мерки од КОН во изминатите шест месеци биле насочени против традиционалните вредности и колку ова прашање (религијата) можело да биде значаен мобилизатор на муслиманските маси.⁸³⁶ Токму религиозниот фактор бил биде еден од главните во формирањето на многу посилна опозиција на Косово.

Овие настани од април 1909 година покажале дека во Скопје половина година по враќањето на Уставот се појавиле првите незадоволници од младотурскиот режим. Меѓутоа локалниот КОН сè уште бил силен и неговиот авторитет и власт се неприкосновени во градот. За посериозна опозиција меѓу муслиманите може да се говори дури во 1911 година, кога била формирана *Либералната антанта* (Hürriyet ve İtilâf). Во септември од локалниот комитет на КОН во еден ден се одвоиле 24 угледни муслимански граѓани. Поттикнати од Саид хоџа и Неџиб Драга кои во 1909 година видовме дека биле избрани за пратеници започнале да агитираат и да мобилизираат луѓе со цел да формираат опозиција на

⁸³⁵ ДАРМ, Фонд: ПО, М-462, Балугџић, Скопје, 03/04/1909.

⁸³⁶ AMAE (Nantes), Fond: Constantinople ambassade, Carton 1, Krajewski, Uskub, 10/05/1909.; ДАРМ, Фонд: Форин офис, Кутија VI, PRO FO 371/776, Surtees, Constantinople, 16/05/1909. Овде за првпат се спомнува името на полковник Суртис кој е дел од британското дипломатско претставништво во Истанбул. До сега цитираните извештаи беа на скопските вицеkonzули или евентуално на солунскиот конзул или амбасадорот во Истанбул.

КОН. Саид хоџа, користејќи ја неговата професија, но и угледот на татко му (поранешен улема) агитирал и кај скопските улеми. Веќе кон крајот на септември 1911 година тие почнале да издаваат и свој весник – *Mudjahede-i Millie*.⁸³⁷ Ако му веруваме на српскиот конзул (Гавриловиќ) во почетокот мобилизирањето на приврзаници за оваа партија се правело исклучиво меѓу муслиманите, поточно Албанците. Незадоволството на оваа група на луѓе силно приврзана со религијата и нивните поранешни права и обичаи (слобода за носење оружје, осветата и др.) и политиката на младотурците да ги интегрира во османлискиот поредок бил плодна почва за регрутирање на приврзаници против младотурците. Во почетокот на 1912 година како видни членови и водачи на опозицијата се спомнуваат Јашар Еребара (албанист), членови на најпознатото муслиманско семејство Кумбараци и други видни градски првенци.⁸³⁸ Семејството на Кумбараци со цел да ги зачува своите социјални и економски влијанија имало претставници и во двете партии, КОН и Либералната партија. Како што видовме, за изборите во март 1912 година на оваа опозициска група ќе се придружат и егзархистите. Од овој период приврзаниците кон КОН се незначителни. Гавриловиќ, српскиот конзул, тврди дека тие биле сè на се 34 приврзаници. Во овие услови, во 1912 година КОН ги изгубил речиси сите позиции во Косовскиот вилает.⁸³⁹

Бунтот на Албанските водачи на Косово во 1912

Мошне сериозен проблем на власта (младотурците) во регионот, всушност претставувале албанските водачи и нивното постојано бунтување. Причините за ова речиси постојано бунтување се османизмот на младотурците и нивните намери да ги интегрираат во османлиската држава северните региони од балканските поседи на Империјата, и тоа со поголем напор отколку самиот Абдулхамид II. Ова пак го стимулирало развојот на албанизмот во овие краишта.⁸⁴⁰

⁸³⁷ ДАРМ, Фонд: ППО, М-878, Јовановиќ, Скопје, 12/09/1911. Еден извештај кој се однесува на ова прашање е без дата. Ја има само годината. Но со оглед на времето на овие настани најверојатно станува збор за месец септември. Останува да се дознае точната дата.

⁸³⁸ ДАРМ, Фонд: ППО, М-908, Гавриловиќ, Скопје, 01/01/1912.; М-906, Гавриловиќ, Скопје, 27/01/1912.

⁸³⁹ ДАРМ, Фонд: ППО, М-902, Гавриловиќ, Скопје, 27/07/1912.; Фонд: Форин офис, М-1959, PRO FO ??, Lowther, Constantinople, 14/01/1912.

⁸⁴⁰ Nathalie Clayer, *Aux origines...*, стр.612-613.

Претходните бунтови на Косово и северна Албанија не оставиле впечаток кај локалното муслиманско население во Скопје. Може да се каже дека тие воопшто не се солидаризирале со овие движења, насочени против младотурците.⁸⁴¹ Но бунтот од 1912 година оставил силен впечаток во градот, не поради учеството на локалното муслиманско население, туку поради доаѓањето на голем број Албанци муслимани од Косово во Скопје. Овој бунт, како и претходните, бил насочен против младотурците и нивните политики во регионот, а барањата, освен некои кои имаат албанистички карактер (јазик во администрација и во училиштата, како и извесна автономија), главно се поврзани со поранешните привилегии и се силно религиозно обележани. Во оваа насока треба да се каже дека некои муслимани Албанци од регионот сè уште биле верни на поранешниот султан Абдулхамид II.⁸⁴²

Сè до почетокот на јуни скопскиот санџак се чини дека не бил опфатен од движењето на Косово. Во јули веќе неколку Албанци од селата на скопската каза заминале на Косово да пружат поддршка на тамошните бунтовници, а во градот дури и оние малку членови на КОН изразиле желба и се обратиле до опозицијата да се придружат кон нивните барања.⁸⁴³ Веќе кон средината на јули албанските водачи ги поканиле и скопските членови на опозицијата, меѓу кои и Салих Зеки ефенди, уредникот на локалниот опозициски весник *Mudjahede-i Millie*, да дојдат на соборот во Приштина.⁸⁴⁴ Неколку дена по повикот бунтот го опфатил Тетово и Гостивар, а тамошните кајмаками се повлекле во Скопје.⁸⁴⁵ Но, ниту жртвувањето на Мазар-бег со цел да се смират бунтовниците не го смирило овој бунт.

Така, на почетокот на август во градот пристигнале првите групи на албански водачи, во групи од по 15 – 20 вооружени со пушки.⁸⁴⁶ Веќе на 15 август нивниот број во градот и околината според различни извори достигнал и до 16 000. Во градот веќе се наоѓале и водачите на движењето: Хасан-бег, Риза-бег и Иса Болетин. Овие луѓе всушност господареле со градот. Редот заедно го оддржувале со полицијата, а оние кои ќе починиле криминал биле казнувани од водачите. Овие мерки довеле до тоа во градот да владее релативен мир. Освен вообичаеното пукање

⁸⁴¹ Симон Дракул, *Македонија меѓу...*, т.7, Скопје 2006, стр.257-259.

⁸⁴² За ова прашање види повеќе кај, Nathalie Clayer, *Aux origines...*, стр.695-700.

⁸⁴³ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1609, PRO FO 294/43, Peckham, Uskub, 09/06/1912 и 11/07/1912.

⁸⁴⁴ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1609, PRO FO 294/43, Peckham, Uskub, 19/07/1912.

⁸⁴⁵ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1609, PRO FO 294/43, Peckham, Uskub, 22/07/1912.

⁸⁴⁶ ДАРМ, Фонд: ППО, М-902, Гавриловић, Скопје, 22/07/1912.

од оружје и неплатени сметки по кафантие, не биле регистрирани напади или пак разбојништва врз христијаните.⁸⁴⁷

Зошто имале потреба да дојдат во Скопје? Секако, како вилаетски центар, доаѓањето во него било силна порака за власта да ги исполни барањата. Имено, некои дури најавувале дека, ако власта продолжи да ги игнорира тие ќе продолжат кон Солун. Но, има и други мотиви. Посетата на Скопје за некој кој потекнува од планинските региони на Љума била секако ретка можност.⁸⁴⁸

Големиот број на Албанци кои дошле во градот претставувал проблем за локалната власт. Требало да се сместат и да се нахранат овие луѓе. Некои од нив се сместиле и надвор од градот, во Х'фзи пашиниот конак во Бардовци, некои во селата, еден дел се сместил и во училиштитата (муслимански или христијански), а некои и по домовите на скопјани. За нивна прехрана секоја од заедниците донирала финансиски средства. На пример *бугарската општина* дала 600 лири, српската 300 и.т.н. Откако им биле исполнети барањата, под притисок на власта, сите Албанци од Косово се вратиле назад речиси на идентичен начин како и што дошле, со возот за Приштина.

4. Албанизмот и муслиманите во Скопје

Овие настани укажуваат дека верската припадност, некои обичаи (носење на оружје и сл.) како и привилегиите се сè уште доминантен идентитет кај Албанците. Но, во овој период албанизмот се повеќе се ширел меѓу ова население. Првите активности на албанизмот кои започнале да се шират кај католичкото албанско население, во овој период се насочиле и кон муслиманите. Тие го зеле приматот во ширењето на албанизмот во Скопје. Кога зборувавме за клубовите видовме дека една од активностите на клубот било и отворањето на албански училишта или на курсеви по албански јазик во постоечките училишта. Значајно прашање на албанизмот во овој период претставувало и прашањето за азбуката. Се чини, според изворите, дека во Скопје половината од Албанците кои биле вклучени во оваа дебата биле за азбука со латинска основа, а другата половина со арапска основа. Уште во февруари 1909 година албанскиот клуб од Истанбул испратил на

⁸⁴⁷ ДАРМ, Фонд: ППО, М-905, Гавриловиќ, Скопље, 02/08/1912, 03/08/1912 и 05/08/1912.; Фонд: Форин офис, М-1609, PRO FO 294/43, Peckham, Uskub, 20/08/1912

⁸⁴⁸ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1609, М-1609, PRO FO 294/43, Peckham, Uskub, 15/08/1912.

клубовите во Скадар, Тетово, Пеќ, како и во Скопје арапски буквари за изучување на албанскиот јазик. Користејќи го силното верско чувство на локалните Албанци тие ги убедувале нив дека користењето на латинската азбука значело неверство.⁸⁴⁹

Откако во 1910 година биле строго забранети албанските курсеви, а учениците префрлени во педагошкото училиште во Елбасан до повторно отворање на албански училиште дошло во 1912 година. За таа цел дури биле обезбедени финансиски средства (1 800 лири за целиот вилает). Во градот во државното педагошко училиште бил отворен курс по албански во кој веднаш се запишале 13 ученици, а се работело и на отворање на основно училиште на албански. Сепак, кај Албанците постоела поделеност од потребата за албанско училиште. Групата која била против сметала дека тоа е несериозен и неискрен потег на власта (младотурците) со цел да ги залажува. Од друга страна групата која била за отворање на училишта тоа го сметала како добар напредок за Албанците. Оваа група била приврзана за либералната опозиција за која стана збор погоре.⁸⁵⁰

5. Христијаните: „Бугарите“ и „Србите“

Како и муслиманите, така и христијаните мошне бргу дошле во судир со младотурците. Бугарскиот конституционен клуб уште во септември дошол во судир со КОН, Србите уште на почетокот биле скептични кон истиот. И покрај ова, во наредниот период овие две христијански заедници, односно нивните водачи, главно ќе соработуваат со КОН. Исклучок се изборите во март 1912 година кога најголемиот дел од „Бугарите“ ја подржал опозицијата. Во истиот период и една мала група на „Срби“ истапила против КОН, на незадоволство на српскиот конзул. Станува збор за Глиша Елезовиќ (идниот српски ориентолог) и Арсеније Здравковиќ. Првиот дури бил обвинуван за несрпско држење во Османлиската империја кое му штетело на српството.⁸⁵¹ Тоа е првпат во Скопје да се појави поделба во рамките на „Србите“.

За разлика од нив, егзархистите уште од 1890-те години познавале поделби во нивните редови. Незадоволството од Синесиј кое постоело уште во 1900 година во овој период само се зголемувало. Кога во 1908 година се дознало дека од

⁸⁴⁹ Nathalie Clayer, *Aux origines...*, стр.622-623 и 626.

⁸⁵⁰ ДАРМ, Фонд: ППО, М-909, Гавриловиќ, Скопје, 09/01/1912.

⁸⁵¹ ДАРМ, Фонд: ППО, М-908, Гавриловиќ, Скопје, 05/03/1912.; М-912, Гавриловиќ, Скопје, 05/06/1912.

митрополитската каса фалеле пари (околу 1 150 лири) кои биле украдени од поранешниот секретар Александар Герасимов тоа предизвикало голем гнев кај населението.⁸⁵² Особено затоа што станувало збор за пари кои биле нивна заштеда на чување во митрополијата. Можеби овој настан би се заборавил да не била сурова зимата 1908/09 година поради што народот си ги побарал партии за да може да преживее. Откако митрополијата ги одбила во нивните барања настанале немили сцени при што дошло до расправи и тепачки.⁸⁵³ Тоа било повторно искористено од една група на скопските егзархисти да го постават прашањето за начинот на кој Синесиј ја управува епархијата. Така, на 28 март 1909 година биле организирани и протести пред црквата Св. Богородица на кој егзархистите (околу 1 000 луѓе) изјавиле дека не го признаваат Синесиј за нивен митрополит.⁸⁵⁴

По ова Јосиф I се одлучил да го повлече Синесиј, а како намесник во епархијата дошол Неофит, а во еден период и велешкиот владика Мелентиј кој ги организирал изборите за нов владика. На листата на кандидати се појавил и поранешниот владика Теодосиј. За разлика од 1891 година овој пат, еден значителен дел од населението изразило поддршка за него.⁸⁵⁵ Можеби судирот кој тој го имал со Јосиф I уште пред 18 години и незадоволството од политиките на Егзархијата во изминатите години го сменило нивното мислење за Теодосиј? Исто така, можеби влијанието на одредени кругови во градот блиски до Теодосиј влијаеле на ова расположение? На пример Петар Поп Арсов, кој изразил поддршка на кандидатурата на Теодосиј.⁸⁵⁶ Намерата била да се соберат сите незадоволни елементи од Егзархијата од која скопските егзархистие се повеќе се разочарувале. Сепак, на крајот Теодосиј бил исфрлен од листата, а на изборите одржани во март 1910 година најмногу гласови добил архимандритот Борис, втор бил Неофит, а Теодосиј надвор од листата добил само еден глас.⁸⁵⁷ Резултатите предизвикале незадоволство и судир меѓу скопските егзархисти и синодот.⁸⁵⁸ На крајот, владичката столица ја добил Неофит.

⁸⁵² ДАРМ, Фонд: КБТА, М-4311, Икономов, Скопие, 16/09/1908 и 17/09/1908.

⁸⁵³ ДАРМ, Фонд: КБТА, М-4311, Икономов, Скопие, 14/03/1909.

⁸⁵⁴ ДАРМ, Фонд: КБТА, М-4311, Икономов, Скопие, 15/03/1909.; Фонд. ППО, М-832, Балугџић, Скопље, 14/03/1909.

⁸⁵⁵ ДАРМ, Фонд: КБТА, М-4311, Икономов, Скопие, 20/03/1909.

⁸⁵⁶ Ванчо Ѓорѓиев, *Петар Поп Арсов...*, стр.136-137.

⁸⁵⁷ ДАРМ, Фонд: КБТА, М-4311, Икономов, Скопие, 28/03/1910.

⁸⁵⁸ ДАРМ, Фонд: ППО, М-863, Јовановић, Скопље, 08/04/1910.

И новиот владика, како што видовме погоре, мошне бргу, поради резултатите од изборите во март 1912 година, дошол во судир со населението. Сепак, многу прашања за односите меѓу населението и синодот, односно егзархијата, остануваат отворени. Повеќе документи, особено сведоштва, можат да ги објаснат причините за незадоволството од Егзархијата и како тоа се манифестираше и со кои карактеристики. Како и да е, незадоволството од Егзархијата било резултат на нејзиниот дотогашен начин водење на заедницата што понекогаш резултирало и со појава на отцепување од неа.

Но, поделбата не се правела само по црковна линија. Претходно видовме дека Егзархистите се поделени и на политичко ниво, меѓу групата на Матов и приврзаниците на Сандански претставени во Скопје од Петар Поп Арсов. Нивната поделба била видлива за останатите во градот уште во почетокот на 1909 година. Иако се правеле обиди да се помират двете групи тоа сепак не успеало. Често недоразбирањата завршувале и со меѓусебни физички напади. Како оној во манастирот Св. Илија во село Мирковци. На манастирската слава по говорот на Шурков една група „Бугари“ протестирала на неговиот говор по што дошло до физички судир во кој морала да интервенира полицијата. Меѓу присутните се слушале извикувања против султанот и против бугарскиот цар Фердинанд.⁸⁵⁹ Оваа поделба дури предизвикала одредени војводи да преминат на „српска“ страна уште во почетокот на 1909 година.⁸⁶⁰ Со текот на времето доминантната положба на Матов, кон крајот на османлискиот период, била заменета од групата околу Петар Поп Арсов, кој, како што видовме, бил критички настроен кон Егзархијата.

Сето ова, како и настаните кои следеле во текот на Балканските војни и Првата светска војна воделе до создавање на плодна почва за продор на нова национална идеологија, македонизмот. Тој пак веќе бил во развој, како во Македонија, така и надвор, во Бугарија, Србија, Русија и на други места и почнал да се шири во некои региони од Македонија. Некои од настаните во Скопје кои довеле до судир меѓу населението и егзархијата или меѓу членови на организацијата ќе бидат особено искористени за да се засилува македонизмот.

⁸⁵⁹ ДАРМ, Фонд: ППО, М-832, Балугџић, Скопје, 21/07/1909.

⁸⁶⁰ ДАРМ, Фонд: ППО, М-835, Балугџић, Скопје, 14/03/1909.

6. Враќање кон насилството

Ентузијазмот од крајот на јули и август не траел долго. Идејата за рамноправност меѓу муслиманите и христијаните не била прифатена од првите. Водачите на „Бугарите“ и „Србите“ биле особено претпазливи кон новата состојба и параноични да не го изгубат она што дотогаш го стекнале. Четите ги распуштаат, но структурата ја задржуваат. Најмногу од страв да не бидат изиграни од противниците. Од друга страна, обичното население, особено она во селата, многу се радува на разоружувањето на четите и прекилот на политичките, етничките и верските мотивирани убиства, како меѓу муслиманите и христијаните, така и меѓу самите христијани („Бугари“ наспроти „Срби“).

Погоре спомнавме дека митингот организиран од КОН против анексијата на Босна и бугарската независност покажува привидна слога меѓу заедниците. Меѓутоа, во позадина, населението веќе покажувало први знаци на судири и враќање кон старите навики. Имено, „Бугарите“ и „Србите“ не се откажале од нивните политики од пред 1908 година, а тие пак воделе до меѓусебен, но и директен судир со младотурците и нивната политика. Прашање на време било кога ќе дошло до првите конфликти меѓу нив.

Така, на почетокот од октомври 1908 година дошло до првиот вербален инцидент меѓу една група на „Бугари“ и еден „Србин“, а во исто време слични и посериозни инциденти имало во селата од скопската каза.⁸⁶¹ Следната година во февруари се случило првото убиство кое имало етничка/верска позадина. Имено еден муслиманин бил пронајден убиен во една воденица непосредно до градот.⁸⁶² Убиството може да се припише на нетрпеливоста која постела меѓу Бугарија и Турција и која се рефлектирала на теренот во односите меѓу „Бугарите“ и муслиманите во Скопје. Во наредниот период се случиле уште неколку убиства. Според српскиот конзул само во мај во околината на Скопје имало десет убиства на муслимани.⁸⁶³

Во меѓувреме бугарските конституциони клубови почнале да подготвуваат планови како да се справат со, во реалноста, нивниот најголем непријател, „Србите“. Последниве користејќи го судирот кој постоел во рамките на „Бугарите“

⁸⁶¹ ДАРМ, Фонд: ППО, М-824, Балугџић, Скопје, 23/09/1908.

⁸⁶² ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 09/02/1909.

⁸⁶³ ДАРМ, Фонд: ППО, М-832, Балугџић, Скопје, 25/05/1909.

почнале да добиваат повеќе приврзаници, кои од „Бугари“ станувале „Срби“. Поради тие преминувања во март се случило и првата вооружена пресметка во Скопје на главната улица на сред бел ден. Жртвата е извесен Јован, кој заедно со уште неколку други „Бугари“ решиле да станат „Срби“. Поради тоа многумина сметале дека станува збор за политичко убиство. Но, на убиството му се додава уште едно објаснување. Имено, поради наводен долг од 60 лири кои Јован му ги позајмил на таткото на убиецот.⁸⁶⁴ Истовремено, во градот се зборувало дека се појавиле и првите чети во околината и повторно започнало да се пренесува оружје.⁸⁶⁵

Значи, уште од почетокот на 1909 година, речиси половина година по враќањето на уставот и силната еуфорија заедниците постепено се враќале на старите навики. Во конзулските извештаи повторно се среќаваат месечни билтени на починети политички, етнички и/или верски убиства. Така, само за месец мај 1909 година меморандумот на Сатоу кој ги покажува насилствата во Скопската каза запишани се седум инциденти во кои петмина биле убиени, еден исчезнат и седум ранети.⁸⁶⁶ Меѓу жртвите бил и војводата на Македонската револуционерна организација Васил Стојанов – Ациларски. На 24 ноември 1909 година пред прагот од својата кука извесен Ќор Расим пукајќи со пиштол го убил војводата, по што убиецот Расим бил веднаш уапсен. Станува збор за лице кое веќе претходно имало извршено неколку убиства и кој скоро бил пуштен од затвор. Ќор Расим немал директен мотив да го убие Ациларски. Всушност тој бил платен убиец. Парите ги дал извесен скопски бег на чиј чифлик во март месец бил убиен еден негов човек. Бегот сомневајќи се во Васил Ациларски го најмил Расим за 45 лири да го изврши убиството.⁸⁶⁷

Убиството предизвикало силни реакции меѓу „Бугарите“. На погребот учествува голем број на градско, но и селско население. Присуствуваат и претставници на „Србите“ и на другите заедници во градот. Сите сакаат да покажат дека не стојат позади убиството кое може дополнително да ги усложни односите.

⁸⁶⁴ АМАЕ (Nantes), Fond: Consulat Skopje, Carton 3, Krajewski, Uskub, 18/03/1909.; ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 06/04/1909 и 06/07/1909.

⁸⁶⁵ АМАЕ (Nantes), Fond: Salonique Consulat – Série B, Carton 13, Krajewski, Uskub, 20/02/1909 и 06/03/1909.; ДАРМ, Фонд: ППО, М-832, Балугџић, Скопље, 29/12/1908.

⁸⁶⁶ ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Satow, Uskub, 03/06/1909.

⁸⁶⁷ ДАРМ, Фонд: Скопска митрополија: Бугарска егзархија (1890-1913), Кутија I, Неофит, Скопие, 12/11/1909.; М-1608, PRO FO Natamien, Uskub, 28/11/1909 и 02/12/1909.

Биле одржани говори пред митрополијата, на плоштадот, пред Османлиската банка, а Васил Ациларски бил погребан во дворот на Св. Димитрија.

Власта која била остро критикувана дека неможе да се справи со проблемите презела неколку мерки. Најпрвин носи закон против четите во Румелиските вилаети (27 септември 1909), а во летото 1910 година презела и акција за разоружување. Во градот оружјето се предало без проблеми, но во руралните средини многу потешко и често со примена на насилство.⁸⁶⁸ Неможејќи да го одземе целото оружје од христијаните и поради активноста на четите, властите се одлучиле да го наоружаат муслиманското население. Оружјето се дели ноќе на влезовите од Скопје.⁸⁶⁹ Исто така се формирале и муслимански чети под надзор на претседателот на општината и офицери од жандармеријата. Целта била да се заштити муслиманското население од дејството на четите. Но, тоа само дало поттик за зголемување на насилството.

Законот против четите воопшто не го решава проблемот со четите. Од пролетта 1910 година во Скопско повторно се појавувиле чети. Од крајот на истата година се променил и начинот на дејствување на четите на Македонската револуционерна организација која сега била под водство на Христо Матов и Тодор Александров. Отсега се применувале повеќе терористички акции преку напади на железнички линии, владини згради, атентати на муслиманско население, на угледни луѓе со што би се предизвикало поголемо внимание. Така, од 1911 година покрај дејството на четите се придодале и терористичките акции. За околината на Скопје тоа значело поставувања на динамит на железничката линија. Во градот не бил регистриран напад на некоја зграда на власта или пак на некое јавно место, како во случајот со магарешките атентати на пазарот во Кочани.

Видовме дека насилството мошне брзо се вратило во градот и во казата. Имено, како и во другите делови од балканските поседи на Империјата. Новата власт се покажала дека неможе да се справи со овој проблем. Но, треба да се каже дека насилствата од овој период се помалубројни во споредба со периодот 1903-1908. Исто така населението, руралното во неколку наврати изразило негодување од присуството на чети што пак го отежнувало нивното движење. Можеби извештајот

⁸⁶⁸ AMAE (Nantes), Fond: Salonique Consulat – Série B, Carton 13, Krajewski, Uskub, 04/07/1910 и 22/07/1910.; ДАРМ, Фонд: ППО, М-865, Статија во весникот *Законитост*, 15/07/1910.; Фонд: Форин офис, М-1608, PRO FO 294/43, Hough, Uskub, 31/07/1910 и М-1574, PRO FO 371/999, Hough, Uskub, 31/07/1910.

⁸⁶⁹ ДАРМ, Фонд: ППО, М-846, Јовановиќ, Скопје, 30/11/1910 п°2985 и п°3009.

на францускиот вицеkonzул Пјер Калвиер (Pierre Calvière) мошне прецизно ја опишува состојбата барем за еден дел од населението:

„...селаните кои, под стариот султан, толку страдаа од четите, го поздравиле со радост и доверба воведувањето на младотурскиот режим; во повеќе села тие дури ги избркале „комититие“ кои се појавиле; тие сакале да живеат во мир со владата, тие знаеле преку едно долго и болно искуство дека нема што да чекаат од Софија, дека Бугарија се служи со нив едноставно за да ги држи во неизвесност амбициите кои се неостварливи...“⁸⁷⁰

Очигледно е дека активноста на четите од крајот на 1890-те години до крајот на османлискиот период довел до оваа состојба опишана кај Калвиер. Додека четите и различните заедници се пресметувале како во селата, така и, во многу помала мера, во градот, балканските држави се подготвувале да стават крај на османлиската доминација на Балканот и со тоа на Скопје.

* * *

Во 1912 година Османлиската империја била во состојба на постојани бунтови и судири на етничка/верска основа. Балканските држави го искористиле овој хаос да покажат дека состојбата во Македонија е неподнослива. Додека либералната опозиција се борела против младотурците, балканските држави тајно преговарале за сојузување против Османлиската империја со цел таа да биде избрана од Европа, а нејзините поседи да бидат поделени. Така, во 1912 година веќе биле склучени првите сепаратни договори. Во септември истата година Црна Гора влегла во војна со Империјата, а останатите нејзини сојузници во октомври официјално и објавиле војна на Османлиската држава. За неколку месеци османлиските војски ќе бидат поразени во неколку битки, меѓу кои и Кумановската

⁸⁷⁰ AMAE (Nantes), Fond: Salonique Consulat – Série B, Carton 13, Calvière, Uskub, 19/11/1910. На француски извадокот од извештајот: „...les paysan qui, sous l'ancien sultan, avaient tant souffert des bands, avaient salué avec joie et confiance l'instauration du régime jeune turc ; dans plusieurs villages ils avaient même chassé les « comitadjis » qui s'étaient présentés ; ils voulaient vivre en paix avec le gouvernement, ils savaient par une longue et douloureuse expérience qu'ils n'avaient rien à attendre de Sofia, que la Bulgarie se servait d'eux simplement pour tenir en haleine des ambitions à échéances incertaines...“

чија директна последица ќе биде освојувањето на Скопје од страна на српските војски.

Во почетокот на Кумановската битка османлиските весници во Скопје пренесувале единствено информации за успесите на османлиската војска. Но, кога на 24 октомври 1912 година Османлиите биле поразени и принудени да се повлечат, во градот веднаш почнала да се создава паника од можни напади и масакри. Муслиманите се плашеле од српските војски, додека пак христијаните од одмазди на муслиманите, а сите заедно се плашеле да не биде разурнат градот ако османлиската војска реши да го брани. На кратко, сите гледаат како да се спасат. Еден од начините да го направат тоа е да се сокријат во конзулатите. Со цел да го сочуваат градот муслиманските првенци се обидувале да го убедат главниот командант на османлиската војска да се повлече од Скопје. На крајот на 25 октомври утрото османлиските војски се повлекле кон Велес. Единствениот претставник на османлиската држава кој останал во градот бил Валијата Галиб-бег кој се обидел да замине за Тетово. При тоа тој преживеал атентат, по што со помош на рускиот конзул успеал да замине за Солун. Следниот ден, на 26 октомври Рашид-бег, претседателот на општината, заедно со конзулите го предале градот на српската војска.⁸⁷¹ Истиот ден вечерта во градот влегол српскиот престолонаследник принцот Александар Караѓорѓевиќ, а два дена подоцна и српскиот Крал Петар.⁸⁷² Со тоа завршиле 520 години од историјата на османлиско Скопје.

Наредните шест години не се разликуваат многу од последните децении од османлиската доминација. Иако насилствата се намалиле, односите меѓу заедниците се тензични. Дури од крајот на 1918 година може да кажеме дека започнал нов период во развојот на градот, но во сосема друг политички, географски и економски контекст.

⁸⁷¹ Симон Дракул, *Македонија меѓу...*, т.7, стр.400-403.

⁸⁷² ДАРМ, Фонд: Форин офис, М-1966, PRO FO 7/7, Paget, Belgrade, 17/12/1912.

Заклучок

Оваа дисертација се обиде да даде одговор на неколку важни, но занемарени, прашања од историјата на градот Скопје во последниот век од османлиското владеење. Заснована на објавени и необјавени извори и значителна секундарна литература на повеќе јазици, таа се фокусира главно на социо-политичкиот аспект од животот во градот во една епоха на бурни трансформации како во урбаната (во потесна смисла на зборот), така и во политичката историја на Османлиската империја.

И покрај тоа што моето истражување се задржа само на одредени аспекти од урбаната историја, сепак сметам дека тоа понуди извесни новитети, како во толкувањето на некои историски појави и настани, така и во погледот кон изучувањето на урбаната историја во македонската историографија.

Впрочем, како што нагостив во воведот, моето поимање на урбаната историја воопшто, и на османлиската урбана историја поконкретно, придонесоа да развијам еден специфичен пристап кој делумно се разликува од оној кој вообичаено го среќаваме во македонската историографија. Имено, при консултацијата на бројни трудови во врска со урбаната историја се добива впечаток дека некои од главните белези се етноцентричноста и хронолошкиот пристап. Многу често, историјата на еден град била сведена на хроника на една заедница од градот, нешто што сметам дека не може да понуди пообјективно и пошироко разбирање на проблемот. Затоа, се обидов во моето истражување хронолошката нарација во голема мерка да ја комбинирам со проблематски пристап, и истовремено да ги опфатам сите заедници во градот. Впрочем, за да се разбере развојот на една заедница (било која), потребно е паралелно да се следи и оној на другите. Видовме дека оформувањето на една заедница е условено од односите со другата/-ите заедница/-и.

Истражувањето за оваа дисертација доведе до неколку заклучоци. Сметам дека треба посебно да се истакнат шест од нив. Прво, на ниво на политичка географија на Османлиската империја, изворите сведочат за зголемување на административната важност на Скопје во XIX век. Имено, во 1840 г. Скопје станало седиште на ејалет, при што во наредниот период наизменично ја менувал својата административна функција со Призрен, еден од неговите главни

конкуренти за позицијата главен регионален центар. Од 1863 до 1888 г. неговата административна важност ќе биде сведена на ниво на центар на санџак на сметка на Призрен, Приштина, а во кратки период и на Битола и Ниш. Тоа се должело пред сè поради муслиманските водачи на Косово и нивното регионално значење. Токму важноста на муслиманските водачи на Косово ќе биде меѓу главните причини Скопје да го преземе приматот над Приштина. Во таа насока, вредно е да се спомне и тоа дека, за разлика од досегашните мислења, железницата која во градот дошла во 1873 година не била пресудна или поточно немала сила да направи од Скопје вилаетски центар. Понатаму, новиот административен статус во иднина довел и до зголемување на бројот на жителите во градот. Видовме дека од почетокот на XIX век се до 1890-те години бројот на жители едвај успеал да се зголеми за двапати. Но, она што се случувало по 1890-те години и особено во последната деценија од османлиската доминација допринело бројот на жители да порасне на преку 40 000. Со тоа тој се издигнал над неговите доскорешни конкуренти Приштина и Призрен кои во овој период не надминувале 25 000 жители, а полека се приближил до Битола која броела не повеќе од 50 000 жители.

Второ, на демографски план, мора да се нагласи фактот дека во текот на разгледуваниот период Скопје, во рамките на својата мултиетничност, бил мнозинско муслимански град. Имено, врз база на пописите, патеписите и статистичките податоци може да се заклучи дека процентот на муслиманското население во разгледуваниот период бил најмалку 60%. Сепак, подеталните тврдења во овој домен остануваат дискутабилни, особено поради природата на изворите од крајот на османлискиот период (т.е. манипулирање со бројки од страна на речиси сите соседни држави, поради нивните националистички планови).

Трето, на ниво на една поспецифична политичка хронологија, сметам дека во случајот на Скопје потребно е да се помести хронолошката рамка на времето на ајаните. Во тој контекст, прво се потрудив да разберам како се одвивал преминот од старите времиња (*Времето на ајаните*) кон новите времиња (*Танзиматот*). Така, анализата на времето на најпознатиот скопски ајан, Али Х'фзи-паша, всушност покажа дека времето на ајаните во Скопје и регионот траело барем уште десет години повеќе од вообичаената хронолошка рамка која е прифатена во доменот на османлиските студии. Оваа историска личност останала да живее и дејствува како ајан во Скопје се до 1842, по што е отповикан од страна на султанот и засекогаш заминува за Истанбул. Во иднина, новите управници на градот се од

типот на мутесарифи и валии. Промената која требаше да ја зајакне Империјата преку укинување на наследни провинциски моќници (ајаните) не донела многу корист за локалното население, кое во иднина било управувано од се повеќе корумпирани чиновници.

Четврто, социо-политичката анализа на односите меѓу заедниците во градот понуди мошне интересен пример за поширокиот процес на распаѓање на дотогаш политички хомогениот Рум милет, за што во овој случај ќе понудам пошироко резиме поради тоа што овој сегмент од историјата на Скопје зазема клучно место во дисертацијата. Имено, ако во 1830 година во Скопје христијанското население сочинувало една заедница (во случајот - милет), тогаш во 1912 година веќе се среќаваат дури четири различни христијански идентитетски заедници: „бугарската“, „влашката“, „грчката“ и „српската“. Во рамките на „Бугарите“, пак, веќе се појавувале првите внатрешни кризи кои создавале терен за продор на нови идеологии/движења. Политичката дисолуција на Рум милетот најпрво се одвивала преку поделбата на „Бугари“ и „Грци“. Притоа видовме дека „Бугарин“ во средината на XIX век означува некој кој се бори за словенска служба во црквата и словенски јазик во училиштата, а „Грк“ има повеќе црковно и културно значење отколку етничко или, пак, национално. Исто така, во овој контекст јас предложив нововидување на прашањето за улогата на градските првенци од 1830-те и 1840-те години кои досега во македонската, но и во бугарската историографија беа сметани како носители на борбата против фанариотските владици. Таа улога ми се чинеше несоодветна и недоволно аргументирана, особено затоа што таа борба против владиците не била постојана, судирите биле се повеќе поврзани со економски прашања и прашања за моралноста на владиците, а истовремено градските првенци знаеле да бидат и во добри односи со фанариотските владици. Сепак, во овој период веќе се појавиле првите симптоми на еманципација на словенското население. Овој процес особено се засилил со доаѓањето на велешанецот Јордан Хаџи Константинов – Џинот, кој бил еден од главните актери во формирањето на првите политичко-конфесионални групи. Од 1850-те до 1870-те години во рамките на христијанската заедница се одвивале судири меѓу овие две групи кои на крајот довеле до официјална поделба на две општини и формирање на втор христијански милет, *Bulgar milleti*. Понатаму, во рамките на овој милет се појавиле движења насочени против Егзархијата и егзархот кои во македонската историографија често се толкуваат како дел од македонското национално движење. Сметав дека овие

толкувања, особено во случајот на Теодосиј Гологанов треба да се прегледаат уште еднаш поради тоа што изворите од 1890-1892 година на ниту едно место не спомнуваат за македонски национален карактер на некои сепаратистички активности на владиката Теодосиј. Поголема криза и поделеност се случила во рамките на она што останало од Рум милетот. Од малкуте „Грци“ како што биле именувани оние кои останале верни на Патријаршијата до 1912 година се оформиле три различни заедници: „грчката“, „влашката“ и „српската“. Последнава иако малубројна, но сепак најбројна во рамките на патријаршистите, станала важен фактор во односите меѓу заедниците. Поделбите кои се случиле во средината на XIX век биле под влијание на идејата на панславизмот. Но, веќе од 1870-те години во Скопје се појавиле првите знаци на национални идеологии кои доаѓале од надвор, т.е. од Бугарија, Грција, Србија и најпосле од Романија. Главните распространувачи биле училишните мрежи и нивните учители, владиците и останатото свештенство, локални политички актери, па дури и конзулите. Меѓутоа, во рамките на локалните услови тие национални идеологии не ги пресликувале оние од државата од која потекнувале. Да се биде „Бугарин“ во Скопје не подразбирало исто што и да се биде „Бугарин“ во Варна или во Пирдоп. Во оваа насока во Скопје, како и во другите градови, мошне е тешко да се одреди границата меѓу „Бугарите“ и „Србите“ или некоја друга заедница. Впрочем, одрекувањето од една идеологија и прифаќањето на друга не било ретка појава.

Петто, што се однесува до муслиманите, во рамките на расположливите извори, се обидов да дадам појасна слика за нивниот однос кон намерите на централната власт за модернизирање на Османлиската држава, но и за појавата на првите поделби врз основа на етничка припадност. Сметам дека се до крајот на османлискиот период, муслиманското население повеќе било поделено на оние кои ги прифаќале или не ги прифаќале новите институции, политики или движења, отколку на Турци и Албанци во етнонационална смисла. Сепак, кон самиот крај од османлискиот период, албанската национална идеологија веќе придобила свои приврзаници и во Скопје.

Најпосле, изворите сведочат за значителен пораст на насилството во градот, и тоа, под влијание на ширењето на национализмите. Имено, сè до средината на XIX век насилствата меѓу муслиманите и христијаните во Скопје се регистрирани во случаи на внатрешни или надворешни кризи, како на пример при војни со соседните христијански земји или при внатрешни бунтови. Освен овие, повремено

типот на мутесарифи и валии. Промената која требаше да ја зајакне Империјата преку укинување на наследни провинциски моќници (ајаните) не донела многу корист за локалното население, кое во иднина било управувано од се повеќе корумпирани чиновници.

Четврто, социо-политичката анализа на односите меѓу заедниците во градот понуди мошне интересен пример за поширокиот процес на распаѓање на дотогаш политички хомогениот Рум милет, за што во овој случај ќе понудам пошироко резиме поради тоа што овој сегмент од историјата на Скопје зазеде клучно место во дисертацијата. Имено, ако во 1830 година во Скопје христијанското население сочинувало една заедница (во случајот - милет), тогаш во 1912 година веќе се среќаваат дури четири различни христијански идентитетски заедници: „бугарската“, „влашката“, „грчката“ и „српската“. Во рамките на „Бугарите“, пак, веќе се појавувале првите внатрешни кризи кои создавале терен за продор на нови идеологии/движења. Политичката дисолуција на Рум милетот најпрво се одвивала преку поделбата на „Бугари“ и „Грци“. Притоа видовме дека „Бугарин“ во средината на XIX век означува некој кој се бори за словенска служба во црквата и словенски јазик во училиштата, а „Грк“ има повеќе црковно и културно значење отколку етничко или, пак, национално. Исто така, во овој контекст јас предложив нововидување на прашањето за улогата на градските првенци од 1830-те и 1840-те години кои досега во македонската, но и во бугарската историографија беа сметани како носители на борбата против фанариотските владици. Таа улога ми се чинеше несоодветна и недоволно аргументирана, особено затоа што таа борба против владиците не била постојана, судирите биле се повеќе поврзани со економски прашања и прашања за моралноста на владиците, а истовремено градските првенци знаеле да бидат и во добри односи со фанариотските владици. Сепак, во овој период веќе се појавиле првите симптоми на еманципација на словенското население. Овој процес особено се засилил со доаѓањето на велешанецот Јордан Хаџи Константинов – Џинот, кој бил еден од главните актери во формирањето на првите политичко-конфесионални групи. Од 1850-те до 1870-те години во рамките на христијанската заедница се одвивале судири меѓу овие две групи кои на крајот довеле до официјална поделба на две општини и формирање на втор христијански милет, *Bulgar milleti*. Понатаму, во рамките на овој милет се појавиле движења насочени против Егзархијата и егзархот кои во македонската историографија често се толкуваат како дел од македонското национално движење. Сметав дека овие

толкувања, особено во случајот на Теодосиј Гологанов треба да се прегледаат уште еднаш поради тоа што изворите од 1890-1892 година на ниту едно место не спомнуваат за македонски национален карактер на некои сепаратистички активности на владиката Теодосиј. Поголема криза и поделеност се случила во рамките на она што останало од Рум милетот. Од малкуте „Грци“ како што биле именувани оние кои останале верни на Патријаршијата до 1912 година се оформиле три различни заедници: „грчката“, „влашката“ и „српската“. Последнава иако малубројна, но сепак најбројна во рамките на патријаршистите, станала важен фактор во односите меѓу заедниците. Поделбите кои се случиле во средината на XIX век биле под влијание на идејата на панславизмот. Но, веќе од 1870-те години во Скопје се појавиле првите знаци на национални идеологии кои доаѓале од надвор, т.е. од Бугарија, Грција, Србија и најпосле од Романија. Главните распространувачи биле училишните мрежи и нивните учители, владиците и останатото свештенство, локални политички актери, па дури и конзулите. Меѓутоа, во рамките на локалните услови тие национални идеологии не ги пресликувале оние од државата од која потекнувале. Да се биде „Бугарин“ во Скопје не подразбирало исто што и да се биде „Бугарин“ во Варна или во Пирдоп. Во оваа насока во Скопје, како и во другите градови, мошне е тешко да се одреди границата меѓу „Бугарите“ и „Србите“ или некоја друга заедница. Впрочем, одрекувањето од една идеологија и прифаќањето на друга не било ретка појава.

Петто, што се однесува до муслиманите, во рамките на расположливите извори, се обидов да дадам појасна слика за нивниот однос кон намерите на централната власт за модернизирање на Османлиската држава, но и за појавата на првите поделби врз основа на етничка припадност. Сметам дека се до крајот на османлискиот период, муслиманското население повеќе било поделено на оние кои ги прифаќале или не ги прифаќале новите институции, политики или движења, отколку на Турци и Албанци во етнонационална смисла. Сепак, кон самиот крај од османлискиот период, албанската национална идеологија веќе придобила свои приврзаници и во Скопје.

Најпосле, изворите сведочат за значителен пораст на насилството во градот, и тоа, под влијание на ширењето на национализмите. Имено, сè до средината на XIX век насилствата меѓу муслиманите и христијаните во Скопје се регистрирани во случаи на внатрешни или надворешни кризи, како на пример при војни со соседните христијански земји или при внатрешни бунтови. Освен овие, повремено

се случувале и насилства со разбојнички мотиви (ајдуци, крџалии или далии) во кои етничката и верската припадност на жртвите не била важна. Меѓутоа, почнувајќи од средината на 1890-те години, насилството во Скопје се повеќе било резултат на националните идеологии, кои засилено се пропагирале и чии учесници биле речиси сите фактори во заедниците: учениците, учителите, политичките дејци, свештениците итн. Зголемувањето на праксата на насилство во односите меѓу заедниците ја достигнала таа мера што во 1908 г. прогласувањето на уставот бил прославлено со невиден ентузијазам. Но, одморот кратко траел. Националните идеологии кои не биле напуштени и неспособноста на Империјата да ја контролира ситуацијата заедно со надворешните фактори ја вратиле старата навика. Кулминацијата дошла со Првата балканска војна и крајот на османлиско Скопје.

На крајот, сосема е извесно дека оваа дисертација не може да биде конечно толкување на историјата на Скопје во XIX век. Всушност, со оглед на фактот што одредени аспекти (економски, културен, урбанистички) се уште бараат продлабочена студија, и што бројни османлиски (и други) документи се уште се наоѓаат неконсултирани во архивите, останува заклучокот дека историјата на Скопје во последниот османлиски век допрва треба да се пишува. Во таа насока, се надевам дека, и покрај некои недостатоци, оваа дисертација ќе послужи за споредбена анализа на историјата на османлиските градови, како пример кој покажува како пошироките историски појави и процеси се пресликуваат во една урбана средина, и конечно, како пример за малку поинакво пишување на урбана историја во македонската историографија.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

Архивиски:

Државен Архив на Република Македонија (ДАРМ):

Фондови:

- Public Record Office, Foreign Office (PRO FO),
- Министерство на инострани дела, (политичко одделение – П.О. и просветно-политичко одделение – П.П.О.),
- Архивска граѓа за историјата на македонскиот народ од архивот на Србија,
- Српска скопска православна митрополија,
- Кнежевско бугарско трговско агентство (1897-1915),
- Бугарска егзархија: Скопска митрополија (1890-1913).

Archive du Ministere des Affaires Etrangeres, (AMAE):

Salle de lecture à Nantes – Fonds:

- Consulat Uskub/Skopje,
- Vice-consulat Pristina,
- Consulat Salonique,
- Ambassade Constantinople.

Salle de lecture à Paris – Fonds:

- Nouvelle Serie Turquie.

Archive de l'Alliance Israelite Universelle, Paris (AIU):

Fonds:

- V E, Yougoslavie, Uskub: Bobine 1.

Објавени извори:

Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија, 1903-1909, Скопје 2002,

Австриски документи за историјата на македонскиот народ: Т.І-ІІ, Скопје 1977-1983,

Архив Г.С. Раковски, Т.ІІІ, Софија 1966,

Британски документи за историјата на Македонија, (БДИМ): Т.І-ІІІ, Скопје 1968-2012,

Британските конзули во Македонија, (1797-1915), Скопје 2002,

Възраждането в Македония: Материали от българския възрожденски периодичен печат, София 2009,

Граѓа за историјата на македонскиот народ од архивот на Србија, (ГИМНАС): Т.І-V, Београд 1979-1991,

Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, Т.І. Скопје 1981,

Документи из турските државни архиви (1564-1872), част I, Софија, 1940,

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914: Књига 1-2, Београд 1991-2006,

Документи од Виенската архива за Македонија од 1878-1903, Скопје 1955,

Из архива на Гоце Делчев: задграничното представителство на ВМОРО в Софија до края на 1902, Софија 2003,

Из архивата на Найденов Герев, кн.1, Софија 1911,

Kryengritjet popullore ne vitet 30 te shekullit XIX (dokumente osmane), Тирана 1978,

Македонија меѓу автономијата и дележот: Т.І-VII, Скопје 1995-2006,

Македонија през погледа на австриски консули 1851-1877/78, Т.ІІІ (1872-1878), Софија 2001,

Руски документи за Македонија и македонското прашање (1859-1918), Скопје 2004,

Салнаме на Вилаетот Косово (1896/7), Скопје 2012.

Турски документи за македонската историја, (ТДМИ): Т.І-IV, Скопје 1951-1957,

Турски документи за историјата на Македонија, (ТДИМ): пописи од XIX век: Т.І-VI, Скопје 1996-2002.

Весници:

- Цариградски весник,
- Македонија,
- Турција,
- Дунавски лебед,
- Призрен

Литература⁸⁷³:

АБДУЛИ Рамиз,

- Албанското ослободително движење 1908-1910, т.І., Скопје 2002,

- Албанското ослободително движење 1911-1912, т.ІІ., Скопје 2003,

АПОСТОЛОВ Александар, *Виничката афера*, Кочани 1998,

АРСОВСКИ Боро, *Работничкото синдикално и комунистичко движење на текстилните и шивачките работници во Скопје 1908-1945*, Скопје 1981,

⁸⁷³ Имињата на авторите и делата користени во овој труд се подредени според редоследот на македонската азбука. Вклучително и немакедонските автори. Така, Clayer (Клејер) се наоѓа под буквата „К“, Yaucioğlu (Јајчиоглу) под буквата „Ј“ или Georgeon (Жоржон) под буквата „Ж“.

BAYERLE Gustav, *Pashas, Begs and Effendis : A historical dictionary of titles and terms in the Ottoman Empire*, Istanbul 1997,

BÉATRICE, Saint-Laurent, „Un amateur de théâtre : Ahmed Vefik pacha et le remodelage de Bursa dans le dernier tiers du XIX siècle“, *Villes Ottomanes à la fin de l'empire*, Paris 1992,

БИЛЯРСКИ Цочо, „Едно изложение от 1894 г. за общественно-политическите условия и религиозните борби в Скопие“, во *Известия на държавните архиви*, 55, София 1988, стр.103-124.

BIRKEN Andreas, *Die Provinzen des Osmanischen reiches*, Wiesbaden 1976,

БИСЛИМИ Музафер, *Албанците и Младотурската револуција*, Скопје 2008,

БОГОМОЛЕЦ Б. *Произшествіе въ Скопска Епархія отъ 1860 до 1865 година*, Браила 1865,

БОЖИНОВ Воин, *Българската просвета в Македония и Одринска Тракия, 1878-1913*, София 1982,

BOUÉ Ami,

- *La Turquie d'Europe, ou, Observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique ; les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire vol. I ; II et III.*, Paris 1840.

- *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe : Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet empire vol. I et II.*, Paris 1854.

БОШКОВ Ванчо, „Рифаиското теке во Скопје“, во *ГИНИ*, год.II, бр.2, Скопје, 1958,

БРОДЕЛ Фернан, *Средиземно море и средоземноморскиот свят по времето на Филип II*, София 1998,

ВАРДАРСКИ (Петар Поп Арсов), *Стамболовишината во Македонија и нејзините претставници*, (превод и коментар Ванчо Ѓорѓиев) Скопје 2006,

ВАСИЉЕВИЋ, Јован Хаџи,

- *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, Београд

1928,

- *Скопље и негова околина*, Скопље 1930,

- *Скопски Хаџи Трајко*, Скопље 1933,

- *Скопски митрополит Пајсије (1868-1891)*, Сремски Карловци 1935,

VATIN Nicolas, YERASIMOS Stéphane, *Les Cimetières dans la ville*, Istanbul 2001,

ВЕСЕЛИНОВИЋ, М. В., *Статистика српских школа у Турској, за 1895-96 школску годину*, Београд 1897,

VOILLERY Pierre, *Identité et nationalité chez les Bulgares Ottomanes: Alexandre Exarch (1810-1891)*, Istanbul 2007,

ВОЈВОДИЋ Михаило,

- „Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889-1892)“, *Вардарски зборник* 1, САНУ, Београд 1999,

- *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003,

- „Преговори Србије и Грчке о Македонији 1890-1893“, *Вардарски зборник* 4, САНУ, Београд 2005,

- *Петроградске године Стојана Новаковића (1900-1905)*, Београд 2009,

ВУЈИЧИЋ, Мил. Ант., *Речник места у ослобођеној области Старе Србије: по службеним подацима*, Београд 1914,

ГАЛЧЕВ Илия, *Здравно-социалната дейност на Българската екзархия в Македония и Тракия (1870-1913)*, София 1994,

ГЕОРГИЕВА Гургана, „Градското управление на София и Битоля в началото на XIX век“, *Балканите между традицијата и модерноста*, София 2009,

ГОЦЕВ Славчо, „Илинденското востание в скопскиот револуционен окръг“, *Македонски преглед*, бр.2, София 1985,

GORČEVIĆ Spiridon, *Makedonien und Alt-Serbien*, Wien 1889,

ГРАДЕВА Росица, *Rumeli under the Ottomans, 15th – 18th centuries: institutions and communities*, Istanbul 2004,

GRIESEBACH, August von, *Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839*, Göttingen 1841,

DAVISON, Roderic H., „Provincial government: Midhat Paşa and the vilayet system of 1864 and 1867“, во *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton 1963,

ДИМЕСКИ Димитар, „Конгресот на скопскиот округ на М.Р.О. (јануари 1905 година)“, *Историја*, год.25, бр.1, Скопје 1996,

ДИМЕВСКИ Славко,

- *Просветната политика на Егзархијата и училишните бунтови во Македонија*, Скопје 1960,

- *Митрополит скопски Теодосија – живот и дејност (1846-1926)*, Скопје 1965,

- *Црковна историја на македонскиот народ*, Скопје 1965,

- *Историја на македонската православна црква*, Скопје 1989,

ДОКЛЕСТИК Љубиша, *Српско-македонските односи во 19 век*, Скопје 1971,

GÖLPINARLI Abdülbaki, *Melâmîlik Melâmîler*, Istanbul 1931,

ЃОРЃИЕВ Ванчо,

- *Петар Поп Арсов*, Скопје 1997,

- *Подземната република: Дамјан Груев и македонското револуционерно движење*, Скопје 2010,

ЃОРЃИЕВ Драги,

- *Скопје од турското освојување до крајот на XVII век*, Скопје 1997,

- „Демографската и социоекономската структура на Скопје во средината на

XIX

век“, *Историја*, год.XXXVIII, бр.1-2, Скопје 2002,

- „Локалната управа во македонските градови во втората половина на XIX век“, *ГИНИ*, год.52, бр.1-2, Скопје 2008,

EVANS Arthur, *Ancien Illyria: an Archeological Exploration*, London 2006,

GEORGEON François, *Abdulhamid II, Le sultan calife (1876-1909)*, Paris 2003,

GEORGELIN Hervé, *La fin de Smyrne: du cosmopolitisme aux nationalismes*, Paris 2005,

ЗОГРАФСКИ Данчо, *За работничкото движење во Македонија до Балканските војни*, Скопје 1950,

ИВАНОВ Ѓордан, *Български старини из Македония*, София 1906,

INALCIK Halil,

- *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943,

- *The Ottoman Empire : the classical age 1300-1600*, 1973,

INBAŞI Mehmet, *The City of Skopje and Its Demographic Structure in the 19th Century*, Erzurum 2004,

Историја на македонскиот народ, т.2., Скопје 1998,

Историја на македонскиот народ, т.3., Скопје 2003,

IHSANOĞLU Ekmeleddin, KACAR Mustapha, *Cağini yakalayan Osmanlı*, Istanbul 1995,

ЈАГОДИЌ Милош, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878-1912*, Београд 2009,

YAYCIOĞLU Ali, *The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis, and Integration in the Late Ottoman Empire (1792-1812)*, докторска теза, Harvard 2008,

YERASIMOS Stephane, „A propos des Reformes Urbanies des Tanzimat“, во *Villes Ottomanes à la fin de l'Empire*, Paris 1992,

ЈОВАНОВИЋ, Мирко Ф., „Православна саборна црква свете Богородице у Скопљу (архитектура – декорација – иконографија)“, *Споменица српско-православног саборног храма свете Богородице у Скопљу 1835-1935*, Скопље 1935,

ЈОВАНОВСКИ Далибор, „Ревизија на грчките територијални аспирации во османлиска Македонија“, *Годишен Зборник на Филозофскиот Факултет*, бр.62, Скопје 2009,

ЇОСИФ I, Български Екзарх, *Дневник*, София 1992,

КАРАЇОВОВЪ Тома, *Скопие (Изъ недалечното минало на града)*, София 1943,

KALESHI Hasan, KORNRUMPF Hans-Jürgen, „Das Wilajet Prizren“, *Südost-Forschungen*, XXVI, 1967,

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1997,

KEMAL Yahya, *Çocukluğum Gençliğim Siyâsî ve Edebî Hatıralarım*, Istanbul 1999,

КИРИЛ, Патриарх Български, *Българската Екзархия в Одринско и Македония след освободителната война*, Т.І, (1878-1885), кн.І и ІІ., София 1969-1970,

КИРЈАЗОВСКИ Ристо, „Основањето и организација на турската општина во Скопје во 1869 година“, *ГИНИ*, год.XV, бр.2, Скопје 1971,

CLAYER Nathalie, *Aux origines du nationalisme albanais: La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Paris 2007,

CLAYER Nathalie, POPOVIC Alexandre и ZARCONI Thierry, *Melâmis-Bayrâmîs: Etudes sur trois mouvements mystiques musulmans*, Istanbul 1998,

КЛИЧКОВА Вера, *Ќурчиско-кожуварски занает и еснаф во Скопје*, Скопје 1959,

К'НЧОВ Васил, *Избрани произведения*. Т.ІІ., София 1970,

КОЛЕДАРОВ Петър Ст., *Името Македония в историческата география*, София 1985,

КОНЕСКИ Блаже,

- *Јордан Хаџи Константинов-Џинот: Избрани страници*, Скопје 1987,

- *Кирил Пејчиновиќ, Собрани текстови – Увод кон житието на кнез Лазара*, Скопје 1974,

КОСТИЋ Мита, „Скопски валија, Ибрахим Етхем-паша (1891-1893)“, *Јужни преглед*, год. XII, бр. 11-12, Скопје 1938,

КОЌАК Alev, *The Ottoman Empire and archeological excavations*, Istanbul 2011,

КУМБАРАЦИ-БОГОЕВИЌ Лидија, *Османлиски споменици во Скопје*, Скопје 1998,

KUNERALP Sinan, *Son dönem osmanlı erkân ve ricali (1839-1922)*, Istanbul 1999,

KURTZ Marlen, *Das Sicill aus Skopje*, Wiesbaden 200?,

ЛАПЕ Љубен, *Домашни извори за македонската историја I, Охридски летописни белешки*, Скопје 1951,

ЛЕБЛ Жени, *Плима и слом: Из историје Јевреја Вардарске Македоније*, Горњи Милановац, 1990,

LORY Bernard, *Une ville balkanissime : Bitola 1800-1918*, Istanbul 2011,

MANTRAIN Robert et alii, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1986,

МАНЏУКОВ, Петар Г., *Предвестници на бурјата*, София 1993,

МАРКОВА Зина, *Българската екзархија 1870-1879*, София 1989,

МАРТУЛКОВ Алексо, *Моето учество во револуционерните борби на Македонија*, Скопје 1954,

МАТКОВСКИ Александар,

- „Црковно просветните борби во Скопје во XIX век“, во *Просветно дело* VII/7-8, Скопје 1951,

- „Просветни установи во Скопје во 1893 година“, *Просветно дело*, 9-10, Скопје 1952,

- „Документи од Виенската и Задарската архива за востанието на Дервиш Царе“, во *ГИНИ*, год. XXI, бр. 2-3. Скопје 1977,

- „Македонија и соседните области во хрониката „Tarih Cevdet“ од Ахмед Цевдет паша (1689-1824)“ во *ГИНИ*, XXIV, бр. 1, 1980,

- *Отпорот во Македонија*, Т. IV, Скопје 1983,

- *Македонија во делата на странските патописци (1777-1826)*, Скопје 1992,

- *Македонија во делата на странските патописци (1827-1849)*, Скопје 1992,

- *Македонија во делата на странските патописци (1850-1864)*, Скопје 1992,

- *Македонија во делата на странските патописци (1875-1878)*, Скопје 2001,

- *Македонија во делата на странските патописци (1879-1887)*, Скопје 2002,

- *Македонија во делата на странските патописци (1889-1898)*, Скопје 2005,

- *Македонија во делата на странските патописци (1903)*, Скопје 2007,

- *Македонија во делата на странските патописци (1903-1904)*, Скопје 2008,

МАТКОВСКИ Александар и АНГЕЛАКОВА П., „Патувањето на двајца англичани низ Македонија во 1839, 1842 и 1844 година“, во *ГИНИ*, год.XVIII, бр.1, Скопје 1974,

МАТОВ Христо, *Македонска револуционна система*, София 2001,

MAŠULović-MARSOL Liliana, *Les Rifâ'is de Skopje, structure et impact*, Istanbul, 1992,

МЕЛОВСКИ Христо, „Надгробната плоча на скопскиот патријаршки митрополит Пајсиј“, *Годишен зборник на Филозофскиот Факултет*, год.34, бр.2, Скопје 1988,

МИНОВ Никола, *Влашкото прашање и романската пропаганда во Македонија (1860-1903)*, Скопје 2013,

МИРОНСКА-ХРИСТОВСКА Валентина, *Просветителството во Македонија*, Скопје 2005,

МИТРОВА Македонка, *Кралството Србија и османлиска Македонија (1903-1913): Политика на интервенција*, Скопје 2012,

МИХАИЛОВИЋ Јосиф, „Развитак градова и варошица од ослобођења до данас“, *Споменица двадесетпетгодишњице ослобођења јужне Србије 1912-1913*, Скопје 1937,

МИХАЈЛОВИЋ Јеленко, „Скопска турска област“, *Споменик*, СКА, LXX/16, Београд 1931,

МОНЕВ Љубиша, *Скопје во записите на француските патници (1800-1912)*, Скопје 1990,

MOREAU Odile, *L'Empire Ottoman à l'âge des réformes : Les hommes et les idées du « Nouvel Ordre » militaire 1826-1914*, Paris 2007,

МУТАФЧИЕВА Вера, *Кърджалийско време*, София 1993,

NAKIĆEVIĆ Omer, *Revolt i protestni marš stanovnika Kosova 1822 godina*, Priština 1969,

НЕОФИТ, монах, *Служение Еврейско*, Солун 1840,

НИКОЛОВСКИ Боро, *Прилози за историјата на здравствената култура на Македонија*, Скопје 1995,

НОВАКОВИЋ Стојан,

- *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострову 1886-1905*, Београд 1906,

- „Ексархијске агитације у Скопљу 1869 и даље: автобиографијске записке попа Јована Трајковића Бурке“, *Гласник скопског научног друштва*, год. II, Скопље 1927,

НОВИЧЕВ, А.Д., *История Турции III : новое время, часть вторая (1839-1853)*, Ленинград 1973,

ОРТАЈЛИ Илбер, *Најдолгиот век на Империјата*, Скопје 2009,

ПАВЛОВИЋ, Драгољуб М., *Покрет у Босни и у Албанији противу рефорама Махмуда II*, Београд 1913,

ПАЛИКРУШЕВА Галаба, „Дервишкиот ред Халвети во Македонија“, *Зборник на Штипскиот народен музеј I*, 1958-1959, Штип 1959,

ПАНДЕВСКА Марија,

- *Присилни миграции во Македонија во годините на Големата источна криза (1875-1881)*, Скопје 1993,

- „Населувањето на мухацирите во Скопје 1875-1881“, *Скопје меѓу античкото и модерното*, Скопје 2006,

- *Струмички револуционерен округ, 1893-1903*, кн.1, Скопје 2002,

ПАНДЕВСКИ Манол,

- *Внатрешната македонска револуционерна организација и неоврховизмот (1904-1908)*, Скопје 1983,

- *Политичките партии и организации во Македонија (1908-1912)*, Скопје 1987,

ПАНДЕВСКИ Манол, СТОЕВ-ТРНКАТА Ѓорѓи, *Струмица и струмичко низ историјата*, Струмица 1969,

PANZAC Daniel,

- *La Peste dans l'Empire Ottoman*, Paris 1985,

- *Population et Santé dans l'Empire Ottoman (XVIII-XX siècles)*, Istanbul 1996,

ПЕТРОВ Ѓорче,

- *Материяли за проучување на Македонија*, Софија 1896,

- *Спомени*, Софија 1927,

PINON Pierre, „Essai de definition morphologique de la ville ottomane des XVIIIe – XIXe siècles“ во *La Culture Urbaine des Balkans (XV – XIX siècles)*, Belgrade 1991,

ПОЛЕНАКОВИЌ Харалампие,

- *Коренспонденцијата на Јордан Хаџи Константинов – Џинот со Друштво српске словесности*, Скопје 1955,

- „Биографски прилог за запознавањето на Џинот“, во *ГЗБФФ*, кн.7, бр.6, Скопје 1954,

ПОПЛАЗАРОВ Ристо,

- „Еден интересен документ за „бунтот на Дервиш Цар“, *ГИНИ*, год. XVIII, бр.1, Скопје 1975,

- „Тетовските паши“ – труд на Ѓорче Петров“, *ГИНИ*, год. XVIII, бр.1, Скопје 1974,

POUQUEVILLE, François Charles Hugues Laurent, *Histoire de la regeneration de la Grèce : comprenant le precis des evenements depuis 1740 jusqu'en 1824*, vol.1, Bruxelles 1843,

RAPPOPORT Alfred, *Au pays des martyrs. Notes et souvenirs d'un ancien Consul Général d'Autriche-Hongrie en Macédoine (1904-1909)*, Paris 1927,

РИЗАЈ Скендер, „Управно-политичке реформе у Македонији (Косовском, Битољском и Солунском вилајету) (1875-1881)“, *Македонија во источната криза 1875-1881*, Скопје 1978,

РИСТОВСКИ Блаже, *Македонската нација*, Скопје 1983,

САЛИХ Асим, *Историја на Скопје и неговата околина*, (превод и коментар Драги Ѓорѓиев) Скопје 2005,

SELÇUK, Akşin Somel,

- *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, Brill, 2001,

- „Ottoman Islamic education in the Balkans in the nineteenth century“, *Islamic Studies*, , 36/2-3, Islamabad 1997,

СИЉАНОВ Христо, *Ослободителните борби на Македонија*, т. II, Скопје 2004,

СИМИЋ Стеван, *Српска револуционарна организација: комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, Београд 1998,

SIMITCH Svetozar, *Les Ecoles serbes dans l'Eparchie de Skoplia*, Belgrade 1897,

СНЃГАРОВЪ Иван, *Скопската епархия*, София 1939,

СОКОЛОВ Лазар, „Стопанството на Куманово во втората половина на XIX век со одделен поглед врз Абаџискиот занает и еснаф“, *ГИНИ*, год. I, бр.1, Скопје 1957,

Споменица четрдесетогодишњице мушке гимназије у Скопљу, 1894-1934, Скопље, 1934,

СТАНКОВ Ангел, „Жизнеописание Митрополита Охридо-Пловдивскога Натанаила“, *Сборник за народни умотворения, наука и книжина*, кн. XXV, София 1909,

СТАНКОВИЋ, Тодор П., *Белешке о Старој Србији – Македонији*, Ниш 1915,

STEFANOPOULOS Konstandinos, *The Vlachs: Metropolis and Diaspora*, Thessaloniki, 2003,

СТОИЧОВСКИ Благој, „Извештај на Карл Ингвар Нандруп од Скопје од 16 мај 1904 година“, *ГИНИ* год.40, бр.1-2, Скопје 1995,

СТОЈАНЧЕВИЋ Владимир,

- „Северна Албанија под турском влашћу 1830-их година“, *Историски часопис*, књ. VII, Београд 1957,

- *Јужнословенски народи у османском црству од Једренског мира 1829 до париског конгреса 1856 г.*, Београд 1971,

- „Чифлук села Бардовца у скопској кази приказан у једном савременом спису са почетка 20 века“, *Вардарски зборник*, бр.1, Београд 1999,

СТРУКОВА, К. Л., „Новые документы о положении в ускубском вилайете в 1903 г.“ *Славянское источниковедение*, Москва 1965,

SÜREYYA Mehmed, *Sicill-i Osmâni: Osmanlı ünlüleri*, cilt 2., Istanbul 1996,

ТАТАРЧЕВ, Д-р. Христо,

- *Спомени, документи, материјали*, София 1989,

- *Вътрешната Македоно-Одринска револуциона организација като митологична и реална същност*, София 1995,

ТЕНЧЕВЪ Н., „Султан Мехмедъ V. въ Скопје и българскитѣ училища“, *Македонски преглед*, год.IV, кн.3, София 1928,

ТОДОРОВ Петар, „Еден опис на Скопје од 1813 година“, *ГИНИ*, год.53, бр.1-2, Скопје 2009,

ТОДОРОВСКА Катерина, *Македонците и Албанците од Берлинскиот Конгрес до Илинденското востание*, Скопје 2011,

ТОДОРОВСКИ Гане, „Скопскиот период од животот на Џинот (1848-1857)“, *МАНУ, Прилози*, VIII 1-2, Скопје 1983,

ТОСКОВ Т., „Тетовскитѣ паши“, *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, книга XI, 1894 година., София 1894,

ТРИФУНОВСКИ Јован,

- *Слив Маркове реке: антропогеографска проматрања*, Скопје 1958,

- „О Географским пределима Скопског поља“, *Гласник Српског географског друштва*, XLI, n°1, Београд 1961,

ТРАЈАНОВСКИ Александар,

- *Црковно-училишните општини во Македонија*, Скопје 1988,

- „Скопската катедрална црква „Света Богородица“ (1835-1944)“, во 15 години Православен Богословски Факултет Скопје 1977-1992, Скопје 1992,
- „Комунално-градежни дејности на скопската црковно-училишна општина во XIX и почетокот на XX век“, *Зборник*, нова серија, бр.1-2, Историја, Скопје 1993,
- „Црковното градителство во Македонија во XIX век“, *ГИНИ*, год.43, бр.1, Скопје 1999,
- „Илинденското востание во Скопскиот револуционерен округ“, *ГИНИ*, год.49 бр.1-2, Скопје 2005,

ФИЛИПОВИЌ, Миленко С., „Неимари цркве Св. Богородице у Скопљу“ *Споменица српско-православног саборног храма свете Богородице у Скопљу 1835-1935*. Скопље 1935,

FORTNA, Benjamin C., *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford, 2002,

Френски пътеписи за Балканите, София 1981,

HASKAN, Mehmet Nermi, *Eyüpsultan Tarihi*, Istanbul 1996,
Historija Osmanske države i civilizacije, Sarajevo 2004,

HUGONNET Léon, *Un pays inconnu*, Paris, 1886,

ЦВИЈИЋ Јован, *Основе за географију и геологију : Македоније и Старе Србије*, књига 1, Београд 1906,

ЧУПОВСКА СИДОРОВСКА, Силвана,
- *Преродбата во Велес и Велешко од почетокот на XIX век до 1912 година*, Скопје 2004,
- *Просветно-културните прилики во Македонија во 19 век*, Скопје 2009,

ЏАМБАЗОВСКИ Климент, *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 2006,

SHAW, Stanford J.,
- „The origins of representative government in the Ottoman Empire: An introduction to the provincial councils, 1839-1876“, *Studies in Ottoman and Turkish History*, Istanbul 2000,
- „Local administrations in the Tanzimat“, во *Studies in Ottoman and Turkish History*, Istanbul 2000,

ШКРИЕЉ Реџеп, *Мухаџирската криза и населување на бошњаците во Македонија (1875-1901)*, Скопје 2006,

СОДРЖИНА

Вовед	3 - 10
--------------	---------------

Прв глава:	
Географија и демографија	11 - 91

I. Географија

- Географски, етнографски и геополитички претстави	12 - 15
- Скопска котлина: услови за живот	16 - 28
- Урбан пејсаж	29 - 33
- Мрежа на комуникации – патишта	33 - 39
- Провинциски центар	39 - 50
- Економски центар	50 - 51
- Религиски центар	52 - 54

II. Демографија

- Бројот на вкупното население	56 - 68
- Бројот на населението во скопската каза	68 - 70
- Причините за демографскиот пристап: природниот прираст и миграционите движења	70 - 76
- Структура на заедниците	76 - 91

Втор глава:	
Скопје: 1800-1888 г.	92 - 193

I. Времето на ајаните: улогата на локалните првенци (1800-1844)

- Промени во управувањето со провинцијата	95 - 96
- Скопскиот незарет (<i>Üsküb nezareti</i>)	96 - 101
- Односот на скопските назири кон Портата и големите провинциски моќници до времето на Али Х'фзи-паша	101 - 104
- Али Х'фзи-паша	104 - 118
- Бунтот на Дервиш Царе	118 - 125

II. Христијанската заедница (1800-1848)

- Структурата на христијанската заедница - <i>Rum milleti</i>	127 - 141
- Словенскиот наспроти грчкиот јазик	141 - 146

III. Почеток на формирање на првите политичко-конфесионални групи во рамките на Рум милетот

- Скопските првенци	148 - 150
- Јордан Хаџи Константинов - Џинот	150 - 160
- Поларизација на <i>Rum milleti</i>	159 - 167

IV. Официјализирање на поделбата во Рум милетот

- Формирање на <i>бугарската обштина</i> и назначувањето егзархиски владика за Скопје	168 - 182
---	-----------

V. Големата источна криза (1875-1881)

- Настаните од 1875-1878 г.	184 - 187
- Муслиманите во време на Големата источна криза	187 - 192
- Консолидирање на егзархистите по Големата источна криза	193 - 196

Трета глава:

Скопје, седиште на Косовскиот вилает: 1888-1912 г.	194 - 290
---	------------------

I. Образование: цели, очекувања и можности

- Државните муслимански училишта	202 - 206
- Егзархиски училишта	206 - 209
- Патријаршиски училишта: српски, грчки и влашки	209 - 213
- Еврејски училишта	213 - 217
- Католички училишта	217 - 218

II. Годишите: 1888-1903

- Османлиската власт – Косовските валии од 1888 до 1903 г.	221 - 225
- Првата криза во <i>Bulgar milleti</i> : Владиците Теодосиј и Максим и градските првенци	225 - 233
- Македонската револуционерна организација: нов фактор во односите меѓу заедниците	233 - 239
- Патријаршисти: „Грко-власти“ и „Срби“	239 - 245
- Улогата на муслиманските бегови и/или албанските муслимански водачи: аферата Мехмед Хафиз-паша/ <i>Mehmed Hafiz Paşa</i> во 1900 г.	246 - 251

III. Годишите: 1904 – 1908

- Валиите	253 - 255
- Европските офицери во Скопје	255 - 258
- Егзархистите по 1903 г.	258 - 261
- „Србите“:	
Српското четничко движење, нов начин во Регрутирањето „Срби	262 - 263
- Односите меѓу заедниците – историја на насилство	264 - 270
- Нови движења/идеологии:	
Ароманизмот, Албанизмот и Младотурското движење	270 - 275

IV. Последните години од османлиската доминација: 1908 – 1912 г.

- Младотурската револуција	276 - 283
- Новитети	283 - 293
- Крајот на османлиското владеење	293 - 299
- Албанизмот и муслиманите во Скопје	299 - 300
- Христијаните: „Бугарите“ и „Србите“	300 - 302
- Враќање кон насилството	303 - 307

Заклучок	308 - 312
-----------------	------------------

Библиографија	313 - 324
----------------------	------------------